ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
II. Dizi – Sa. 17[c2]

CEVDET PAŞA

TEZÂKİR

40 — Tetimme

YAYINLAYAN
Prof. CAVİD BAYSUN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1991

ISBN 975-16-0373-0 Tk.
ISBN 975-16-0377-3

Fi 30000007 Lira

CEVDET PAŞA: TEZÂKİR

956.101543
C48
1991
C.4
K.1
9100068105

3220 TL.

TEZÂKİR

S.Ü. MERKEZ KÜTÜPHANE

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
II. Dizi – Sa. 17[c2]

CEVDET PAŞA

TEZÂKİR

40 — Tetimme

YAYINLAYAN
Ord. Prof. CAVİD BAYSUN

3. baskı

Birinci baskı : 1967
İkinci baskı : 1986
Üçüncü baskı : 1991

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
1991

068105

956.101543
C48
1991
C.4
k.1

ISBN 975-16-0373-0 TK.
ISBN 975-16-0377-3

İÇİNDEKİLER

Tezkire No. 40

Müellifin hâl tercümesi, ecdâdı, Lofça'daki muhîti. — Tahsîli ve ilk hocaları. — İstanbul'a gidişi. — Bir medrese talebesi nasıl yaşar, nasıl okur, nasıl yetişir?. — Papas-oğlu medresesinde hücre. — Hamîdiye medresesi. — Fâtih medresesi. — İstanbul'da ileri gelen büyük müderrisler. — Talebelik âlemi. — Murad Molla dergâhı ve Şeyh Mehmed Murad Efendi. — Darü'l-Mesnevî. — Şâir Fehîm Efendi konağı.— Tarîk-i kazâ. — Reşid Paşa sadrâzam. — Ârif Hikmet Beyefendi şeyhülislâm. — Cevdet Efendi'nin her ikisine yazdığı kasîdelerden parçalar. — Bâ-ibtidây-i hâric İstanbul rüûsu. — Medrese ve Tekyeden Devlet ricâli muhîtine. — İbtidây-i hâricden tafra ile hareket-i hârice, *Ta'lîmnâme-i harîr* tercümesine dîbâce. — Rumeli'ye seyâhat. — Bükreş. — Macar ihtilâli. — Mültecîler mes'elesi — Reşid Paşa'nın siyâsetî. — Avrupa'da Türkiye lehinde büyük cereyân.— Fuad Efendi'nin Petersburg'a gönderilmesi. — Fuad Efendi'ye bahâriye. — Baltalimanı çayırında bir gezintinin ilhâmiyle Reşid Paşa sitâyişinde bahâriye.— Ârif Hikmet Beyefendi'ye bahâriye. — Meclis-i ma'ârif. — Sıbyân ve Rüşdiye mektebleri ile Dârü'l-fünûn için hazırlıklar. — Kemâl Efendi'nin gayreti. — Dârü'l-ma'ârif. — Vehbi Molla'nın yolsuz hareketleri. — Cevdet Efendi'nin Dârü'l-mu'allimîn müdirliği inzimâmiyle Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâlığına ta'yînî.—Alûsî-zâde Mahmud Efendi.—Fuad Efendi ile Cevdet Efendi Bursa'da. — Teferrüc mesîresinde müşterek gazel. — Cevdet Efendi'nin Ârif Hikmet Beyefendi'ye nazîresi. — Başka bir gazeli. — Kavâ'id-i Osmâniyye. — Şirket-i hayriyye. — Encümen-i dâniş. — Bu Encümen için hazırlanan beyân-nâme.— Cevdet Efendi'nin yazdığı hitâbe. — Sultan Abdülmecid'in hâzır bulunduğu açılış merâsiminde Reşid Paşa'nın îrâd ettiği nutuk. — Encümen'de verilen kararlar. — Cevdet Efendi ba'zı mes'elelerin halli için Mısır'a giden Fuad Efendi'ye refâkat ediyor. — Mısır'dan gazel. — Seyâhatin netîceleri. — Reşid Paşa'nın Sadâret'den azli.— Âlî Paşa Sadrâzam, Fuad Efendi Hâriciye nâzırı. — Vükelâ arasında gerginlik. — Âlî, Fuad ve Rüşdi Paşa'ların Reşid Paşa'ya karşı birleşmeleri. — Cevdet Efendi'nin iki taraf arasındaki müşkil durumu.— Pâdişâh'ın Bâbıâlî'de Cevdet Efendi'ye iltifât göstermesi. — Cevdet Efendi'nin eskisinden ziyâde îtibâr kazanması. — Kapudân-ı deryâ

Mehmed Ali Paşa'nın Sadâreti. — Sarraf Mıgırdiç. — Reşid Paşa adamlarından bir haylisinin sû'-i isti'malleri. — Prens Menşikof. — Fuad Efendi'nin Hâriciye'den azli ve Sâdık Rif'at Paşa'nın ta'yîni. — Cevdet Efendi Âlî Paşa'ya Arabî ve mantık okutuyor. — Girid'li Mustafa Paşa Sadrâzam, Reşid Paşa Hâriciye nâzırı. — Âlî Paşa İzmir vâlisi. — Âlî Paşa'nın Cevdet Efendi'ye mektûbu. — Rusya ile harb belirtileri ve devlet adamlarının düşünceleri. — Reşid Paşa aleyhine softaların ayaklanması ve Sultan Abdülmecid'in metâneti. — Cevdet Efendi tarafından gösterilen gayret. — Dâmâd Mehmed Ali Paşa ile Şeyhülislâm Ârif Efendi arasında zıddiyyet. — Kırım muhârebesi. — Yunanlıların hudûdu tecâvüzü. — Fuad Efendi'nin me'mûriyyet-i mahsûsa ile Yunanistan hudûduna gönderilmesi ve askerî başarılar kazanması. — Fuad Efendi'den Cevdet Efendi'ye mektûb. — Kıbrıs'lı Mehmed Paşa'nın kayını Besim Beyefendi. — Reşid Paşa tarafından Kıbrıslı'nın Sadâret'e sevk edilmesi, fakat ümîd edilen netîcenin alınamaması. — Reşid Paşa'nın Küçüksu'da Cevdet Efendi ile sohbeti. — Cevdet Efendi Reşid Paşa'nın mahrem-i esrârı. — Kıbrıslı'nın Mütercim Rüşdi Paşa'ya adâveti. — Âlî Paşa'nın Bursa'dan Cevdet Efendi'ye mektûbu. — Cevdet Efendi Galata mollası. — Reşid Paşa'ya Sadâret. — Cevdet Efendi'ye Mekke pâyesi ve Meclis-i Tanzîmât âzâlığı. — Hammer tarafından yazılan takrîrin tercümesi. — Ruscuk'lu Ali Fethi Efendi'nin tabakât-ı arza dâir arabcadan çevirdiği esere takrîz. — *Fatin Tezkiresi*'ne takrîz. — Rüşdi Efendi'nin *elif-ba risâlesi*'ne takrîz. — Çamiç Ohannes Efendi'nin çevirdiği *Kitâb-ı mantık*'a takrîz. — Sâib Efendi'nin *Nân u Halvâ* tercümesine takrîz. — Hacı Destan-zâde Hacı Abdullah Efendi'nin *Redd-i nasârâ* risâlesine takrîz. — Cevdet Efendi'nin *İbni Haldûn mukaddimesi* tercümesine devâmı. — Sadrâzam olduğu hâlde Rumeli teftîşine me'mûr olan Kıbrıslı Mehmed Paşa ile Cevdet Efendi'nin yola çıkışı. — Dönüşte Cevdet Efendi'ye İstanbul pâyesi. — Fuad Paşa'nın tebrik mektûbu. — Yusuf Kâmil Paşa'nın mektûbu. — İstanbul pâyelilere ikinci rütbeden Mecîdî nişânı verilmesi ve bunun için Cevdet Efendi kalemiyle yazılan arîze-i teşekkürün sûreti. — Sultan Abdülmecîd'in vefâtı. — Sultan Abdülaziz'in Cevdet Efendi'ye teveccüh göstermesi. — Meclis-i Tanzîmât'ın ilgâsı. — Cevdet Efendi'ye Meclis-i vâlâ âzâlığı tevcîhi. — Anadolu ve Rumeli'ye müfettişler gönderilmesi. — Ziyâ Bey'in azli ve Bosna müfettişliğine Cevdet Efendi'nin ta'yîni. — Anadolu kazaskerliği ve İkinci rütbeden Osmânî Nişânı. — Fırka-i islâhiyye. — Meclis-i hazâin âzâlığı. — Tebdîl-i tarîk, kazaskerlikden vezârete. — Cevdet Paşa Haleb vâlisi. — Midhat Paşa Şûrây-i devlet reîsi. — Cevdet Paşa Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye reîsi. — Tebdîlen birinci rütbeden Osmânî Nişânı. — Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye riyâsetinin nezârete tahvîli. — Celâleddîn Devvânî'nin *Def'-i mezâlim risâlesi*'ni tercüme sûretiyle Cevdet Paşa'nın îrâd ettiği makâle. — Cevdet Paşa'nın Haremi tarafından Vâlide Sultan'ın Kâtib Kalfası'na mektûb. — Teşekkürnâme. — Vâlide Sultan'a arîza. — Vükelâ arasındaki münâsebât. — Rumeli demir-yolu. — Cevdet Paşa'nın Nâfi'a nâzırı Davud Paşa tarafından getirilen mukâvele müsevvedesinin ba'zı noktalarına itirâzı. — Fransız sefîri Mösyö Bourée'nin Türkiye'de Fransız kânûnlarının tatbîki yolunda gayreti. — Cevdet Paşa'nın muhâlefeti ve Mecelle-i ahkâm-ı adliyye'nin te'lîfiyle meşgûl olması. — Cevdet Paşa Adliye'den infisâl ediyor. — Âlî Paşa'nın hastalığı. — Cevdet Paşa'ya teveccüh göstermesi ve onu Şûrây-i devlet âzâlığına ve Tanzîmât dâiresi riyâsetine ta'yîn ettirmesi. — Mecelle cem'iyyeti'nin Meşîhat dâiresine nakl edilmesi. — Gerdan-kıran Ömer Efendi Mecelle cem'iyyeti reîsi. — *Kitâbü'l-vedî'a*. — Cevdet Paşa Mecelle cem'iyyeti reîsliğine getiriliyor. — *Kitâbü'l-emânât*. — Âlî Paşa'nın vefâtı. — Mahmud Nedim Paşa. — İslâhât için lâyiha. — Süveyş kanalı. — Mıkdâr-ı isti'âb hakkında lâyiha. — *Takvîmü'l-edvâr*. — 20 cumâde'l-ûlâ 1088 târihli ferman. — Takvîmin islâhı için toplanan komisyon tarafından hazırlanan mazbata. — Mekteb-i harbiyye mu'allimlerinden Miralay Süleyman Bey'in *Mebâni'l-inşâ* adlı bir eser yazması. — Cevdet Paşa'nın *Ta'dîl-i Mebâni'l-inşâ* adlı eseri. — Hoca Bogos Tiryâki-oğlu'nun Auguste Michelot'dan tercüme ettiği kozmoğrafya kitâbına takrîz. — Şirvânî Ahmed Hamdi Efendi'nin *Makâmât-ı Harîrî* tercümesine takrîz. — Cevdet Paşa Maraş vâlisi. — Midhat Paşa Sadrâzam. — Vâlide Sultan'a tezkire. — Aynı kimseye diğer tezkire. — Cevdet Paşa Evkâf nâzırı. — Sakız'lı Es'ad Paşa Sadrâzam. — Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa Sadrâzam. — Cevdet Paşa ma'ârif nâzırı. — Sultan Abdülaziz'in hal'i için tasavvur. — Şirvânî-zâde'nin tereddüd ve televvünü. — Yusuf Kâmil Paşa bu işe karışmakdan müstenkif. — Tertîbin başarı ile netîcelenmiyeceği anlaşılıyor. — Şirvânî-zâde gözden düşüyor. — Ma'ârif işleri. — Cevdet Paşa'nın yazdığı ders kitabları. — Vâlide Sultan'dan cevâben tezkire. — *Mushaf-ı şerîf*'in tab'ı husûsunda ilân. — Atâ Bey'in *Enderûn târihi* için takrîz. — Hüseyin Avni Paşa'nın Sadâreti. — Cevdet Paşa Şûrây-i devlet reîs mu'âvini. — Cevdet Paşa Yanya vâlisi. — Yanya'dan, Yusuf Kâmil Paşa mensûbu Mahmud Beyefendi'ye mektûb. — *Risâletü'l-vefâ*. — Defter-i hâkânî'den gelen tezkire. — Mecelle cem'iyyeti âzâsından Hilmi Efendi'ye Cevdet Paşa'nın mektûbu. — Defter-i hâkânî nezâretine cevâben tahrîrât. — Defter-i hâkânî nezâretine mektûb. — Hüseyin Avnî Paşa'nın Sadâret'den azli. — Es'ad Paşa ikinci defâ Sadrâzam. — Cevdet Paşa Ma'ârif nâzırı. — Parga ahâlisi ile arâzî mutasarrıfları

arasında ihtilâf. — Şûrây-i devlet riyâsetine tezkire. — Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci Sadâreti. — Cevdet Paşa Adliye nâzırı.— Rus sefîri İgnatief'in Mahmud Nedim Paşa üzerindeki büyük nüfûzu. — Konsolid mes'elesi. — Fâ'izlerin yarıya indirilmesi.— Bu operasyondan kazananlar, zarar görenler. — İgnatief hem büyük bir meblâğ kazanıyor, hem siyâsetinde bir başarı elde ediyor. — Avrupa'da husûle gelen fenâ te'sîrler 4–147

BAKİYYE-İ TEZKİRE-İ ERBA'ÎN

Hersek'de kâin Nevesin'de çıkan isyân. — Bosna vâlisi Derviş Paşa tarafından lüzûm gösterilen tedbîrlere Hüseyin Avni Paşa'nın önem vermemesi halefi Es'ad Paşa da kulak asmaması ve işin büyümesi.—Pop Jarko Sırbistan'dan geldiği gibi isyân belirtileri de artıyor.—Mahmud Nedim Paşa yapacağı istikrâzlarda mukrizlere emniyet vermek için bütün gümrükleri bir şirket-i sarrâfiyyeye teslîm etmek istiyor.—Cevdet Paşa Rumeli teftîşine me'mur.—Süleyman Paşa'nın *Târih-i âlem* adlı eseri hakkında Cevdet Paşa tarafından yazılan iki mektûb.—Adliye nâzırlığından Sûriye vâliliğine. — Devlet ricâlinin tutumları. — Talebe-i ulûmun kıyâmı. — Mahmud Nedim Paşa'yı öldürmek üzere Bâbıâlî'ye yürüyüş. — Mahmud Nedim Paşa azli ve dâireden kaçışı. — Rüşdi Paşa Sadrâzam. — Hasan Hayrullah Efendi Şeyhülislâm. — Hüseyin Avni Paşa Serasker. — Sultan Abdülaziz'in hal'i. — Murad Efendi'nin iclâsı. — Sultan Abdülaziz'in vefâtı. — Hüseyin Avni Paşa'nın anlatdıkları. — Çerkes Hasan vak'ası. — Boğaz vapurunda Cevdet Paşa ile Hâriciye teşrîfatcısı Kâmil Bey arasında bir muhâvere. — Sultan Murad'ın tahttan indirilerek Şehzâde Abdülhamid Efendi'nin iclâsı. — Almanya'da müslüman olan birinin mektûbuna Cevdet Paşa'nın cevâbı. — Midhat Paşa'nın Sadâret'e getirilmesi. — Kânûn-ı esâsî. — Bu yüzden Cevdet ve Midhat Paşa'lar arasında ihtilâf. — İstanbul konferansı. — Kanûn-ı esâsînin îlânı. — Edhem Paşa Sadrâzam. — Cevdet Paşa Dâhiliye nâzırı. — Rusya ile ihtilâf ve bunun sebebleri. — Karadağ ile anlaşmazlık hall olunurken sûret-i hallin Meclis-i meb'ûsân tarafından redd edilmesi. —Rusya İmparatoru'nun Bâbıâlî ile anlaşma isteği. — Londra sefîri Musurus Paşa'nın telgrafı. — Redif ve Dâmâd Mahmud Paşa'ların fikri. — Ordunun durumu. — Cevdet Paşa'ya göre harbin sorumluları. — Meclis-i vükelâda Redif Paşa'nın yaptığı gaf. — Rus ordusunun Turla'yı geçmesi. — Pay-i taht muhâfazası için Mevkib-i hümâyûn askeri teşkîl ediliyor. — İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenen Cevdet Paşa Sûriye vâlisi. — Abdüssettâr Efendi'nin Mecelle'ye dâir bir eserine takrîz. — Kozan-oğlu Ahmed Paşa'nın isyânı. — İsyânın yatıştırılması. — Midhat Paşa Sûriye vâlisi, Cevdet Paşa Ticâret nâzırı 147–175

TETİMME

Rus savaşının sorumluları. — Müdde'î-i umûmî Ali Nizâmî Paşa tarafından verilen lâyiha. — Abdülkerim Nâdir Paşa'nın cevâb lâyihası. — Hayreddin Paşa. — Cevdet Paşa Sadâret kaymakamı. — Ârifî Paşa ve onu müte'akıb Saîd Paşa Başvekil. — Cevdet Paşa adliye nâzırı. — Zengibâr hükümdârına cevâb-nâme-i hümâyûn. — Kadri Paşa Başvekil. — Huḳûḳ mektebi. — Cevdet Paşa'nın hitâbesi. — Süreyya Bey tarafından okunan nutk-ı hümâyûnun hulâsası 175–198

TEZKİRE NO. 40'IN TETİMMESİ

İran Şâhı'nın ammi-zâdesi Hüsâmü'd-devle'nin Hacc'a giderken İstanbul'a uğraması. — İran Şâhı'na nâme-i hümâyûn.— Sis katoğikosluğu hakkında Bâbıâlî'ye verilen lâyıha. — Sultan Abdülaziz'in ölümü mes'elesi. — Sanıkların muhâkemesine karâr verilmesi. — Cevdet Paşa'nın fa'âliyeti. — Midhat Paşa'nın İzmir'den İstanbul'a getirilip Yıldız'da muhâkeme, ve diğer sorumlu görülenlerle berâber mahkûm edilmesi. — Sultan Abdülhamid'in infâz husûsunda tereddüdü. — İngiliz sefîrinin Midhat Paşa'nın afvını tavsiye etmesi. — Tâife sürgün. — Recâî-zâde Ekrem Bey'in *Ta'lîm-i Edebiyyât* adlı eserine takrîz. — Ahmed Vefîḳ Paşa Başvekil. — Kırk sekiz saat sonra tekrâr Saîd Paşa, bu defâ Sadrâzam unvânizle ta'yin. — Târih-i Cevdet'in onikinci cildi. — Sa'dullah Paşa'nın mektûbu. — Cevdet Paşa'nın cevâbı. — Vekâyi'-i sene 1302, Nâmık Kemâl Bey'in mektûbu. — Cevdet Paşa'nın cevâbı. — Eyyûb Sabri Paşa'nın *Mir'âtü'l-Haremeyn* adlı eserine takrîz.— Şirvânî Ahmed Hamdi Efendi'nin *Muhtasar usûl-i fıḳh* adlı eseri için tezkire. — Rumeli-i şarkî bulgarlariyle Bulgaristan ahâlîsinin anlaşarak ayaklanmaları ve Rumeli-i şarkî vâlisi Gavriyel Paşa'yı tevḳîf ve habs etmeleri. — Büyük devletler tarafından ta'ḳîb edilen siyâset.— Bulgaristan ile Sırbistan arasında savaş.— Sırpların mağlûp oluşu. — Bâbıâlî'nin atâleti. — Edirne'de ordu kumandanı Serhoş Tâhir Paşa levâzım noksânından bahs ediyor, Serasker Sâib Paşa ile anlaşmazlığa düşüyor, fırsat kaçıyor. — *Hulâsatü'l-beyân fi te'lîfi'-l-Kur'ân*. — *Târih-i Cevdet*'in tertîb-i cedîdi. — Sivas vâlisi Âbidîn Paşa'dan *Mesnevî-i şerh*ine dâir mektûb.— Cevâb-nâme. — Âbidîn Paşa'nın cevâbı. — Ahmed Midhad Efendi'nin *Mufassal* adlı târihine dâir mektûb. — Cevâb 1, Cevâb 2, Cevâb 3. Sene, 1303, Server Paşa'dan inhilâl eden Adliye nezâretine Cevdet Paşa'nın ta'yîni. — Sene 1304, Mâliye komisyonu. — Sene 1305, Huzûr-ı hümâyûnda Cevdet Paşa'ya merâsimle Nişân-ı İmtiyâz tevcîhi. — Müslüman olmak isteyen bir almanın Meşîhat'e mek-

tûbu. — Cevdet Paşa tesvîdiyle cevâb. — İran Şehzâdesi Şeyh-i Reîs tarafından yazılan tebrîk mektûbuna cevâb. — Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın *Riyâzü'l-Muhtâr* adlı eseri için takrîz. — Muhtar Paşa'nın cevâbı. — Mühtedî Schumann'a taraf-ı Meşihat'den Cevdet Paşa müsevvedesiyle mektûb. — *Mecelle*'nin kavâ'id-i külliyesinden on ķâ'ide üzerine mufassal şerh yazmış olan Abdüssettâr Efendi'ye Şam müftisi Mahmud Hamzâvî Efendi'nin yazdığı takrîz'in hâtimesi.— Sene 1306, Cevdet Paşa'nın *Riyâzü'l-Muhtâr* hakkındaki mülâhazaları. — Muhtâr Paşa'dan gelen mektûb 198–270

BAKİYYE-İ VEKÂYİ'-İ SENE-İ HİCRİYYE 1306

Avrupa matbû'âtında Saltanat-ı seniyye hakkında ba'zı neşriyyât.— Buna karşılık bâ-irâde-i seniyye kaleme alınan lâyiha.— Sene 1307, Romanya devletinden Cevdet Paşa'ya nişan.— Ümerây-i ekrâddan Muş'lu Mûsâ Bey. — Bir almana yapılan mu'âmeleden dolayı Almanya elçisiyle Cevdet Paşa'nın araları açılıyor.— Sadrâzam Kâmil Paşa, esâsen tarafdâr olmadığı Cevdet Paşa'nın aleyhine çalışıyor.— Cevdet Paşa adliye nezâretinden azl edilerek Mecâlis-i âliyye'ye me'mûr oluyor. — Fatma Aliye Hanım hakkında arz tezkiresi.—İzmir Bidâyet hukûk reîs-i evveli Mahmud Es'ad Efendi'ye tahrîrât. — Tebeddül-i vükelâ (20 Muharrem 1309). — Kâmil Paşa'nın azli, Girid vâli vekîli Cevad Paşa'nın Sadâret'e getirilmesi. — Meclis-i vükelâ'da teşrîfât. — Mekteb-i hamîdiyye müdîri tarafından gönderilen tezkire. — Arîza-i husûsiyye. — Diğer arîze. — Haydar-Paşa hastahânesi etibbâsından Kaymakam Şâkir Bey'in, bir Yunan'lı hekimin *Mekke hacılığı* adiyle yazdığı garazkârâne risâleye karşılık kaleme aldığı kitâb hakkında atebe-i mülûkâneye arîza. — Cevdet Paşa Hamîdiyye ibtidâî mektebinde okutulmak üzere *Eser-i ahd-i hamîdî* adlı bir kitâb yazıyor. — 1310 senesinde Cevdet Paşa Pâdişâh'ın emriyle eskiden yazdığı şiirleri Divân hâlinde topluyor. — Manastır'lı Fâik Bey'in *Türkçe arûz* adlı risâlesine takrîz 270–284

TEZÂKİR-İ CEVDET

IV

TEZKİRE No. 40

Vak'a-nüvîsi olduğum zamânın vekaayi'-i mühimmesiyle ba'z-ı vukuu'ât-ı müteferri'asını icmâlen beyân ü ifâde zımnında zât-ı fezâil-simât-ı semûhîlerine otuz dokuz kıt'a tezkire takdîm ettim.

Demem ki selefin halefe medyûn olduğu vazîfe-i zimmeti pûte-i müfekkireden kaalib-i hüsn-i ta'bîre ifrâğ olunan sebîke-i hâlisetü'l-ayâr-ı ibâre-i rengîn-edâ ile edâ eyledim. Ben mu'terifim ki borcumu nükuud-ı kem-ayâr-ı ifâdât-ı kaasıra ile îfâ eyledim. Lâkin bunca ahvâl-i iğtişâşiyye arasında böyle bir zamân-ı teng-destîde sevdâ-gerân-ı kitâbet ü inşâ ma'zûr tutulur. Medyûnun vakt-i usretinde verdiği züyûf olsa dahi kabûl edilir.

Şimdi dahi terceme-i hâl-i âcizânemin bünyânına dâir bir tezkire ile tekmîl-i erba'în etmek isterim. İbârâtında zarûriyyü'z-zuhûr olan kusûrumun afiv buyrulmasını recâ ederim.

Bin iki yüz otuz sekiz sene-i hicriyyesinde Rûz-ı Hızr'a kırk gün kalarak Lofça kasabasında tevellüd etmişim. On dördüncü Tezkire'de beyân olunduğu üzere pederim Lofça vücûhundan ve meclis âzâsından ve Istabl- âmire pâyelülerinden El-hac İsmail Ağa'dır. Anın pederi dahi *Târih-i Cevdet*'in dokuzuncu cildinin 234 üncü sahîfesinde mezkûr olan El-hac Ali Efendi'dir ki fakîri küçük çocuk iken hacr-i terbiyesine alıp büyük pederinin mesleği olan tarîk-ı ilme teşvîk u tergîb eden odur ve kendisinin pederi olan Ahmed Ağa Lofça müftîsi İsmail Efendi'nin oğlu olup ancak Yularkıran-oğlu Ahmed Ağa deyu ma'rûftur. Çünki İsmail Efendi'nin pederi fi'l-asl Kırkkilise kazâsı ahâlîsinden Yularkıran Ahmed Ağa nâm bir serkerde imiş ki Baltacı Vezîr ile Prut muhârebesinde bulunmuş ve ol esnâda Lofça'da tevattun ederek evlâd u ahfâdı Yularkıran-oğulları deyu telkîb olunmuştur.

Yularkıran Ahmed Ağa, oğlu İsmail Efendi'ye epeyce servet bırakmış o dahi üste koymakla oğlu Ahmed Ağa'ya haylice nükud kalmış ise de mirâs-yedilik yolunda cümlesini sarf u istihlâk etmekle pederinin hâkine hürmeten kendisine memleketce Lofça kazâsının kile ve kantar rüsûmu yemeklik olarak tahsîs edilmiş ve hayli mu'ammer olarak fakîrin vilâdetinden üç

ay mukaddem vefât ettikte rüsûm-ı mezkûre oğlu Hacı Ali Efendi'ye müntekil olmuş ise de Hacı Ali Efendi müddet-i medîde Lofça âyânlarının gâh muhâsebe kâtibi ve gâh müdîr-i umûru olarak devlet sâyesinde ihtiyâcdan vâreste bulunduğu cihetle rüsûmât-ı mezkûre pederim İsmail Ağa'nın emr-i idâresine medâr olmakda idi. Tanzîmât-ı hayriyye'nin icrâsında rüsûmât-ı sâire ile berâber işbu kile ve kantar rüsûmu dahi cânib-i mîrîden zabt olunmuştur. Fakat pederim zâten kendi âleminde yaşamağı sever bir âdem olduğundan vaktiyle bir çiftlik edinip idâresini anın hâsılâtına uydurmuş idi. Hâlbuki Tanzîmât-ı hayriyye'nin icrâsında yed-i vâhid usûlü ilgaa olunmağla def'aten emlâkin kıymeti terakkî ve vâridâtı tezâyüd buldu. Bu cihetle pederim asla hükûmete muhtâc olmaksızın kendi vâridâtiyle evvelkiden daha vüs'atli bir hâlde geçinir oldu. Pederi ise öteden beri memleket sırtından geçinmeğe me'lûf olduğuna mebnî Tanzîmât'dan sonra medâr-ı te'ayyüşü nakd-i mevcûda münhasır kaldı. Binâen-aleyh Tanzîmât-ı hayriyye'den pederim memnûn ve müteşekkir ve pederi dilgîr ve mütehayyir idi. Âlem bu ya kangı rüzgâr esse nâhüdâların kimine muvâfık olur kimine muhâlif düşer.

Hacı Ali Efendi'nin teşvîk u ikdâmı ile küçük iken Lofça müftüsi Hâfız Ömer Efendi'den ulûm-ı arabiyye okumağa başladım. Fevka'l-âde gayret ve ikdâm ile az vakit zarfında fünûn-ı arabiyyede haylice ilerîledim. Ulûm-ı şer'iyyede dahi biraz mümârese kesb eyledim. *Halebî* ve *Mültekaa* okur iken henüz sinn-i bülûga varmamış olduğumdan mes'ele-i ihtilâmı zihnimde tasavvur edemezdim. Ba'dehû ilm-i mantık ve beyân gibi mukaddimât-ı ulûm ile meşgûl oldum ve Hâfız Ömer Efendi'nin yerine müftî olan Hâfız Mehmed Efendi'den dahi bir mıkdâr ders okudum. Artık ulûm-ı âliye tahsîli için İstanbul'a azîmetim lâzime-i hâlden göründü. Sinnim ise henüz onbeş-onaltı râddesinde bulunduğu cihetle âgûş-ı vatandan ayrılmak bana göre müşkil idi.

Ol esnâda İstanbul'da Mekteb-i harbiyye'nin tanzîmine îtinâ buyrulmakta olduğu cihetle bir mekteb-i feyz ü rif'at olacağı anlaşılmağla Mekteb-i harbiyye'ye girmek üzere Dersaâdet'e îzâmımızı ba'z-ı zevât ihtâr eylemiş ise de hacr-i terbiyesinde bulunduğum ceddim Hacı Ali Efendi büyük pederinin

meslekine sülûkümü ârzû ede-geldiği cihetle buna muvâfakat etmeyip ancak tahsîl-i ulûm-ı âliye için Dersaâdet'e îzâmım ârzûsunda bulundu. Peder ve vâlide eğerçi bir tarafa azîmetime râzî olmuyorlardı. Lâkin bence dahi eyyâm-ı cüvânîyi bîhûde izâ'a etmemek için Dersaâdet'e azîmet lâzime-i maslahat idi ve eğerçi ol vakit Deli Müftî deyu ma'rûf olan esbak Lofça müftüsi ber-hayât ve her fende mâhir ve mütebahhir bir zât olarak pek çok vakitler bizi okutabilirdi. Lâkin gayet lâ-übâlî ve kaydsız bir âdem idi. Nasruddin Hoca gibi garîb hikâyeleri olup mesel-i sâir gibi elsine-i enâmda dâirdir. Her gün bir vakt-i mu'ayyende fakîri okutmak için büyük pederim ana şehriye bir mıkdâr ma'âş tahsîs edecek oldu ise de âlemde hiç bir şey ile mukayyed olmadığı gibi zamân ve mekân ile dahi mukayyed olamıyacağı beyâniyle cevâb-ı red verdi. Fakîr yine anın dersinden istifâde edebilmek emelinde bulunduğum cihetle etrâfında dolaşır idim. Hâlbuki Lofça'nın talebesinden ve ulemâsından ba'z-ı zevât bi'l-ittifak andan *Tefsîr-i Kaadî Beydâvî* tederrüsüne karâr verip her gün ictimâ' ile anı gâh câmi'de ve gâh kahvehânede bulup tederrüs ederlerdi. Bir gün sokakta rast gelmişler. Hemen yere oturup ve arkasını duvara verip *Tefsîr-i Kaadî* okutur iken gördüm. Havâşî mutâla'asına muhtâc değil *Tefsîr Kaadî*'nin neresinden açılsa ta'lîm ü tefhîme muktedir idi. Lâkin etrâfında halka olan sâmi'în içinde kır sakallı hoca efendiler olduğu hâlde cümlesi toz toprak içinde oturuyorlar idi. Artık andan istifâde kaabil olamıyacağı te'ayyün ve İstanbul'a azîmetten başka çâre olmadığı tebeyyün etti. Peder ve vâlide dahi fevka'l-âde hırs u hâhişimi görüp nâçâr muvâfakat eylediler. Bunun üzerine büyük pederim beni İstanbul'a gönderdi. Bin iki yüz elli beş sene-i hicriyyesi evâilinde Dersaâdet'e geldim. Çarşamba-pazarı'nda vâki' Papas-oğlu Medresesi'nde bir hücre bulup sâkin olarak Fâtih Câmi-i şerîfi'nde tahsîl-i ulûm-ı âliye ile meşgul oldum.

Çend mâh sonra Sultan Mahmud Hân-ı sânî hazretleri âzim-ı dâr-ı na'îm ve oğlu Sultan Abdülmecid Hân hazretleri câlis-i dihîm-i hilâfet-vesîm oldu. Mute'âkıben Tanzîmât-ı hayriyye icrâ buyruldu. Büyük pederim evvelki kadar akçe gönderemez olduğu cihetle pederimizin iânesine muhtâc olduk ve daha sonra te'ayyüşüm pederimin gönderdiği mebâliga münhasır kaldı. Fakat medreseler âlem-i kanâ'at olup talebe

pek az masrafla te'ayyüş eder olduklarından medresede sâirîne nisbetle ben beyler gibi geçinirdim. Dâimâ talebeden biri yemek pişirir ve sâir hizmetleri görür idi. Ben yalnız masrafını verirdim ve evkaatımı mutâla'a ile geçirirdim. Medreselerde dâimâ böyle boğazı-tokluğuna hizmetkâr bulunur ve insan pek az masrafla idâre olunur.

Dersaâdet'e vürûdumuzdan sonra arası çok geçmeyip Medrese-i Hamîdiyye imtihânı açıldı. Bu medresenin her odası için iki âdem îtibâr olunup şöyleki birisi dâhil îtibâriyle orada sâkin olur ve diğeri hâric îtibariyle diğer medreselerde sâkin olarak her sabah Sultan Abdülhamid Han hazretlerinin türbesine gidip cüz' okumak şartıyle mürettebâtını alır. Fakat bu medreseye imtihânsız talebe kabûl olunmaz. Ol esnâda bu medrese için bir imtihân açıldı. Biz dahi henüz İstanbul'un imtihân usûlüne alışmamış olduğumuz hâlde imtihâna dâhil ve ba'dehû hâric îtibâriyle bir odanın tahsîsâtına nâil olduk ki ma'âş ve ta'yînâtı kanâ'at şartıyle bir suhteyi idâre edebilir. Fakat derslerimiz Fâtih civârında bulunduğu cihetle dâhil îtibâriyle Medrese-i Hamîdiyye'de ikaamet bence güç olduğu gibi Çarşamba - pazarı'ndan her sabah Yeni - Câmi'e gidip gelmek müşkil olduğundan cüz' okumak üzere bevvâbı vekîl edip hissemize âid olan vâridâtı dahi ana terk ederek yalnız şeref-i îtibâriyle iktifâ eyledik. Zîrâ pederimin gönderdiği para beni idâre ediyordu.

Ol esnâda tarîk-ı kazâya bilâ-imtihân kimesnenin kabûl olunmaması nizâm ittihâz olunmuş idüğinden ilerisi için elde bir sermâye bulunmak üzere Rumeli-kazaskerliği dâiresinde tertîb olunan meclis-i imtihâna girip tarîk-ı kazâya dâhil oldum. Medrese-nişîn talebenin ma'âşca muzâyakaları pek ziyâde ise de cümlesi âzâde-ser ve âlemin inkılâbâtından bî-haber olup zeyd u amr'in mücâdelesi anları incitmez. Havâdis-i rûzgâr anların efkârını perîşân etmez. Kulakları mebâhis-i ilmiyyeden başka bir şey işitmez. Şu kadar ki medreselerin bu hâli iki yüz altmış târihine kadar mümted oldu. Andan sonra medreseler âleminde dahi tegayyürât-ı azîme vuku'buldu. Medreselerin usûl-i ta'lîm ü teşkîli bozuldu. Ol vakte kadar medreselerde ta'tîl gecelerinde akd olunan encümen-i musâhabetlerde mebâhis-i ilmiyyeden başka bir söz işidilmezdi.

Andan sonra her ne vakit bu encümenlere gittim ise âmiyâne ülfet ve musâhabetlere tesâdüf ederek mübâhase-i ilmiyye işitmedim. Ben de andan sonra bu encümenlere gitmedim.

Medreselerin eyyâm-ı tahsîlinde müretteb olan derslerden başka eyyâm-ı ta'tiliyyesinde cüz'iyyâta dâir pek çok risâleler ve tarz-ı kadîm üzere hisâb ve cebir ve hendese ve hey'ete ve sâir fünûn-ı hikmete dâir pek çok kitâblar okudum. Şimdi ise medreselerce bu dersler metrûk ve mensî olmuştur.

Şühûr-ı selâsede talebe-i ulûm celb-i rizk-ı maksûm için taşra gitmeğe mecbûr olduklarından eyyâm-ı tahsîlleri senenin hemen nısfı râddesinde olup ben ise yalnız bir defâ ramazân-ı şerîfde sıla-i rahm için Lofça'ya gittim ve bir defâ dahi bir vesîle-i münâsibe ile Selânik ve Serez ve Drama taraflarını devr ettim. Sâir vakitler hep İstanbul'da kalıp gece gündüz tahsîl-i ulûm ile meşgul olarak eyyâm-ı ta'tîlde eyyâm-ı tahsîlden ziyâde kesb-i ma'lûmât eylerdim. Bu cihetle sâir talebenin on senede tahsîl edemediği ulûm u fünûnu beş-altı sene zarfında ikmâl eyledim ve Hendese-hâne-i berriyye hocası Miralay Nûri Bey'e *Muhtasar Me'ânî* ve *Kaadî Mîr* gibi bitâblar okuttum. Bi'l-mukaabele ben dahi andan hisâb ve cebir ve hendese ve logaritma ve usûl-i hendese ve *Mecmû'atü'l-mühendisîn* ve *Oktant risâlesi* ve İshâk Efendi'nin *Ulûm-ı riyâziyye*'si gibi usûl-i cedîde üzere ulûm-ı riyâziyye te'allüm ettim ve riyâziyyâtta zuhûr eden ba'z-ı müşkilâtımı Müneccim-başı Osman Sâib Efendi'den hâll ederdim. Bu vechile ulûm-ı âliye tahsîline bezl-i cehd ede-geldiğim hâlde evkaat-ı hâliyede dahi (العلم بكر والمذاكرة دلو) müeddâsınca müzâkere ve tedrîs ile meşgul olurdum. Hattâ Papasoğlu Medresesi'nde iken *Şâfiye-i İbn Hâcib*'i okuttum ve üzerine ta'lîkat yazıp *Gaayetü'l-beyân* tesmiye ettim ve kitâbların hutbe dîbâcelerine dâir beyne't-talebe cârî olan ebhâsı hâvî *Beyânü'l-unyân* nâmiyle Türkçe bir risâlecik dahi kaleme aldım ve bu cihetle beyne't-talebe epeyce kesb-i temeyyüz eyledim. Talebe-i ulûm içinde riyâziyyât ile meşgul olanlar az olup ekseri irtifâ' almak için rub' risâlelerini kırâ'at ile iktifâ eylerdi ve bu dahi ancak taşralarda bulundukları beldelerde ramazân-ı şerîfde iftâr saatlerini tashîh için idi. Bu maksadlarını teshîl için rub'-i mukantarât ve rub-i müceyyeb ile bi's-sühûle irtifâ' almak için bir risâlecik te'lîf ile *Ta'rîfü'l-irtifâ'* deyu tesmiye ettim. Ba'dehû

Fatih Câmi'-i şerîfi'nin Sahn-ı Semân medreselerinden Akdeniz tarafındaki Baş - Kurşunlu Medresesi'ne çıktım ve bir takrîble Câmi'-i şerîf havlisine nâzır olan köşe odayı müstekillen zabt ederek anda sâkin oldum ki *Mutavvel* muhaşşîsi Hasan Çelebi'nin odası olduğu medrese rivâyâtındandır.

Burada dahi ekseriyâ müzâkere ile meşgul olup bu vesile ile *Emsile* ve *Binâ* ve *Netâ'icü'l-efkâr* üzerine ve ba'dehû *Mutavvel*'in evâiline birer kıt'a ta'lîkaat yazdım. Ol vakit İstanbul'da hayli ulemây-i a'lâm olup birinci tabakada bulunanların en meşhûrları Akşehir'li Ömer Efendi ve İmâm-zâde Es'ad Efendi ve Antakya'lı Sa'îd Efendi ve Denizli'li Yahyâ Efendi ve tabaka-i sâniyede bulunanların en ser-efrâzları Vidin'li ve Giridli Hoca Efendiler ile Şehrî Hâfız Efendi idi. Bu tabaka ricâlinden Hekim Hamîd Efendi nâmında Fâtih'de ders okutur bir hoca var idi. Gayet ezkiyâdan idi. Lâkin tabâbet ile meşgul olduğundan uzun uzadıya derse bakamazdı. Ma'a-hâzâ kuvve-i zekâsı hasebiyle bilâ-mutâlâ'a tedrîs eylerdi. Meccânen talebeye bakar ve bîçâregânı görüp gözetir hayyir bir zât idi ve tabaka-i sâlisede Hâfız Seyyid Efendi ile Birgivî Şâkir Efendi olup Hâfız Seyyid Efendi'nin ulûm-i arabiyyede yed-i tûlâsı ve Şâkir Efendi'nin fünûn-ı hikemiyyede ve ale'l-husûs ilm-i mantıkda meleke-i tâmmesi var idi. Anlardan sonra tabaka-i râbi'ada anların kâ'bına varabilecek zevâtın bulunmaması ilmin inkırâzına emâre ittihâz olunuyordu. Akşehir'li Ömer Efendi mütekaa'idîn-i müderrisînden idi. Ancak Ders-vekîli ve Hâce-i şehriyârî olup tedrîse vakti yok idi. İmâm-zâde Es'ad Efendi iki defâ icâzet verdikten sonra def'a-i sâlise olarak Şehzâde-Câmi'i civârında vâki' İbrâhim Paşa Câmi'inde derse çıkıp *Şerh-i Akaa'id* okuturken bir müddet dersini istimâ' ve Antakya'lı Sa'îd Efendi Süleymâniye Câmi'-i şerîfi'nde *Mutavvel* okutur iken bir müddetcık dersine devâm eyledim. İmâm-zâde tarîkce terakki ederek sudûr-ı izâmdan olmuştur. Sa'îd Efendi'nin ömrü ana müsâ'id olmamıştır. Giridli tarîk-ı tedrîse dâhil olmayıp katar şeyhlerinden idi. Fakat Fâtih Câmi'-i şerîfi'nde ders okutur idi. *Mutavvel* okutur iken ba'zan gidip dersini dinler idim. Hoca Yahyâ Efendi dahi vaktiyle tarîkınca ihtiyâr-ı tekaa'ud ile her şeyden el çekip kendi mutâlâ'ât ve ibâdâtı ile meşgul olurdu. Fakat pek çok mu'ammer oldu ve tabaka-i ûlâ ricâli

hep âzim-i dâr-ı ukbâ olup bakiyyetü's-selef yalnız o kaldı. Tabaka-i sâniye ricâlinden dahi yalnız Vidin'li kalıp sonra Yahyâ Efendi anın dahi arkasını aldı ve en sonra âzim-i dârü'n-na'îm oldu. Binâen-aleyh meclis-i ünsâ-üns-i fâzılâneleriyle pek çok seneler müteşerrif ve müstefîd olduk. Hâfız Seyyid Efendi Çarşamba - pazarı'nda İsmâil Efendi Medresesi'nde münzevî olup kimesne ile ihtilât etmezdi. Akşam sabah derse çıkıp sâir vakitler odasına kapanır ve dâimâ mutâlâ'a ile meşgul olur idi. Eyyâm-ı ta'tîl demeyip talebe mevcûd oldukca tedrîs eylerdi. Şühûr-ı selâse tekarrüb ettikte dersler kesildiği gibi ta'tîl derslerine bed' ederdi. Fakat şa'bân-ı şerîf dühûlünde talebe hep taşra gitmekle okutacak âdem bulamazdı. Ben de andan başka hoca bulamazdım. Binâen-aleyh yalnız başıma andan tâ bayram akşamına kadar ders okurdum. Bence eyyâm-ı ta'tîl bayram günlerinden ibâret idi. Bu cihetle İstanbul'da tahsîl eylediğim ma'lûmâtın çoğu andandır. Gayet zeki ve hallâl-i müşkilât bir zât-ı celîlü's-sıfât idi. Lâkin takrîri gayet sür'atli olup dersi müntehîlere mahsûs idi. Mübtedîler andan çendân istifâde edemezdi.

Vidinli Hoca ise merâtib-i selâseye ri'âyet edip dersinden âlâ ve evsat ve ednâ derecelerine göre müntefi' olurdu. Binâen-aleyh asrımızda en ziyâde talebe yetiştirmiş hoca odur ki her diyârda anın talebesinden bir müftî yâ müderris yâ nâib bulunurdu ve icâzetine karîb vakitlerde dersine hâzır olanlar içinde Amasya'lı Kara Halil Efendi ve Eski-Zağra'lı Şerîf Efendi ve Kezûbî Hasan Efendi ve Nasûh Efendi kesb-i iştihâr etmişler idi ve bunlar icâzet almamış oldukları hâlde tabaka-i râbi'ada bulunan hocalara tefevvuk da'vâsında olarak dâimâ müzâkere ile meşgul idiler. Çünki ol vakit derse çıkacak olanlar evvel-i emirde bir müddet müzâkere ile meşgul olarak beyne't-talebe kesb-i şöhret ve ma'rûfiyyet etmeğe mecbûr idiler. Mechûlü'l-hâl bir hoca derse çıkacak olsa başına talebe toplanmaz idi. Akdemce vefât eden Giridli'nin me'zûnlarından Arnavud Ali Efendi -ki tabaka-i râbi'a ricâline müreccah tutulurdu- ol esnâda derse çıkmış idi. Biz dahi kendisinden eyyâm-ı ta'tîlde fenn-i âdâb ve ilm-i arûz okumuş idik. Fâzıl ve mütefennin bir zât idi.

İbtidâ İstanbul'a geldiğim vakit Fâtih Câmi'-i şerîfi'nde sabahleyin Toyran'lı Mehmed Efendi'nin dersine devâm eyledim.

Tabaka-i râbi'ada bulunan diğer hocaların derslerini dahi dinledim. Bunlardan matlûb vechile istifâde ve hâll-i müşkil edemiyeceğimi anladım ve ol vakit bu tabakada bulunan hocaların derslerinde hayli müste'id ve yetişmiş ve hocalarının kâ'bına erişmiş talebe olup hocaları anları tedrîse muktedir olamıyorlar idi. Bunların bir çoğu derslerini terk ile havada dolaşıyorlardı. Ba'zıları dahi isteksiz olarak derse gidip sahîhen istifâde edecek hoca arıyorlar idi. O sırada Vidinli Hoca icâzet verdi. Talebe-i mûmâ-ileyhim dahi derslerinden kalkıp bir takımı Vidinli Hoca'yı Fâtih tarafındanki Nişancı Câmi'inde ve bir takımı dahi Birgivî Şâkir Efendi'yi Sarachâne kurbunda vâki' Dülgeroğlu Câmi'inde derse çıkardılar. Bunlar muhtelif derslerden kalkmış hep da'vâlı bir gürûh olup ba'z-ı zürefâ tarafından anlara *ehl-i kıyâm* denilmiş idi.

Evvelce mantık okumuş isem de Şâkir Efendi'nin ilm-i mantık'da mehâret-i müsellemesi ve ekyise tertîbinde meleke-i tâmmesi olduğuna mebnî andan tekrâr ilm-i mantık okumağa heves edip bu cihetle ben de sabahleyin anın dersine oturdum. İkindiden sonra dahi Vidinli'den *Mutavvel* okudum. Ol vakit talebe içinde Harput'lu İsmail Seyfüddin Efendi ile Amasya'lı Abdulkerim Efendi dahi meşhûr idiler. Fakat onlar İmâm-zâde Es'ad Efendi'nin dersine müdavim idiler, ve Seyfüddin Efendi ba'zan bizimle berâber Vidin'linin ta'tîl derslerinde bulunurdu. Vidinli Hoca bu defâ Fâtih Câmi'-i şerîfi'nde *Mutavvel* dersine başladı. Üç yüzden ziyâde talebe tecemmü' eyledi. İbtidâ Hoca Efendi ile bahse girişenler çok idi. Sonra birer birer kırıldı. Ehl-i kıyâmın çoğu ses çıkarmaz oldu. Dâimâ Hoca Efendi ile mücâvebe ve muhâtaba eden bir kaç kişi kaldık ve dâimâ böyle bahse girişenlere kendi yanında yer gösterilirdi. Lâkin uzakda kalanlar lâyıkıyle Hoca'nın takrîrini istimâ' edemez olduklarından kendi medresesinin dershânesine nakl olundu ve eğerçi dershâne dahi bu galebeliği almayıp talebenin bir çoğu kapının hâricinde kaldı ve bir haylisi dahi pencerelerden dinlerdi. Lâkin burada başka ses olmadığından Hoca'nın takrîri anlaşılırdı. Vidinli Hoca gayet mütekebbir ve muta'azzım bir zât idi. Fakat insâfı dahi pek ziyâde olup kibri hakkaniyyetine hâil olamazdı. Hattâ bir gün bir bahisde ziyâde israr edip dayandım. Canı sıkıldı, beni fenâ tekdîr eyledi. Bu tekdîri bana güç geldi.

Bir kaç dersde ağzımı açıp bahse girişmedim. Ba'dehû bir gün derse çıktı. Beynimizde muhtelefün-fîh olan bahsi açtı. Pek güzel tafsîl etti ve: "*Hak Lofça'lı'nın yedinde imiş*" dedi. Evvelki tekdîrinden ne kadar dilgîr oldum ise bu mu'âmelesinden dahi ol kadar memnûn ve müftehir oldum ve bu keyfiyyet bir kat daha derse devâm u ikdâmıma sebeb oldu. Bu zâtın gerek ikindi dersinden ve gerek eyyâm-ı ta'tîldeki derslerinden pek çok fâide-mend oldum. Fakat icâzet ber-mu'tâd sabah dersine âid olmak hasebiyle icâzetim Şâkir Efendi'dendir.

Ol esnâda sâlifü'z-zikr Kara Halil Efendi Fâtih Câmi'-i şerîfi'nde *Vaz'iyye-i İsâm*'ı okutmağa başladı. Hep ehl-i kıyâm başına toplandı. Pek şiddetli mübâhaseler cereyân eyledi. Meydân-ı mübâhasede en ileri at sürenlerden biri de ben idim. Kara Halil cümlemize dayandı ve bu cihetle pek çok şöhret ü şân kazandı ve bunca talebe içinden seçilmiş bir gürûha bi-hakkin ders vermesiyle Kara Halil enzâr-ı âmmede büyük göründü ve yeni derse çıkan hocalar içinde birinci add ü i'tibâr olundu. Bu zât sonra Fâtih'de ders okutmakta olduğu hâlde bir müddet Fetvâ-hâne'ye müdâvemet ve ilm-i fıkh'da dahi kesb-i mehâret eyledi ve bir müddet Fetvâ-emâneti'nde ve Mecelle cem'iyyeti âzâlığında bulundu ve nihâyet şeyhülislâm oldu. Daha evvel Kezûbî Hasan Efendi dahi bir aralık böyle bir ta'tîl dersine çıkmış idi. Hattâ fakîr dahi gittim ve suâl u cevâba girişdim. Lâkin üç ders okuttukdan sonra ba'zı meşâgilinden dolayı îtizâr ile dersi terk etti. Bu cihetle Halil Efendi gibi şöhret ü i'tibâr kazanamadı. Lâkin mizâc-ı asra uyar ve herkesin nabzına göre şerbet verir bir âdem olmak hasebiyle bir aralık ders-vekîli ve hâce-i şehriyârî oldu ve Halil Efendi'den evvel iki defâ makaam-ı Meşîhat'e geldi.

Vidin'li Hoca bu kerre *Tehzîb*'den derse çıkmış olup hâlbuki anın dersine oturanların kimi *Tasdîkaat*'dan ve kimi *Tasavvurât*'dan ve birazı da *Fenârî*'den kalkmış ve lâyıkıyle ilm-i mantık okumamış oldukları cihetle ikmâl-i noksanları için bâri anlara bir *Burhân-ı Gelenbevî* okutmak üzere Şerîf Efendi'ye teklîf ettikte Şerîf Efendi: "*Ben böyle anasının ipliğini pazarda satarak meydân-ı bahse çıkmış olan bir gürûh ile uğraşıp da şöhretimi kıramam*" deyu istinkâf etmekle Nasûh Efendi'ye teklîf edip o dahi kabûl ederek eyyâm-ı ta'tîlde Fâtih Câmi'inde derse çıktı.

Ben bulunmadım. Lâkin ehl-i kıyâmın bir haylisi etrâfını aldılar. Biçâreyi berbâd eylediler ve beş-on gün sonra: "*Biz de bu kadar ders okutabiliriz*" diyerek dersinden kalkıp dağıldılar. Vidin'li Hoca bunlardan ba'zılarını tekdîr ettikte: "*Biz eğer izâ'a-i vakt edecek olsak kendi hocalarımızın dersinden kalkmaz idik*" deyu cevâb verdiler. Ba'dehû *Gelenbevî Burhânı* okutmak üzere fakîre ilhâh ettiler. Bunlar benim akrân u emsâlim ve ba'zıları benden daha müsinn oldukları cihetle anlara hocalık etmek ma'nâsına olmayıp fakat müzâkereci başı olmak üzere kabûl ettim ve Fâtih'de *Burhân-ı Gelenbevî* okuttum. Bu da âdî yolda ders okutuş olmayıp belki meydân-ı mübâhaseye çıkarak yarış ve güreş etmek gibi bir keyfiyyet idi. Yirmi dört saat bu derse hasr-ı vakt ile ilm-i mantık'da müdevven olan kütüb-i mu'tebereye mürâca'at ile dersi hülâsa etmeğe mecbûr olurdum. Bi-hikmeti'llâhi te'âlâ sonra İstanbul'da ulemâya o kadar inkırâz geldiki ol vakit ehl-i kıyâmın beğenmediği hocalar allâme-i zamân oldular.

Ber-vech-i bâlâ *Burhân* okuturken cereyân eden mübâhasât-ı mühimmenin ehemm olanlarını derc ederek *Burhân* üzerine bir şerh yazmağı rüfekaadan ba'zıları teklîf ettiler. Ben de bu ârzûda bulundum. Lâkin okutur iken vaktim yok idi. Sonra da yine o misillû ihvânın ibrâmiyle Dülger-oğlu Câmi'inde *Kaadî Mîr* okuttum. Bu dahi öyle mübâhaseli bir ders idi. Mutavvelât'ı mutalâ'aya mecbûr idim. Sonra da zîrde beyân olunacak ahvâlden dolayı öyle bir şerh yazmağa vakit bula madım.

Bâlâ'da iş'âr olunduğu üzere ulûm-ı âliye tahsîline pek ziyâde mükibb ü münhemik olduğum cihetle evâil-i hâlimde geceleri yatağa yatmayıp kitâb mutâlâ'a ederken uyuklar ve kitâb üzerinde uyur ve uyanıp yine kitâba sarılır idim. Eyyâm-ı ta'tîlde olsun dinlenmez idim. Bu sûretle vücûduma za'f geldi. Hoca Hamîd Efendi duyup beni bu mertebe çalışmaktan men' eyledi ve hıfz-ı sıhhat için ders verir gibi bana ta'lîmât verdi. İşte ol vakit medrese odasında yatak tedârik eyledim. Vaktiyle yatıp kalkmağa başladım ve cümle-i tenbîhâtından biri de eyyâm-ı ta'tîl'de bir mıkdâr seyr ü hareket ile teneffüs ve teferrüc etmek husûsu idi. Bir kaç defâ cumâ günleri mesîrelere gittim. Bundan hazz etmedim. Fakat hem teneffüs etmek ve

hem de fârsî öğrenmek üzere eyyâm-ı ta'tîlde Çarşamba-pazarı civârında vâki' Murad Molla Tekyesi'ne devâma başladım.

Ol vakit İstanbul'da iki meşhûr Mesnevî-hân var idi. Biri Hoca Hüsâmüddin Efendi olup Küçük Mustafa Paşa'da *Mesnevî-i şerîf* okuturdu. Hüsn-i zann-i enâma mazhar bir pîr-i rûşen-zâmîr olup ricâl ü kibârdan pek çok zevât ana mu'tekid idi. Her tarafdan ve her sınıfdan nice zevât anın dersine müdâvemet ile nutkunu ni'met ve nasîhatini ganîmet bilirlerdi. Ba'zan biz dahi gidip takrîr-i dil-pezîrini istimâ' ederdik. Ba'dehû Eyyûb-ı Ensârî semtine nakl-i ikaamet-gâh edip âhir-i ömrüne kadar orada ikaamet eyledi. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Efendi anın telâmîzindendir.

Diğeri Çarşamba kurbunda Murad Molla Tekyesi post-nişîni Mehmed Murad Efendi olup eyyâm-ı mu'ayyenede *Mesnevî-i şerîf* okutur ve eyyâm-ı sâirede sabahdan akşama kadar mütenevvi' dersler verir idi. Tekyesi bayağı bir dârü'l-fünûn idi. Burada her nevi' ulûm u ma'ârif tahsîl olunurdu. Kendisinin akdem-i şâgirdânı olan Hâfız Tevfîk Efendi dahi burada hücre-nişîn olup mürâca'at edenlere fârsî tedrîs eylerdi. Bu dergâha ricâl ü kibârdan nice zevât gelip gider ve karîb ü ba'îd mahâllerden pek çok şâgird gelip ahz ü istifâde eder idi. Ben dahi boş vakitlerimi burada tahsîl-i ma'ârife sarf eylerdim ve ba'zan dahi Şevket ve Urfî dîvânlarını okumak üzere şâir-i meşhûr Fehim Efendi'nin Karagümrük'deki konağına giderdim.

Fehim Efendi *Tefsîr-i Mevâkib* sâhibi Ferruh Efendi'nin terbiye-kerdelerinden olup arabîde çendân kuvveti yok ise de âlâ fârsî bilirdi ve güzel şiir söylerdi. Zurefâdan feylesuf-meşreb bir zât-i me'âlî-simât idi. Masrafını îrâdına uydurmuş hânesine çekilmiş kendi âleminde yaşar, gelip giden züvvâr ile görüşür ve devâvîn-i fârsiyye okutur idi. Bu cihetle dâiresi mecma'-ı urefâ vü zurefâ idi. Mukaddemâ me'mûriyetle taşralarda pek çok dolaşmış olduğu cihetle umûr-ı dâhiliyyeye vâkıf olduğu gibi Ferruh Efendi'nin dâiresinde büyümüş olduğundan umûr-ı ecnebiyyeye dahi âşinâ olduğuna mebnî meclisinde gâh ma'ârife dâir sözler söylenir ve gâh mesâil-i politikıyyeden bahs olunur idi. Vaktiyle Fehim Efendi'den fârsî okumuş olan şâir-i meşhûr Safvet Efendi ol esnâda Fâtih civârında bir hânede mukîm olduğundan anınla dahi görüşüp şi'r ü inşâya dâir mu-

sâhabet olunurdu. Bu vesîleler ile şi'r ü inşâya dahi heves u rağbet ve gürûh-ı üdebâ ve küttâb ile üns ü ülfet eyledim. Bu cihetle ara-sıra şiir söylerdim. Lâkin söylediğim şiiri kendim de beğenmez idim ve sülüs ve nesih yazılarından izin aldığımda verilen *Vehbî* mahlâsiyle tehâllüs eylerdim.

Lofça'da iken yazıdan izin aldığımda *Vehbî* mahlâsını almış idim. Hâlbuki eslâfdan iki büyük şâirin mahlâsları Vehbî olduğu cihetle anların âsârı arasında insanın nâm u şöhreti zâyi' olur diyerek Fehim Efendi elli dokuz târihinde *Cevdet* mahlâsını verdi. Andan sonra bununla tehâllüs eyledim ve ol vakit nev-heveslik âleminde iken en ibtidâ bezm-i üdebâya arz eylediğim eser-i âcizâne *şerâb* gazelidir ki eski Fehim *şerâb* lâfzını terdîf ile bir gazel söylemiş ve İzzet Molla anı tanzîr eylemiştir. Rüfekaamız olan nev-hevesân ile ba'z-ı bülhevesân anları tanzire kıyâm ettiklerinde ben dahi anlara pey-rev olarak bir gazel söylemiş idim. Çekîde-i tâk-i tab'ım olan gazel meclis-i şu'arâya arz olundukta beğenildi. Sâirlerin gazellerine tercîh edildi. Nev-heveslik buya bana da hoş göründü. Kusurlarına hayli vakit sonra vâkıf oldum. Matla'ı budur :

Cevher-i mir'ât-ı feyz-î subh-i âlemdir şerâb
Nûr-bahş-î şeb-çirâg-ı meclis-î gamdır şerâb

Bu mısra' bâdî-i nazarda ne kadar fasîh görünür. Hâlbuki bu kadar tetâbu'-ı izâfât ile fesâhat bir yere gelmez ve egerçi ol vakit ilm-i me'ânî okumuş olduğum cihetle tetâbu'-ı izâfâtın muhill-i fesâhat olduğunu bilirdim. Lâkin bunu lisân-ı arabîye mahsûs sanırdım. Hâlbuki lisânımızda dahi bunun muhill-i fesâhat olduğunu sonradan anladım ve ol gazelin matla'ını :

Cevher-î mir'ât-ı subh ü şâm âlemdir şerâb
Şeb-çirâg-ı nûr-bahş-î meclis-î gamdır şerâb

deyu tashîh eyledim. Şi'r ü inşâde tetâbu'-ı izâfâtdan ictinâb olunmasını benim gibi nev-hevesân-ı şi'r ü inşâya tavsiye eylerim. Yine o nev-heveslik âleminde söylemiş olduğum bir gazelin bir beyti kıyâsa muhâlif olmağla derece-i fesâhatten sâkıt olduğunu sonradan tahattur ile anı divân-ı eş'ârımdan tayy ettim. Mezkûr beyit budur :

Hat değil mir'ât-ı ruhsârında belkî sevdiğim
Mün'akis müsvedde-i baht-ı siyâhın sûreti

Tafsîli budur ki *müsvedde* lâfzı *tesvîd olunmuş varaka* makaamında isti'mâl oluna-geldiğinden vâv-ı müşeddede ile okunmak lâzım gelirken ekser-i ketebe galat olarak dâl-i müşeddede ile okurlar. Bu hâlde *isvidâd*'dan müştak olmak lâzım gelip bu ise *kapkara olmak* ma'nâsına olmağla maksada muvâfık olmaz. Binâen-aleyh *tesvîd olunmuş* ma'nâsına olarak dâl-i müşeddede ile okumak kaa'ide-i lisâna muhâlifdir ve eğerçi galat-ı meşhûre lûgat-ı fasîhden evlâdır derler. Lâkin beyne'l-ulemâ bu vechile meşhûr olmayıp erbâb-ı dikkat vâv-ı müşeddede ile okuduklarından bunun öyle galat olarak eş'ârda isti'mâlini münâsib görmedim.

Ol vakit Fâtih civârında pek çok ulemâ ve fudalâ olduğu gibi Fâtih'den Sultan-Selim'e ve bir tarafdan Karagümrük'e kadar bu arada pek çok erbâb-ı şi'r ü inşâ var idi ve Çarşamba-pazarı'nda Papas-oğlu Medresesi'nin karşısında vâki' konağında sâkin olan Kuşadalı İbrahim Efendi ol asrın en büyük âdemlerinden zâhir ü bâtını ma'mûr bir zât idi. Büyük küçük pek çok kimseler kendisinden ahz-i dest-i inâbetle ana mürîd olmuşlar idi. Vüzerâdan ve ricâlden pek çok zevât konağına gelip huzûruna girmek üzere sofada nevbet beklerler idi. Sûfiyye mesleğine sâlik olmadığımız hâlde biz de komşuluk hasebiyle gidip görüşürdük ve en büyük hoca efendilerden hâll edemediğimiz şübühâtı andan istikşâf ile hâll ederdik. Ulûm-ı âliyeden ve ale'l-husûs tefâsîrden kangi mebhas açılsa fevka'l-âde tedkîk eyler ve hâtırlara gelmedik nüket ü mezâyâ söyler idi. Murad Molla şeyhinin sigaar u kibârdan pek çok mürîdi olup ancak kendisi munsıf bir zât olduğuna mebnî mürîdleri içinden ciddî bir sâlik zuhûr ettikte: "*Bu bizim işimiz değildir*" deyu anı Hâfız Tevfik Efendi vâsıtasiyle Kuşadalı'ya gönderirdi.

Bâlâda ulemâ sırasında ismi mezkûr olan Hâfız Seyyid Efendi dahi gayet âbid ve zâhid bir zât olmağla ana dahi nice zâtler mu'tekid olup mehâm-ı umûr'da istihâre ettirirlerdi. Hattâ Dâmâd-ı şehriyârî Sa'id Paşa'nın ettirdiği istihâre karîbü'l-ahdde ayniyle zuhûra gelmiş olduğundan Hoca Efendi'ye pek çok ikrâm etti ve Çarşamba-pazarı civârında kendisine birde hâne alıverdı ve kendisini te'ehhül ettirdi. Hâfız Seyyid Efendi ise sûfiyye mesleğini inkârda muta'assıb olup hattâ Kuşadalı gibi meşâyih-i sûfiyyenin mürîdlerine telkîn eylediği râbıta

şeyhin sûretini zihnine alarak ana tevecccüh demek olduğundan bunun şirk-i celî olduğunu isbât için bir risâle te'lîf eyledi (ve kütüb-i fârsiyyeye : "*Kızılbaş kitâbları*" der) [1] ve Murad Molla şeyhini şî'î ve sapık deyu zemm eylerdi. Şeyh Efendi dahi anı : "*Kaba sofu ve zâhid-i huşk*" deyu kadh ederdi. Ben ikisinden dahi tederrüs eylediğim cihetle böyle yek-dîgere münâkız sözler işitir idim. Ma'a-mâfih Şeyh Efendi kadr-şinâs bir zât olduğuna mebnî Hoca Efendi'ye iânede kusûr etmezdi. Çünkü Hoca Efendi pek fakîr olduğundan kitâb alacak akçesi yok idi. Bir derse başlayacak olsa isti'âre-i kütübe muhtâc idi. Şeyh Efendi ise ana lâzım olacak kitâbları evvelce tedârik ederek Hâfız Tevfik Efendi vâsıtasiyle ana îsâl eylerdi. Sanki aleyhinde kullanmak için Hoca Efendi'ye bir çok eslîha verirdi. Dekaayık-ı hikemiyye ve kelâmiyye ile meşgul olduğum sırada o türlü mücâdeleler dahi işitilmekle münâza'anın aslını anlamak üzere kütüb-i sûfiyyeyi ve ale'l-husûs Muhyiddîn bin Arabî hazretlerinin te'lîfâtını mutâla'aya dahi hayli evkaatımı sarf ettim. Elhâsıl Fâtih semtinde ol vakit ulûm ve ma'ârife dâir bahisler cereyân eylediği sırada böyle zâhir ve bâtın mücâdeleleri dahi eksik değil idi. Şimdi ne o var ne bu var. O zevâtın cümlesi âlem-i bahs ü cedeli terk ettiler. Hep yerlerini boş koyup gittiler. Kâşki bir Murad Molla şeyhi olaydı da anı zemim edecek bir de Hâfız Seyyid bulunaydı.

Murad Molla şeyhi katar şeylerinden olup sırasiyle Sultan [Ahmed] Câmi'-i şerîfi vâ'ızı olmağla cumâ günleri bu câmi'de va'z ederdi ve mâni'i zuhûrunda bi'l-vekâle Hâfız Tevfik Efendi'yi ve ba'zan fakîri gönderirdi. Vâ'izlik benim mesleğim olmayıp sinnim dahi buna çendân muvâfık olmadığı ve vâ'izlere mahsûs bol yenli cübbe mizâcıma hoş gelmediği hâlde Şeyh Efendi'nin hâtırı için ba'zan anın cübbesini giyip ve Sultan Ahmed Câmi'i kürsîsine çıkıp nâsa va'z u nasîhat eylerdim.

Ol esnâda Mekteb-i harbiyye fârsî hocalığı münhâll olmağla fakîre teklîf olundu ise de rağbet etmedim. Çünki ol vakit Mekeb-i harbiyye hocaları fes ve setri ve pantolon giymek resm ü âdet idi. Bana da başımdan sarığı çıkarmak güç geldi. Vâ'ız cübbesi giymekten hazz etmediğim gibi böyle tebdîl-i kıyâfet dahi

[1] Parantez içindeki ibâre müellif tarafından çizilmiştir.

mizâcıma muvâfık değil idi. Zîrâ aksây-i emelim dersden icâzet aldıktan sonra tarîkımca neşr-i ulûm ve ba'z-ı te'lîfât ile ibkaay-ı nâm etmekten ibâret idi.

Murad Molla şeyhi epeyce servet sâhibi olup tekyesinin tayyârâtı dahi ziyâde idi ve hayyir bir âdem olup eline geçen paraları umûr-ı hayriyyeye sarf ederdi. Bu cihetle tekyesi civârında hâlâ mevcûd olan Dârü'-l-Mesnevî'yi inşâ eyledi ve bin iki yüz altmış senesi muharreminin dokuzuncu günü anı küşâd ettikte teberrüken Sultan Abdülmecid Han hazretleri teşrîf buyurdu. Ol gün Şeyh Efendi eski şâgirdânına icâzet verdiği sırada ben dahi *Mesnevî-i şerîf*'den icâzet aldım ve anınla berâber *Kasîde-i Bür'e* ve *Hizbü'l-bahr* okumağa dahi andan me'zûn oldum. Andan sonra her sene muharremin dokuzunda Dârü'l-Mesnevî'de mersiye okunmak âdet olmuştur. Dokuzuncu gün ta'yîn olunması dahi her sene muharremin onuncu günü Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda mersiye okunmak âdet olduğu cihetle iki mersiye bir güne gelmemek içindir.

Ol devirlerde ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm. Her dem ferâğ-ı hâtır ile safây-i derûn bana hem-dem idi. O âlem ne güzel âlem idi. Dâimâ talebeden biri bir ya iki türlü yemek pişirip birlikte yedikten sonra kendi odamda tenhâ kalıp tatlı tatlı mutâlâ'a yâ te'lîfât ile meşgul olurdum ve ba'zan tab'ımın zamân-ı cûd u sehâvetine tesâdüf ederek şiir yapardım ya münşiyâne bir şey kaleme alırdım. Ulemâ ve üdebâdan ahbâb u yârânım çok idi. Gece medreseye varmasam arayıp soranım yok idi. Akşam üstü ahibbâdan birine rast gelip de başka mahâlle gidecek olsam medresedeki refîkım bunu canına minnet bilirdi. Zîrâ hazırladığı yemek münhasıran kendisine kalırdı. Murad Molla Dergâhı'na tereddüdüm münâsebetiyle kangı tekyeye varsam ri'âyet bulurdum. Alel'l-husûs Mesnevî-hân olduğum cihetle mevlevî dergâhlarında muhterem olurdum ve ba'zan geceleri dahi Galata Mevlevîhânesi'nde kalırdım ve şi'r ü inşâda mümâresem olduğundan ketebe-i aklâm ve ba'z-ı ricâl ü kibâr ile ülfet ve mu'ârefe peydâ etmiş idim. Bu cihetle ba'zan İstanbul'un kış gecelerini üdebânın encümen-i ülfetlerinde imrâr ederdim. Yazın dahi bu vesîle ile Boğaziçi'ne giderdim. Elhâsıl gayet sebük-bâr ve gam-ı endîşe-i ferdâdan âzâde olarak her gün istediğim yerde gezerdim. Bahr-i havâdis ne kadar telâtum eylese ben

su üzerinde saman gibi yüzerdim. Ma'a hâzâ gençlikte gurbet-zedelik insâna te'sîr ediyor. Binâen-aleyh ara-sıra tecerru'-i sahbây-i tehassür eylerdim ve bu yolda hâle münâsib eş'âr söylerdim. Hubb-i vatan beni böyle Rumeli tarafına çekerdi. İstanbul'dan ayrılmak ise bence pek müşkil idi. İki mıknâtıs arasına düşmüş saman parçasına benzerdim. Hâlbuki dâimâ pederden para celbile İstanbul'da kalmak mümkin değil idi. Zîrâ peder ve büyük peder sâyesinde yoksulluk görmemiş olduğum cihetle sâir talebe kadar sefâlete tehammül edemezdim ve anlar gibi şühûr-ı selâsede cerr ü suâle dahi alışmamış idim. Binâen-aleyh İstanbul'ca medresede geçinecek kadar ma'âş edinmek çâresini arıyordum.

Bin iki yüz altmış sene-i hicriyyesinde tarîh-ı kazâda Rumeli kaleminde Çanat rütbesinde Premedi kazâsını zabt ile muvakkat olarak şehriye muhasses olan beş yüz yirmi kuruş ma'âşını almağa başladım. Bu ma'âş ise örf u âdet olduğu üzere şühûr-ı ma'dûdeye münhasır olup müddet-i örfiyyesinin inkızâsında kesilecek idi. Andan sonra Allah bilir kaç sene mürûrunda diğer bir mansıb zabt edeceğim ve ne kadar ma'âş alacağım. Böyle müddet ve mıkdârı ma'lûm olmayan bir ma'âş ile İstanbul'da dayanıp durmak ise pek müşkil idi. Ancak henüz bu mansıbın müddet-i örfiyyesi munkazî olmadan altmış bir senesi cumâde'l-âhiresinin yirmi üçünde bâ-ibtidâ-i hâriç İstanbul rü'ûsu alarak tarîh-ı tedrîse dâhil olduğum cihetle Premedi mansıbı bi't-tabi' üzerimden ref'edildi ve tarîh-ı tedrîsden şehriye yüz elli kuruş ma'âş tahsîs buyruldu. Pek sıkılır isem Hamîdiyye Medresesi'ne çekilerek bu ma'âş ile geçinebilirdim. Hâlbuki ber-vech-i bâlâ rü'ûs aldığımdan ber-mu'tâd medresede üç gün tehni'e yapdık. Müceddeden elbise ve biniş yapdırdık. Bin beş yüz kuruş kadar borca giriftâr olduk. Ol vakte kadar borç ettiğim yok idi. Rütbe aldık, dâimî alınır bir mıkdâr ma'âşa nâil olduk deyu memnûn olur iken bu borcu ödemenin çâresini aramak lâzım geldi ve masrafımız artmakla bu ma'âşın idâreye kâfî olamıyacağı anlaşıldı.

Altmış iki senesi şevvâlinde Sadrâzam Rauf Paşa azl olunup Hâriciye nâzırı meşhûr Reşid Paşa makaam-ı Sadâret'e geldi ve müte'âkıben Mekkî-zâde Âsım Efendi vefât etmekle meşhûr Ârif Hikmet Beyefendi şeyhülislâm oldu. Gerek Reşid Paşa ve gerek Ârif Hikmet Beyefendi kadr-şinâs ve kerîmü'l-hisâl zâtler

idi. İkisine dahi kesb-i tereddüd ve münâsebet eyledim ve sonraları Reşid Paşa'nın oğullarını tedrîs eder olduğum cihetle ihtiyâcdan vâreste oldum. Lâkin aksây-i emelim tarîkce idâreme kâfî ma'âş u ma'îşet edinmek idi. İşte bu emel ü ârzû ile Ârif Hikmet Beyefendi'ye bir kasîde-i dâliyye takdîm eyledim ki evveli budur :

Görmedim hacle-i dehre girelî rûy-i murâd
Bikr-i fikrîme felek eyler iken arz-ı vedâd
Gonce-î matlabımı açmadı bâd-ı ikbâl
Girih-î müşkilimî etmedi eyyâm güşâd

Bu beyitler dahi ol kasîdedendir :

Enverî - nâtıka nihrîr-i Harîrî-hâme
Muhteşem - şöhret ü ehl-i dil ü Urfî-inşâd
Ya'ni Ârif Beyefendî-i kerâmet - kirdâr
Ki odur kaafile - sâlâr-ı kirâm ü emcâd
Fikridir bedreka-î râh-ı yakîn ü îkaan
Re'yidir râh-ber-i merhale-i rüşd ü sedâd
Âstîn-i keremî kâfî-i ashâb-ı emel
Âstân-ı himemî kâfil-i feyz ü irşâd

Yine Ârif Hikmet Bey'in sitâyişi hakkında bir kasîde-i arabiyye söyledim ki mukaddimesi budur :

ذاب الفؤاد على فقدان جيرانى
يا مدمعى بدمعات اجيرانى
لقد شوت كبدى واستهلكت خلدى
نار اشتياق اخلائى و احذانى
من لى تبأ سية الاهوال من اسى
على زمان بروح الروح خرانى
ايام عيش مضت كالبرق لمعتها
و ذكرها الآن كالامطار ابكانى
كذا يسارع ايام الصفاء وقد
يطول ليلة آلام واحزان
وكم ليال سرى طيف الحبيب بها
فعن بساط نعيم النوم الهانى
و من يلمنى عفا المولى خطيئة
لوكان يعرف احزانى لغزانى

Bu kasîde ile berâber Ârif Hikmet Beyefendi'ye takdîm eylemiş olduğum arîzenin sûretidir :

Cünûd-ı mücennede-i eşbâh-ı benî âdem kâr-gâh-ı feyz-i mukaddesden ne renkde câme-i vücûd giymiş ya'nî kaamet-i kaabiliyyetleri kangı kabây-i tecellî ile pîrâye-pezîr-i şühûd olmuş ise ser-küçe-i kesret-i te'ayyünâtta dahi o revişle cevelân göstermekte belki bezm-gâh-ı feyz-i akdesden ne keyfiyyette rahîk-ı tecellî tecerru' etmişler ise bu hum-hâne-i sahvda dahi ol vechile devr-i mehâfil-i kevn ü mekân etmekte oldukları der-kâr ve bu pâzâr-ı anâsırda sermâye-i mazhariyyetleri kadar nâil olacakları mineh ü atâyânın husûlü dahi vaktiyle istikmâl-i isti'dâda mevkuf idüği emr-i âşikâr iken خلق الانسان عجولا *müeddâsınca ekser-i nâs isti'câl-i tabî'îlerinden nâşî vakitli vakitsiz tarh-ı kur'a-i suâl u iltimâs etmektedirler. Bu kabîlden olarak dâ'îleri dahi min-gayri haddin tarîk-ı tedrîsde bulunduğum cihetle bir mıkdâr ma'îşet niyâzında olduğumu bundan akdem bir kasîde ile arz etmiş idim. Bi-hasebi'l-kader şimdiye kadar bir eser zuhûr etmemiş olmağla vakt-i merhûnuna muntazır olmak lâzım gelirken bu defâ dahi bir kasîde-i arabiyye ile hadd-i âcizânemden sad merhale dûr olan tayy-i tarîk-ı midhat-ı meşîhat-penâhîlerine cür'et ve bu münâsebetle tekrâr hâl-i darâ'at-meâl-i kemterânemi arz u ifâdeye cesâret etmiş isem de bu vechile güstâhâne hareket ile hâk-i pây-i fetvâ-penâhîlerini tasdî' mücerred ye's ile hâsıl olan mecbûriyyet-i tabî'iyyeden neş'et etmiş olduğu muhât-ı ilm-i âlem - ârây-i veliyyü'n-ni'amîleri buyruldukta husûs-ı mezkûrda dâ'îlerini ma'zûr ve kusûr-ı çâkerânemi zeyl-i afv ü inâyetleri ile mestûr ve ahvâl-i pür melâl-i âcizâneme merhameten münâsib mıkdâr ma'îşet ile çâkerlerini çirağ ve mesrûr buyurmak bâbında emr ü fermân hazeret-i veliyyü-l-emrindir.*

Bunun üzerine Ârif Hikmet Beyefendi yüz elli kuruş ma'âşımıza zamîmeten yüz bu kadar kuruşluk bir ma'îşet verdi. Reşid Paşa dahi Bâbıâlî'nin atâyâ tertîbinden senevî iki bin dört yüz kuruş tahsîs ettirdi ve Hazîne-i mâliyye'den şehriye iki yüz kuruş ma'âş daha yapdıracağını va'd buyurdu. Bu sûretle medresede geçinecek kadar ma'âşa nâil oldum. Ancak bu mev'ûd olan iki yüz kuruşu dahi bir aralık yapdırıp da andan sonra medreseye çekilmek ve artık neşr-i ulûm ile meşgul olmak hulyâsında idim. Hâlbuki ricâl ü kibâr ile ülfet ve ihtilâtı çoğaltıp ve Boğaziçi'nin mesîrelerinde dolaşmağa alışıp gittikce

ol merkezden tebâ'ud etmekte idim. Sanki semt-i kıbleyi arar iken şark u şimâle doğru gitmekte idim.

Münşeâtımız tarz-ı îrâniyâna taklîd yolunda olup sebk-i inşâmız muhâverâtımıza asla uymaz. Yazdığımız söylediğimize ve söylediğimiz yazdığımıza hiç benzemez. Ekseriyâ seci' ve cinâs-ı lâfzî uğrunda sözün kuvveti fedâ edilir. Bu tarz üzere mesâlih-i devlete dâir uzunca bir lâyiha ya takrîr kaleme alınsa tumturâk-ı elfâz arasında maksad-ı aslî gaaib ve sözün te'sîri zâyi' olur. Reşid Paşa ise kitâbetce sâde ve belîgaane bir meslek-i cedîd ittihâz etti. Vâdî-i inşâda bir yeni çığır açtı. Küttâbın çoğu ana taklîd eyledi. Hâriciye nâzırı Âlî Efendi ile Dîvân-ı hümâyûn tercümanlığından âmedî olan Fuad Efendi - ki ikisi dahi sonra vezîr ve sadrâzam olan meşhûr Âlî ve Fuad Paşa'lardır - anlar dahi bu yolda Reşid Paşa'nın isrine iktifâ ile akrân u emsâllerine fâik olmuşlar idi. Ben de bu yolu beğendim ve bu tarz üzere inşây-i kelâma heves ettim ve anların encümen-i ülfet ve musâhabetlerini kendime mekteb-i edeb ittihâz eyledim. Sanki yeniden mektebe başladım ve bu vesîle ile mesâil-i siyâsiyyeye dâir haylice ma'lûmât aldım ve ol esnâda fransızcayı te'allüm ile dahi meşgul oldum. Lâkin ol devirde elsine-i efrenciyye okumak şi'âr-ı ulemâya münâfî görüldüğünden bunu ihvân-ı tarîkden mektûm tutardım.Binâen-aleyh fransızcaya lâyıkıyle çalışamadım.

Elhâsıl medrese ve tekye âlemlerini geçirdim. Bir başka âleme girdim. Reşid Paşa sâyesinde ihtiyâcdan kurtulup ekseriyâ anın sâhilhânesinde imrâr-ı eyyâm ve ba'zan Fuad Efendi'nin sâhilhânesinde ârâm ederdim. Bu da bence bir güzel âlem idi. Dâimâ zevk u safâ bana hem-dem idi. Bununla berâber ulûm-ı âliye ve edebiyât ile iştigalden dahi hâlî kalmaz idim. İşte ol esnâda Reşid Paşa'nın sitâyişine dâir ibtidâ söylemiş olduğum bir kasîdenin evveli budur :

Kasîde-i medhiyye berây-i Reşid Paşa

Hamdü l'illâh ki banâ yâver olup baht-ı sa'îd
Eyledî çerh ile ser-nâme-i sulhü temhîd
Buryâ - efgen-i günc-î esef ü hayret iken
Şîve-i hükm-i kader verdi dile şevk-ı cedîd
Feleğin cânıma geçmişti hadeng-î sitemî

Kaddim etmişti keman dağdağa-î dehr-i anîd
Şimdi ammâ bu sitemden felek oldu fârig
Eyleyip bahtım ile ahd-i vifâkı tecdîd
Levhaş-allâh zihî vaz'-ı dil-efrûz-ı felek
Bârek-allâh zihî bârika-i baht-ı sa'îd

Kasîde uzuncadır. Tamâmen yazılsa mûcib-i sudâ' olur. Fakat zeylinde tegazzül olunmağla orası ber vech-i âtî ilâve olunur :

Bir gazel nazm edeyim bâri ki her mısrâ'ı
Bahş ede encümen-î âleme bir şevk-ı cedîd
Gerden-i âşıka zülf-î siyehin habl-i verîd
Dil-i rencûra lebin feyz-i hayât-ı câvîd
Kâkül-î yâr gibî hâne-be-dûş olmadayım
Yârdan eyleyelî tâ beni gerdun teb'îd
Îd-i adhâda firâkıyle ben oldum kurbân
Bilmem ol şûh ile kim eyledi îd üstüne îd
Etmeden gaaile-î dehr ile terk-i râhat
Cevdet'â devlet-i bîdâr olunmaz ümmîd
Lâfı terk eyle yeter tâ ki du'ây-ı âsaf
Ola merfû'-ı der-î âtıfet-i Rabb-ı mecîd

En sonraki mısra'da tetâbu'-ı izâfât bulunduğu cihetle fesâhattan ârî olduğunu itirâf eylerim. Ol vakit mu'âsırımız olan ba'z-ı üdebâ bu misillû tetâbu'-ı izâfâtı hüner addederlerdi. Ben de gaflet ile anlara pey-rev oluvermişim. Sonradan mütenebbih oldum.[1] Nev-heveslik âleminde ettiğim hatâyı beyândan murâdım ancak mübtedîyân-ı şi'r ü inşâya ders vermektir. Yine bu kabîlden olarak dikkatsizlik ile etmiş olduğum bir hatâyı beyân edeyim. Henüz şi're heves ettiğim evânda Fehim Efendi'nin bir gazelini tahmîs etmiş idim ki matla'ı budur :

Seherde bâd-ı sabâ müjde-i hezâre gider
Hezâr zâr ile bülbül de gonce-zâre gider
Birer hayâl ile herkes birer kenâre gider

[1] Bu cümleden sonra müellif, Ârif Hikmet Beyefendi için söylediği bir gazel-i müzeyyeli, biri Kemâl Efendi (Paşa)'ye nazîre olan iki gazelini, bir de beytini yazmış, sonra bunları çizmiştir. Cevdet Paşa, *Tezkire*'yi beyaza çekerken bu manzûm parçaları derc etmemiş olmalıdır.

Ale's-sabâh cihan halkı kâr u bâre gider
Belâ-keşân-ı mahabbet de kûy-i yâre gider

Ketebeden ba'zıları *der-pîş ile*, *der-miyân ile* yazarlar. Bu ise galattır. *Der-pîş ederek* ya *edip* ve *der-miyân ederek* ya *edip* deyu yazmalıdır. Bende bu kabîlden olarak *zâr ile* demişim. Hâlbuki *zârî ile* olmak lâzım gelir. Buna da vezin musâ'id olmaz. Binâenaleyh bu tahmîsi dîvânımdan tayy ettim. Nev-heveslik buya insan bildiği şeylerde yanılır. Artık kavâid-i lisâna vâkıf olmıyanların nazm u nesirlerinde ne kadar galat ve hatâlar vuku'a geleceği kıyâs ile ma'lûm olur. Ale'l-husûs şiir insânın zâde-i tab'ıdır. Çirkin olsa da gözüne güzel görünür. Kolaylıkla kusûrunu göremez. Şâir kendi şi'rine bigâne nazariyle bakmalı. Belki başkasına arz ile îtirâz olunur ise kabûl etmeli. Turre-i suhan ne kadar şâne-i îtirâz ile taranır ise o kadar düzelir ve bu vechile makbûl-i üdebâ olacak dereceye gelir. İşte bu fikr ile bu mısra'ı söylemişimdir. Mısra' :

Şâne-î zülf-î suhandir î'tirâz

Reşid Paşa'nın en ziyâde mazhar-ı teveccühü olan Âlî Paşa uhdesine altmış dört senesi muharreminde rütbe-i vezâret verildi. Reşid Paşa takımının efkârı neşr-i ma'ârif ve ta'mîm-i terbiye ile devleti usûl-i cedîde-i Avrupa'ya tevfîkan tanzîm etmek husûsu idi. Efkâr-ı atîka ashâbı ise buna nazar-ı adâvet ile bakarlardı. Binâen-aleyh sene-i merkuume hilâlinde serasker bulunan Dâmâd-ı şehriyârî Sa'id Paşa'nın si'âyetiyle Reşid Paşa düşüp yerine Sârım Paşa sadrâzam oldu. Ben ol vakit henüz âlem-i bî-kaydîden bütün bütün çıkmamış olduğum cihetle bu misillû havâdis benim çendân iğbirâr-ı hâtırıma bâ'is olamazdı. Lâkin Sa'id Paşa hep Âlî Paşa ve Fuad Efendi gibi Reşid Paşa âdemlerini azl ü nefy ettirip de hep efkâr-ı atîka ashâbını iş başına getirmek ve devleti eski ta'assub yoluna götürmek sevdâsında olup buna ise asrın mütehammil olmıyacağına aklım ermeğe başlamış olduğuna ve Reşid Paşa'nın lûtf u inâyetini görmekte olduğuma mebnî bu tebeddülden müte'essir olmuş idim. Arası çok geçmeyip Reşid Paşa yine makaam-ı Sadâret'e geldi ve evvelkiden ziyâde neşr-i ma'ârife ehemmiyet verdi ve ol esnâda Avrupa'ca rû-nümâ olan helecân-ı efkâr üzerine diplomatların at oynatacak zamânı gelip

Reşid Paşa ise bu meydânın en mâhir erlerinden olmağla bu esnâda ikbâli bir mertebe daha terakkî buldu ve Avusturya devleti Macaristan'da zuhûr eden isyânı basdıramayıp Rusya devletinin iânesine muhtâc oldu. Hâlbuki Macaristan vuku'-âtının serpintisi Eflâk ve Boğdan'a dokunmakla zuhûra gelen ihtilâl üzerine öte taraftan Rusya'nın bir fırka-i askeriyyesi ve beri tarafdan bir fırka asâkir-i osmâniyye Memleketeyn'e girmek lâzım geldi. Bunun üzerine Âmedî-i Dîvân-ı hümâyûn Fuad Efendi me'mûriyyet-i fevka'l-âde ile Bükreş'e gönderildi.

Fehim Efendi *Dîvân-ı Sâib*'i şerh etmekte iken altmış iki senesinde fevt olarak şerhi nâkıs kalmağla akraba ve müte'allikaatı tarafından vâki' olan ibrâm üzerine anı itmâm ile mücerred merhûmun hemşîre ve hemşire-zâdelerine birer mıkdâr ma'âş yapılmak niyâzına vesîle olmak üzere Reşid Paşa'ya takdîm ettirmiş idim. Meclis-i vâlây-ı ahkâm-ı adliyye'ye lede'l-havâle anlara birer mıkdâr ma'âş îtâsına karâr verildiği sırada Meclis müftisi Ârif Efendi'nin ihtâriyle beş bin kuruş atıyye-i seniyye îtâsiyle rütbemizin terfî'i husûsuna dahi karâr verilmekle ba-mazbata arz olundukda sâdır olan irâde-i seniyye mûcibince bir ni'met-i gayr-i müterekkibe olarak beş bin kuruş atıyye-i seniyye aldım ve altmış beş senesi cumâde'l-ûlâsında vâki' olan tevcîhât-ı ilmiyyede ibtidâ-i hâricden hareket-i hârice tafra ile bekâm oldum. Ya'nî eskilerim olan birçok ibtidâ-i hâric müderrislerine takdîm edildim. Lâkin önümde yine şu kadar yüz müderris olduğundan bi-hasebi't-tarîk molla olmak pek uzun ömre mütevakkıf idi. Binâen-aleyh bu tafra ile bana mevleviyyet hevesi gelmedi ve benim de emelim o değil idi. Murâdım yine medreseye çekilip de neşr-i ulûma hasr-ı ömr etmek üzere kendi âlemimde olmak idi. Binâen-aleyh ba'z-ı kudemây-i müderrisîn gibi münâsib mıkdâr ma'âş ile tarîkca tekâ'ud ârzûsunda idim.

Fî 23 receb sene 98 ve fî 20 mayıs sene 98[1]

Yine ol esnâda *Ta'lîm-nâme-i harîr* nâm eseri bi-tarîki'l-imlâl tahrîr ü ikmâl eyledim. Keyfiyyeti ma'lûm olmak üzere dîbâcesini burada tahrîr edeyim.

[1] Burada on üçüncü defter sona ermektedir.

Dîbâce-i Ta'lîm-nâme-i harîr

Nihâl-i hâme-i Cevdet-i pür-taksîr bu vechile şükûfe-bend-i ifâde vü takrîr olur ki bahâristân-ı âlemde imâr u medeniyyetin tezâyüd ve terakkî bulması fünûn u ma'rifetin ilerilemesine mütevakkıf ve manût ve kâlây-i hüner ü ma'ârifin kıymet u revâc bulması ise mülûk ü salâtînin bezl-i nakdîne-i kudret ve sarf-ı sermâye-i himmet eylemesine muhtâc u merbût olduğundan her memleketin imâr u temeddünü ve ahâlîsinin fünûn-ı şettâda tefennün ve temerrünü mülûkünün ihtimâm u himmetine göre olabildiği Rabbü'l-ibâd te'âlâ şânehû ani'l-irtidâd hazretleri bir diyârın imârını murâd ettikte evvelâ bir melik-i âdil gönderip de anın âbyârî-i iâne ve dostyârî-i ifâzasiyle ol bilâdı ma'mûr u âbâd ede-geldiği bir emr-i celî ve bu ma'nâya الناس على دين ملوكهم *hadîs-i şerîfi burhân-ı kavîdir. İşte bu kabîlden olarak zamânında mezalle-nişîn-i emn ü emân olduğumuz ve ahd-i adâletini mevsim-i bahâr-ı a'sâr u ezmân bildiğimiz revnak-tırâz-ı hiyâbân-ı hilâfet ve tarâvet - bahşây-i çemenistân-ı nasafet ü adâlet pâdişâh-ı Cem-haşem ve hâkaan-ı Dârâ - hadem Sultan Abdülmecid Han efendimiz hazretlerinin ma'mûriyyet-i bilâd ve istirahât-ı kâffe-i ibâd husûsunda der-kâr olan niyyet-i hayriyye ve tasmîmât-ı celîle-i pâdişâhâneleri âsâr-ı aliyye ve aleniyyesinden olmak üzere ehl ü erbâb olanları zülâl-i âtıfet ve inâyet-i mülûkâneleri ile sîrâb ederek ve anların ter-destî-i dikkat ve gayretleri ile kâlây-i hüner ü ma'rifete âb u tâb vererek evvel be-evvel imâr u medeniyyet taraflarına bu vechile bezl-i mâ-hasel-i himmet buyurduklarından ve vükelâ vü ümerâsı dahi bu bâbda ikdâm-ı tâm ve ihtimâm-ı mâ-lâ-kelâm gösterdiklerinden az vakit zarfında memâlik-i Devlet-i aliyye'nin sûret-i imâr u temeddünü fevka mâ - yetesavver ilerilemiş ve hâlâ ilerilemekte bulunmuş olduğu mir'ât-ı bedâhette müşâhede edilmekte ve herkes bunu görünce re'sü'l-mâl-i kaabiliyyeti kadar tahsîl-i hüner sevdâsına düşmekte ve az çok vâye-dâr-ı fazl u hüner bulunanlar metâ'-ı ma'ârifden mâ-hazar her ne ise bâzâr-ı zuhûra getirip arz etmekte olduğu misillû hâlâ mesned-tırâz-ı Sadâret-i uzmâ bulunan âb-ı rûy-i vezâret hâris-i hadîka-i devlet Reşid Paşa* ما يشاء يسر له الله *hazretleri mukaddemâ Paris sefâret-i seniyyesine me'mûr buyurulduklarında berâber götürdükleri Tercüman Hoca Agob müddet-i medîde ol taraflarda bulunarak fünûn-ı hikmete ve bâhusûs fenn-i felâhate dâir hayli ma'lûmât tahsîl etmiş ve Avrupa'nın ekser mahâllerini dolaşarak esbâb-ı i'mâr-ı memâlik ne olduğunu gereği gibi keşf eylemiş ve esbâb-ı mezkûrenin akdem ü ehemmi fenn-i zirâ'ate dikkat ü gayretten ibâret olarak fenn-i mezkûr müteferri'âtından olan*

san'at-i harîre ihtimâm eyleyen milletler müntehây-i merâtib-i medeniyyete nâil ve memleketleri aksây-i medâric-i ma'mûriyyete vâsıl olduğunu görmüş ve bilmiş ve muahharan bin iki yüz elli dokuz târihinde Bursa'ya gidip ahâlîsinin san'at-i mezkûreye hâhişlerini ber-kemâl ve memleketin etrâfını dut ağaçlarıyla mâlâmâl gördükte Avrupa diyârında şu kadar milyon nüfûsu mâlik-i servet ü yesâr eden bu eşcâr-ı meymenet - disâr in-şâ-Allah şu bizim memleketlerimizi de ma'mûr eder hulyâsiyle mesrûr olmuş ve fi'l-vâki' san'at-i mezkûre günden güne ilerilemekte bulunmuş ise de fenn-i mezkûrda ahâlînin acemiliklerinden nâşî anın me'mûl ettiği kadar terakkî husûl bulmamış hâlbuki memlâlik-i Devlet-i aliyye nihâyet derecede münbit ve mahsûldâr olması cihetiyle âb-ı rûy-i memâlik olduğundan ahâlîsi dahi usûl-i cedîdeye tatbîkan san'at-i mezkûreye münhemik olsalar az vakit zarfında pek çok servet ü sâmâna mâlik olacakları der-kâr bulunmuş olmağla anlara bir nevi' hediye olarak kendi lisânınca usûl-i mezkûreyi ke-mâ-yenbagî izhâr ü işrâb eder bir risâle te'lîf edip şerâb-ı harîr-i ifâdesiyle kendi milletini neş'e-yâb ettikten sonra nef'ini cemî'-i ahâlîye ta'mîm ve kendisi Devlet-i aliyye'nin ihsândîdesi belki ibtidây-i neş'etinden beri envâ'-ı ni'am-ı bî-ihsâsının perverdesi olduğundan âcizâne bir destâvîz-i nâçîzâne takdîm eylemek niyyetiyle risâle-i mezkûrenin lisân-ı türkîye tercümesini murâd etmiş ve aşırı ilhâh u ibrâm ile bu husûsa faktîri dahi mecbûr eylemiş olduğundan birlikte tercümesine ikdâm olunarak işbu bin iki yüz altmış beş senesi şevvâlinde resîde-i hadd-i hitâm olmuş ve bir mukaddime ile üç cüz'e tevzî' u teczî'e edilmiştir.

Ol esnâda Rumeli cânibine gidip gelmiş idim. Şöyleki peder ve vâlide Lofça'da te'ehhül ve ikaametimi isterlerdi. Ben ise İstanbul'da tevattuna karâr vermiş idim. Fakat bir kerre sıla-i rahm edip de anların du'âsını almak ve büyük pederim pek ihtiyâr olduğundan anınla dahi görüşmek ister idim. Fuad Efendi'nin Bükreş'de bulunması buna vesîle-i münâsibe oldu. Bükreş'e varmak üzere İstanbul'dan çıkıp ibtidâ Lofça'ya gittim. Sıla-i rahm ettim. Fakat çend rûz mukaddem Hacı Ali Efendi vefât eylemiş olduğundan anı göremedim. İstanbul'da iken vatanımı özlerdim. Her hafta postasiyle oradan mektûb gözlerdim. Hâlbuki İstanbul'un safâ vü râhatı ve Boğaziçi'nin letâfeti şöyle dursun Lofça'da bana göre musâhabet edecek ahibbâ ve müşâ'are edecek üdebâ yok. Bu cihetle sıkılmağa başladım. Meğer İstanbul bana vatan-ı hakîkî olmuş.

Artık uzunca bir müddet Lofça'da ikaamet edemiyeceğimi anladım[1]. İşte ol vakit Reşid Paşa - zâde Ali Galib Beyefendi'nin bir kıt'a iltifât-nâmesini aldım ve nazmen ana bir cevâb yazdım ki sûreti budur :

Nazım

Hoş geldi kerem-nâme-i Gaalib Beyefendi
Her bendeye lûtf etmeğe râgıb Beyefendi
Ol rütbe kerem-pîşe ki gaayet kereminden
Her bî-kesi şâd etmeğe tâlib Beyefendi
Gam görmeye âlemde beni eyledi memnûn
Feryâd-res-i ehl-i metâ'ib Beyefendi
Mahdûm-ı Reşîdü'l-vüzerâ hayr-ı halef kim
Medhinde ne söylense münâsib Beyefendi
Hem âkıl ü hem ehl-i edeb ferd-i zemâne
Akrânına emsâline gaalib Beyefendi
Nev-sâle iken fart-ı zekâsı hasebiyle
Vassâf ile Veysî gibi kâtib Beyefendi
İs'âf-ı suâl etmek ile nâsa peyâ-pey
Ed'iyye-i hayriyyeyi câlib Beyefendi
Bir vakt-i mübârekde erişdi bana Cevdet
Ferhunde peyâm-ı Ali Gaalib Beyefendi[2]

Lofça'da müddet-i ikaametim eyyâm-ı ma'dûdeden ibâret olarak peder ve vâlide ve akraba ve müte'allikaat ile görüştükten sonra avdet ile Ruscuk'a geldim ve orada tebdîl-i câme edip ya'nî setri pantolon giyip Eflâk yakasına geçtim ve Bükreş'e gittim ve Fuad Paşa ile görüşüp Reşid Paşa'nın irâdâtını ana teblîğ ettim. Ol vakit Bükreş'in bir tarafında Rusya askeri ve diğer tarafında asâkir-i osmâniyye ikaame olunmuş idi ve asâkir-i osmâniyye'nin kumandanı Ferik Ömer Paşa idi - ki sonra Müşîr ve serdâr-ı ekrem olan meşhûr Ömer Paşa'dır - ve Eflâk ve Boğdan'da bey olmayıp beyliğe âid umûru Fuad Efendi rü'yet

[1] Müellif bu cümleden sonra Reşid Paşa'ya sunduğu bir gazel-müzeyyelini yazmış sonra üstünü çizmiştir.

[2] Bundan sonra Müellif İstanbul'a gönderdiği bir gazelini yazmış, sonra üstünü çizmiştir.

ediyordu. Bir ay kadar orada ikaametten sonra Dersaâdet'e avdet ile Fuad Efendi'nin ifâdâtını Reşid Paşa'ya arz eyledim.

Azıcık Bükreş'in ahvâlinden bahs edeyim. Orada galibâ hamiyyet ve ırz u nâmûs sözlerini kimesne âbâ vü ecdâdından işitmemiş. Karı koca birbirini kıskanmak âdet olmamış. Herkes beğendiğiyle mu'âşeret ile mâni' ü müzâhim yok. Bir karı sevgilisi ile görüşür iken kocası odaya girmiyor. Mu'âşeret-i nisâ bir âdî iş hükmüne girmiş ve bu husûsda kendilerince hırs u tehâlük kalmamış. Meğer bizlerde nâsın mu'âşeret-i nisâ hakkında olan hırs u tehâlükü المرؤ حريص على ما منع müfâdınca memnû'iyyet ve su'ûbetten nâşî imiş. Memleket bağçeleri güzel eğlenceleri çok. Görünüyor ki âsâr-ı medeniyyet başlamış. Lâkin bu medeniyyet mekteblerden çıkmamış. Belki mecâlis-i mu'âşeret ve sefâhatten zuhûr eylemiş. Orada tesâdüf ettiğim bir fransızdan sordum ve dedim ki : "*Fransa'da dahi mu'âşeret-i nisâ bu mertebe serbest midir*". Dedi ki : "*Ne münâsebet. Bizde de vâkı'â karılar serbesttir. Ammâ bir takım rüsûm-ı ırz u edeb perdesi arkasında mestûredirler. Burada vaktiyle perde yırtılmış. Her şey meydana çıkmış*". Biz yine sadede gelelim.

Ol vakit İstanbul halkından bir çok kimseler macarların Avusturya'ya galebe ettikleri gibi Rusya'ya dahi galebe edecekleri îtikaadında idiler. Ricâl ü kibârdan ve belki vükelâdan dahi bu efkârda hayli zâtler var idi. Hâlbuki Rusyalu'nun Memleketeyn tarafında bir ordusu olup öte tarafdan dahi Macaristan üzerine bir cesîm ordu sevk etmiş idi ve Fuad Efendi işi yakından görmekle Rusyalu'nun kuvve-i kaahiresine bîçâre macarların tâb-âver-i mukaavemet olamıyacaklarını keşf etmiş ve haber vermiş idi. Fi'l-vâki' anın dediği gibi oldu. Macarlar münhezim olup firârîleri Devlet-i aliyye'ye iltîcâ eylediler.

Bundan dolayı bir mültecî mes'elesi zuhûr etti. Rusya ve Avusturya devletleri mültecîlerin reddini iddi'â eylediler. Fuad Efendi dahi bu iki hem-civâr devletin kırılmamasını isterdi. Âlî Paşa dahi bu fikirde imiş. Reşid Paşa ise وان احد من المشركين استجارك فاجره âyet-i kerîmesinin hükmünce mültecîleri kabûl ve himâye etti ve Avrupa'nın efkâr-ı umûmiyyesini kazanmak mesleğini tuttu. Bundan dolayı Rusya ve Avusturya devletleri Devlet-i aliyye'ye i'lân-ı harb etme raddesine geldiler ise de müslümanların ahkâm-ı kur'âniyyeye ittibâ'en hıristiyan mültecîlerini kabûl ve himâye etmeleri hürriyet ve serbestî dâ'iyesinde bulunan Avrupa ahâlîsine ol mertebe te'sîr eyledi ki ol esnâda Paris ve Londra sokaklarından frenkler bir fesli görseler : "*Yaşasın türkler*" diyerek gelip öperler ve iltifât ederlerdi. Bu hâlde Rusya ve Avusturya devletleri Devlet-i aliyye'ye hücûm etseler bütün Avrupa ahâlîsi ehl-i islâmın imdâdına seğirtecekleri reviş-i hâlden anlaşıldı. Ba'de bu'din vuku'a gelen Kırım muhârebesinde ingilizler ile fransızların ve anlara tebe'an Sardenya'lıların Devlet-i aliyye'ye imdâd etmeleri işte bu mültecî mes'elesinde osmanlıların Avrupa'ca kazanmış oldukları şân u i'tibârdan nâşîdir. Bu da Reşid Paşa'nın meydân-ı diplomaside kazanmış olduğu bir muzafferiyyet ve muvaffakıyettir.

Elhâsıl mültecî mes'elesinde Rusya ve Avusturya İmparatorları Devlet-i aliyye'ye dilgîr oldular ise de Avrupa'nın efkâr-ı umûmiyyesine bakıp iğmâz ve müsâmaha ile geçiştirmeğe mâil ve müste'id idiler. Râbıta-i müsâlemeyi halelden vikaaye için Devlet-i aliyye'ce dahi Rusya İmparatoru'nun hiddetini teskîn edecek bir mu'âmele-i dil-nüvâzâneye teşebbüs lâzım gelmekle Fuad Efendi sefâret-i fevka'l-âde ile Petersburg'a me'mûr oldu ve hemen Bükreş'den hareket ile altmış beş senesi zilka'desinde Petersburg'a vusûl buldu. İmparator ile görüşdü. Anın gözüne girdi. Mes'eleye bir hüsn-i sûret verdi. Mültecî mes'elesinden dolayı Avrupa'ca bir muhârebe-i umûmiyye zuhûrundan havf olunuyordu. Fuad Efendi bu muhâtarayı ber-taraf etti. Avrupa'ca şöhret kazandı. Gerek bu husûsda ve gerek Memleketeyn mes'elesinde vâki' olan hüsn-i hizmeti nezd-i devlette dahi makbûl oldu ve altmış altı senesi muharreminin evâsıtında uhdesine Sadâret-i uzmâ müsteşârlığı tevcîh buyuruldu ve cumâde'l-ûlâsı evâhirine musâdif olan evâhir-i şubatta kemâl-i izz ü şeref ile Dersaâdet'e geldi. Fakat eyyâm-ı şitâda Rusya diyârının soğukları iliğine işlemiş ve pek çok mefâsılında sızılar peydâ eylemiş olduğu cihetle ziyâdece muztarib idi. O sene ise şitâ medîd olup eyyâm-ı bahârın evâili şitâ hükmünü icrâ ediyordu. İşte ol vakit bu kasîdeyi söyledim ve kendisine takdîm eyledim.

Bahâriye berây-i Fuad Efendi

Eğerçi nâmiyenin söylenirse de nâmı
Eser görülmedi gittî bahâr eyyâmı
Midâd-ı hâme-i şâ'ir gibî aceb dondu
Nevây-i nâle-i bülbülde nağme hengâmı
Sebeb nedir ki bu kânûn-ı âlem olmadı germ
Tekarrüb eylemiş îken bahârın encâmı
Nedir bu çehre-i zâhid gibî cihan târîk
Açılmadî feleğin cebhe-i siyeh-fâmı
Bu bir felâket-i devr-i felekdir ey sâkî
Ki koydu hayrete hayli ukûl ü evhâmı
Benî şerâb ile ser-germ-i keyf ü mest eyle
Felekle fasl edeyim bâri bende da'vâmı
Revâ mı bekleyelim tâ ki bir bahârı dahi
Getir telâfî-i mâ-fât için sen ol câmı
Bulup o âteş-i seyyâle ile germiyyet
Çekip sahîfe-i tahrîr-i arza aklâmı
Huzûr-ı âli-i âlî-cenâba eyleyeyim
İfâde hâl-i dil-î bî-karâr u nâ-kâmı
Güşâde-baht u şeref-mend u Müşterî - tal'at
Ki tutdu şöhreti serhadd-i Rûm u A'câmı
Huceste-re'y u Utârid-eser ki nazm eyler
Umûr-ı devleti mânend-ı satr-ı erkaamı
O Şems-i burc-i ma'ârif ki hadd-i meşrıkden
Diyâr-ı mağribe dek söylenir bütün nâmı
Cenâb-ı Sadr-ı kerem-kâr müsteşârî kim
Anâ sezâ vü revâdır bu pâye-i sâmî
Fuâd Efendi-i ferruh - likaa ki ehl-i dile
Ziyâdedir kerem ü iltifât u ikrâmı
O nüktedân ü dekaayik - şinâs-ı âlem kim
Peyâm-ı emn ile güldürdü rûy-i eyyâmı
Aceb mi eylese nazm-ı selîs ü inşâsı
Şikeste şöhret-ı Vassâf u İbni Hayyâm'ı
Safây-ı tab'ına dem-beste Sâib ü Şevket
Rahîk-i re'yine hayrân u teşnedir Câmî
Sehâb-ı cûd u mürûet kef-i kifâyetidir
Sevâd-ı sürme-i devlet gubâr-ı akdâmı

O rütbe re'yi müessir ki taak-ı nisyâna
Bıraktı bârika-i rezm u seyf-i samsâmı
Yazılsa berg-i güle dâstân-ı evsâfı
Olurdu bülbülün evrâdı subh hengâmı
Şemîm-i hulkunu yâhud getirse bağa sabâ
Bulurdu şemm ile mürg-i çemen dilârâmî
Hudâyegân-ı kirâmî - güher hudâvendâ
Eyâ mükemmil-i nâmûs-ı mesned-i sâmî
Seyâhat ü seferin müntic-i refâh oldu
Ki silm u sulh ile buldu umûrun encâmı
Senânı eyleyemem lâyıkıyle etsem de
Ne denlü tab'ıma tîğ-i kalemle ibrâmı
Hemen kümeyt-i ney-i hâmeyi edip tahrîk
Edem tarîk-ı tagazzülde bâri ikdâmı
Yanında olmayıcak âşıkın dilârâmı
Çemende olsa da olmaz anâ dil ârâmı
Güşâd-ı verd-i emel kaldı sâl-i âtîye
Bu yıl da sûz ile geçtî bahâr eyyâmı
Havây-i kâkülü bir başlı derd iken serde
Getirdi kaare haberler hat-ı siyeh-fâmı
Gören sanır ki gümüş servidir o serv-kadin
Yem-i sirişkime düşdükce aks-i endâmı
Uzatma turre-i dilber gibi sözü Cevdet
Kasîde vü gazelin geldi vakt-i itmâmı
Du'âya başla açıp dergeh-i Hudâ'ya elin
Hitâm-ı misk ile bulsun kelâmın encâmı
Dem-i bahârda tâ âb u tâb-ı nâmiyeden
Bu bağ-ı dehrde serv ü semen ola nâmî
Ana kerem ede Hak tûl-i ömr ile sıhhat
Cihânı nağme-i bülbül gibî tutâ nâmı

Ber-minvâl-i meşrûh mevsim-i rebî'in evâ'ili pek bozuk geçti. Sonra birden bire havalar açtı. Bir güzel bahâr oldu. Herkes mesîrelere döküldü. Zevk u safâya koyuldu. Ben de bir gün ale's-sabâh Baltalimanı çayırına gittim, gezindim. Etrâfını temâşâ ettim. Çayırlar yeşillenmiş. Câ-be-câ reng-âmîz çiçekler ile bezenmiş. Sanki yer yüzüne yeşil zemîn üzere işlemeli kaalîçeler döşenmiş. Bağlarda ağaçlar ezhâr ile donanmış.

Sefîd ü gül-gûn câmeler giyip de mesîrelere çıkan dilberân-ı sîm-berâna dönmüş. Dağlarda kuşlar terennüm ediyor. Ehl-i temâşâ da fevc fevc seyr-i çemen-zâra gidiyor. Benim de gönlüm gözüm açıldı. Tab'ıma fevka'l-âde bir güşâyiş geldi. İşte bu neşât u inbisât ile Reşid Paşa'nın sitâyişi hakkında bu kasîdeyi söyledim.

Bahâriye berây-i Reşid Paşa

Huceste vakt-i safâ kim erişdi fasl-ı bahâr
Cihânı eyledi ferhunde vü ferah-âsâr
Dem-i Mesîh gibî tâze can verir çemene
Nesîm-i subh-dem ettikce bağ-zâra güzâr
Kudûm-ı verdi haber verdi nefha-î nefesî
Safây-i râyıhası hâki etti anber-bâr
Bu müjdelerle gelince berây-i müjde-bahâ
Eder şükûfelerin pâyine nisâr eşcâr
Şükûfelerle çemen olmuş öyle rengâ-reng
Ki bâd-ı subh-dem ettikce mevcler izhâr
Taraf taraf döşenir hâke ferş-i bukalemûn
Döner dükânçe-i gevher-fürûşa her kühsâr
Zemîni urd-i bihişt eyledi bihişte bedel
Zemâne lûtf-i havâ verdi inbisât u mesâr
Gubâr-ı gussayı seyl-i safâya vermek için
Hücûm-ı şevk ile her dem akıp gelir enhâr
Dem-i hazanda neler çekdiğin hikâyet için
Şikeste beste çıkıp geldi bağa bülbül-i zâr
Dizildi sanma ki berg-i gül üzre şebnemler
Dür-i sirişkini bülbül nesîme etti nisâr
Ale's-sabâh peyk-i sabây-i gaaliye-sâ
Gezer gönülleri tatyîb için diyâr diyâr
O demde kaadime - cünbân olur çemen be-çemen
Gürûh-ı ehl-i temâşâ olup katâr katâr
Cihan bu vechile hurrem cihânyan bî-gam
Zemâne lûtf-ı amîm-î Hudâ'ya şükr-güzâr
Görünce bû eser-i feyzi tab'-ı nâmiyede
Benim de tab'ıma düşdü bu gayret âhir-i kâr
Ki gül kudûm-i dem-i nev-bahâr ile hurrem
Gülün kudûmuna şükrâne-gû hezâr hezâr

Terâne-î leb-i her cûybâr fa'teberû
Zebân-ı bülbülün evrâdı yâ uli'l-ebsâr
Ya ben niçin olayım pây-bend-i kayd-ı kelâl
Niçin bu şevk ile olmam kümeyt-i tab'a suvâr
Revâ mı gonca gibî böyle beste-leb olayım
Niçin açılmaya gül gibi tab'-ı gevher-bâr
Veliyy-i ni'metimin tâ ki feyz-i medhiyle
Sabâ gibî edeyim dehre bûy-i müşk îsâr
O âsaf-ı azamet-vâye-i hümâ-sâye
Müşîr-i Cem-haşem ü hoş-likaa vü hoş-etvâr
Penâh-ı güm-şüdegân-ı bevâdi-î hayret
Nizâm-i mülk ü milel melce'-i sigaar ü kibâr
Cihân-ı cûd u sehâ âsmân-ı rif'at ü şân
Muhît-i âlem-i ilm ü edeb kerem-kirdâr
Cenâb Sadr-ı mükerrem Reşîd Pâşâ kim
Odur zemâneye müşkil-güşâ vü kâr-güzâr
Felek-şükûh ü melek-haslet ü zemin - temkîn
Güşâde-baht ü bülend-i'tibâr u ehl-i vakaar
Per-i melek der-i der-gâhına serâ - perde
Felek o bâr-geh-i feyze köhne bir kîlâr
Ne dem ki nazm-ı umûr-ı ümem için verse
Debîr-i feyz ü fütûhâta ruhsat-i izbâr
Verir safây-ı hiyâbânı saff-ı erkaamı
Olur sahîfe-i tesvîd sâha-î gülzâr
O rütbe âleme âsâr-ı adli sârî kim
Gazâle pençe-i şîr oldu dest-i istizhâr
Havâya etse eser lûtf-ı tab'ı eylerdi
Şitâyı mevsim-i sayf ü hazânı fasl-ı bahâr
Ya tâb-ı kahr u celâli dokunsa gülzâra
Olurdu reşha-i şebnemleri şerâre-i nâr
Soğuk mu'âmele gösterse gülşene yâhud
Nigâh-ı germ ile etse imâle-î enzâr
Donardı yehçe gibî havf ile gül-î nesrîn
Yanardı şu'le gibî şerm ile şükûfe-i nâr
Bahâr-ı ma'deletâ iftihâr-ı ehl-i dilâ
Eyâ hüner-ver ü hikmet-şinâs ü mihr-âsâr
Kemâl-i aklına hayrân olur Felâtun'lar
Fetânetin bütün ehl-î hikem eder ikrâr

Senin isâbet-i re'y-i rezînine tahsîn
Ki etti rezm-geh-î dehri emn ile gülzâr
Kalemle eylediğin kârı kahramân edemez
Sinâna hüsn-i beyân şimdi olmada fehhâr
Uzatma gayri yeter mâcerâyı ey Cevdet
Hemen o âsafın eyle du'âsını tekrâr
Cihanda nâ-mütevârid ola bu çâr fusûl
Ola bu vechile der-gâhı mültecây-i kibâr
Cenâb-ı Hak ede kilkî ucundakî müyî
Arûs-ı ma'niye müjgân u çeşm-i düşmene hâr

Yine ol devirde Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'nin medhine dâir söylemiş olduğum fârsiyyü'l-ibâre bir kasîdedir.

Bahâriye berây-i Ârif Hikmet Bey

بهار باز جهانرا بكرد مهبط نور
كنار باغ پر از نور شد چو وادیٔ طور
چراغ لاله بر افروخت باغبان بچمن
چمن ز سرو بر افراخت رایت منصور
رسیده نرگس و سنبل شكفته لاله و گل
ز فیض نامیه هر گوشه گشت بزم حضور
زمان بنشر شمیم شكوفه‌ها عطار
زمین بلاله وگل تنك عنبر وكافور
كنار باغ چنان از می صفا لبریز
میان راغ چنان پر زعیش ونوش وحبور
گرفت باده كساد وگنار جو قیمت
خراب گشته خرابات ودشتها معمور
بپای سرو چمن دلبران سیم بدن
نمونه ایست ز طوبای خلد و طلعت حور
بهر كجا گذری عشرتست وبزم طرب
بهر طرف نگری نالهٔ نی وطنبور
عل الصباح كه روزی بكنج باغ بودم
انین واز الم چرخ خسته و رنجور
همی سرود هزار و ز روی پند بگفت
كه ای زخود بغم افتاده وز طرب مهجور
چنین بهارگه هر گوشه رشك باغ ارم
چنین بهارگه هرگس زعیش او مسرور

خلاف عقل بود هم شعار خودرایی
زار وزار نشستن بجیفگاه ثبور
بدین ترانه دریغا زعیش محرومی
بدین چغانه فسوسا زنوش بودن دور
بدین نشاط هرانکس لهیف اف له
درین بساط هرانکس ملول مردهٔ کور
غنیمتست لب جویبار فوت مکن
بکش می ومنشین دلشکسته ومخمور
شنو ز جو و من الماء کل شی حی
شنو ز صوت سبو ان ربنا لغفور
بگفتم ای که زحال درون بی خبری
ز فهم سر عیان جهان توبی بقصور
چمن اگرچه ز گلبانك شوق تو پر شد
فلك ز دود دل داغدار من رنجور
تواز وصال گل اندر خروش وجوشی وبس
من از شراب ازل درد سر گرفتم وشور
ازان شراب که از رنك و بوی بلکفه اش
همی درید گریبان خویش غنچه بزور
ازان شراب که آدم بشوق نشئهٔ او
بهشت ذوق و صفای بهشت وشد مهجور
ازان شراب که در چشمه سار تأثیرش
سبوی تنك زلیخا همی شدی مکسور [1]
چو من کسی بازل زان شراب جرعه کشید
چگونه می نه نشیند ز درد سر مخمور
خمار من نه ز فیض بهار میشکند
ز طبع من نبرد نغمهٔ هزار فتور
صفای دل نه مرا هست جز بدست کسی
که او ست صدر نشین در بساط بزم حضور
ازو گرفت مباهات مسند فتوی
ازو قلمرو معنی ومعرفت معمور
جناب عارف حکمت بك حکم پرداز
پناه اهل دل وملجأ کبار وصدور
جهان جود وکرم آسمان فیض وهمم
محیط دانش وهمت محاط فهم وشعور
خدایکان کرم پیشه بحر اندیشه
که قطرهٔ ز فیوضات دست اوست بحور

[1] Müellif bundan sonra yazdığı üç beyti çizmiştir.

شود مبذول
باستان او همت همی مکرمت منشور
ز بارگاه او بکرفت کس از قدر شاکی
نه زیر سایهٔ لطفش کس از قضا مغدور
نه در حمایهٔ عدلش کس از قضا مغدور
مدبریست که بر وفق رأی او امضا
کشد فلك بسر دفتر سنین و شهور
ز رأی صائب او ملك را فر وشوکت
بفکر ثاقب او بسته است نظم امور
ازو بکرد کسادی نشسته جامهٔ جهل
ازو بشد همه کالای معرفت مشهور
ز حکمتش بفلاطون فتد حجاب وحیا
ز دقتش بارسطو بیان عجز وقصور
ز رشك نظم او فیروزه رنك میکردد
قلم بدست نظیری بملك نیشابور [1]
چنان ز کلك او سحر حلال میریزید
که عقل کل شده بر نظم ونثر او مسحور
چو دست او بقلم آفرین بخواند چرخ
چو فلك او بر قم چشم حاسدانش کور
شود فلك بوفاق وکشد قدر امضا
بر آنچه از ره فرمان ازو بکرد صدور
بزر کوارا < و > دریا دلا فلك قدرا
توي یکانهٔ عصر وتوبی فرید دهور
زمانه مدح ترا کرده است ورد زبان
بهر زبان ثنای تو میشود مذکور
ازان شدست درت قبله کاه اهل رجا
که سعی تو همه بر خیر بود وسعی شکور
بحال جودت رنجور هم بکن نظری
که چون شدست زناسازیٔ فلك مقهور
بحضرتت ز فلك صد شکایتست مرا
نماند صبر دل وبر بیان شدم مجبور
مرا بجام تهی بارها فرفت فلك
سرابرا بنماید مرا شراب طهور [2]
ز تیرها که شکستست بر جکر کردون
شکسته بال وپرم خاك بر سرم ز دهور
چکونه بث شکایت کنم ز چرخ بجاست

[1] Müellif bundan sonra yazdığı bir beyti çizmiştir.
[2] Müellif bundan sonra yzdığı bir beyti çizmiştir.

اکر ز او بدرم جیب خود شوم معذور
صداع سمع شریفت اکرچه دادم پیش
ببخش واز کرم خود بکن مرا منظور
حدیث مدح وثنایت حکایتیست دراز
کز ازدحام نکنجد بجلوه‌کاه سطور
سخن دراز شد ای خامه ماجری بس کن
که طبع را نه هی بیش ازین کلال وفتور
زمان شکر وشکایت کذشت ووقت دعاست
بدار دست بدرکاه لطف رب شکور
بهار تاکه دهد شرح کلستان صفا
هزار تاکه شود داستانسرای سرور
چو کل درون ولی النعم کشاده شود
تنش بصحت وطبع از فتور دورش دور
بود حسود او تلخین مزاج نیش کلال
شود صدیق او شیرین دماغ شهد حضور

Altıncı tezkiremizde beyân olunduğu üzere ma'ârif-i umûmiyyenin Memâlik-i mahrûse'de neşr ü ta'mîmi maksadiyle mukaddemâ Dersaâdet'de bir muvakkat Meclis-i ma'ârif teşkil olunmuş idi ki ol vakit Ârif Hikmet Beyefendi dahi sudûrdan olduğu hâlde bu meclisin âzâsından idi. Bu meclis de üç lâyiha kaleme alınmış idi. Biri mekâtib-i sıbyânın islâh-ı ahvâline ve suver-i ta'lîmiyyesinin ta'rifâtına ve diğeri mekâtib-i rüşdiyye nâmiyle derece-i sâniyede olarak müceddeden mektebler küşâdına ve üçüncüsü ulûm-ı âliye tahsîline mahsûs olmak üzere bir dârü'l-fünûn inşâ ve küşâdına dâirdir. Bu lâyihaları okudum. Tahsîl-i ulûmun derecât-ı selâsesine dâir pek güzel ve meşrûh ve mufassal lâyihalardır. Meclis-i mezkûr bu üç lâyihayı tanzîm ile îfây-i vazîfe ettikden sonra dağıldı ve mezkûr lâyihaların mündericâtını bi'l-müzâkere icrâ ettirmek üzere bir dâimî Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye teşkil edildi. Bunun riyâsetinde bir müddet sudûrdan Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi bulundu. Ba'dehû Hekim-başı Abdülhak Efendi reîs oldu ve bu meclisin âzâsından Kemâl Efendi'ye Mekâtib-i umûmiyye nezâreti ilâve-i me'mûriyyet buyruldu. Meclisde bi'l-müzâkere karâr verilen husûsât anın vâsıtasiyle icrâ edilir idi. Muahharan Vehbî Molla dahi Kemâl Efendi'ye mu'âvin verildi. Kemâl Efendi erbâb-ı ma'ârifden bir zât olup bu işin ehli idi. Vehbî Efendi ise

ziyy-i ulemâda bulunan cühelâdan olup ancak Âlî Paşa'nın dalkavuklarından olduğu cihetle böyle ehli olmadığı bir işe ta'yîn olunmuş idi. Âlî Paşa değerli bir zât olup ancak ehl-perver değil idi. Himmeti kendisine mütemehhiz olan kesân-ı ma'dûdeye münhasır idi. Vehbî Molla dahi anların başı sarıklısı ve eli bayraklısı idi.

Mezkûr lâyihaların ahkâm-ı mündericesine nazaran ibtidâ mekâtib-i sıbyânın usûl-i ta'lîmini islâh lâzım gelir idi. Lâkin mekâtib-i mezkûre Evkaaf-ı hümâyûn nezâretine merbût olup oradan irtibâtını fekk etmek ol vaktin hükmünce müte'assir ve oradan münfekk olmadıkça bunların islâh-ı ahvâli müte'azzir idi. Kemâl Efendi ise meraklı bir zât olduğundan nümûne olmak üzere Davud Paşa Mektebi'ni mekteb-i rüşdiyye ittihâz ederek orada usûl-i cedîde üzere arabî ve fârsî ve hisâb ve coğrafya okutturarak az vakit zarfında şâgirdâna ba'z-ı ulûmun mebâdîsini alâ-vechi'l-ihtisâr ta'lîm ve altmış dört senesinde bunları huzûr-ı hümâyûnda imtihân ettirdi. Bu usûl-i ta'lîmiyye herkes tarafından beğenildi ve bu mektebe diğer dört mekteb daha ilâve edildi. Altmış beş senesi şa'bânında beş mektebin şâgirdânı Meclis-i vâlâ dâiresinde huzûr-ı hümâyûnda imtihân ettirildi. Kemâl Efendi'nin himmeti şâyân-ı tahsîn oldu. Ferdâsı Mâbeyn-i hümâyûn'a celb ve huzûr-ı hümâyûna idhâl ile iltifât buyruldu ve andan sonra mekâtib-i rüşdiyye teksîr ve taşralara dahi ta'mîm edildi. Zikr olunan lâyihaların ahkâmına nazaran mekâtib-i sıbyândan çıkan şagirdân iki sene kadar mekâtib-i rüşdiyyede okudukdan sonra Dârü'l-fünûn'a gidecekler idi. Ancak mekâtib-i sıbyân islâh olunamadığından mekâtib-ı sıbyânın son senesinde okunacak dersleri Kemâl Efendi mekâtib-i rüşdiyyenin birinci [sene] dersleri olmak üzere tertîb ve Dârü'l-fünûn'da okunacak derslerin ba'z-ı mukaddimâtını dahi rüşdiyyenin son senesine ilâve eyledi. Bu cihetle mutasavver olan mekâtib-i rüşdiyyeden daha mükemmel sûrette mekâtib-i rüşdiyye unvâniyle bir takım mektebler meydana geldi ve bunlardan her tarafca menâfi'-i kesîre husûle geldiği inkâr olunamaz. Fakat ma'ârif-i umûmiyyenin esâsı mekâtib-i sıbyân olduğu hâlde anların islâhâtına henüz teşebbüs olunamamış idi. Ol esnâda mekâtib-i rüşdiyyeye hoca yetişdirmek üzere Fâtih civârında bir de Darü'l-mu'allimîn mektebi

küşâd olunmuş ve buraya talebe-i ulûmdan hayli zâtler şâgird sıfatiyle alınmış ve bunlara şehriye otuzar kuruş ma'âş tahsîs kılınmış idi. Lâkin usûl-i tahsîli pek de matlûb derecede olmayıp bunun ilerilemesi himmet-i mahsûsaya mütevakkıf idi. Kemâl Efendi mekâtib-i rüşdiyyede okutmak üzere kabaca Türkçe yazılmış risâleler te'lîf ettirmek ârzûsunda olmağla anın teklîfi üzere ol esnâda *Ma'lûmât-ı nâfi'a* nâmiyle Türkçe bir risâle kaleme aldım. Sonra bu risâle mekâtib-i rüşdiyyede tedrîs edilmek üzere tab' olunmuştur.

Yine ol esnâda Vâlide Sultan hazretleri Sultan Mahmud Hân-ı sânî hazretlerinin türbesi civârında Dârü'l-ma'ârif nâmında bir güzel mekteb yaptı. Kemâl Efendi Dârü'l-fünûn'a mukaddime olmak üzere mekâtib-i rüşdiyye şâgirdânının müntehîlerini oraya koymak üzere anı mekâtib-i rüşdiyyenin fevkında bir mekteb-i mahsûs ittihâz eyledi. Sanki bununla Vâlide Sultan'a arz-ı hulûs edecek idi. Vâlide Sultan ise mektâtib-i sıbyân şâgirdânı ile memlû olduğu hâlde kendi mektebindeki çocukların az olduğunun sebebini kethüdâsı Hüseyin Bey'den sormuş. O dahi mekteb görmemiş ve mekteblerin derecâtını bilmez bir zât olduğu cihetle Vehbî Molla'dan sormuş. O müfsid Molla dahi : "*Kemâl Efendi kendisinin icâd-kerdesi olan mekâtib-i rüşdiyyenin şân u şerefine halel gelmemek için Vâlide Sultan efendimizin mektebine ziyâdece çocuk koymak istemiyor. Yoksa emr olunduğu hâlde ben bir günde mektebi şâgirdân ile doldururum*" demiş. Hüseyin Bey dahi Vâlide Sultan'a lede'l-arz mûcib-i hiddet olarak keyfiyyet Vehbî Molla'ya havâle buyrulmağla Molla derhâl civârdaki mekâtib-i sıbyanın çocuklarını toplayıp Vâlide Sultan Mektebi'ne dolduruvermiş ve öyle güzel bir mektebi mekâtib-i sıbyân raddesine indirmiş. Bu mu'âmele Kemâl Efendi'ye pek ziyâde dokundu ve merâmını anlatamadığı cihetle bir mevki'-i müşkilde bulundu. Bunun üzerine Avrupa'ya seyâhat etmeğe mecbûr oldu.

Kemâl Efendi'nin gıyâbında mu'avini Vehbî Molla'nın vekâleti tabî'î olup bu hâlde ise henüz terakkîye yüz tutmuş olan Mekâtib-i umûmiyye işleri çığrından çıkar. "*Dâire-i nezârette Vehbî Molla'ya dayanacak bir zâtın vücûdu lâzımdır*" deyu Kemâl Efendi fakîrin mu'âvinlik unvâniyle me'mûriyetini ba'z-ı erkân-ı devlete açmış ve ba'z-ı zevât miyânelerinde dahi Dârü'l-mu'allimîn hocaları Vehbî Molla gibi bir kallâşın dâiresine nazar-ı istihzâ

ile bakarlar. Ale'l-husûs :"*Birinci hoca olan Yahyâ Efendi gibi bakiyyetü's-selef olan bir âlim-i nihrîre Vehbî Molla gibi beyne'l-ulemâ mezmûm ve menfûr olan bir şahsın nezâret ettirilmesi yakışır mı*" gibi sözler geçmiş. Bunun üzerine mu'âvinlik unvâniyle me'mûriyetim Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye reîsi Abdülhak Efendi tarafından dahi münâsib görülmüş ise de ol vakit henüz Ma'ârif-i umûmiyye nezâreti teşkîl olunmamış olduğundan Meclis-i vâlâ reîsi ile Hâriciye nâzırlarının Ma'ârif-i umûmiyye hey'etine nezâret-i âliyeleri olup Vehbî Molla ise mu'âvinin te'addüdüne îtirâz ederek mu'în unvâniyle kendi ma'iyyetine me'mûriyetimi Hâriciye nâzırı Âlî Paşa'ya ilkaa eylemiş o dahi bu sûreti tercîh ü tervîc edip diğer tarafdan dahi bununla maksad-ı aslî hâsıl olmıyacağından başka "*Cevdet Efendi'nin Vehbî Molla ma'iyyetini kabûl etmesi me'mûl değildir*" denilerek iş keşâ-keşe düşürülmüş. Bu tafsîlât ve ledünniyyâttan bî-haber olduğum hâlde mu'âvinlik ile me'mûr olacağımı işittim. Fakîr ise ma'âş u ma'îşetime birer mıkdâr şey zammettirerek medrese âlemine çekilip de ders-i âm hocalığı yolunda bulunmak emelinde olduğumdan asla me'mûriyet istemezdim. Binâen-aleyh mu'âvinliği mesleğime mugaayir görüp kabûlde tereddüd eyledim ve mâ-fi'z-zamîrimi hasb-i hâl olarak Ârif Hikmet Beyefendi'ye söyledim. Hikmet Beyefendi buna cevâben dedi ki: "*Ne vakit olsa medreseye çekilmek elindedir. Şimdi zuhûrât kablînden olarak sana bir iş teklîf olunuyor ki menâfi'-i âmmeye müte'allik bir hayırlı maslahattır. Ale'l-husûs Kemâl Efendi'nin gaybûbeti zamânında sizin bu işde bulunmanızı biz münâsib görüyoruz. Sen bunu ma'a't-teşekkür kabûl et de sonra isti'fâ edip çekilmek kolaydır. Hem de ol vakit sana tekaa'üd yolunda bir mıkdâr ma'âş verilir. İstediğin ma'a-ziyâdetin husûle gelir*". Beyefendi'nin bu ifâdesi üzerine mu'âvinliği kabûle karâr verdim. İşte ol vakit bu beyit bi'l-bedâhe hâtırıma tulû' eylemiştir.

Matla'

Hûbân-ı bî-vefâ gibi dehr-î desîse-bâz
Nâz ehline niyâz eder ehl-î niyâza nâz

Elhâsıl ben tereddüd ederek mu'âvinliği kabûle karâr vermiş olduğum hâlde Vehbî Molla'nın hâtırı için Âlî Paşa tarafından mu'în unvâniyle me'mûriyetim tensîb olunmağla

miyânede meydana gelen keşâ-keşi ber-taraf etmek için yine Ârif Hikmet Beyefendi'nin tensîbi üzere âzâlıkla Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye'ye me'muriyetim husûsuna karâr verilmiş ve altmış altı senesi şevvâlinin beşinde uhde-i fakîre Dârü'l-mu'allimîn müdîrliği inzimâmiyle Meclis-i ma'ârif-i umumiyye âzâlığı tevcîh buyrulmuştur.

İşte ol gün şebîke-i âmâle tutuldum. Çabaladıkca dolaşdım. Ağdan bağdan kurtulayım dedikçe envâ'-ı kuyûd içine düşdüm. Mukaddemâ bir hizmetkârım var iken at ve seyis ve kayık ve kayıkcı tedârikine dahi mecbûr oldum. Zâhiren kesb-i rif'at ve terakkî ettim. Bâtınen gaaileyi çoğalttım. Çâre yok artık ma'ârif-i umûmiyyeye hizmet yolunda îfây-i vazîfe-i me'mûriyyete bezl-i makderet eylemek lâzım geldi.

Bu kadar tatvîl-i kelâmdan merâm ancak icmâlen ol vaktin ahvâlini ve nasıl hasîs ârızalar ve asılsız mâni'alar ile mühim işlerin geri kaldığını beyân ü ifhâmdır. Meclis-i muvakkat-i ma'ârif işini güzel tasvîr etmiş ve metîn esâslar kurmuş iken mekâtib-i sıbyânın islâh-ı ahvâline başlanamadığı cihetle Kemâl Efendi binâya orta katından başladı ve Vâlide Mektebi'nin inşâsını fırsat ittihâz ederek anı Dârü'l-fünûn'a nümûne edeyim der iken Vehbî Molla anın teşebbüsâtını alt-üst eyledi ve Kemâl Efendi göz önünden savuşmak üzere muvakkaten Avrupa'ya gitti. Anın vakt-i gaybûbetinde Vehbî Molla'ya karşı durmak üzere fakîri mu'âvin yapmak istediler. Vehbî'nin hâtırı için Âlî Paşa ana muhâlefet etti. Biz daha âlâ sûret ile kayrıldık. Lâkin maksad-ı aslî fevt oldu. Ma'ârif-i umûmiyye işleri Vehbî Molla gibi mekteb-i sıbyân'dan başka mekteb ve medrese görmemiş bir câhilin elinde kaldı. Âlî Paşa gibi birinci derecede emr-i ehemm-i ma'ârife mu'âvenet edebilecek bir zât-i âlî-kadrin ana bu mertebe yüz vermesine ne demeli. İşte ol vakit devletce ulûm u ma'ârife fevka'l-âde himmet olunmakta iken me'mûl mertebe terakkî husûle gelememesi bu misillû sebeblerden nâşî idi; ve sâbık Bağdad müftisi Âlûsî-zâde Mahmud Efendi bu esnâda Dersaâdet'e geldi. Bâbıâlî'ye varıp Müsteşâr-ı sadr-ı âlî Fuad Efendi ve Sadrâzam Reşid Paşa ile görüşdükte ikisinden dahi fevka'l-âde hürmet görüp Bâbıâlî'den çıkarken هذا الفؤاد يليق لهذا الصدر demiş. Güzel bir mazmûn olduğundan bunu tazmîn ile bu kıt'aları söyledim :

Kıt'a

كروح لجسم الملك صدر رشيد
يحليه رأى المستشار فؤاد
اصاب بصدق القول من قال فيها
يليق لهذا الصدر هذا الفؤاد

Kıt'a-i diğer

جاء فؤاد مستشارا لمن
اضحى رشيدالرأى صدر الرشاد
جاء بحق المدعى قائل
لاق لهذا الصدر هذا الفؤاد

Yine ol devirde ulemây-i Mısır'dan meşhûr Temîmî Efendi dahi Dersaâdet'e geldi. Gayet fâzıl bir zât idi. Vefâtına kadar İstanbul'da kaldı. Doğrusu kendisinden çok istifâde eyledik.

Bâlâda iş'âr olunduğu üzere Fuad Efendi Rusya diyârında veca'-ı mefâsile mübtelâ olup Dersaâdet'e avdetinden beri müdâvât ile meşgul olduysa da bür'-i tâm hâsıl edemedi. Be-heme-hâl kaplıcalara girmesine etibbâ tarafından lüzûm gösterildi. Binâen-aleyh güz mevsimine musâdif olan işbu altmış altı senesi zilka'desinde Bursa'ya gidip fakîri dahi berâber götürdü. Akşam sabah müdâvât için Kükürdlü suyuna girerdi. Biz dahi eğlence için mütenevvi' kaplıcalara giderdik ve ekseriyâ Kara Mustafa kaplıcası'na girerdik. Bu kaplıcanın suyu Kükürdlü suyu kadar sıcak olmayıp mu'tedildir ve âsâba kuvvet verir ve ba'z-ı hastagâna fevka'l-âde sûretle mûris-i şifây-i âcildir. Lâkin tahlîl olundukta kuyu suyuna mu'âdildir. Bunda mevcûd olan eczâ kuyu suyunda dahi mevcûd olup hâlbuki kuyu suyu o derece ısıtılsa anın gibi nâfi' değildir. Acebâ anda ba'z-ı mevâdd-ı lâtîfe olup da hîn-i tahlîlde mahv u zâil mi oluyor, yoksa andaki hâssiyyet yer altında mürûr eylediği ma'denlerden hâsıl eylediği bir keyfiyyet midir burasını bilemeyiz. Şu kadar ki san'at-i tahlîlin henüz derece-i matlûbeye varamadığına bu dahi bir delîldir. Bursa kaplıcaları hakkında Bernard nâm tabîb-i meşhûrun te'lîf-kerdesi olan risâle şâyân-ı mutâlâ'adır.

Ol vakit Bursa'nın pek güzel bir köhne-bahârı olup arasıra Fuad Efendi ile birlkte seyir ve teferrüc yerlerine ale'l-husûs

Teferrüc ve Gümüşsuyu ve Pınarbaşı nâm mesîrelere gidip gezer, tenezzüh ve temâşâ eder idik. Ba'zan dahi cevâmi'-i şerîfeye ale'l-husûs meşhûr Ulu-Câmi'e gider idik. Bir gün Teferrüc mesîresine gittik ki zemîni üzere sanki yeşil kadifeler döşenmiş. Her tarafı koyu yeşil yapraklı ağaçlarla bezenmiş. Bir kaç tarafındaki gözlerden turna gözü gibi sâf u berrak sular akıp çağlardı. Bu gözler sanki mevsim-i zevk u safâ olan eyyâm-ı sayfın vedâ' edip gidişine izhâr tehassür edip ağlardı. Hâlbuki ashâb-ı seyr ü temâşâyı fevka'l-âde nâil-i neşât u inbisât ederdi. Sanki suların akıntısı gubâr-ı hümûm u ekdârı seyl-i safâya verip giderdi. Fuad Efendi dedi ki : "*Mâ'-i cârî gam u endîşeyi izâle eder. Bunda hikmet nedir*". Dedim ki : "*Gam denilen şey insânın zihninde bir ilişikten ibârettir. Hep efkâr bunun üzerine toplanır ve efkârın bir nokta üzerinde izdihâmı insâna elem verir. Suların akıntısı ve şarıltısı ise silsile-i efkârı bozar. Kuruntuyu dağıtır. Bu cihetle gamı dâfi' olur. Lâkin yine bu cihetle şi'ir söylemeğe dahi mâni' olur derler. Fi'l-vâki' bu kadar suların cereyâniyle hâsıl eylediği hoş sadâlar arasında ne bir güzel şi'ir söylenebilir ve ne de münşiyâne bir müsevvede kaleme alınabilir. İnsân düşünür gibi görünür de efkârını bir yere cem' edemez*". Bunun üzerine Fuad Efendi : "*Öyle ise haydi tabî'at-i şi'riyyelerimize zûr edip de burada tabî'ate karşı bi'l-iştirâk bir gazel söyleyelim*" demekle zoruna bir gazel söyledik. Sûreti budur :

Gazel-i müşterek

Dîde fevvâre dil-î zâr suyun bâşîdir	Cevdet
Bu Teferrüc'de akan gözlerimin yâşîdir	Fuat
Sîm bâzûların andıkca Gümüşsûyu'nda	F
Gözlerim sanki Burûsâ'da Pınarbâşîdir	C
Der-i dükkânçe-i vaslında kumaşcî beçenin	C
Bister-î râhat-i âşık eşiğî tâşîdir	F
Ulu - Câmi'deki mihrâbı ne yapsın âşık	F
Kıble-î vahdet anâ yârın ikî kaaşîdir	C
Kaplıcâ sûyu gibi âteş-i seyyâle-i eşk	C
Âşıkın bak eser-î âh-ı şerer - pâşîdir	F
Reh-i nâ-refte Burûsâ'da açıp kilk-i Fuâd	
Bendesî Cevdet anın pey-rev ü yoldâşîdir	

Ol esnâda Ârif Hikmet Bey'in bir gazeline nazîre olarak bu gazeli söylemiş idim :

Göçüp geçmişse de ehl-i safânın nâmı kalmıştır
Eger gittiyse Cem bezm-i cihandâ câmı kalmıştır
Nigâhı mest ammâ neş'e-i hüznî geçip şimdî
Melâhat bezminin ancak acî bâdâmı kalmıştır
Cihandan ferş-i himmet tayy olunmuştur fakat halkın
Dilinde Hâtim'in efsâne-i in'âmı kalmıştır
Safâsî kalmamış bû sayd-gâh-ı âlemin ancak
Havây-i câh nâmındâ kurû bir dâmı kalmıştır
Esîr-i fursat olma kim nice bâlâ-rev-î ikbâl
Uçup haylî per-î nahvet ile encâmı kalmıştır
Gümüş servî temâşâ etsin ol meh bahr-i eşkimde
Gözümde çün hayâl-i serv-i sîm-endâmı kalmıştır
Ne Cem kaldı ne câmı neş'esî var bezm-i âlemde
Fakat sâkîlerin resmîce bir ibrâmı kalmıştır
Yemiş içmiş selef bezm-i suhanden şimdi ahlâfa
Tenekkul etmeğe esmâr-ı nazmın hâmı kalmıştır
Benim nazmımda yok evvelki cevdet tab'ımın ancak
Reh-i Hikmet'de pûyân olmağa ikdâmı kalmıştır
O fahr-i câh-ı Fetvâ Ârif-i Hikmet-şinâs-î asr
Ki medhin etmedik bir ferd-i müstesâmı kalmıştır
Hüner-mendân-ı eslâfı geçip nazm île inşâda
Yanında Sâib ü Vassâf'ın ancak nâmı kalmıştır

Yine ol vakit söylediğim bir gazeldir :

Anılsın yâr ile hem-pây-i seyrân olduğum yerler
O lûtf ettikçe ben mahsûd-ı yârân olduğum yerler
Tüter dâim gözümde haşre dek hulyâmdan çıkmaz
O şûhun âteş-i rûyîle sûzân olduğum yerler
Akıp cûlar gibî çağlar sirişkim yâda geldikçe
Gezip ol serv-kaamet île handân olduğum yerler
Banâ sünbül gerekmez hâtırâ geldikçe ey gül-rû
Senin sevdây-i zülfünle perîşân olduğum yerler
Tecellî-hâne-i hulyâda kaldî Cevdet'â ancak
Bakıp mir'ât-ı ruhsârîna hayrân olduğum yerler

Avrupa'ca büyük servet ve ma'mûriyyeti mûcib olan ve anonim denilen şirket-i i'tibâriyyelere bizim diyârımızda henüz heves ü rağbet olunmadığına mebnî halka bir de nümûne gösterilmek ve Boğaziçi ahâlîsinin âmed ü şüdlerine sühûlet

verilmek üzere bir vapur şirketi te'sîs olunmak husûsuna Bursa'da iken Fuad Efendi ile birlikde haylice sarf-ı efkâr eyledik ve bir de lisânımızın aslı Türkçe olduğu hâlde arabî ve fârsî ile mahlût olduğundan doğruca okuyup yazabilmek için arabî ve fârsîden ba'z-ı kavâ'idi öğrenmek umûr-ı zarûriyyedendir. Hâlbuki lisânımızın sarf u nahvini câmi' bir kitâb henüz yazılmamış olduğu cihetle kendi lisânımız için lâzım olan kavâ'id-i mahsûsayı öğrenmek üzere bütün sarf u nahv-i arabî ve kavâ'id-i fârsiyyeyi okumağa mecbûr olduğumuza mebnî kavâ'id-i lisân-ı osmanîyi câmi' bir kitâb yapılmanın lüzûmu nezd-i üdebâda müsellemâttan olmağla buna dahi Bursa'da iken sarf-ı mesâ'î ettik. Şöyleki Fuad Efendi ile birlikde mesîrelere ve sâir yerlere at-başı berâber giderken bu iki maddeyi söyleşirdik ve ârâm ettiğimiz yerde ekseriyâ sözümüz anlara münhasır olurdu ve odalarımızda tenhâ kaldıkca o şirket-i mezkûrenin lâyihasını yazardı. Ben dahi kavâ'id-i lisân-ı osmânîyi cem' ü te'lîf eylerdim. Bursa'da bir aya karîb olan müddet-i ikaametimizde ikisi dahi tamâm oldu. Altmış altı senesi zilka'desinin selhinde Bursa'dan avdetimizde İstanbul'a hediye olmak üzere bir çok Bursa kumaşlariyle bu iki bergüzârı dahi berâber getirdik. Fakat Bursa'da yapdığım kitâb kaba taslak bir şey olmağla güzelce perdaht olunmağa muhtâc idi. Nevâkısını İstanbul'da itmâm ile *Kavâ'id-i osmâniyye* tesmiye eyledim. Ba'dehû bi't-tecribe *Kavâ'id-i osmâniyyye*'nin mübtedîlere ta'lîm ü tefhîminde su'ûbet görülmekle anın muhtasarı olmak üzere *Medhal-i kavâ'id* nâm risâleyi te'lîf edip bir sene sonra o dahi evvel be-evvel mekâtîb-i rüşdiyyede okunmak üzere tab'olunmuştur. Yine Bursa'dan avdetimizde şirket-i mezkûre için İstanbul'da bir komisyon akd olundu ve bi'l-müzâkere verilen karâr üzere Boğaziçi'nde işlemek üzere Şirket-i hayriyye nâmiyle bir vapur kumpanyası yapıldı ki hâlâ bâkîdir.

Ol esnâda ma'ârifin intişâr ve terakkîsine fevka'l-âde ehemmiyet veriliyordu. Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye'nin reîsi sudûr-ı fihâmdan Abdülhak Efendi olup âzâsı içinde dahi sudûrdan ve ricâl-i devletten hayli zâtler var idi. Bir müddetten beri usûl-i asra muvâfik yolda inşây-i kelâm ile meşgul olarak bu yolu epeyce ileriletmiş bulunduğumdan Meclis-i ma'ârif kâtiblerinin müsevvedelerini tashîh eylerdim ve mühim işleri bi'z-zât

kaleme alırdım. İşbu Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye Bâbıâlî'de dâire-i hümâyûnda mün'akid olarak ale'd-devâm ma'ârif-i umûmiyyeye dâir müzâkerât ile meşgûl olurdu ve ayda bir kerre vükelâdan birinin hâne yâ sâhil-hânesinde akşam ziyâfeti olup gece Meclis-i vâlây-i ahkâm-ı adliyye reîsi ile Hâriciye nâzırının taht-ı riyâsetlerinde olarak Meclis-i ma'ârif-i umûmî akd olunur ve bunda Meclis-i ma'arif-i dâimî hey'etiyle berâber Serasker Rüşdi Paşa gibi ba'z-ı vükelâ dahi âzâ sıfatiyle bulunur idi. Ben de bu meclis-i umûmînin muharriri makaamında bulunduğum cihetle Meclis-i dâimî'ce bir ay zarfında ne yapılmış ise anın bir hülâsasını ve şehr-i âtîde ne yapılmak mutasavver ise anın da bir müzekkeresini yapıp Meclis-i umûmîde okurdum. Lede'l-müzâkere verilen karârlar suver-i icrâiyyesi Meclis-i dâim"de bi'l-müzâkere mevki'-i icrâya konulurdu.

Meclis-i ma'ârif'in işleriyle bu sûrette meşgul olduğum hâlde bir tarafdan dahi Dârü'l-mu'allimîn'in nizâmât ve islâhâtı ile meşgul olurdum. Bu mekteb için bir nizâm-nâme yapıp mevki'-i icrâya vaz' ettirdim. Talebesinin usûl-i imtihânlarını yoluna koydum ve şühûr-ı selâsede cerr için taşra gitmemek üzere ma'âşlarını hadd-i kifâyeye iblâğ ettirdim. Az vakit zarfında bunlardan haylice mekâtib-i rüşdiyye hocaları yetişmiştir. Ol vakit Meclis-i ma'ârif âzâlığı pek şerefli bir me'mûriyet olmağla herkes buna heves eder oldu. Meclis-i vâlâ âzâsından ve Rumeli beylerbeyliği pâyelilerinden Mısır'lı Kâmil Paşa ile Takvîmhâne-i âmire nâzırı ve Vak'a-nüvîs-i devlet Recâî Efendi'ye ilâve-i me'muriyyet olmak üzere altmış yedi senesi rebî'û'l-evvelinin ikisinde Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâlığı tevcîh buyruldu. Anlar dahi Meclis-i umûmî'de bulunur oldular. Bir kaç ay sonra Kâmil Paşa'ya vezâret verilmiştir. Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâsından Mekâtib-i umûmiyye nâzırı Kemâl Efendi dahi ol esnâda Avrupa'dan avdet ile me'mûriyyetine müdâvemet eylemiştir.

Meclis-i umûmîlerde pek tatlı musâhabetler olunarak mühim işler müzâkere olunurdu ve en mühim işlerden biri Paris'in Akademi nâm meclisi tarzında bir cemi'iyyet-i ilmiyye teşkîli idi. Buna dâir cereyân eden müzâkerâtın netîcesinde a'zây-i dâhiliyyesi kırk ve a'zây-i hâriciyyesi gayr-ı mahdûd ve her ay başında bir gün mün'akid olmak üzere mukaddemâ Mec-

lis-i muvakkat'de dahi tasavvur olundduğu gibi Encümen-i dâniş nâmiyle bir cem'iyyet-i ilmiyye teşkîline karâr verildi ve riyâset-i ûlâsına sudûrdan Atâullah Efendizâde Şerîf Efendi ve riyâset-i sâniyesine Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâsından Abdülhak Efendi zâde Hayrullah Efendi intihâb edildi. Buna dâir Meclis-i umûmî tarafından kaleme almış olduğum mazbata lede'l-arz sâdır olan irâde-i seniyye mûcibince altmış yedi senesi recebinin yirmi beşinde Encümen-i dâniş'in birinci riyâsetine Meclis-i ma'ârif-i umûmîyye âzâlığı inzimâmiyle müşârün-ileyh Şerîf Efendi ve ikinci riyâsetine mûmâ-ileyh Hayrullah Efendi nasb u ta'yîn buyruldular. Mezkûr mazbatanın sûreti budur:

Meclis-i umûmî mazbatasının sûreti

هل يستوى الذين يعلمون والذين لايعلمون *fehvây-i hikmet-ihtivâsı üzere her şeyde ilm ü kemâlin cehl ü nâ-dânîye rüchânı bahs u iştibâh kabûl eder mevâddan değildir. Ednâ mülâhaza ile ma'lûm olur ki heyûlây-i imâr u medeniyyetin sûret-i istikmâli hasren ve kasren neşr ü tenmiye-i fünûn-ı mütenevvi'a mukaddime-i müsellemesiyle istihsâl ü istintâc olunabildiği vâreste-i külfet-i ihticâc ve bunun husûlü ise ancak devletin himem-i âliye-i mütevâliyesine muhtâcdır. Zîrâ tervîc-i hüner ü ma'rifete ikdâm ü ihtimâm eyleyen devletlerin her asırda şekl ü hey'et-i hükûmetleri dâire-i ma'mûriyyette ve re'âyâ vü berâyâsı merkez-i refâh ü medeniyyette bulunarak sâirlerine hâkim ü gaalib olması edvâr-ı hey'et-i âlemin âdât-ı müstemirre ve usûl-i gayr-i mütegayyiresinden idüği müsellemâttandır. Hattâ kevkeb-i kevkebe-i Devlet-i osmâniyye'nin meşrık-ı şân u şevketten tulû'u hengâmında âfitâb-ı ulûm u fünûn memâlik-i şarkiyyede pertevendâz olup taraf-ı Saltanat-ı seniyye'den dahi ol vakte göre lâzım olan fünûn u ma'ârifin te'sîs-i usûl ü kavâ'idi ve ta'mîm-i fürû u fevâidi hakkında ibrâz-ı himmet buyrularak fünûn-ı mütenevvi'adan te'lîf olunmuş olan kütüb-i meşhûre ve hisâba gelmez ve kütübhâneler almaz bunca meâsir-i mebrûre ahlâfa yadigâr bırakılmış ve bu cihetle sît-ı şevket ü satvet-i seniyye cihânı tutmuş olduğu hâlde hüner-verân-ı eslâfın lisân-ı azbü'l-beyân-ı türkîyi bayağı metrûk hükmünde tutup te'lîf-kerdeleri olan âsârı arz-ı kemâl zımnında yâ bütün bütün başka lisân üzere veyâhud elfâz-ı arabiyye ve fârsiyyeden ibâret olup fakat bir sahîfede bir iki lâfzı Türkçe olarak tasnîf ü tertîb etmeği âdet edinmiş olmalarından ve ekser-i müellefâtı külliyyât-ı ulûmun bir fer'i olan şi'r ü inşâya hasr eyle-*

diklerinden ve her vakte göre mu'teber olan fünûn u sanâyi' başka sûrette olmasiyle her asırda lâzım olacak ma'ârifin neşr ü tervîci için mukaddemleri kütüb-i arabiyyeden iktibâs olunarak ve teferrü'âtı teksîr kılınarak fünûn u sanâyi'e dâir elsine-i ecnebiyye üzere yapılmış olan kitâbların dahi tercüme olunması mukaabele bi'l-misl kaa'idesi iktizâsından ve bu sûret eski vakitlerde milel-i islâmiyye beyninde mer'î ve câri olduğu delâil-i adîde ile ma'lûm olan mevâddan iken havâdis-i gûnâ-gûn zuhûriyle mes'ele değişerek ve her nasılsa şems-i kemâle mintaka-i şarkıyyede zevâl erişerek envâr-ı âsârı buralarca mahv olup gitmiş ve bir taraftan dahi hall ü akd sâhiblerinin kimisi zîver-i hüner ü ma'rifetten ârî ve kimisi gayret-keşî-i vatan u millet sıfat-ı memdûhasından berî olmaları hasebiyle şems-i ma'rifetin bu taraftan gurûb ve gaybûbetini îcâb ve bu cihetle ekser-i nâsı zulümât-ı cehl istî'âb etmiş idi. Fe-l'illâhi'l-hamd Zât-i hümâyûn-ı hazret-i şâhâneye mevhibe-i ilâhiyye olan haslet-i cemîle-i lûtf u ma'delet ve hasîsa-i celîle-i gayret-keşî-i dîn ü devlet-i mülûkâneleri iktizây-i me'âlî-ibtigaay-i âlîsince taht-ı fîrûz-baht-ı cihân-bânîlerini teşrîf-i merhamet-elîf buyurdukları rûz-ı mes'adet-bürûzdan beri efkâr-ı sâibe-i şehenşâhî i'mâr-ı aktâr-ı bilâd ve terfîh-i ahvâl-i ibâd cânib-i hayriyyet-câlibine ma'tûf ve ârây-i sâkıbe-i cihân-bânî bu niyyet-i celîlenin mâ-bihi'l-husûlü ve akdem-i esbâb-ı vusûlü olan terbiye-i âmme madde-i mühimmesinin istikmâl-i kavânîn-i esâsiyyesine masrûf olmasiyle asr-ı mahâsin-hasr-ı hazret-i şâhânelerinde günden güne hüner ü ma'ârif iktisâb-ı iştihâr ve intişâr etmekde bulunmuş ve az vakit zarfında me'âsir-i ulûm u fünûndan pek büyük menfa'atler müşâhede olunmuş olup ancak تزايدالعلوم بتلاحق الافكار *müeddâsınca bunun daha ziyâde ilerilemesi ve âmmeye ehemm ü elzem olan kitâbların bir an akdem vücûda getirilmesi için ashâb-ı hüner ü ma'rifetten mürekkeb bir cem'iyyetin teşkîline aklen lüzûm görünerek mukaddemâ bâ-irâde-i seniyye ma'ârif-i umûmiyye nizâmât-ı esâsiyyesine me'mûr olmuş olan Meclis-i muvakkat'te Encümen-i dâniş nâmiyle böyle bir cem'iyyetin tertîbi tezekkür ve tensîb olunmuş ve icrây-i iktizâsı sâye-i makderet-vâye-i hazret-i tâc-dârîde der-dest-i inşâ olan Dârü'l-fünûn'un hitâmına bırakılmış ise de tertîb-bahşây-i usûl-i encümen-i halk u îcâd* تعالىشانه عن الاشباه والانداد *hazretleri mısra'-ı berceste-i şân u şevket ve beytü'l-kasîd-i kasîde-i şükûh u satvet olan Zât-ı hümâyûn-ı hazret-i şâhâneyi karîn-i me'ânî-i tevfîk u te'yîd ve nüsha-i nâdire-i adl ü nasafet ve câmi'ü'l-usûl-i hilâfet ve saltanat olan Devlet-i ebed-müddet-i aliyye'lerin şîrâze-gîr-i devâm ü te'yîd buyursun – izâle-i cehl-i*

tebe'a ve ifâze-i terbiye-i âmme hakkında der-kâr olan ikdâmât-ı mütevâliye-i aliyye ve himemât-ı mütetâliye-i nâ-mütenâhiye-i şâhâneleri âsâr-ı aleniyyesinden olmak üzere fünûn u ma'ârifce dahi me'mûl olunmaz derece husûle gelen terakkî-i esbâb-ı tahsîle nazaran Dârü'l-fünûn'un hitâmına kadar bîhûde vakit geçirilmemek ve hitâmında anda okutturulacak kitâblar evvelce yetiştirilmek ve dâstân-ı encümen-pîrây-i cihân ve evrâd-ı elsine-i cihânyân olan menkabet-i celîle-i cenâb-ı pâdişâhî ve evsâf-ı ber-güzîde-i hazret-i şehenşâhîyi bir kat daha şöhret-gîr ve bâlârev-i çerh-i esîr edecek böyle bir eser-i cemîl ü celîl bilâ-te'hîr vücûda getirilmek üzere encümen-i mezkûrun şimdiden teşkîl ü icrâsı miyâne-i âcizânemizde bi't-tasvîb sûret-i teşkîli der-miyân-ı mutâlâ'a olunmağla ol bâbda cereyân eden mübâhasâtın fezlekesinde eğerçi işbu encümen'in yirmi dâhilî ve yirmi hâricî âzâ ile bunların cümlesine fezâil ve ma'ârifde fâik ve tamâm reîs unvânına lâyık bir reîs ve âzâsından muvazzaf olarak iki musahhih ve bir kâtibden ibâret olması husûsuna mukaddemâ Meclis-i muvakkat'te karâr verilmiş ise de âzânın her biri birer fende mâhir ve bir cihetle tercüme vü te'lîfe kaadir ve hey'et-i mecmû'ası gerek arabî ve fârsîden ve gerek elsine-i ecnebiyyeden tercüme vü te'lîfe muktedir olarak zü'l-ciheteyn olmak velhâsıl fünûn u ma'ârife dâir her ne aransa bu hey'et-i mecmû'ada bulunmak lâzım geleceğinden ve hey'et-i mezkûrenin bu merkeze gelmesi âzâsının teksîriyle tevsî'-i dâire-i ma'ârife mütevakkıf olduğundan a'zây-i dâhiliyyesinin reîsleriyle berâber kırk kişiden terkîb olunması ve a'zây-i hâriciyyesi gayr-ı mahdûd olup çünki bunlar yalnız encümen-i mezkûr ile muhâbere sûret ve sıfatında bulunacaklarına ve اطلبوا العلم ولو بالصين *hadîs-i şerîf-i hikmet-elîfinin hükm-i âlîsince ilm ü irfânı her yerde aramak câiz, câiz ve belki elzem idüğüne binâen işbu a'zây-i hâriciyye sıfatı ve her sınıf tebe'a-i Devlet-i aliyye'nin ve her bir memleket ahâlîsinin erbâb-ı hüner ü ma'rifetine verilmesi ve reîs ta'yîn olunacak zât dahi böyle zü'l-cenâheyn olup sâirlerinden mümtâz ve her türlü fazl u ma'rifette bâlâ-pervâz olarak Encümen-i dâniş ü kemâlin gûyâ bir fihrist-i icmâli olmak lâzimeden ve hâlbuki dâimâ böyle bir zâtin bulunabileceği emr-i mechûl ve belki hâric-ez-me'mûl keyfiyyâttan olmaktan nâşî biri evvel ve diğeri sânî ıtibâr olunmak ve dâimâ yek-diğerin noksânını mükemmil olarak ikisi birden sıfat-ı matlûbede bulunmak ya'nî hey'et-i mecmû'anın bir nümûne-i timsâliyye ve sûret-i icmâliyyesi olmak üzere iki reîs ta'yin buyrulmak muvâfık-ı maslahat görünmekle münâsibleri lede't-te'emmül sudûr-i izâmdan Atâullah Efendi-zâde semâhatlû Şerîf Efendi hazretleri dâ'îleri hilye-i*

ma'ârifle mütehallî ve her fende kâ'bı âlî olmağın ve Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâsından saâdetlû Hayrullah Efendi hazretleri bendeleri dahi ashâb-ı kemâlâttan ve lisân-âşinâ zevâttan bulunmağın bu ikisiyle sûret-i matlûbe hâsıl olacağından müşârün-ileyhimâdan Şerîf Efendi dâ'îlerinin reîs-i evvel ve Hayrullah Efendi bendelerinin reîs-i sânî ta'yîn buyrulması ve bir de iki musahhihin mıkdâr-ı kifâyede olup olmıyacağı şimdiki hâlde bilinemeyip encümen-i mezkûrun küşâdında zuhûr edecek mesâlihin kesret ü kılletine nisbetle ma'lûm olabileceğinden encümen-i mezkûr küşâd olundukda orada tezekkür olunarak îcâbına bakılması ve asıl encümen-i mezkûrun kâtibi olabilecek zevât fünûn-ı edebiyyede mâhir ve her vechile sebk ü rabt-ı kelâma kaadir olması lâzimeden olmağla bi't-tabi' encümen-i mezkûr âzâsından olarak bunlar musahhih ta'yîn buyrulacak zevât demek olup fakat reîslerin ma'iyyetinde istihdâm olunmak ve encümen-i mezkûrca cânib-i riyâsete âid olacak husûsât ile meşgul bulunmak üzere bir muvazzaf kâtibin me'mûriyeti ve ana mu'âvenet etmek üzere aklâm-ı şâhâneden yalnız encümen-i mezkûrda bulunmağı kendisine sermâye-i mefharet bilecek bendegândan birinin dahi ma'âşsız olarak kâtib-i sânî unvâniyle ta'yîn olunması tezekkür ve tensîb olunmuş... ilh.

Bu mazbatanın meâline muvâfık yolda *Takvîm-i Vekaayi*'e derc ile îlân olunmak üzere bir beyân-nâme kaleme alınması emr olunmağla mazbata-i mezkûrenin tavr u tarzını îlâna muvâfık olacak sûrete tahvîl ile bir beyân-nâme kaleme aldım. Anın dahi bir sûretini burada kayd edeyim :

Beyân - nâme

Müstağnî-i beyân olduğu üzere her şeyde dâniş ü irfânın cehl ü nâdânîye rüchânı bahs ü iştibâh kabûl eder mevâddan olmayıp her hâlde bilen ile bilmeyen aklen ve naklen siyyân olamıyacağı ve heyûlây-i ma'mûriyyet ve medeniyyet neşr-i ma'ârifden başka bir şeyle sûret-i husûl bulamıyacağı hikmet-i ameliyyenin bir başlıca mes'elesi olup bu husûs-ı hayriyyetnusûsun husûlü ise devletin himem-i âliye-i mütevâliyesine mütevakkıf ve muhtâc bulunduğu vâreste-i külfet-i ihticâcdır. Hattâ kevkeb-i kevkebe-i Devlet-i osmâniyye'nin meşrik-ı şân u şevketten tulû'u hengâmında âfitâb-ı ulûm u fünûn diyâr-ı şarkıyyede eşi'-'a nisâr olup taraf-ı Saltanat-ı seniyye'den dahi ol vakitler neşr-i envâr-ı ilm ü ma'rifet emrinde ibrâz-ı himmet buyrularak fünûn-ı mütenevvi'adan te'lîf olunmuş olan bunca mücelledât ü âsâr ahlâfa ber-güzâr bırakılmış olduğu hâlde ekser-i müellifîn izhâr-ı belâgat ve yek-digere müsâbakat ile hâiz-i kasabü's-sebak-ı âferîn ol-

mağa hasr-ı emel ve bütün bütün tezyîn-i elfâz u ibâreye bezl-i mâ-hasel ederek ekser-i müellefâtı külliyyât-ı ulûmun bir fer'i olan şi'r ü inşâya hasr eylediklerinden şinâverân-ı bahr-i ma'ârif olan hüner-verân-ı eslâfın sâhil-i husûle getirmiş oldukları dürer-i ma'ârif esdâf-ı ıstılâhât-ı amîka ve muhadderât-ı me'ânîsi hucûb-ı ta'bîrât-ı dakîka içinde kalarak arûs-ı ma'nâ herkese çehre-nümâ olamadığına ve hâlbuki bu misillû kitâblar havâss-ı enâm için olup avâm andan istifâde-i merâm edemiyeceği bedîhiyyâttan ve terbiye-i umûmiyye kazıyye-i hayriyyesi ise hasren ve kasren neşr ü ta'mîm-i fünûn-ı mütenevvi'a mukaddime-i müsellemesiyle istihsâl ü istintâc olunabileceği müsellemâttan bulunduğuna mebnî havâssın istîfây-i hazz edeceği tarz-ı belîgaanenin ileriletilmesine dakîkaşinâsân-ı rûzgârın teşvîk olunmasiyle berâber fünûn ü sanâyi'e dâir olan âsârın dahi âmme-i nâs anlayıp hisse-yâb-ı menfa'at olabileceği sûrette yapılması ve beri tarafdan dahi emr-i tahsîlin teshîline çalışılması ehemm ü elzem ve çünki fünûn u ma'ârif mürûr-ı a'sâr ile değişerek ve telâhuk-ı efkâr ile ziyâdeleşerek her asırda dellâl-i efkâr bir türlü hüner ü san'at arz u izhâr etmekte ve kâlây-i girân-bahây-i ilm ü ma'rifet her gün bir başka nakş ile tırâzende olup gitmekte olduğundan her devirde lâzım olacak fünûn u ma'ârifin neşr ü ta'mîmi lâzimeden ve bu husûs mukaddemlerde dahi ahâlî-i islâm beyninde mer'î ve mültezem olan mevâddan olmağla fe-l'illâhi'l-hamd Zât-i şevket-simât efendimiz hazretlerinin haslet-i memdûha-i lûtf u ma'delet ve hasîsa-i celîle-i gayret-keşî-i dîn ü devlet-i mülûkâneleri iktizây-i me'âlî-ibtigaay-i âlîsince taht-ı fîrûzbaht-ı şâhânelerini teşrîf-i ma'âlî-elîf buyurdukları rûz-ı mes'adetbürûzdan beri efkâr-ı sâibe-i şehenşâhî i'mâr-ı aktâr-ı bilâd ve terfîh-i ahvâl-i ibâd cânib-i hayriyyet-câlibine ma'tûf ve ârây-i sâkıbe-i zıllîyyetpenâhî bu niyyet-i hayriyyenin mâ-bihi'l-husûlü ve akdem-i esbâb-ı vusûlü olan terbiye-i âmme madde-i mühimmesinin istikmâl-i kavânîn-i esâsiyyesine masrûf olmasiyle asr-ı mahâsin-âsâr-ı şâhânelerinde günden güne envâr-ı ulûm u ma'ârif kesb-i iştihâr ve intişâr etmekte bulunmuş ve az vakit zarfında pek büyük menfa'atler mü âhede olunmuş olup ancak تزايد العلوم بتلاحق الافكار müeddâsınca bunun daha ziyâde ilerilemesi ve âmmeye ehemm ü elzem olan kitâbların bir ân akdem vücûda getirilmesi için ashâb-ı hüner ü ma'rifetten mürekkeb bir cem'iyyetin teşkîline lüzûm görünerek mukaddemâ bâ-irâde-i seniyye ma'ârif-i umûmiyye nizâmâtının müzâkeresine me'mûr olmuş olan Meclis-i muvakkat'te Encümen-i dânış nâmiyle böyle bir cem'iyyet-i ma'ârif-menkabetin teşkîl ü tertîbi tezekkür ve tensîb olunmuş ve icrây-i iktizâsı sâye-i makderet-vâye-i hazret-i

tâc-dârîde der-dest-i inşâ olan Dârü'l-fünûn'un hitâmına bırâkılmış ise de –tertîb-bahşây-i usûl-i encümen-i halk u îcâd تعالى شانه عن الاشباه و الانداد *hazretleri mısra'-ı ber-ceste-i şân u şevket ve beytü'l-kasîd-i kasîde-i şükûh u satvet olan Zât-i hümâyûn-ı hazret-i şâhâney'i mukaarin-i me'ânî-i tevfîk u te'yîd ve mecmû'a-i neftse-i adl ü nasafet ve câmi'ü'l-usûl-i hilâfet ve saltanat olan hey'et-i muntazama-i Devlet-i aliyye'lerin şîrâze-dâr-ı devâm u te'yîd buyursun– izâle-i cehl-i tebe'a ve ifâze-i terbiye-i âmme niyyet-i hayriyyesiyle fünûn u ma'ârifin te'sîs-i usûl ü kavâ'idi ve ta'mîm-i fürû' u fevâidi hakkında der-kâr olan ikdâmât-ı mütevâliye-i aliyye ve himemât-ı mütetâliye-i nâ-mütenâhiye-i mülk-dârâneleri îcâbınca az vakit zarfında fünûn u ma'ârifce me'mûl olunmaz derece husûle gelmiş olan terakkî-i esbâb-ı tahsîl bu cem'iyyet-i hayriyyet-in'ikaadın evvelce küşâdını ta'cîl ettiğinden Dârü'l-fünûn'un hitâmına kadar bîhûde vakit geçirilmemek ve anda okutturulacak kitâblar dahi evvelce yetiştirilmek üzere cem'iyyet-i mezkûrenin şimdiden küşâdı husûsu Meclis-i umûmî-i ma'ârif-i umûmiyye'de tezekkür olunarak Dârü'l-fünûn'un hitâmına kadar şimdilik ayda bir kerre Dârü'l-ma'ârif'de küşâd olunmak ve a'zây-i dâhiliyyesi âti'l-beyân vükelây-i fihâm ve ulemây-i a'lâm ve ecille-i ricâl-i benâm ve a'zây-i hâriciyyesi sâir zevât-ı ma'ârif-ittisâmdan ibâret olmak üzere cem'iyyet-i mezkûrenin akd olunması ve sudûr-ı izâmdan Atâullah Efendi zâde semâhatlû Şerîf Efendi hazretlerinin reîs-i evvel ve Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâsından saâdetlû Hayrullah Efendi hazretlerinin dahi reîs-i sânî ta'yîn buyrulmasını bi't-tasvîb hâk-ipây-i âlîden istî'zân olundukta ol vechile Encümen-i dâniş'in küşâdı ve müşârün-ileyhimânın me'mûriyetlerinin icrâsı husûslarına irâde-i kerâmet-ifâde-i hazret-i zıllu'llâhî bî-dirîg ve erzân buyrulmuş olmağın hemen Cenâb-ı Hakk Pâdişâh-ı adîmü'l-misâl ve şehenşâh-ı deryâ-nevâl velî-ni'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerini kâffe-i husûsâtta tevfîkaat-ı samedâniyyesine makrûn ve ömr ü şevket-i şâhânelerin fevkamâ-yetesavver efzûn buyurmak du'ây-i vâcibü'l-edâsı îfâsiyle beyân-ı keyfiyyete ibtidâr olundu.*

Encümen-i dâniş'in a'zây-i dâhiliyyesi reîsleriyle berâber kırk ve a'zây-i hâriciyyesi otuz üç zât idi. Hayli seneler bunların esâmîsi sâlnâmelerde muharrer olduğundan burada ta'dâda lüzûm görülmez. Bunların içlerinde ashâb-ı fazl u ma'ârifden haylice zâtler var idi. Lâkin ekserisinin meşâgili umûr-ı ma'ârif ile iştigaale mâni' idi. Bu cihetle fi'len Encümen'e hizmet edecek zâtler pek az idi. A'zây-i dâhiliyyenin şerâit-i intihâbiyyesinde beyne'l-vükelâ ihtilâf vuku' bulmuş idi. Şöyleki ekserinin re'yine göre vükelâdan ba'z-ı zevâtın a'zây-ı dâhiliyye idâdına idhâliyle Encümen'e şeref verilmek üzere tercüme ve te'lîfe iktidâr-ı kâfî olmaktır ve ba'zılarının re'yine göre a'zây-ı dâhiliyyenin fi'len tercüme ve te'lîf ile meşgul olacak zevâttan intihâb olunması sûretidir ki Âlî Paşa bu re'yde idi. Hattâ : "*Biz bu işin içine girmiyelim. Âhengi bozarız*" dedi ise de ekseriyyet-i ârâ ile fi'liyyâta nazar olunmayıp iktidâr-ı zâtî ile iktifâ olundu. Hâlbuki emr-i intihâba zâtiyyât karıştırıldı. Aslâ ehliyeti olmayanlar dahi kırklara karıştı. Encümen'in binâsı bir sağlam esâs üzerine kurulamadı. Âlî Paşa'nın dediği doğru çıktı. Her ne hâl ise ber-vech-i bâlâ Encümen'in a'zây-i dâhiliyye ve hâriciyyesi intihâb olundu ve Encümen'in sûret-i teşkîline ve vezâif-i mahsûsasına dâir bir nizâm-nâme kaleme alındı ve işbu nizâmnâme âzânın esâmisiyle berâber mezkûr beyân-nâmeye tezyîl ve tab'u temsîl ile îlân edildi. Gerek dâhilî ve gerek hâricî âzâlara bâlâsı tuğralı birer kıt'a rüûs-ı hümâyûn verildi. Fakîr dahi a'zây-i dâhiliyyeden bulunduğum cihetle bir kıt'a rüûs-ı hümâyûn aldım.

Fî gurre-i receb sene 99 ve fî 6 haziran sene 98[1]

Encümen-i dâniş'in resm-i küşâdı huzûr-ı hümâyûnda icrâ olunmak mukarrer olduğundan hîn-i küşâdında hey'et tarafından bir makaale-i hitâbiyye îrâdı münâsib görüldü. "*Encümen âzâsından istek edenler birer şey kaleme alsınlar da kangısı tercîh olunur ise o kırâat olunur*" denildi. A'zây-ı dâhiliyyeden bir-iki kişi birden makaale kaleme aldık. Eser-i hâme-i fakîr dîgerlere tercîh edildi. Sûreti budur:

Hitâbe

Âlemde ilm u ma'rifet gibi bir şeref ü meziyyet olamaz ve insânın metâlib-i zâtiyyesinin esbâb-ı tahsîliyyesi sanâyi' u ma'ârifden başka bir şeyle husûl bulamaz ve her neye dâir olursa olsun ve her nerede bulu-

[1] Burada, on dördüncü defter sona ermektedir.

nursa bulunsun hüner ü ma'rifetin kadr u kıymeti inkâr olunamaz, هل يستوى الذين يعلمون و الذين لايعلمون. *Bu gördüğümüz sâmân ve intizâm-ı ahvâl-i enâm ve hüsn-i mu'âşeret-i havâss u avâm hep ilm ü hüner ile husûle gelmiş bir eser değil midir ve meşhûdumuz olan bunca garâib-i umûr ve sûret-i âsâyiş ü huzûrun nazar-ı im'ân ile bakılıp mîzân-ı dikkat-i hakîkat-şinâsîye vuruldukta dâniş u ma'ârifden başka bir sebebi var mıdır. Bunun için feth-i ebvâb-ı ilm ü hikmet ve tertîb-i esbâb-ı hüner ü ma'rifet ile terbiye-i umûmiyye kaziyye-i hayriyyesinin iştihâr u intişârına sarf-ı himmet eyleyen devletlerin cerîde-i hâlleri şîrâze-gîr-i silk-i intizâm ve re'âyâsının mes'ele-i âsâyiş-i bâlleri sûret-pezîr-i bekaa vü devâm olageldiği bahs ü iştibâh kabûl eder mevâddan değildir ve insânın mâhiyyeti hayvân-ı nâtık olduğundan iki cihetli olup hayâtının emr-i muhâfazası ve hiss ü hayâtı hasebiyle ihtiyâcât-ı cismâniyyesinin husûle gelmesi vesâilinin istihsâlinde ve medeniyyü't-tab' olduğundan emr-i temeddünce zarûriyyü'l-ihtiyâc olan esbâb-ı teshîliyyenin istikmâlinde fünûn-ı tabî'iyye ve riyâziyyeye muhtâcdır. Cihet-i rûhâniyyesi ya'nî nâtık ve külliyyât-ı umûru müdrik olması hasebiyle dahi istîfây-i lezâiz-i rûhâniyyesi için bi't-tab' mesâil-i hikmet-i ilâhiyyeye mâil ü sâlik ve gıdây-i rûhânîsi mesâbesinde olan şi'r ü inşâ ve nüket ü mezâyâ istimâ'ına pek aşırı râgıb u mütehâlik ola-gelmiştir. Bunun için fenn-i hikmet-i ilâhiyyeye dâir bir çok kütüb ü me'âsir yazıldığı gibi edebiyyâttan dahi bunca âsâr u mücelledât keşîde-i rişte-i tahrîrât kılınmış ve tezyîn ve tehzîb-i kelâm için fevka'l-âde ve sâir fünûn-ı lâzimeden ziyâde bezl-i cell-i ihtimâm olunmuştur. Yâ bir söz için bu kadar emek sarf eylemek abes ile iştigal demek olmaz mı denilmesin. Zîrâ bu âlem-i mezâhirde söz gibi nefs-i nâtıka-i insâniyyeye müessir bir şey yoktur. Bu sebebden meydân-ı ma'reke vü perhâşda cân u baş telâşında iken bir söz ile gayrete gelerek nice yüz bin âdem mevki'-i fedâkârîde sâbit-kadem olup indinde en azîz ü lezîz olan hayâtını bir söze değişdiği ve bir söz ile rûh-ı insânî fevka-mâ-yetesavver ve bin cihân değer şevk u şâdmânî kesb ede-geldiği pek çoktur. Sözün rif'at-i kadri nasıl inkâr olunabilir. İnsânın hayvânât-ı sâireden mâ-bihi'l-imtiyâzı olan sıfat-ı mâdihası ve tercemânü'l-kalb ve dellâl-i âlem-i gayb olan lisânın olanca bidâ'a vü sermâyesi söz değil midir ve söz gibi âlemde metîn ü pây-dâr bir eser var mıdır. Eyyâm-ı mâziyede gelip geçmiş ve cemî'-i âsârı münderis olup dâr u diyârı unutulmuş bunca sâhib-i kemâl ü kudret olanların adını yâd ettiren ve bunca ashâb-ı dâniş u irfânın nâmını encümen-i âlemde dâstân eden söz değil mi; ve tûfân-zede-i fenâ olan ümem-i sâlifenin ihtirâ' etmiş oldukları bunca sanâyi'-i garîbe*

ve âsâr-ı acîbe bütün bütün mahv olup gitmiş iken ol vakitler bir şâirin söylediği söz mahv olmayarak bu kadar emvâc-ı havâdis içinde yuvarlanıp geliyor. Sözün büyüklüğüne bundan büyük delîl ister mi. Ancak sözün dahi kadr ü kıymeti söyleyenin ma'lûmât u ma'rifetine göredir. Zîrâ söz kâr-gâh-ı derûnda dokunmuş bir kumâş-ı bûkalemûn olduğundan âb u tâb u tarâveti ve çârsûy-i kaabiliyyette kıymeti kuvve-i âkılenin ter-desti-i terbiyesine göre olur. Bu cihetle sözün gerek böyle dil-düz u ciğer-sûz olması ve gerek dâmen-i haşre kadar pây-dâr olacak derecede bulunması dahi ilm u kemâle mütevakkıfdır ve her lisâna şeref veren şâmil olduğu fünûn u ma'ârifdir ve fünûn u ma'ârifi hâvî olmayan lisân her ne kadar zâten mükemmel ve muntazam olsa bile âsâr-ı i'mârdan mahrûm olan arâzî-i hâliye gibi add olunup nitekim arâzînin hüdûdu bi't-ta'yîn kedd-i yemîn ile envâ'-ı tarhlar açılmadıkça dil-nişîn ü ma'mûr olmaz ise lisân dahi tahdîd olunup da anın üzerine i'mâl-i fikr-i medîd ile dîvânlar ve fünûn-ı mütenevvi'adan kitâblar yazılmadıkça mu'teber ü meşhûr olamaz. Bu sebebden nâşî mahzâ lisânın terbiyesi ve sözün tarz-ı belâgat üzere olması için ulûm-ı edebiyyeden elsine-i adîde üzere bu kadar kitâblar te'lîf olunmuştur. Velhâsıl insânın gerek havâic-i cismâniyyesi ve gerek metâlib-i rûhâniyyesi hasebiyle tahsîl-i ilm ü ma'rifete muhtâc idüği vâreste-i külfet-i ihticâcdır. İşte bu emr-i ehemme hizmet etmek için muhassenât-ı asriyyeye ilâve-i cemile olmak üzere Encümen-i dâniş nâmiyle bizim gibi âcizlerden mürekkeb işbu cem'iyetin in'ikaad ü küşâdı husûsuna müsâ'ade-i seniyye bî-dirîg buyrulmuştur. Cenâb-ı Hakk'a çok şükürler olsun bizi bir pâdişâh-ı hakaayık-iktinâha bende etmiştir ki bendegân ü tebe'asın sinn-i temyîz-i dâniş ü irfâna îsâl için efrâd-ı etfâl gibi mehd-i merhamet-i seniyyelerinde terbiye ile ihsân ü inâyet-i celîlesin itmâm u ikmâl ediyor. Bizlerin ise her husûsda aczimiz ber-kemâl olduğu misillû bu babda dahi izhâr-ı acz ü ibtihâlden gayrı bir diyeceğimiz ve âciz olduğumuzu bilerek vüs'-i kemterânemiz mıkdârı çabalamaktan başka bir işleyeceğimiz yoktur. Hemen Müfettihü'l-ebvâb ve Müsebbibü'l-esbâb تعالى شانه عن الشك والارتياب *hazretleri intizâm - bahşây-i usûl-i adl ü merhamet ve tertîb-fermây-i fusûl-i satvet ü saltanat olan Velî-ni'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerinin ömr ü şevket-i şâhânelerin efzûn ve vücûd-ı âlem-sûd-ı mülûkânelerin âfât-ı sûriyye ve ma'neviyyeden masûn buyursun âmîn bi-hürmeti seyyidi'l-mürselîn.*

Bu makaale-i hitâbiyye tebyîz ü tehyi'e ettirilmiş idi. İşbu altmış yedi senesi ramazân-ı şerîfinin on sekizinci çarşamba

günü "*Zât-ı hazret pâdişâhî yarın Vâlide Sultan hazretlerinin inşâkerdesi olan Dârü'l-ma'ârif'e teşrîf ile Encümen-i dâniş'i küşâd buyuracaktır*" deyu Bâbıâlî'ye haber geldi. Âlî Paşa fakîri celb ile: "*Yarın ol makaalenin kırâatinden evvel Sadrâzam efendimizin bir münâsib nutuk ile feth-i bâb-ı makaal eylemeleri münâsib olur. Kendilerine arz u ifâde ediniz*" dedi. Vakit geç idi. Gece sâhil-hâne-i Sadr-ı âlî'ye gittim. İftarcıların ve züvvârın kesretinden vakt-i fursat düşürüp de Paşa'ya ifâde-i hâl edinceye dek gece yarısı oldu. Andan sonra dahi Paşa ba'z-ı mesâlih-i mühimme ile meşgul olup vakt-i sahûrda hareme gitti. Ferdâsı perşembe günü erkence çıkıp doğru Dârü'l-ma'ârif'e vardı. Elhâsıl bir şey tertîb u tahrîr etmeğe vakit bulamadı. Zât-ı şâhâne ise erkence Dârü'l-ma'ârif'e teşrîf buyurdu. Bi'l-cümle vükelâ ve a'zây-ı Encümen huzûr-ı hümâyûnda kaaim oldukları hâlde Reşid Paşa bi'l-bedâha bu nutku îrâd eyledi.

Reşid Paşa'nın nutku

Velî-ni'met-i bî-minnetimîz Padişâh'ımız efendimizin ibtidâ taht-ı Saltanat-ı seniyye'lerine revnak verdikleri yevm-i mes'ûddur ki- li'llâhilhamd devlet ü mülkde terakkîsi görülmekte olan kuvvet ü ma'mûriyyetin ve âlemin nâil olduğu saâdet ü emniyyetin mebde'-i mübârekidir- işte ol gün Pâdişâh'ımız bâb-ı adâletini teyemmünen açmışlar ve mehâmid-i ahlâk-ı seniyyelerinin burhân-ı bâhirini göstermişler idi. Sonra insâna insânlığını bildirecek ve herkesi dünyâ vü âhirette sa'âdet ü selâmete erdirecek ulûm-ı ma'ârifin intişârına dahi bir tarîk-ı sühûlet açarak Cenâb-ı Hakk'a şükürler olsun az vakit içinde semere-i nâfi'asını ve irfân-ı hakîkî-i şâhânelerinin dahi delîl-i kavîsini gösterdiler. İşte bunun tedâbîr-i mütemmimesinden olmak üzere bu Encümen-i dâniş'in teşkîlini dahi murâd buyurup Vâlide-i muhteremlerinin isr-i âliye iktifâen ihyâ buyurdukları böyle bir eser-i celîlde bu cem'iyyet-i hayriyyenin bed'i günü teşrîf-i şâhânelerini dahi dirîg buyurmayarak cümle kullarını ihyâ buyurdular. Bizler nasıl bahtıyâr âdemleriz ki hayırlı bir asra yetişerek envâ-ı ni'am-ı sûriyye ve ma'neviyye ile mutene'-'im olmaktayız ve bizim evlâtlarımız bizden ziyâde bahtiyârdır ki her bir ni'mette bizlerle müşterek olduktan başka kemâlât-ı insâniyyeye lâzım olan ulûm u ma'ârifin esbâb-ı sühûletini dahi inâyet-i velî-ni'metle hâzır u âmâde bulmaktadırlar. Hak te'âlâ hazretleri sâye-i şâhâneyi üzerlerimizde dâim buyursun âmîn. Velî-ni'met efendimiz Encümen-i dâniş'in küşâdını emr u fermân buyurdu'ar.

Reşid Paşa bu vechile nutkunu itmâm ettikten sonra Encümen-i dâniş'in reîs-i sânîsî Hayrullah Efendi eser-i hâme-i fakîr olan sâlifü'z-zikr makaale-i hitâbiyyeyi okudu. Ba'dehû Encümen'in birinci eseri olmak üzere *Kavâ'id-i osmâniyye* huzûr-ı hümâyûna arz u takdîm edildi. Tab'u temsîli fermân buyruldu ve anın emr-i tab'ı Encümen için ibtidây-i müzâkere add olundu. Anın üzerine Sultan Abdülmecid Han hazretleri Reşid Paşa'ya hitâben: "*Cevdet Efendi'nin de pâyesi terfî' ile taltîf olunsun. Fakat kendisinin sahîhen memnûn olacağı sûrette olmalıdır. Orasını artık Şeyhülislâm Beyefendi ile müzâkere edersiniz*" dedi. Ba'dehû sarây-i hümâyûnlarına avdet buyurdu. Âlî Paşa hemen Reşid Paşa'nın yanına vardı. Sâlifü'z-zikr nutkunu tekrâr ettirdi ve kurşun kalemle bir kâğıda yazdı. Biz de birer nüshasını alıp tab' olunmak üzere *Takvîm-i Vekaayi*'e ve *Cerîde-i Havâdis*'e gönderdik.

Böyle söylediğini yazmak ve yazdığını söylemek Reşid Paşa'ya mahsûs bir haslet idi. Bir kâtibe uzun bir fikra ta'rîf ettikte kâtibin kuvve-i hâfızası olup da anın ifâdâtını ayniyle zabt ederse bir güzel müsevvede olurdu ve tashîhe muhtâc olmazdı. Fuad Paşa dahi pek güzel nutk eylerdi ve hâzır-cevâb bir zât olup güzel mazmûnlar ve nükteli sözler söylerdi. Lâkin nutku başka ve inşâsı başka idi. Âlî Paşa'nın inşâsına diyecek olmayıp ancak nutku yok idi. Sükûtî bir zât idi ve üçü de ol vaktin en mâhir diplomatlarından idiler ve Âlî Paşa ile Fuad Efendi Reşid Paşa'nın birer cenâhı gibi idiler.

Ber-vech-i meşrûh Encümen-i dâniş'in küşâdı günü sâdır olan irâde-i seniyye-i şifâhiyye mûcibince muahharan tarîkım hareket-i altmışlıya terfî' buyruldu. Artık burnuma mevleviyet kokusu geldi. Oldu olacak bârî bir de mevleviyet rütbesi alayım da görelim Mevlâ neyler demeğe başladım. Tûl-i emel içine düştüm.

Encümen-i dâniş ber-vech-i meşrûh küşâd olunduktan sonra ayda bir kerre Dârü'l-ma'ârif'de in'ikaada başladı. Evvel-i emirde cereyân eden müzâkerelerden biri bu idi ki *Kavâ'id-i osmâniyye* ile lisânımızın kavâ'idi zabt olundu. Bir de lûgat kitâbı yapılıp ve lisânımızda zebân-zed olan arabî ve fârsî ve sâir ec-

nebî lâfızlar kendi lisânımızdan add edilerek ta'yîn ü tahdîd edilip de hâricde kalan elfâz-ı garîbe isti'mâlinden vaz geçelim denildi ve öyle bir lûgat-i osmâniyye kitâbı te'lîf olunmak üzere bir komisyon teşkîl edildi. İlm-i târih dahi bir kaç kısma taksîm ve âzâdan ba'zı zevâta tevzî' olunduğu sırada bin yüz seksen sekiz senesinden iki yüz kırk bir senesine kadar olan vekaayi'in yazılması hisse-i fakîre isâbet eyledi ve elfâz-ı garîbe isti'mâlinden ve tekellüfât-ı münşiyâneden sarf-ı nazarla herkesin anlayacağı ta'bîrât ile yazılması tenbîh olundu. İşte bunun üzerine *Târih-i Cevdet*'in tahrîrine başladım ve tarîk-ı tersîlde kaba Türkçe ibârât ile tahrîrini iltizâm eyledim.

İstitrâd:- Kelâm-ı mensûr iki kısımdır. Biri müsecca' ve diğeri müresseldir. Müsecca' ol kelâmdır ki kıt'a kıt'a îrâd olunur ve şi'irde kaafiye olduğu gibi bunda dahi sec' bulunur. Müressel ol kelâmdır ki ale'l-itlâk îrâd olunup öyle kıt'alara bölünmez ve sec' aranmaz. Ulûm u fünûna dâir olan kitâblarda fermân ve tenbîhât ve ta'lîmât ve sâir evrâk-ı resmiyyede tarz-ı tersîl kullanılmak lâzım gelip sec' ü cinâs ve sâir muhassenât-ı bedî'iyye iltizâmı yakışmaz. Meğer ki nâdiren tekellüfsüz olarak tabî'atiyle bir sec' düşmüş ola. Bir vakitten beri Bâbıâlî'ce evrâk-ı resmiyye müsecca' yazılmak mültezem olmağla ekseriyâ kelâmın hakkı verilemez ve ba'zan lâyıkıyle maksad anlaşılamaz idi. Ketebe-i aklâm çok defâ bir sec' için asıl ma'nâyı fedâ ederlerdi. Bu cihetle tahrîrât-ı resmiyye ekseriyâ belâgatten ârî olurdu. Reşid Paşa kelâmda belâgati iltizâm etti ve Bâbıâlî'nin kitâbetini tarz-ı tersîle döktü. Binâen-alâ-zâlik *Târih-i Cevdet*'in dahi öyle tarz-ı tersîl üzere ve lisânımızda zebânzed olan ibârât ile yazılması iltizâm olundu.

Reşid Paşa ile Fethi Paşa miyânelerinde der-kâr olan mübâyenetten nâşî altmış sekiz senesi rebî'ü'l-âhirinin beşinde Reşid Paşa azl ile Rauf Paşa Sadâret'e geldi ve bir hafta sonra Reşid Paşa'ya Meclis-i vâlâ riyâseti tevcîh buyruldu ve cumâde'l-ûlânın on sekizinde yine Reşid Paşa sadrâzam oldu. Mısır vâlisi Abbas Paşa pederinin emekdârlarına ve a'zây-i hânedânına bed mu'âmele ede-geldiğinden ümerây-ı mısriyye takım takım Dersaâdet'e gelip Abbas Paşa'dan şikâyet ettikçe Reşid Paşa anları sahâbet ettiğinden Abbas Paşa ile aralarına bürûdet ve mübâyenet düşmüş idi. Abbas Paşa vehhâm ve müvesvis bir zât

olduğundan kendisini Reşid Paşa'nın hâmîsi olan ingilizlere sahâbet ettirmek üzere ingiliz politikasını iltizâm etti ve ingilizleri celb için Mısır'dan Süveyş'e kadar bir demir yolu inşâ ettirdi ve ingilizlerin Hind'e âmed ü şüdlerini teshîl eyledi. Binâen-alâ-zâlik Reşid Paşa anın aleyhine kıyâm ve bir takrîble anın azli esbâbını istihsâle teşebbüs etti. Lâkin bu da kolay bir iş değil idi. Hâlbuki Bâbıâlî ile Mısır vâlisinin arasındaki mübâyenetin devâmı iyi bir şey olmadığından bunun def'i elzem idi. Bunun için Müsteşâr-ı sadr-ı âlî Fuad Efendi'nin me'mûriyyet-i mahsûsa ile Mısır'a îzâmı karâr-gîr oldu. Bundan başka Mehmed Ali Paşa'nın oğulları ile kızları pederlerinin mîrâsını istemekte ve Abbas Paşa buna yanaşmamakta olduğundan bu mîrâs mes'elesine dahi bir sûret vermek lâzime-i hâlden idi. Bu münâsebetle ulemâdan birinin birlikte gitmesi münâsib görüldüğüne binâen Fuad Efendi dahi fakîri bi'l-istishâb işbu altmış sekiz senesi cümâde'l-âhiresinin üçüncü günü Sâik-ı Şâdî nâm firkateyn vapur-ı hümâyûnuna râkiben cânib-i Mısır'a azîmet eyledik. Mâh-ı merkumun on beşinci günü Mısır'a vusul bulduk. Haysûn (حيسون) nâm sarayda müsâfir olduk.

İlk bahar mevsimi olup henüz İstanbul'dan Boğaziçi'ne nakl olunmamış idi. Mısır'da ise bu mevsimde fevka'l-âde sıcaklar olup sam rüzgârları esiyordu. Reaumur hisâbiyle mîzânü'l-harâre gölgede otuz beş ve güneşte kırk beş derecelerine vardı. Gece yatak odasında dahi yirmi yedi derece harâret olup ben ise bu kadar sıcak hamamda bile duramam. Bu sıcaklardan muztarib olduk. Rufekaa ve hadememizin ekseri hasta oldu. Böyle me'lûf olmadığım mertebe sıcaklardan bî-şu'ûr olduğum hâlde can sıkıntısı ile şi'ir söyledim. İşte ol vakit söylediğim gazellerden biri budur :

Gazel

Anılsın yâr elinden câm-ı mey nûş ettiğim demler
Neşât-ı vasl ile dehrî ferâmûş ettiğim demler
Anılsın bâri şimdî bezm-i yârân-ı Sitanbul'da
Boğaziçi'nde mevc-i mey gibi cûş ettiğim demler
Banâ zindân olur Mısr'ın sarâyı yâda geldikçe
O Yûsuf-hüsnü hasretle der-âgûş ettiğim demler
Aceb gülşende olsun hâtır-ı ahbâba gelmez mi
Hezârı âh u feryâdımla hâmûş ettiğim demler

Tararken turresin yâdîna gelsin bârî cânânın
O sevdâ ile kendim hâne ber-dûş ettiğim demler
Meğer sermâye-i şâdî imiş kûy-i dilârâda
Sirişkim nakdinî hâk ile mağşûş ettiğim demler
Anıp İstanbul'u feryâdım ile eylerim âheng
Burâda ûd u kaanun perdesin gûş ettiğim demler
Gelince yâda Cevdet ağlarım Sadr-ı kerem-kârın
Der-î lûtfunda ekdârı ferâmûş ettiğim demler
Reşid Pâşâ-yı deryâ-dil ki Nîl-âsâ akar eşkim
Gelip yâda mey-i feyzî ile cûş ettiğim demler[1]

Yine ol vakit söylenilmiş bir gazeldendir:

Beyit

Kitâb-ı hüsnünü şerh eyledî sabâ ammâ
Banâ mebâhis-i gîsûsu muhtasar geldî
Bahâr-ı hattı hazân-dîde olmamış Cevdet
Nesîm ile bana ol yârdan haber geldî

Fuad Efendi bu me'mûriyetinde muvaffak oldu. Mısır'ın senevî altmış bin kese vergisini seksen bin keseye iblâğ ettirdi. Mîrâs mes'elesi dahi sulh ile tesviye edildi. Abbas Paşa tarafından Fuad Efendi'ye mebâliğ-i külliyye verildi. Fakîre dahi yüz bin kuruş kadar bir hisse çıkarıldı. Memnûnen Mısır'dan avdet ile şa'bân-ı mu'azzamın yirmi ikisinde İzmir'e geldik. Karantine günlerini ba'de'l-ikmâl oradan dahi hareket ile şa'bânın yirmi sekizinde Dersaâdet'e vâsıl olduk.

Fuad Efendi'nin hizmeti nezd-i devlette makbûl olduysa da Mısır beylerinin emelleri Abbas Paşa'nın azl ü teb'îdinden ibâret olmağla Fuad Efendi'nin o yola gitmediğinden dolayı "*Abbas Paşa'nın parasına tama' etti de işi tesviye yoluna gitti*" diyerek aleyhinde pek çok söz söylediler. Fuad Efendi ise Bâbıâlî ile Abbas Paşa arasındaki mübâyeneti izâle ile tesviye-i maslahat ve devlete güzel hizmet eylemiş olduğundan bunu Reşid Paşa dahi lisânen tahsîn eylemiş ise de Abbas Paşa'dan ahz-i sâr edemediği cihetle anın azli yoluna gidilmemiş olduğundan kalben pek de hoşnûd olmamış idi. Binâen-aleyh zâhiren Fuad Efendi ile ke-mâ fi's-sâbık şîr ü şeker iseler de bâtınen araları biraz şeker-âb idi. Hâlbuki Reşid Paşa ile Fethi Paşa yek-dîgeriyle uğraşmaktan hâlî olmadıkları cihetle Abdülmecid Han hazretleri işbu altmış sekiz senesi şevvâlinin yirmi beşinde ikisini dahi azl ile Âlî Paşa'yı makaam-ı Sadâret'e ve Fuad Efendi'yi Hâriciye nezâretine getirdi.

Âlî Paşa her ne kadar efendisi olan Reşid Paşa'va hürmet ve ri'âyette tecvîz-i kusûr etmiyoridiyse de rekaabet-i câh u riyâset başka şeye benzemeyip bir takım ashâb-ı ağrâz dahi ifsâd-ı mâ-beyne sâ'î olduklarına mebnî bu tebeddül münâsebetiyle bi't-tabı' araları açıldı; ve Âlî Paşa ile Fuad Efendi zâten müttehid olup Serasker Rüşdi Paşa dahi anlar ile birleşerek üçü ekaanîm-i selâse gibi yek-vücûd oldular ve me'mûrîn ikiye münkasim olarak bir takımı bunlara meyl ile diğer bir takımı dahi Reşid Paşa taraf-darlığında sâbit kaldılar. Fakîr bu ihtilâfâtın içine girmedim. Hâl-i sâbık üzere ayağımı direyip durdum ve ol esnâda Reşid Paşa nazar-ı hümâyûndan sâkıt olduğu cihetle anın dâiresine tereddüdümden dolayı me'mûrîn-i Bâbıâlî benden bîgâne duruyorlardı. Hattâ Tunus ve Yemen ve Dağıstan ve Hîve ve Hokand gibi diyâr-i ba'îdeden vârid olan arabî ve fârsî evrâkı fakîr tercüme eyler ve îcâbına göre arz ettirir ve cevâblarını kaleme alırdım. Bu kerre Âlî Paşa Sadâret'e geldikte o misillû esrâra dâir olan evrâkı bana veremeyip Bâbıâlî'de başka mütercim dahi olmadığından bu misillû kâğıdlar mevkuf duruyordu. Şu hâlde Fuad Paşa ile dahi ara-sıra görüşmekte olduğumdan dolayı Reşid Paşa'nın dâiresi halkı bana keç nazarla bakıyorlardı. Ben sanki karantineli gibi olup herkes benimle ihtilâttan ictinâb ediyordu. Reşid Paşa'nın hilâf-gîrânı taraf taraf anın kadh ü zemmiyle meşgul oldukları hâlde benim yanımda kimesne anı zemmeylemezdi ve Reşid Paşa Fuad Efendi'yi zemmede-geldiği hâlde fakîr mevcûd iken anın aleyhine bir şey söylemezdi ve Reşid Paşa'nın dâiresi halkı mahremâne akd-i meclis-i musâhabet ettiklerinde bütün vükelâya ve belki âlem-i bâlâya dâir sözler söyler iken fakîr anların meclisine dâhil olsam söz kesilirmiş. Benim buralardan haberim yok. Meğer ki keyfiyet tereşşüh ederek âlem-i bâlâya kadar vâsıl

[1] Bundan sonra müellifin, çizilmiş olarak, Ali Galib Paşa'ya bir gazel-i müzeyyeli ayrıca bir de beyti vardır.

oluyormuş. Burasını bir kaç sene sonra öğrendim. Elhâsıl o vakit iki taraf dahi benimle ihtilâttan çekiniyordu. Ahibbâdan ve Reşid Paşa âdemlerinden biri bana hâlisâne nasîhat yollu : "*Ya bizim tarafa gel ya öte tarafa git. İki bayraktan birine yazıl. Zîrâ buraya gelip gittiğin için hey'et-i hâzıra senden emîn olamaz. Yarın biz meydana çıkarsak birinci işimiz seni ezmektir*" dedi. Ana cevâben : "*Ben dâ'i-yân-ı devlettenim ve küçük rütbede bir âdemim. Vükelânın ihtilâfına karışmak bana yakışmaz. Ben herkesle barışığım ve be-heme-hâl bir bayrak altına girmek lâzım gelirse Bayezid-meydanı'nda bir bayrak açıp yalnızca altında otururum*" dedim. Lâkin âlemin bu hâller inden müteneffir olarak eskiden beri emelim olduğu üzere Fâtih'deki medrese odasının döşemesini tecdîd etmek yâhud Hamidiye Medresesi'ne yerleşmek üzere tedârükât-ı lâzimeye teşebbüs eyledim. İşte ol vakit söylemiş olduğum bir gazelin makta'ı budur[1]:

Yârın vefâsı yok dil-i ağyâr kîne-cû
Cevdet azîmet etmeli uzlet diyârına

İşbu altmış sekiz senesi zi'l-ka'desinin selhi olan salı günü bağteten Bâbıâlî'ye teşrîf-i şâhâne vuku' buldu. Bâbıâlî me'mûrlarının bir çoğu henüz gelmemiş idi. Ber-mu'tâd dâire-i hümâyûnda yukarıdan aşağı binek taşına kadar dizildik. Sultan Abdülmecid Han hazretleri atdan inip dâire-i hümâyûnlarına giderken fakîrin hizâsına geldikte cüz'î tevakkuf ile Âlî Paşa'ya atf-ı nazar ederek : "*Cevdet Efendi bu değil mi*" deyu suâl buyurdu ve Âlî Paşa : "*Evet efendim*" deyicek ol pâdişâh-ı melek-şiyem : "*Ben anı çok severim. Zîrâ hem dirâyetli ve ma'lûmâtlı bir zâttır. Hem de hüsn-i ahlâkı vardır*" diyerek ileriye hareket buyurdular. Avdet-i hümâyûnlarından sonra Âlî Paşa çağırıp teveccüh-i şâhânenin hakk-ı fakîrde ber-kemâl olduğunu tebşîr etti ve ol gün tercüme olunmak üzere mevkuf duran kâğıdlar bana verildi ve andan sonra ke-mâ fi's-sâbık istihdâmımda Bâbıâlî'ce tereddüd gösterilmedi. Reşid Paşa dâiresinde dahi evvelkiden ziyâde hürmet ve ri'âyet gördüm. Vükelâ beyninde ne kadar tefrika vü şikaak olsa ben herkesle barışık idim ve bir tarafın sözünü

[1] Müellif önce bu gazelin tamamını yazmış, sonra yalnız makta'ını bırakıp diğer kısımlarını çizmiştir.

diğer tarafa söylemek âdetim olmayıp ale'l-husûs esrâr-ı devleti cânım gibi mektûm tutar olduğumdan herkes bana emniyet eyler ve sâire keşf edemiyeceği esrârını bana söyler idi. Ol vechile iltifât-ı şâhâneye nâiliyyetimden dolayı ba'zılar Mâbeyn-i hümâyûn ile benim bir gizli muhâberem olmak îtikaadına zâhib olmuşlar idi. Hâlbuki Enderûn-ı hümâyun'dan kimesne ile ülfetim yok idi ve bu iltifâta sebeb ne olduğunu ben dahi bilmiyor idim. Meğer buna sebeb ancak taraf-ı Saltanat-ı seniyye'ye der-kâr olan kemâl-i ihlâsım imiş. Bir firkaya ihtisâsım olmayıp Pâdişâh du'âcılığına inhisârım sem'-i hümâyûna kadar vâsıl olmuş. Bunu iki üç sene sonra öğrendim. Her ne hâl ise ol vechile mazhar-ı iltifât olucak dört el ile işe sarıldım ve beyne'l-me'mûrîn rû-nümâ olan taraf-dârlık dâ'iyesinden bir kat daha irağ oldum.

Zi'l-hiccenin yirmi birinde Âlî Paşa azl ile yerine Reşid Paşa'nın hasm-ı kavîsi olan Kapudân-ı deryâ Mehmed Ali Paşa sadrâzam ve kendi âdemlerinden Mahmud Paşa kapudan oldu. İşte ol esnâda Reşid Paşa'nın sarrâfı olan ma'hûd Mıgırdiç'in odası kapandı, defterleri alındı. Lede'l-mutâlâ'a Reşid Paşa müte'allikaatından bir hayli zevâtın iltizâmâttan hissemend-i temettü'ât-ı kesîre oldukları görülüp Mehmed Ali Paşa tarafından huzûr-ı hümâyûna arz olundu. "*Reşid Paşa bizleri irtikâb ile ithâm eder. Kendisi iffet da'vâsında bulunur. Bak dâiresi halkı Hazîne-i devleti nasıl yağma etmişler*" denildi. Bu defterde ismim yazılı olmamasiyle müftehir oldum.

Altmış dokuz senesi muharreminin on beşinde sudûr-ı izâmdan Rüşdi Molla ve Ali Râik Efendiler ile İstanbul pâyelülerinden Hüsâm Efendi'ye ve Ali Râtib Bey'e Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâlığı tevcîh buyruldu. Rüşdi Molla Efendi sahîhen zâtiyle iftihâr olunur üdebâdan olup gerek Türkçe ve gerek Arabca güzel inşâsı var idi. Hüsâm Efendi dahi muahharan şeyhülislâm olan zâttır. O dahi pek güzel târih bilirdi. Ali Râtib [Bey] dahi fudalâdan bir zât idi. Meclis-i ma'ârifde anların refâkatiyle şeref-yâb olduğuma memnûn oldum.

Âlî Paşa'nın arabîde kuvveti yok idi. Bu kerre Sadâret'ten infisâlinde boş kaldı. Arabî tahsîline heves-kâr oldu. Ekser-i eyyâmda ve ba'z-ı leyâlîde gidip kendisini tedrîse başladım. İlm-i nahivden Birgivî'nin *Avâmil* nâm risâlesini okuttum ve

kavâ'id-i arabiyyenin tatbîkaatını göstererek kendisine bir çok arabî ibâreler tedrîs ettim. Kendisi dahi mükibb ü münhemik olarak pek az vakit zarfında arabîye kesb-i intisâb eyledi ve ilm-i mantıkdan *İsagoci* okuttum ve ağızdan kendisine ekyise tertîb ettirerek kavâ'id-i mantıkıyyenin tatbîkaatını dahi gösterdim. Pek zeki bir zât olduğundan az vakit zarfında bunu dahi aldı ve bayağı mantıkî oldu. Fakat rebî'ü'l-âhırın evâsıtında İzmir vâlisi oldu ve bir buçuk ay sonra İzmir'e gittiği cihetle tahsîli nâ-tamâm kaldı.

Ol esnâda Rusya'nın fevka'l-âde murahhas elçisi olan Mençikof Dersaâdet'e gelip vâki' olan ba'z-ı mu'âmelâtından dolayı Fuad Efendi isti'fâ etmekle cumâde'l-ûlânın evâhirinde Rif'at Paşa Hâriciye nâzırı oldu. Fethi Paşa dahi Ticâret nezâretine getirildi ve bir ay sonra Tophâne müşîri oldu. Bu sûretle gerek Reşid Paşa ve gerek anın mekteb-i terbiyesinden yetişenler hep işin hâricinde kaldılar. Lâkin ahvâl-i politikıyye günden güne ağırlaşmağla anlardan birinin iş içinde bulunmasına lüzûm göründü. Binâen-aleyh şa'bân-ı mu'azzamın on dördüncü günü Meclis-i vâlâ reîsi bulunan Giridli Mustafa Paşa makaam-ı Sadâret'e getirildi ve Reşid Paşa Hâriciye nâzırı ve Mehmed Ali Paşa serasker ve Rüşdi Paşa Hassa müşîri ve Rif'at Paşa Meclis-i valâ reîsi oldu ve Rusya muhârebesinin mukaddimâtı rû-nümâ olmağla hâss ve umûmî meclisler çoğaldı. Seyf ile Rusya'ya mukaavemet için kuvvetimiz kâfî olmıyacağı anlaşıldı. Nâsın ümîdi Reşid Paşa'nın mehâret-i kalemiyyesine kaldı. Binâen-aleyh Reşid Paşa Hâriciye nâzırı olduğu hâlde hâll u akd-i umûr hep anın elinde idi. Ol vakit Âlî Paşa'nın İzmir'den fakîre cevâben yazmış olduğu bir mektûbunda :

Hâce-i muhteremim efendim

Kerem-nâme-i keremkârânenizden Hudâ bilir pek aşırı müteşekkir ve memnûn oldum. Tabî'atım buraya münâsib ba'z-ı ibârât ve ebyât-ı arabiyye derciyle izhâr-ı fazl etmek isterdi. Lâkin baht-ı siyâhım ol bâbda sermâye tedârikine mâni' olduğundan yine bizim kaba Türkçe ile iktifâ olundu. Himem-i ber-güzîdeleri eseri olmak üzere bir aralık çehre-i basîretten ref'-i perde-i cehâlete muvaffak olacağımı me'mûl ettim ise de buna da felek müsâ'ade etmedi. Hâmiş-i kerem-nâmede işâret buyrulmuş olan fıkralar :

Bülbül ağlar gül ciğer-hûn lâle pür-dâğ-ı elem
Zevkınî bilmem bu dâr-ı mihnetin kimdir süren

beyt-i meşhûrunu ihtâr etti. Allah encâmını hayr eyleye. Ahvâl-i âlemde olan muzâyaka ve iztırâb her yere te'sîr eylediğinden hiç bir mahâllin lezzeti yok. Lâkin uzakta bulunmakta hâl başka oluyor. Cenâb-ı feyyâz-ı mutlak Velî-ni'met-i melek-haslet efendimizi her hâlde muvaffak buyuracakları delâil-i sâbıkadan istidlâl olunarak işte bununla teselli bulunmaktadır. İpek - böceği risâlesi için dahi mahsûsca teşekkür eder ve ba'd-ez-in dahi hâtırdan çıkarılmamaklığımı niyâz eylerim efendim.

Fî 11 ş. sene 69
Âlî

deyu muharrer bulunmuştur.

Ol evânda Âlî Paşa'nın İzmir'deki Avusturya konsolosu ile arası bozuk olduğuna mebnî Avusturya sefâretinin vâki' olan şikâyeti üzerine Âlî Paşa İzmir vâliliğinden azl olunarak şevvâlin haftasında Dersaâdet'e geldi. Âlî Paşa yalnız başına bir devletin umûr-ı hâriciyyesini hüsn-i idâreye muktedir iken İzmir'in umûr-ı ecnebiyyesini idâre edememiş yollu azl olunması pek gücüne gitmiş ve bundan dolayı Reşid Paşa'ya gücenmiş idi.

Ol vakit ekser-i vükelâ Rusya muhârebesini istemezdi. Lâkin avâm-ı nâsın ta'nu teşnî'inden ictinâb ile bunu alenen söylemezlerdi ve askerî gürûhu: "*Biz Rusya ile harbe muktediriz. Lâkin ahvâl-i politikıyye buna mâni'dir diyerek devletin za'fını ketm etmek elzemdir*" derlerdi. Bu sûrette ise: "*Reşid Paşa muhârebeye mâni' oluyormuş*" deyu nâsın lisânına düşecek idi. Binâen-aleyh Reşid Paşa dahi : "*Kuvvetimiz var ise hiç durmayıp cenge kıyâm etmeliyiz. Lâkin Rusya ile muhârebeye kuvvetimiz kâfî değildir*" dedirmek ister ve bir tarafdan dahi Avrupalu'yu Rusya aleyhine kıyâm ettirmeğe çalışır idi ve mecâlis-i umûmiyyede iki taraf dahi kendi mutâlâ'a-i mahsûsasına muvâfık lisân kulllanmağla vükelânın beyninde ihtilâf olduğu anlaşılıyordu.

Reşid Paşa öteden beri Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'e pek ziyâde müteveccih olduğu hâlde bu kerre Ârif Hikmet Bey muhterizâne ve ihtiyâtkârane davranıp mübâhasât-ı vâkı'ayı sükût ile geçişdirerek iki tarafı dahi kırmamak mesleğinde bu-

lundu. Meclis-i vâlâ müftisi Ârif Efendi ise etvâr u mişvârında gayet serbest davrandı ve Reşid Paşa'nın teveccühünü kazandı ve bir de Mehmed Ali Paşa el altından suhteleri tahrîk ile bir ihtilâl çıkardı ve Reşid Paşa gibi ba'z-ı vükelânın azliyle ihtilâlin basılacağı Abdülmecid Han hazretlerine hafiyyen ilkaa olundu. Zât-i şâhâne ise böyle suhte sözüyle vükelâ tebdîlini tecvîz etmediğinden verdiği emr-i kat'î üzerine ihtilâle ön ayak olan hoca ve suhtelerden bir çoğu tutulup nefy olundu. Ârif Hikmet Bey bu husûsda dahi seyirci gibi davrandığına mebnî Reşid Paşa ana ziyâdesiyle gücendi. Reşid Paşa bu ihtilâlin kendi aleyhidne ihdâs olunmuş bir keyfiyet olduğunu bildiği cihetle bundan ürkerek bir kaç gece konağına gelemeyip Beşiktaş'da kalmış idi ve ber vech-i bâlâ mücerred Sultan Abdülmecid Hân hazretlerinin metâneti ile ihtilâl ber-taraf olmuş idi. Fakat Rusya muhârebesi esnâsında ulemâ gürûhunun vükelâ aleyhinde bulunması muvâfık-ı hâl ü maslahat olamıyacağına mebnî ulemânın islâh-ı efkârı elzem görülüp bu emr-i mühimmi Reşid Paşa fakîre havâle etmekle bir gün ale's-sabâh Hoca Yahyâ Efendi'ye gidip anı aldım Şeyhülislâm-kapısı'na götürdüm. Ârif Efendi ve Fetvâ-emîni Refik Efendi ile ders-i âm hoca efendilerin en ileri gelenlerinden ba'zıları celb ile tasvîr-i mes'ele olundu. Fî-mâ-ba'd hoca'lar içinde öyle yolsuz hareketlere meydan verilmiyeceğine dâir söz alındı. Bu yolda bir mazbata yapıldı ve hemen o gün Sarây-i hümâyûn'a takdîm edildi ve her gûne kıyl u kaalin arkası kesildi. Bu vechile Reşid Paşa'nın pek ziyâde teveccüh ve mahabbetine mazhar oldum ve bu keyfiyetin hakkımda terakkî-i teveccüh-i pâdişâhîyi mûcib olduğunu sonradan haber aldım. Elhâsıl o zamân beyne'l-vükelâ mevcûd olan muhâsama Devlet-i aliyye ile Rusya devleti beyninde zuhûra gelen adâvetten az değil idi ve Reşid Paşa'nın birinci derecede hasmı Mehmed Ali Paşa olmağla birbirinin kanını içmeğe teşne idiler ve mukaddemâ Mehmed Ali Paşa sadrâzam oldukta tebrîk için Ârif Efendi anın sâhil-sarâyına gidip Mehmed Ali Paşa ise diğer odada ba'z-ı zevât ile mahremâne musâhabette bulunarak Ârif Efendi'yi haylice bekletmiş ve bu dahi Ârif Efendi'nin kibr ü vakaarına dokunmağla hemen kalkıp dört çiftesine biner iken Mehmed Ali Paşa'nın âdemleri seğirderek : "*Aman Paşa şimdi haremden çıktı. Avdet buyurunuz*" demişler ise de : "*Biz hukuk-ı ibâd ile meşgulüz. Bihûde vaktimizi izâ'a edemeyiz*" diyerek binip gitmiş idi. Bundan dolayı Mehmed Ali Paşa'ya dil-gîr olup Reşid Paşa ise Mehmed Ali Paşa aleyhine düşürecek âdem arardı. Bu cihetle dahi Ârif Efendi'yi ziyâde iltizâm eder oldu.

Yetmiş senesi cumâde'l-ûlâsının dördüncü günü Rıza Paşa serasker ve Kıbrıslı Mehmed Paşa kapudân-ı deryâ ve cumâde'l-âhiresinin yirmi dördünde Ârif Hikmet Bey azl ile Ârif Efendi şeyhülislâm ve Şekib Efendi rütbe-i bâlâ ile Meclis-i vâlâ reîsi oldu. Ol vakit bence bir hâl-i müşkil daha zuhûra geldi. Şöyleki Ârif Efendi'ye tereddüd ve münâsebetim kadîm olup hattâ Ârif Hikmet Bey'e fakîri ibtidâ o tavsiye etmiş idi. Lâkin bu kerre halef ve selef olduklarında zuhûra gelen rekaabetten nâşî Ârif Efendi Ârif Hikmet Bey'e gidip gelenlere keç nazarla bakmağa başladı. Hâlbuki Hikmet Bey'den inâyet görmüş olduğum cihetle anı fedâ eylemek bence insâniyete münâfî idi ve bir de muhtâc olduğum kütüb-i nâdireyi andan başka bir yerde bulamadığım cihetle dâimâ andan isti'âre-i kütüb ü resâile muhtâc idim. Ma'a-hâzâ bâlâda beyân olunduğu üzere vükelâ beynindeki ihtilâfı kayd etmeyip bulunduğum tavurda sebât etmek meslek-i mahsûs-ı fakîr idi ve Fuad Efendi'ye tereddüdümden dolayı Reşid Paşa nâ-hoşnud ise de ber-vech-i bâlâ ulemâ ve talebe beyninde rû-nümâ olan fesâd-ı efkârın izâlesi emrinde vâki' olan sa'y ü gayret-i hâlisânemden ve hiç bir yerde huzûr-ı fakîrde kendi aleyhinde söz söyletmediğimi bi't-tahkîk öğrenmiş olduğundan dolayı benden müteşekkir ve memnûn idi.

Devlet-i aliyye Rusya muhârebesiyle meşgul iken Yunan eşkıyâsı hüdûdu tecâvüz ile Yanya ve Tırhala sancaklarını pâ-zede-i hasâr eylediklerinden ol tarafa bir mıkdâr asâkir-i mısriyye gönderilmiş idi. Lede'l-muhârebe asâkir-i mısriyye münhezim olmağla eşkıyâ pek ziyâde fürce buldular. O cihetten dahi devlete bir gaaile açıldı. Binâen-aleyh Fuad Efendi me'mûriyyet-i mahsûsa ile ol tarafa gönderildi. Yine ol vakit ya'nî gurre-i recebde Âlî Paşa dahi Hüdavendigâr vâlisi oldu. Yanya ve Tırhala taraflarındaki asâkir hep Fuad Efendi'nin ma'iyyetinde olmağla emr-i kumandayı eline aldı. Pek güzel kumandanlık etti. Eşkıyâyı tedmîr eyledi. Memleketi yunânîlerin şerrinden kurtardı. Kalemen ne kadar bahâdır ise a'mâl-i seyfe

dahi kaadir olduğunu gösterdi. İşte ol vakit kendisinden almış olduğum bir kıt'a cevâb-nâmenin sûretini ber vech-i âtî tahrîr edeyim.

Fuad Efendi'den vârid olan mektûbun sûreti

Fazîlet-meâbâ

Mukaddemce bir kerem-nâme-i kirâmîlerine nâil olup cevâbını yazmakta kusûr eylemiş iken bu kerre biri diğerinin içinde olarak iki kıt'a lûtuf-nâmelerine dest-res olup hem mahcûb ve hem de memnûn oldum. Vâki' olan kusûrum mücerred kesret-i meşguliyyetimden neş'et eylemiştir. Her hâlde gördüğüm eser-i mahabbetlerinden büyük büyük teşekkürler ederim. İşte efendim kalemi seyfle değiştim. Generalliğimin eserini epeyce gösterdim. Merkez-i eşkıyâ olan Peta nâm mahâlli urup bunun kuvve-i te'sîri ile Yanya'nın nâire-i isyânı muntafî olduğu mesmû'-ı fâzılâneleri buyrulmuştur. Hamd olsun ümîdimden az vakit içinde bitti. Eser-i muvaffakiyyet-i pâdişâhî olduğunda hiç şübhe yoktur. Şimdi hüdûd kenârına çekilmiş olan eşkıyâyı urmak üzereyiz. O dahi hâsıl olacağı eltâf-ı ilâhiyyeden müsted'âdır. Şimdilik Narda sahrâsında hayme-nişîn-i besâlet olup etrâfa velvele vermekteyiz. Fakat bu me'mûriyet geçen me'mûriyetlere rahmet okutturdu. Veli-ni'metim efendimizin çektikleri sıkıntıya dâir olan iş'ârları Hudâ bilir kalbime te'sîr eyledi ve Allah alîmdir gece gündüz kendilerini ve çektiklerini düşünmekteyim. Çekilir derd-i ser değildir. Lâkin Allah kendisini yine bu gün için saklamıştır. Zîrâ sarsar-zede-i felâket olan şu sefîne-i devletin idâresi yine kendisinin elinde olmayaydı batacağında hiç şübhe yok idi. Ali Galib Paşa efendimizin hâk-i pây-i âlîlerine yüz sürer ve Beyefendi'lerin dâmen-i devletlerin takbîl ederim. Ma'rûzât-ı mahsûsa takdîminde kusûrum vardır. Lâkin bir aydır hiç bir yerde durup oturmayıp dağdan dağa dolaşmakta ve bin türlü şey ile uğraşmakta olduğum cihetle bu kabâhatlerimin afv olunacağını ümîd eylerim. Râif Efendi'ye Neş'et Efendi'ye Mösyö Agob'a selâm eylerim ve zât-i fâzılânelerinin dest-i ma'ârif-peyvestlerin takbîl ile hatm-i makaal ederim efendim.

Fî 21 ş sene 70 an mu'asker-i Narda

Fuad
Cenerâl-i ordu-yi
Yanya ve Narda

Ol vakit Reşid Paşa'nın matmah-ı nazarı Mehmed Ali Paşa'yı bir tarafa def' etmek olup eğerçi buna dahi muktedir idi. Lâkin Sultan Efendi'nin hâtırını kırmamak için anı bir başkasının eli ile icrâ ettirmek isterdi ve Reşid Paşa'nın dâimâ bir mahrem-i esrârı olup her işi anınla söyleşmek merâkı idi. Mukaddemâ Âlî Paşa ve bir aralık Fuad Efendi dahi bu mevki'lerde bulunmuş idi ve bu esnâda mahrem-i esrârı Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın yeğeni Besim Beyefendi bu mevki'de bulunarak Reşid Paşa'nın her sırrına vâkıf idi. Bir gün Kıbrıslı : "*Ben sadrâzam olsam Mehmed Ali Paşa'yı nefy eder de sonra arz eylerdim*" demiş. Besim Bey dahi bunu Reşid Paşa'ya söylemiş olduğundan Reşid Paşa Kıbrıslı'yı Sadâret'e sevk etmekle recebin yirmi dokuzunda Kıbrıslı Mehmed Paşa sadrâzam ve Halil Paşa kapudân-ı deryâ oldu ve bu sırada Meclis-i vâlâ baş-kitâbeti Emin Efendi'ye ikinci kitâbeti Midhat Efendi'ye -muahharan sadrâzam olan meşhûr Midhat Paşa'dır-tevcîh buyruldu. Besim Bey ise Midhat Efendi'nin hasmı olmağla anın aleyhinde idi ve Kıbrıslı'nın Sadâret'e getirilmesi ber-vech-i bâlâ Mehmed Ali Paşa aleyhinde kullanılmak garazına mebnî iken Sultan Efendi'ye arz-ı hulûs için islâh-ı zâtü'l-beyne ibtidâr ve bir gün meclisde Mehmed Ali Paşa'nın mecâlis-i âliyeye me'mûriyyetini ihtâr edicek Reşid Paşa'ya hayret elvermiş ve ol günden îtibâren Kıbrıslı'nın azlini kurmuş ise de bir hafta evvel anı tavsiye ile Sadâret'e sevk etmiş iken der-akab televvün ile alenen aleyhinde bulunmak çirkin görüneceğinden çâresiz bu niyyetini mektûm tutarak evvel be-evvel anın aleyhinde hareket edecek zevâtı celb ü te'lîf edip de dolayisiyle anı azl ettirmeğe ve buralarını Besim Bey'den dahi ketm ederek bir müddet anı yine mahrem-i esrâr gibi tutarak avutmağa ve hakaayık-ı umûrda fakîri mahrem-i esrâr edinmeğe karâr vermiş. İşte hâl bu merkezde iken ramazan geldi. Reşid Paşa Küçüksu'ya iftâriye ve yemek ısmarladı ve fakîri kayığına aldı. Yukarı doğru çıkıp ba'z-ı süferâyı dolaşdık. Akşam üzeri Küçüksu'ya gelip birlikte iftâr ettik. Abdest alıp akşam namazlarını kıldık. Paşa her akşam sâirînden mektûm olarak müdâvim olduğu evrâdını okudu. Ba'dehû çayırda birer iskemle üzerinde oturduk. Yâr u ağyârdan hâlî olarak saatlerce musâhabete koyulduk. Paşa tamâmiyle açıldı. Benimle derdleşdi. Uzun uzadıya hasb-i hâl etti. Evvelâ

hakk-ı fakîrde mukaddemâ emniyetini selb edecek nasıl sözler söylenmiş olduğunu ve keyfiyeti ne vechile tahkîk ve sıdk u ihlâsımı nasıl tecribe eylediğini bast u beyân ve Fuad Efendi'nin televvününden şikâyet eyledikten sonra ledünniyyâta girişti ve politikaca ne hâl ü mevki'de bulunduğunu şerh ü îzâh eyledi. İşte ol vakit ne mevki'de bulunduğumu anladım ve bu hâl ü mevkı'in nezâketini bildiğimden ve artık evvelki gibi lâ-übâliyâne her tarafla görüşemiyeceğimden biraz telâş eyledim.

Kıbrıslı'nın Rüşdi Paşa hakkında der-kâr olan adâvetine mebnî anı İstanbul'dan def' etmek üzere Arabistan ordusu müşîri nasb ettirmiş idi. Bu bâbda Reşid Paşa dahi anınla müttefikü'l-kelime idi. Lâkin ber vech-i bâlâ Reşid Paşa Kıbrıslı hakkında tebdîl-i efkâr etmekle Rüşdi Paşa'nın Dersaâdet'de kalmasını ârzû eder olmuş idi. Rüşdi Paşa ise zâten temâruz yolunda ayak sürümekte idi. Binâen-alâ-zâlik Reşid Paşa'nın emriyle Rüşdi Paşa'ya gittim. Kendisinin Arabistan'a gönderilmesi Reşid Paşa'nın re'y ü rızâsına muvâfik olmadığını anlattım. Ba'dehû Rüşdi Paşa'nın îcâb-ı vakt ü hâle nazaran Dersaâdet'de bulunmasında fâide olacağı Mâbeyn-i hümâyûn tarafına dahi işrâb edildi. Bu sûret ise oraca dahi cana minnet imiş. Derhâl taraf-ı şâhâneden Rüşdi Paşa'ya gizlice haber gönderilmiş "*Arabistan'a gitmesin. Cebr ederlerse ben anı himâye ederim*" deyu buyrulmuş. Bunun üzerine Rüşdi Paşa tarafından îtizâr olunmağla Kıbrıslı meclis-i vükelâda bu bahsi der-miyân ederek : "*Eğer Rüşdi Paşa gitmez ise nefy olunmalıdır*" dedikte Reşid Paşa : "*Yok bir âdemin mücerred i'tizâr ü isti'fâsı üzerine nefyine kadar gidemem. Bâb-ı hürriyyeti sedd edemem*" deyicek Kıbrıslı bozulmuş ve iş pes-mânde olup kalmıştır. Besim Bey bu türlü şeylerden işin rengi değişmiş olduğunu hiss etmeğe başladı. Hâsıl-ı kelâm ol vakit zimâm-ı devlet Reşid Paşa'nın yedinde olup zamân ise pek karışık olduğundan Paşa bir çok müşkilât-ı politikıyye ile meşgul olduğu hâlde bir taraftan dahi husemâ ve rukabâsı ile uğraşmakta idi. Fransız elçisi Baraguey d'Hilliers dahi anın aleyhinde bulunmağla ba'z-ı müşkilât çıkarmakta iken hele Fransa'ya gitti. Reşid Paşa biraz teneffüs etti. Fakat kendisinin pek sevdiği hafîdi Kerim Bey akdemce vefât eylemiş idüği cihetle pek me'yûs ve müte'ellim idi. Akdemce hasb-i hâl yollu Hüdâvendigâr vâlisi Âlî Paşa'ya yazmış olduğum mektûba

cevâben bu esnâda vârid olan mektûbun bir sûreti buraya derc olunur.

Âlî Paşa'nın cevâb-nâmesi

Mekârim-perverâ efendim

Mektûb-ı mülâtafet ve mürûet-üslûb-ı kerîmânelerini memnûniyyet-i azîme birle ahz eyledim. Eser-i bekaay-i hüsn-i nazarları olarak kalem-zen-i tahrîr ü tastîr olmuş oldukları elfâz-ı nevâziş-kârî ve nikât-ı dil-şikârîden dolayı pek çok teşekkürler ederim ve du'ây-i bi'l-hayr-i âfiyetlerini tekrâr etmekle berâber ramazân-ı şerîfin dahi tebrîkine mübâderet ve ibtidâr eylerim. Âsım Târihi'ni mutâla'a ettikten sonra yollayacağını Afif Beyedendi dahi yazmış olduğundan ve şimdilik Târih-i mezbûrun bendenize pek de lüzûmu olmadığından ne vakit uyar ise ol vaki göndermesi cevâben tahrîr kılındı. Zât-i hazret-i veliyyü'n-ni'amînin Kerim Bey'in vefâtından dolayı dûçâr olmuş olduklarını iş'âr buyurmuş olduğunuz elem ü iztırâbı evvelce zann ü tahmîn ederek Allah bilir ki pek müte'essir olmuş idim. Lâkin ne çâre Cenâb-ı Hakk hemen kendilerine tükenmez ömr ü âfiyet ihsân buyursun da in-şâ-Allâhü te'âlâ müteaddid ahfâd ile ve anların dahi ahfâdiyle telâfî-i mâ-fât buyururlar. Baraguey d'Hilliers delisinin şu aralık cehennem olup gitmesinden sahîhen pek mesrûr oldum. Allah belâsını versin bir takım gavâil-i zâide de o kâfir çıkardı ve kalmış olsa daha çıkaracak idi. Abdülhak Efendi'nin vefâtı fi'l-hakîka mûcib-i te'essür oldu. Merhûmun vâki'â mizâcı biraz acâib idi. Fakat eski zurefâdan ve erbâb-ı tabi'attan mîr-i kelâm nâdirü'l-misl bir âdem olduğu cihetle yerini boş bıraktı تجاوز الله عن سيئاته و رحمة الله عليه. *Hayrullah Efendi mîrâsa konduğundan pederinin vefâtı acısını unutmuş olmak gerektir. Devletlû Ali Galib Paşa hazretlerine mahsûs arz-ı husûsiyyet ederim ve tasdî' korkusiyle arîze yazamadığımdan dolayı afv-i âlîlerini niyâz eylerim ve Mevlânâ Temîmî görüldüğü hâlde ellerini öpdüğümü ifâdeye masrûfiyyet-i himmet-i behiyyelerini recâ ederim. İn-şâ-Allâh va'd-i devletiniz vechile fasl-ı harîfde bu tarafı teşrîf ile pâ-zede-i hazân-ı iftiraak olan ravza-i kalbi reşk-i ezhâr-ı nev-bahâr buyurursunuz. Bâkî olasın hemîşe bâkî.*

Fi 5 n sene 70

Âlî

Fuad Efendi eşkıyây-i yûnâniyyenin hakkından gelip hüdûd-ı yûnâniyyenin âsâyişini yerine getirdi. Kendisinin sâ-

hib-i seyf u kalem olduğunu yâr u ağyâra gösterdi ve kemâl-i muvaffakiyyet ile işbu yetmiş senesi evâhirinde Dersaâdet'e geldi. Reşid Paşa husemâsına ve ale'l-husûs Mehmed Ali Paşa'-ya galebe etmek üzere ba'z-ı zevatı ele almağa mecbûr olduğu sırada Âlî Paşa ve Fuad Efendi gibi eski yârânı ile dahi barıştı.

Ol hilâlde *Târih-i Cevdet*'in üç cildini tetmîm ü takdîm eylemiş idim. Ana mükâfâten işbu yetmiş senesi evâhirinde pâyemiz Süleymâniye râddesine terfi' olunmağla bu fakîr dahi kibâr-ı müderrisîne karıştı. Encümen-i dâniş'in karârı mûcibince *Târih-i Cevdet* bir tarz-ı tersîl üzere kaba Türkçe yazıldı. Beyne'n-nâs pek çok intişâr ü iştihâr buldu ve eğerçi ibtidây-i emrde müsecca' ve sanâyi'-i lâfziyye ile murassa' ibârelere merâk eden udebây-i asr bu mesleği çendân beğenmediler ise de sonradan güzel ve belîgaane münşeâtın zevkıne varıp bu yola sülûk eden çoğaldı ve sonra böyle sâde ve herkesin bi's-sühûle anlayabileceği yolda gazeteler çıkarıldı. Binâen-aleyh vâdî-i inşâda açmış olduğumuz çığır giderek şâh-râh oldu.

Bin iki yüz yetmiş bir senesi evâilinde müceddeden teşkîl olunan Meclis-i âlî-i Tanzîmât riyâseti Hüdavendigâr vâlisi Âlî Paşa'ya tevcîh buyruldu. Serasker-i esbak Rüşdi Paşa ve sâbıkaa Meclis-i vâlâ reîsi Rif'at Paşa ve sâbıkaa Selânik vâlisi Dede Paşa ve sudûr-ı izâmdan meşhûr Rüşdi Molla Efendi ve Fuad Efendi ve Rikâb-ı hümâyûn'a me'mûr Ferik Edhem Paşa dahi âzâ oldular. Müte'âkiben Reşid Paşa sadr-âzam ve Âlî Paşa Hâriciye nâzırı oldu ve arası çok geçmeyip Mâbeyn-i hümâyûn ikinci kâtibi Safvet Efendi dahi Meclis-i âlî-i Tanzîmât âzâlığıyla çırağ edildi. Ol esnâda Takvîm-hâne nâzırı ve Vak'a-nüvîs-i devlet olan Âkif Paşa-zâde Nâilî Bey vefât etmekle yetmiş bir senesi cumâde'l-âhiresinde Tekvîm-hâne nezâreti Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâsından Recâî Efendi'ye ve Vak'a-nüvislik me'mûriyeti uhde-i fakîre tevcîh buyruldu. Binâen-aleyh *Târih-i Cevdet*'i tahrîr ile meşgul iken vuku'ât-ı rûz-merreyi zabt etmek meşguliyeti ana munzam oldu. Fakîr ise ol esnâda Reşid Paşa'nın mahrem-i esrârı olup gece gündüz fakîri yanından ayırmazdı. Bu hâl ise sâir meşguliyetlerime mâni' olmakta idi ve ben vazîfemin hâricindeki işlere karışmaktan mütehâşî iken nâzik ve mühim icrââtın sebebiyyeti beyne'l-vükelâ fakîre azv edilir oldu. Bu hâllerden pek sıkıldım.

Binâen-aleyh Reşid Paşa'yı kırmaksızın mümkin mertebe bu dâire-i mahremiyyetin hâricinde bulunmak yolunu tuttum. İşte ol esnâda bir takım ashâb-ı ağrâz yine Reşid Paşa ile ba'z-ı rufakaası arasına şikaak u nifaak bıraktılar. Ben ise bu misillû ashâb-ı gamz u si'âyetten mütecânib idim. Hâl bu minvâl üzere cârî iken işbu yetmiş bir senesi şa'bânında Reşid Paşa yerine Âlî Paşa sadrâzam ve Fuad Efendi rütbe-i vezâret ile Hâriciye nâzırı olmuşlardır.

Fî 19 şa'bân sene 99 ve fî 25 haziran sene 98[1]

Sekizinci Tezkire'de de beyân olunduğu üzere yetmiş iki senesi evâilinde ilm-i fıkıhdan *Metn-i metîn* nâmiyle bir kitâb te'lîf etmek üzere Meclis-i âlî-i Tanzîmât dâiresinde teşkîl olunan komisyon âzâlığına me'mûr olup komisyonun umûr-ı tahrîriyyesi dahi fakîre muhavvel olduğundan ol esnâda kütüb-i fıkhiyye mutâlâ'asına daldım ve mukaddemâ tafra ile Süleymâniye râddesine gelmiş olduğumdan bu esnâda bi-hasebi't-tarîk Galata mevlevîyeti teveccüh etmekle işbu yetmiş iki senesi cumâde'l-âhiresinin gurresinde Galata mansıbını zabt eylemiş olduğundan bi-hasebi'l-me'mûriyye murâfa'ât-ı şer'iyye ile meşgul kaldım.

Yetmiş üç senesi rebî'ü'l-evvelinin altısında Reşid Paşa yine sadrâzam oldu ve rebî'ü'l-âhirinin on birinde fakîre Mekke-i mükerreme pâyesi ve recebinin yirmi birinde Meclis-i âlî-i Tanzîmât âzâlığı tevcîh buyruldu. Andan sonra artık kavânîn ve nizâmât lâyihalarını kaleme almak ile meşgul oldum. Ol vakit Meclis'ce elde cezâ kanûn-nâmesi müsevvedesi olup takım takım anı tashîh ile fasıl fasıl havâss-ı vükelâ huzûrunda kırâat ile kabûl olundukça tebyîze verirdim. Bu sûretle cezâ kanûn-nâme-i hümâyûnu hitâm bularak arz u isti'zân ile irâde-i seniyyesi bi'l-istihsâl tab' u temsîl ettirilmiştir.

Yine ol vakit arâzî kanûn-nâmesini cem' ü tertîb etmek üzere teşkîl olunan komisyona reîs olduğum cihetle haftada iki gün dahi anınla meşgul olarak itmâm olundu. Ba'dehû yine bu

[1] On beşinci defter burada sona eriyor.

komisyon ma'rifetiyle tapu nizâm-nâmesi ve ta'limât-ı muvakkatesi ve ta'rîf-nâmesi kaleme alınmıştır. Andan sonra dahi Meclis-i âlî-i Tanzîmât'ın mahsûlü olan kavânîn ve nizâmât ve evrâk-ı sâire hep âsâr-ı hâme-i fakîrdir. Nihâyet kavânîn ve nizâmâtı cem' ile bir cild olarak bir mecmû'a yapıp *Düstûr* deyu tesmiye eyledim. İşte ibtidâ *Düstûr* nâmıyle çıkan mecmû'a budur.

Târih-i Cevdet'in cild-i evvel ve sânîsi tab' u neşr olunmuş idi. Bu esnâda cild-i sâlisinin tab'ı dahi hıtâm bulmağla bir nüshası ber-mu'tâd Viyana Akademyası âzâsından ve İstanbul Encümen-i dânişi'nin a'zây-i hâriciyyesinden müverrih-i meşhûr Hammer'e gönderilmiş idi. Buna dâir Hammer'in Viyana Akademyası'na vermiş olduğu takrîri - ki Akademi jurnalinin yirmi birinci cildinde mündericdir - tercümesi ber vech-i âtî kayd olunur :

Hammer'in takrîrinin tercümesi

Bir sene geçmeden işte Cevdet Efendi Târihi'nin üçüncü cildi dahi zuhûr eyledi. Târih-i mezkûrun birinci ve ikinci cildlerinin muhâkemesine bundan akdemce mübâderet olunduğu gibi işbu üçüncü cildinin muhâkemesine dahi şu vechile ibtidâr olunur ki bu cildin şâmil olduğu vekaayi'in beyân ü hikâyesinde dahi mukaddemki cildlerde olduğu gibi kaaide-i bî-tarafî ve bî-garazîye ez-her-cihet ve kemâl derecede ri'âyet kılınmış ve edyân-ı sâire hakkında öteden beri müverrihîn-i osmâniyyenin isti'mâl etmekte bulundukları ibârât-ı bâridenin derc ü serdinden dahi külliyyen ferâgat ve ictinâb olunmuş olduğundan başka cild-i mezkûr bundan böyle Devlet-i aliyye târihini yazmak niyyetinde bulunacak frenk müverrihleri için en zengin ve en mu'temed me'haz olup hattâ Cebel-i Lübnân ve Cebel-i Kafkas'ın mevâki' ve ahâlîsine dâir bu âna dek mechûl olan pek çok havâdisât ve ma'lûmât-ı nâfi'ayı müştemil olmasiyle coğrafya erbâbının dahi istifâde edebilecekleri gayet âlâ ve her türlü medh ü sitâyişe şâyân bir eserdir.

Yetmiş üç senesi evâhirinde Reşid Paşa Sadâret'ten münfasıl oldu ve yetmiş dört senesi rebî'ülevvelinin evâilinde yine makaam-ı Sadâret'e geldi ve artık husâma ve rukabâsı ile uzlaşmak yolunu tuttu. Lâkin çok geçmeyip vefât etti. Yerine Âlî Paşa sadrâzam ve Fuad Paşa Hâriciyye nâzırı oldu. Zimâm-ı

devlet bu ikisi ile Serasker Rüşdi Paşa elinde kaldı. Ol devirde fakîre vezâretle Vidin vâliliği teklîf olundu ise de bâr-ı girân-ı vezâret altına girmek istemeyip îtizâr eyledim.

Ol vakit Bâbıâlî'ce tahrîrât-ı resmiyyede Reşid Paşa'nın açmış olduğu bir yeni çığırda tarz-ı tersîl kullanılırdı. Bu yolda Âlî ve Fuad Paşa'lar sâire fâik olmağla herkes tarîk-ı inşâda anlara iktıfâ vü taklîd eylerdi. Fakat husûsî ve hulûsa dâir yazılan tezâkir ve mekâtîbde ve takrîzâtta sec' ü cinâs gibi sanâyi'-i bedî'iyyeye ri'âyet olunurdu. Ale'l-husûs takrîzlerde kelâm-ı müsecca' iltizâm kılınırdı. Nümûne olmak üzere ol devirde yazmış olduğum ba'z-ı takrîzâtın sûretlerini burada derc ü tahrîr edeceğim.

Müderrisîn-i kirâmdan ve Meclis-i ma'ârif âzâsından Ruscuk'lu (رشجقلی) Ali Fethi Efendi jeolojiye ya'nî fenn-i tabakaat-ı arza dâir mukaddemâ Mısır'da Fransızcadan Arabîye tercüme edilmiş olan bir kitâbı ol esnâda Arabîden Türkceye nakl ü tercüme eylemiş olduğundan anın üzerine yazmış olduğum takrîzin sûretidir:

Sûret-i takrîz

سبحان من اخرج طبقات الملك و الملكوت من العدم الى ساحة الوجود و ادرج مكنونات مدارك الجبروت فى قلوب اهل الشهود مصليا على من خدمه فى الغار الحمام و العنكبوت و شهد بصدقه الحصى و هو خير من فى الارض و السما وله المقام المحمود وعلى آله و اصحابه المنعوتين بمكارم النعوت البالغين اقصى مدارج العلم و اليقين و التابغين لنا بمناهج الشرع المبين فطوبى لهم ذلك الصعود و حسن ذاك السعود وبعد فلما سار سياح الفكر و النظر فيما بين سطور هذا السفر المعتبر وجدها نافقة ببدايع خزائن المعانى الرايقه و مغدقة بودايع دفائن المبانى الفائقه فحبذا المجلة المبجله و لنعم ذاك الاثر وبين ما دار مساح المطالعة فى مسايح عباراته الموحشة ومهامة تعبيراته المرصعه و كشف معادن قواعده الانيقه وعرف مكامن فوائده الانيقة التقطت ازهى زواهر الجواهر و استفدت ابهى فواخر المآثر من زواخرالمبادى و نوادرالمسائل مما لم تدركه بصائر الاوائل من اعلام الفلاسفة لما انها كانت تحت ثرى الخفا فى الايام السالفه ثم استدركها الاواخر وكم ترك الاول للآخر استخرجوها بمناسف الجهد و الامعان فادرجوها فى محائف البسط و التبيان و هكذا تتزايد العلوم بتزايد الافكار و تتسابق الفهوم بتلاحق الانظار فوجب علينا التشكر للمترجم الالمعى الاوحدى مولانا على فتحى افندى شرح الله له عيون رموز المعانى و فتح عليه مكنون كنوز الامانى حيث جلا ظلمات مسالك المزايا فى نواحى التحقيق و فلا مغلقات سبائك الخبايا فى مناحى التدقيق فجاء بترجمة جليلة الفحوى وجلية المنحى وجاء الفن كنوز توضح فى الظلام فاوضح سرائر

المرام و كثور تفتح فى الكلام ففتح بصائر الانام ارشدنا المولى المعين الى مدارك حقائق الدين و هدانا الى مسالك دقايق اليقين و السلام.

فى اواسط ج سنه ١٢٦٩ كتبه الفقير
احمد جودت

Asrımız şu'arâsından Fatîn Efendi'nin Hâtimetü'l-eş'âr nâmiyle te'lîf eylemiş olduğu Tezkire'si üzerine takrîzdir

Metâli'-i mahâsin-mecâmi'-i tahiyyât dîvân-ı ahadiyyet-unvân-ı Alîm ü Vehhâb'a takdîm ve bedâyi'-i meyâmin-vedâyi'-i salavât bârgâh-ı risâlet-penâh-ı hâtemiyyet-meâba arz u teslîm ve pîş-gâh-ı hidâyet-dest-gâh-ı âl ü ashâba ta'mîm kılındıktan sonra du'â-yi vâcibü'l-edâ-yı Pâdişâh-ı islâm'a bu vechile girîz-gâh olunur ki şu'arâ-yi benâmdan Fatîn Efendi Tezkire-i Sâlim'e[1] *zeyl olmak üzere gerek eslâfdan tercüme-i hâli nakş-ı sahîfe-i tahrîr kılınmamış olan ve gerek mu'âsırînden bulunan şu'arânın tercüme-i hâlleriyle ba'z-ı â'sârını cem' ederek hüsn-i edâ-yi münşiyâne ile silk-i beyâna çekip Hâtimetü'l-eş'âr ismiyle tesmiye ettiği işbu mecelle-i cemîle ve mecmû'a-ı celîle mısra'-ı berceste-i manzûme-i ezmân olan zamân-ı ma'ârif-nişân-ı şâhânenin muhassenâtı bahsine bir zeyl-i celîlü'l-i'tibâr olarak hakkaa ki bir güzîde-i âsâr ve ahlâfa güzel bir bergüzâr olup eğerçi sahîfe-i âlemde ibkaay-i âsâr ile eslâfdan ahlâfa yâdigâr bırakılmak ve taraf-ı ahlâfdan dahi buna nazîre olarak eslâfı hayr ile yâd u tezkâr kılkmak bu âlemde bir de'b-i dîrîn-i mu'teber ise de mûmâ-ileyh bu bâbda ahlâfdan başka mu'âsırînin dahi kendi hakkında hüsn-i edâ-yi teşekkürünü celb etmiş olduğundan böyle bir eser-i celîle muvaffakıyyetinden dolayı cümle-i şu'arâ tarafından tebrîk olunur. Ancak her asrın âsârı pâdişâh-ı asrın ilm ü ma'ârife rağbet ü i'tibârı muvâzenesince olduğundan gerek sadr-ı selefde ve gerek asr-ı halefde du'â-yi salâtîn-i ma'ârif-elîf ser-levha-i âsâr u tesânîf kılına-geldiği cihetle varak-gerdân-ı dîvân-ı âtıfet ü ihsân ve şîrâze-bend-i cerîde-i emn ü emân es-Sultân ibini's-Sultân Abdülmecîd Hân efendimiz hazretlerinin du'â-yi bekaay-i şevket ü şânı hâtime-i kelâm ve şâh-beyt-i neşîde-i merâm kılınur.*

Fî sene 1271 *Ketebehü'l-hakîr*
Ahmed Cevdet

[1] Müellif burada zühûlen Sâmi demiş ise de Takrîz'in, *Fatîn Tezkiresi* (İstanbul, 1271, s. 3)'nde bulunan metninde bu isim doğru olarak Sâlim çıkmıştır.

Rüşdi Efendi'nin te'lîf eylemiş olduğu elif-ba cüz'üne takrîz

Evvelîn-pâye-i süllem-i terbiyeye henüz pâ-nihâde-i isti'dâd olan etfâl-i nevzâdın teshîl-i reviş-i tahsîlleri reftârında Rüşdi Efendi'nin cem' ü te'lîfine muvaffak olduğu işbu mecelle-i cemîle bâkûre-i bağ-ı zindegânî olan her kûdek-i nev-sâle dest-aviz-i feyz ü temyîz olacak bir güzel risâle olarak nuhbetü'l-etlfâl ve nevbâve-i bî-misâl ve belki ravza-i kemâl denmeğe sezâ bir eser-i bî-hemtâ olmasiyle bu nihâlistân-ı nev-tarh-ı hünerden herkesin semere-i fuâdı iktıtâf-i semer edebilmek için neşrini hass u tahrîz zımnında takrîz olunmuştur.

Ketebehü'l-fakîr
Ahmed Cevdet

Bâb-ı Ser-askerî'de mütercim bulunan Camiç Ohannes Efendi'nin lisân-ı fransevîden tercüme eylemiş olduğu Kitâb-ı mantık üzerine Takrîz

لاخفاً فى ان المنطق ميزان العلوم و معيارالفهوم وهو مقدمة الحكمة و به فصل الخطاب وهوالمميز بين الخطأ والصواب ما زال يتداول فى ايادى الامم و يترجم من لغة الى لغة من لدن العرب و العجم كانه جوهر فى صدر كل عالم واللسان عرض له لكنه غير لازم ولنعم القول الشارح و التعريف الواضح له هذه الترجمة البارعة بحسن الوضع و الترتيب الجامعة للمسائل المهمة و المقدمات المقبولة على احسن الاساليب ولا يوقعنك فى غلط او مغالطة ما ترى فى بادى النظر من البينونة بين المنطق العتيق و بين كلام هذا الجهبذ المنطيق فان ذلك من طوامير الاولين و هذا من مساطير المتأخرين و الغاية المطلوبة من ذلك المقدم و هذا التالى واحده و مسائلها فى حد ذاتها متحده فلا مباينة بينهما بالذات و اختلاف بعض العبارات انما هو باختلاف الاعتبارات مثل ما وقع فى مبحث الكليات حيث عدها القدماء خمسة لكنهم صرحوا بان التمييز بين الذاتيات و العرضيات متعسر او متعذر ولعل فلاسفة الافرنج لما راؤا صعوبة فى تفهم هذا التمييز مالوا الى التثليث و هذا خلاف فى طريق التعليم و هكذا سيار الحكمة طالما يسيح فى الطول والعرض من قطعات الارض على صور متخالفة فيوما كان فى زى يونان و يوما تعرب فى بلاد العرب فله فى المدائن اشكال متعارفة و غير متعارفه والآن له فى بلاد الافرنج نتائج نافعه وتجارة رابحه فى الاسواق النافقه و منها هذه المجلة الفائقه يستحق مترجمها من لسن المتنسبين الى فن المنطق ذكرا جميلا وثناء جزيلا حيث سعى فى نقلها الى اللغة التركية وجد والحكمة ضالة المؤمن اخذها اينما وجد.

فى سنه ١٢٧٧ كتبه الفقير
احمد جودت

Şeyh Muhammed Bahaüddîn Âmülî'nin Nân u Helvâ'sını Sâib Efendi tercüme etmekle anın üzerine yazılan takrîz

نان و حلوایی که اورا بهاءالدین آملی ازخمیر مایهٔ حکمت و شیر وشکر معرفت و حقیقت بزبان عذب البیان فارسی ساخته و باسفرهٔ عرفان به پیش صاحبدلان انداخته هرکه از حلاوت جانبخش او میچشد دیگر از پیمانهٔ غفلت دست بر کشد

زهی خوان فیض عزیز المنال — زهی نان و حلوا لذیذ النوال
همین اهل دلرا بیامد بدست — چنین خوان یغما ز بزم الست

این خوان مصفا از بسکه مقبول طبع اهل صفا گردیده همه سیر چشمان سراثر حقیقت اورا پسندیده لیك بیشترین رموزات خوشگوار این مائده بر مبتدیان مسلك ارشاد خاصه بر اهالیٔ این بلاد عقده پذیر اشکال وکلوگیر ملال بوده تا صاحب این ترجمه صائب افندی بزبان ترکی شرح و ترجمهٔ این نان و حلوا کرده وعقده های مشکلاتشرا ز روی ایضاح و حل و واکرده پس فی خامه اش ازما مستحق سپاس وثنا باشد که ازو چنین آب صفا یعنی شهد مصفا چکیده به چاشنی جویان آن نان و حلوا حلاوت وصفا بخشیده جعل‌الله سعیه مشکورا و هذا الاثر مبرورا.

کتبه الفقیر
احمد جودت

Hacı Destan-zâde Hacı Abdullah Efendi'nin redd-i nasârâ hakkında te'lîf eylemiş olduğu risâleye takrîz

سبحان من تفرد بالعظمة و الکبریاء و اتم جلائل نعمائه علی عباده بان بعث لهم النبی الامی خاتم الانبیاء صلی الله تعالی علیه و علی آله الاصفیاء و صحابته الاتقیاء اما بعد فلما تصفحت هذه المجلة الفریده وجدتها خریدة ای خریدة بل هی کوکب دری اضاء فی ظلمات العقائد المحرفه کان یدخن بها من الامدالمدید مجامرالاساقفه لاسیما فی هذا العصر حیث یطوف طوائف منهم حول‌الامم حتی‌الموحدین لنشر عقایدهم و نثر مکائدهم و هیهات هیهات لمن تنور بصر بصیرته بنورالتوحید ان یقع فی‌غیابت‌التثلیث فان اساس العقاید لجمهورالنصاری تثلیث الواحد باثبات الاقانیم ذواتا بان یکون کل واحد منها قائما بذاته کامل‌التأثیر فی حد ذاته والمجموع واحدا بدون‌الترکیب ولا یقول به عاقل اذ من الیقینیات الاولیه ان لایکون الواحد ثلثة ولا ثلثة واحدة فالتثلیث بهذا المعنی محال عقلاً ولو قالوا بان الاقانیم ثلثة صفات للواحد لکان له امکان عقلی لکنهم لایرضون بذلك بل ینکرون علی من یقول من بینهم بعرضیة الاقانیم و یعیرونهم بعدم‌الدیانة و مع ان اعتقاد الاقانیم باطل علی ای وجه کان فهم اضل سبیلا من هؤلاء لقولهم بالمحال‌العقلی و من ثمه تری کل من حصل له ادنی انتساب الی علوم الحکمة من النصاری یتبریٔ من دینه لما یراه مناقضاً لیقینه بخلاف معاشر اهل التوحید فانهم یؤمنون بالمعجزة و یقرون بخرق العادة ولا یقولون بما یصادم البداهة الاولیه و لله در المؤلف حیث بین بطلان ما ابتدعه الاساقفة النصاری من العقاید الفاسدة نقلا و عقلا و اوضح فساد مافتعلوه بالادلة الصحیحة ایضاحاً تاماً جعل الله سعیه مشکورا و تألیفه مبرورا.

کتبه الفقیر
احمد جودت

Mukaddemâ Sâhib Efendi *Mukaddime-i İbn Haldûn*'un takrîben sülüsânını tercüme edip ulûm u fünûna dâir olan faslı kalmış olduğuna mebnî bir müddetten beri ihtilâs-ı vakt ettikçe anın tercümesine çalışıyordum. Yetmiş beş senesi hilâlinde hitâm buldu. Ba'dehû ba'z-ı zevât Sâhib Efendi'nin tercümesini iki cild olmak üzere tab' ettirdikleri sırada tercüme-i fakîri dahi yetmiş yedi senesi hilâlinde cild-i sâlis olarak tab' ettirdiler. Dîbâcesinde du'â ve senây-i hazret-i pâdişâhîye terdîfen Sadrâzam Âlî Paşa'nın sitâyişi ile berâber makaam-ı Meşîhat'de bulunan Sa'düddîn Efendi'nin nâmı dahi zikr u ilâve olunmuş idi. Bu eser-i âcizî nezd-i evliyây-i umûrda rehîn-i hayyiz-i kabûl olmağla mukâfâten rütbemin İstanbul pâyesine terfî'i ba'z-ı zevât-ı fihâm tarafından Sa'düddîn Efendi'ye ihtâr olundukta : "*Cevdet Efendi'nin pey-der-pey meydana çıkardığı te'lîfât için mükâfât yetiştirmeğe tarîk-ı ilmiyyenin tahammülü yoktur*" demekle : "*Tarîk-ı ilmiyyenin vaz'ı ancak bu misillû şeylere mükâfât için değil midir*" denilmiş ise de Sa'düddîn Efendi sırf ulemây-ı resmiyyeden olduğu cihetle o misillû şeylere rağbeti olmadığından bu türlü sözleri ısgaa etmediğine mebnî erkân-ı devletten ba'zılarının canı sıkılıp tarîkımın tarîk-ı kalemiyyeye tebdîliyle İstanbul pâyesine mu'âdil pâye verdirilmek istenildi ise de tebdil-i tarîkden müctenib olduğuma mebnî bunu dahi bir hüsn-i sûretle geçiştirdim.

Yetmiş altı senesi evâhirinde Kıbrıslı Mehmed Paşa sadrâzam olduğu hâlde Rumeli teftîşine me'mûr oldukta fakîr dahi ma'iyyetine me'mûr olarak berâber gidip geldim. Avdette terfi'-i rütbemi sûret-i kat'iyyede iltizâm etmekle Sa'düddîn Efendi hâh u nâ-hâh muvâfakat ederek yetmiş yedi senesi recebinin evâilinde uhde-i fakîre İstanbul pâyesi tevcîh edildi. Fuad Paşa ol vakit Sûriye'de bulunup li-maslahatin Şirvânî-zâde Mehmed Rüşdi Efendi'yi Dersaâdet'e göndermiş idi. O sırada fakîre dahi İstanbul pâyesinin tebrîkini mutazammın bir kıt'a mektûbu geldi. Sûreti aynen zîrde tahrîr olunur :

Fazîletlû efendim hazretleri

Eser-i murûet-i aliyyeleri olmak üzere lûtfen irsâl buyrulan iki kıt'a kerem-nâme-i kirâmîlerin alıp bunların teşekkürünü îfâda ve resm-i kalbî-i tebrîkin icrâsında vuku'a gelen kusûrumdan dolayı afv-i

semûhîlerin recâ eylerim. Buna mücerred dûçâr olduğum gavâil ü meşâgil mânî' ü hâil oldu. Rütbet-i haysiyyet-i zâtiyyeleri herkesin indinde bir mertebe-i refî'ada olarak siz rütbeden bir şey kazanmadınız ise rütbe zât-ı fâzılâneleriyle kesb-i irtifâ' eylediğinden anı tebrîk etmek iktizâ eder. Şirvânî-zâde Efendi muhlislerini muvakkaten ol tarafa gönderdim. Tafsîl-i ahvâl-i muhibb-i sâdıku'l-makaal anın ifâdâtiyle ma'lûm olur. Ülfetce bir büyük sermâye eksildi ise de Sâib Bey bize kaldı. Şimdi çıkagelip posta kapanacak deyû telâş verdiğinden tekrâr be-tekrâr arz-ı hulûs ile hatm-i makaal etmeğe mecbûr oldum efendim.

Beyrut 25 şa'bân sene 1277

Fuad

Ol vakit Mısr-ı Kahire'de bulunan Yusuf Kâmil Paşa'dan dahi cevâben bir kıt'a mektûb almış olduğumdan sûreti burada tahrîr olunur :

Cümle-i âsâr-ı kalemiyye-i fâzılânelerinden olup bundan mukaddemce savb-ı âcizîye irsâl ü ihdâ buyrulan tercüme-i ahîre-i İbn Haldûn mutâlâ'asından ulemâ vü fuzalâ sâhib-i terceme-i ûlâya çattığımızı tahsîn ve kadren ve menzilen dahi yetişmek tarîkında pîrâmen-i dâmen-i pür-emn-i âlîye el attığınızı tahmîn eylediğim hâlde lâyık-ı pesend-i Baykara ام‌القرى و نارالقرى ta'bîrini ve İstanbul pâyesi mukaarenet-i cenâb-ı fezâil-meâb-ı vekaayi'-nüvîsâneleriyle teşerrüf eylediği tebşîrini mutazammin olan kerem-nâme-i Teftâzânî- alâme-i fâzılâneleri dest-i tekrîme şemâme ve hâme-i ihtirâma imâme makaamında olmağla teşekkür eylerim. Zât-i semâhat-simât-ı sâmîlerine göre,

این مناصب که دیدهٔ جزئیست
کار کل هنوز در قدرست

işâretinde münderic bulunan beşâreti telmîhan tebrîk ederim. Bunun ma'nâsı hâtır-ı şerîfe def'aten vârid ve şerh ü beyânı bârid olacağından tamâmî-i tibyânı karîben vuku'-ı mülâkaata ve müsâ'ade-i meyâmin-i evkaata ta'lîk kılındığı ma'lûm-ı muhlis-nüvâzâneleri buyruldukta lûtf u irâde hazret-i men lehü'l-fazlı ve'l-kemâlindir.

Fî 19 m sene 77

Yusuf Kâmil

Ol esnâda ale'l-umûm İstanbul pâyelülerine Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin karîha-i hümâyûnlarından olarak tebdîlen ikinci rütbeden Mecidiye nişân-ı hümâyûnları ihsân buyruldu. Buna teşekküren hem-pâyelerimiz tarafından takdîm olunmak üzere bir arîze kaleme alınması fakîre havâle olunmağla bir teşekkür-nâme yazılıp cümle tarafından temhîr ve takdîm olunmuştur. Sûreti budur :

Arîze-i teşekkür

Muhyî-i şe'âir-i dîn ü devlet ve müeyyid-i de'âyim-i şevket ü saltanat olan Zât-ı merâhim-âyât-ı hazret-i Hilâfet-penâhî'nin zamân-ı mefâhir-nişân-ı zıllu'l-lâhîleri her cihetle mağbût-ı a'sâr-ı sevâbık ve derecât-ı mütefâvilede bulunan bi'l-cümle erbâb-ı merâtib-i Saltanat-ı seniyye ve ashâb-ı revâtib-i Devlet-i aliyye'leri hakkında ihsân u âtıfetce eslâfına derece derece fâik olup ale'l-husûs bu dâ'iyân-ı kemîneleri haklarında öteden beri meşhûd-ı bâsıra-i mahmedet ü mübâhât ve nişâne-i teveccühât-ı ma'âlî-âyât olan inâyât-ı aliyye ve teşrîfât-ı seniyye-i mülûkâneleri her birimizin ve hey'et-i mecmû'amızın hadd-i liyâkat ve değerimizden sad mertebe efzûn ve hadd-i add ü ihsâdan bîrûn olarak binde birinin şükrünü edâ edecek elfâz-ı teşekkür ve mahmedet bulmak muhâl ve bu bâbda lisân-ı sadâkat-nişân-ı ubeydânemiz lâl olduğu hâlde her birimizin makaam-ı acz ü ibtihâlde kaaim ve asl-ı vazîfe-i zimmet ve farîze-i mahsûsa-ı sıdk u ubûdiyyet-i âcizânemiz olan ed'iye-i hayriyye-i hazret-i pâdişâhîye müdâvim iken bu kerre hakk-ı nâ-müstahakk-ı ubeydânemizde lem'a-pâş-ı zuhûr olan envâr-ı teveccühât-ı celîle-i cenâb-ı cihân-bânîleri âsâr-ı celîlesinden olarak mecelle-i mübâhât ve mefharet-i kemterânemize bir lâhika ve îfây-i vasf u teşekküründen âciz olduğumuz bunca avâtıf ve eltâf-ı mahsûsa-ı mülûkâneye ilâve-i fâika olmak üzere tebdîlen ikinci rütbeden birer kıt'a nişân-ı hümâyûn ihsân buyrulması bu dâ'ilerini bir kat daha îfây-i farîze-i teşekküre mecbûr eyleyip bu bâbda ise abd-i dâ'ilerince arz u ifâde-i acz ü kusûrdan başka diyecek ve yine vazîfe-i asliyye dâiresinde olarak hemen Cenâb-ı Hakk ömr ü devlet ü ikbâl ve şân u şevket ü iclâl-i hazret-i pâdişâhîyi rûz-efzûn ve sâye-i hümâ-vâye-i hümâyûnların fark-ı âlemyânda idâme vü ibkaa ile bi'l-cümle bendegân ve dâ'iyân-ı Devlet-i aliyyelerin bu vechile dil-şâd u memnûn buyurmak du'ây-ı vâcibü'l-edâsını tekrârdan gayrı bir edecek olmayıp ancak iz'ân-ı ibtihâl ü noksân dahi bir nevi' şükr-güzârlık olduğundan bu yolda ya'nî hakk-ı teşekkür ve tahmîdi kalb-i ihlâs-celb-i âcizânelerimizin hiss ettiği ve ızem-i eltâf-ı aliyyenin îcâb eylediği mertebe ifâde vü îfâda olan acz ü kusûr-ı dâ'iyânelerimizi derk ü i'tirâf ile ed'iye-i mef-

rûze-ı cenâb-ı cihân-dârîye muvâzabet üzere olduğumuzun huzûr-ı lâmi'ü'n-nûr-ı mülk-dârîye arz u ifâdesi niyâz-ı mahsûs-ı nâçîzânemiz idüği ve cenâb-ı ma'âlî-elkaab-ı Meşîhat-penâhîleri her hâlde bu dâ'îlerine merci' ü müstened olmağın bahs-i şükrâniyette keşf-i zamâir-i sıdkmeâsir-i âcizânemiz hakkında dahi delâlet-i hayriyye ve semahât-i mahsûsa-i veliyyü'n-ni'amîleri bî-dirîğ buyrulmak ahass-ı âmâl-i dâ'iyânelerimiz olduğu muhât-ı ilm-i . . . ilh.

Yetmiş yedi senesi evâhirinde teveccüh-i mahsûsuna mazhar olduğum Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin vefâtından ne derece müte'essir olduğumu ta'rîf edemem. Muahharan halefi Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin dahi fakîre meyl ü teveccühü olduğunu anladım. Hâlbuki kendisine bir nisbet-i husûsiyyem olmadığından bunun sebebi ancak ol hânedân-ı celîlü'ş-şâna kemâl-i ihlâs-ı ubûdiyyetim ve hidemât-ı Devlet-i aliyye'lerinde hâlisâne hareketim olduğunu iz'ân eyledim.

Yetmiş sekiz senesinde Meclis-i âlî-i Tanzîmât ilgaa ile vezâifi Meclis-i vâlây-i ahkâm-ı adliyye'ye ilâve kılındı. Ol vakit uhde-i fakîre dahi Meclis-i vâlâ âzâlığı tevcîh olundu. On sekizinci Tezkire'mizde beyân olunduğu üzere sene-i merkuume hilâlinde İşkodra'da hâdis olan ihtilâli basdırmak ve oranın ahvâlini islâh etmek üzere fevka'l-âde me'mûriyet ya'nî bi'l-cümle umûr-ı mülkiyye ve askeriyye re'y ü nezâret-i âcizîye mufavvez olmak üzere açık me'zûniyet ile İşkodra'ya gittim. Müddet-i kalîle zarfında dil-hâh-ı âlîye muvâfık sûrette îfây-i vazîfe ederek avdet ettim. Ol esnâda Âlî Paşa Sadâret'den munfasıl olarak yerine me'mûriyyet-i fevka'l-âde ile Sûriye'de bulunan Fuad Paşa sadrâzam ve Âlî Paşa Hâriciye nâzırı ve Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa Sadâret-i uzmâ kaymakamı olmuş idi. Dersaâdet'e vusûlümden sonraca Fuad Paşa dahi Dersaâdet'e geldi. Kendisine der-kâr olan münâsebet-i mahsûsam hasebiyle Reşid Paşa zamânında olduğu gibi bu devirde dahi husûsî ve mühim müzâkerelerde bulunur idim.

Yetmiş dokuz senesinde Rumeli'ye ve Anadolu'ya kol kol müfettişler gönderildi. Bunlardan pey-der-pey vârid olan arz u inhâ devâiri dolaşarak sürüncemede kalmamak ve muktazâları bi'l-mutâlâ'a hemen mevki'-i icrâya konulmak üzere fakîre bir me'mûriyyet-i mahsûsa verildi ve Bâbıâlî'de ma'iyyet-i fakîrde mahsûsen bir kalem teşkîl buyruldu ve devâir-i askeriyye ve mâliyyeden birer me'mûr ta'yîn edildi. Bu vechile müfettişlerin ma'rûzâtı kemâl-i sür'at ile icrâ ettirilmekte iken Bosna müfettişi Ziyâ Bey'in azli lâzım gelmekle Bosna müfettişliği uhde-i fakîre tevcîh olundu.

Bosna'ya gitmek üzere iken yirminci Tezkire'mizde beyân olunduğu üzere bin iki yüz seksen senesi muharreminin evâilinde uhde-i fakîre Sadâret-i Anadolu pâyesi ve birinci rütbeden Mecidiye nişânı tevcîh ve ihsân buyruldu. Bir kaç gün sonra Bosna tarafına hareket ettim. Tezâkir-i sâlifede beyân olunduğu vechile me'mûriyyet-i teftîşe müteferri' mevâddın îfâsı sırasında Bosna'ca tensîkât-ı askeriyye dahi icrâ olunmuş idüğine mebnî mükâfâten fakîre ikinci rütbeden bir kıt'a Nişân-ı Osmânî verildi. Ol vakte kadar tarîk-ı ilmiyye ashâbından sâirîne Nişân-ı Osmânî verilmemiş idüğine mebnî mûcib-i fahr ü mesâr olmuş idi.

Seksen bir senesinde ikmâl-i me'mûriyyet ve Bosna'dan avdet ile cumâde'l-âhire evâilinde Dersaâdet'e geldim. Yirmi altıncı Tezkire'de beyân olunduğu üzere Bosna askerine verilen tüfenklerden biri nişân-ı iftihâr olmak üzere ihsân buyruldu. Yirmi sekizinci Tezkire'de beyân olunduğu üzere Cebel-i Bereket ve Kozan taraflarının islâhı zımnında Fırka-i islâhiyye ile ol tarafa azîmet olunup seksen iki senesi evâilinde İskenderun'a çıktık ve altı ay zarfında ol havâlî zabt u islâh olunarak Dersaâdet'e avdet ettik. Sultan Abdülaziz Han hazretleri huzûr-ı hümâyûnlarına celb ile fevka'l-âde taltîf buyurdu ve bir murassa' mahfaza verdi. Ol esnâda me'mûriyetimiz müceddeden teşkîl olunmuş olan Meclis-i âlî-i hazâin âzâlığına tahvîl buyrulmuş idüğinden me'mûriyyet-i cedîdeye devâm etmekte iken hâiz olduğumuz kazaskerlik rütbesi bâ-irâde-i kat'iyye rütbe-i vezârete tahvîl buyruldu. Tarîk-ı ilmiyye ashâbı vüzerâ ve ricâl-i devlet gibi bol bol paralar kazanamazlardı. Lâkin ahvâl-i âtiyelerinden emîn idiler. Evvel ü âhir vezâretten istinkâfımıza sebeb bu idi. Binâen-aleyh Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin emr-i mahsûsu mûcibince arpalık bedeli olarak kayd-i hayât şartıyle şehriyye on bin kuruş ma'âş tahsîs edildi ve uhdemize Haleb vilâyeti tevcîh olunmağla işbu seksen iki senesi evâhirinde Dersaâdet'den hareket ile Haleb'e vardık. Otuz birinci

ve otuz ikinci ve otuz üçüncü ve otuz dördüncü ve otuz beşinci ve otuz altıncı Tezkire'lere bak.

Seksen dört senesi evâhirinde Meclis-i vâlây-i ahkâm-ı adliyye ilgaa ile müceddeden Şûrây-i devlet ve Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye meclisleri teşkîl ve Şûrây-i devlet riyâseti Tuna vilâyeti vâlisi Midhat Paşa'ya ve Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye riyâseti fakîre [tevcîh] olunmağla Dersaâdet'e gelip teşkîlât-ı adliyye ile meşgul oldum. Mukaddemâ Fuad Paşa nezd-i hümâyûnda fevka'l-âde mukbil ve makbûl iken Zât-i şâhâne ile birlikte Avrupa'ya seyâhatinde ba'zı mertebe nazar-ı hümâyûndan düşmüş olduğu cihetle Âlî Paşa sadarâzam ve anın yerine Fuad Paşa Hâriciye nâzırı olmuş idi. Fakat ikisi yek-vücûd olduğundan Fuad Paşa'nın Bâbıâlî'ce yine nüfûzu var idi. Midhat Paşa ile küçüklükten beri ülfetim olup Mâliye ve Hazîne-i hassa nâzırı Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa'nın kesb-i rif'at ve terakkîsine dahi sebebiyyetim olmağla birbirimizden emîn idik ve üçümüz dahi Fuad Paşa'ya mütehassıs ve mensûb olarak devletce ekser-i mehâm-ı umûrun mahremâne müzâkeresi bizlere havâle olunurdu ve eğerçi Âlî Paşa Midhat Paşa'yı sevmez ise de Fuad Paşa'nın hâtırı için bir şey diyemezdi. Şûrây-ı devlet ile Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâsının intihâbı için akd olunan encümen-i havâss-ı vükelâda Fuad Paşa'nın ihtâr u teklîfi üzerine mevcûdların içinden ibtidâ Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâsının emr-i intihâbı takdîm olunmağla ulemâdan Kara Halil Efendi ve Ahmed Hilmi Efendi gibi ilm-i fikhda en ziyâde mâhir olanlar ve ricâl-i devletten dahi güzîde zâtler Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâlığına intihâb kılındı ve Dîvân'ın mümeyyizliğine ve zabıt kâtibliğine müste'id efendiler seçildiği sırada Bâb-ı fetvâ'da en ziyâde sâkk bilir ba'z-ı zevât dahi me'mûr edildi. Bu cihetle i'lâmât-ı nizâmiyye için bir güzel sâkk yolu peydâ olmuştur. Şûrây-i devlet pek ziyâde âlâyişli olarak teşkîl olundu. Fakîr ise âlâyişe bakmayıp esâsının metîn olmasına hasr-ı nazar eyledim. Ahkâm-i adliyye dâirelerini tedrîc ü tecribe üzerine teşkîl ve kalemlerini güzelce tanzîm ve mahâkim-i nizâmiyye ilâmlarının usûl-ı sâkk ü sebkini vaz'-ı makbûl ve müstahsen üzerine te'sîs ettim. Binâen-aleyh devâir-i adliyye refte refte tevessü' ve lâyıkıyle te'essüs eylemiş olduğuna mebnî sonraları Şûrây-i devlet'in bi'd-defe'ât uğradığı tahavvülât ve inkılâbâttan sâlim kalmıştır. Ber-vech-i meşrûh teşkîlât-ı adliyye

ile meşgul olduğumuz sırada fakîre tebdîlen birinci rütbeden Nişân-ı Osmânî ihsân buyrulmuş ve Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye riyâseti nezâret unvânına tebdîl edilmiştir.

Dîvân'ın ibtidây-ı teşkîlinde : "*Bunca mahâkim-i şer'iyye var iken mahâkim ve mecâlis-i nizâmiyye tertîbine ne hâcet var idi*" deyu ba'z-ı cühelây-i âlim-nümâ tarafından îtirâz olunduğu mesmû' olması üzerine ol esnâda Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye'nin akd olunan meclis-i umûmîsinde Celâlüddîn Devvânî'nin Dîvân-ı def'-i mezâlim risâlesini ele alıp anı tercüme ederek îrâd eylediğim makaaledir :

Mecâlis-i nizâmiyyenin teşkîli hakkında bilir-bilmez söz söyleyenler olduğundan ibtidâ Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye'nin lüzûm-ı teşkîli mebhasini fasl u temyiz için Celâlüddîn Devvânî'nin Dîvân-ı mezâlim hakkında te'lîf-kerdesi olan risâleyi size hülâsa vechile tercüme edeyim ki Celâlüddîn Devvânî Lâristan'ın kaht u galâ ile giriftâr-ı zîk ü belâ olduğu evânda orada bulunmağla Sultân-ı asra nasîhat-nâme olmak üzere fârsiyyü'l-ibâre olarak kaleme almış olduğu bir mecelle-i celîledir.

Celâlüddîn Devvânî bu risâlenin mukaddimesinde bu vechile kelâma âgâz edip diyor ki : Bu risâlemizin müdericâtı asrının imâmı olan akza'l-kuzât İmâm Ebü'l-Hasan Mâverdî'nin te'lîf-kerdesi olan Ahkâm-ı Sultânî gibi kütüb-i mu'tebereden istinbât olunmuş ba'z-ı mesâil ve kavâiddir ki vülât-ı ehl-i islâm olan evliyây-ı umûr mutâlâ'a ve mûcibince amel edip de dünyâda müstehakk-ı zikr-i cemîl ve âhirette nâil-i ecr-i cezîl olalar ve bu vesîle ile ehl-i islâmın hukuku zâyi' olmaya ve ibâdullah'ın nizâm-ı mesâlihi halel bulmaya.

Celâlüddîn Devvânî bu vechile bast-ı mukaddime ettikden sonra diyor ki : Mezâlime bakmak mazlûmânı himâye ve zâlimlerin te'addîsini def' etmekte nihâyettir. Öyle ise hâkim-i Dîvân-ı def'-i mezâlim siyâset ve mehâbetce kuzâttan ziyâde ve belki bi'z-zât sultan yâ emîr ve vezîr gibi kadri büyük ve heybeti efzûn ve nüfûz-ı hükm u vera'ı tâm olmak gerektir ki nâs anın mehâbet ü celâletinden havf ile tezvîr ü dürûg ve hîleden ictimâb edeler. Tâki hak zâhir ola ve mehâm-ı islâm der-zimmet kalmaya. Zîrâ olur ki ba'z-ı vekaayi'-i şer'iyye hakîkaten tezvîr olduğu hâlde kadıya sûret-i meşrû'ada görünür ve kadı istimâ'a mecbûr olur ve bu cihetle hukuk-ı nâs ukde-i tesvîf ü ta'tîle düşer. Binâen-alâ-zâlik eğer sultan bi'z-zât Dîvân-ı def'-i mezâlim'e muteveccih olmaz ve kimseyi ol cihete nasb etmez ise re'âyâ hakkında taksîr etmiş olur. Cenâb-ı Risâlet-penâh

Mustafâ aleyhi ekmeli't-tehâyâ hazretleri Zübeyr ibni'l-Avvâm ile ensârdan birisinin miyânelerinde zuhûr eden hakk-ı şirb münâza'asında bi'n-nefs cihet-i def'-i mezâlime nazar ve Dîvân-ı mezâlim tarîkıyla hüküm buyurdular. Andan evvel dahi menkuldur ki iki karı bir çocuk hakkında münâza'a ve her biri "Benim oğlumdur" deyu da'vâ ettiklerinde Süleyman علی نبینا و علیه السلام hazretleri bu vechile fasl-ı münâza'a buyurmuş ki: "Çocuğu iki pâre edeyim ve her birine bir pâresini vereyim" dedikte ecnebi olan karı telâş etmeyip hakîkaten vâlide olan karı ise ziyâde iztirâb ile: "Anın olsun" deyicek çocuk kendisine verilmiştir; ve Yusuf علی نبینا و علیه السلام 'a Züleyhâ kendüye sû'-i kasd eylediği ifâdesiyle iftirâ edip hâlbuki emr bi'l-âks idi. Bu vechile faysal buldu ki Yusuf'un eteği önden mi yırtılmış yoksa arkasından mı deyu bakıp arkasından yırtılmış olduğunu gördüklerinde Züleyhâ'nın hilâf-ı vâki' söylediğini ve Yusuf علیه السلام 'ın sâdık olduğunu bildiler. Nitekim Kur'ân-ı kerîm'de mezkûrdur. İşte buna mebnî karîne ile hüküm mu'teber olmuştur.

Zamân-ı câhiliyyette Kureyş dahi bu tarîki tutup şöyleki Abbâs ve Ebû Süfyân ve sâir rüesây-i Kureyş Mekke'de Dîvân-ı mezâlim ile meşgul olmak ve kimsenin kimseye zulm etmesine meydan vermemek üzere ahd ü peymân etmişler idi. Hazret-i Risâlet-penâh علیه الصلوات الله ol vakit yirmi beş yaşında iken Abdullah bin Cud'ân'ın hânesinde anlarla berâber bulundu ve nübüvvetten sonra buyurdular ki: "Buna islâm ancak şiddet ziyâde eder. Ya'nî dîn-i islâm anı nesh etmeyip belki daha ziyâde ihkâm ü te'yîd eder.

Hulefây-i râşidîn zamânlarında Dîvân-ı mezâlim'e hâcet görülmez idi. Zîrâ ol vakit insâf gaalib olup mücerred kazâ ile muhâlefet ber-taraf olurdu. Ammâ andan sonra tezvîr u zûr gaalib ve beyne'n-nâs tegallüb ve te'addî şâyi' oldu. Binâen-aleyh Halîfe İbn Abdülmelik hâl-i mazlûmâna nazar etmek üzere bir gün ta'yîn etti. Vaktâ ki cevr-i hükkâm ü mütegallibân ve tezvîr-i nâs daha ziyâde olup da daha ziyâde dikkate ihtiyâc görüldü ise Ömer bin Abdülaziz bi'n-nefs mezâlime nazar ile ol rütbe meşgul olmuş idi ki Benî Umeyye'nin mezâlimini zâhire ihrâc ile haklarında ziyâde şiddet gösterdiğinden kendisine: "Korkuyoruz ki encâm-ı kâr bir fenâlık vâki' ola" dediler. O dahi cevâbında: "Her korkduğum gün rûz-ı kıyâmetten kemter olur" demiştir ve ibtidây-i hilâfetinde hutbede buyurmuş ki: "Size Cenâb-ı Hakk'dan ittikaa ile nasîhat eylerim. Zîrâ başka şey fâide vermez ve Cenâb-ı Hak ancak ehl-i takvâya merhamet eder ve Hudâ'ya kasem ederim ki eğer hak iken metrûk olup da ihyâ ve bâtıl iken ihdâs olunup da ilgaa ettiğim ba'z-ı âdât ve usûl olmasa - ya'nî ba'z-ı mehâm-ı umûr-ı nâsda adâlete muvaffak olmasam - bir deve sağımı kadar - ya'nî bir kerre el yumacak kadar - yaşamak istemez idim. Âhiretinizi islâh ediniz tâki dünyânız kesb-i salâh eyleye."

Sonra Hulefây-ı Abbâsiyye'den Mehdî ve ba'dehû Hârûnü'r-Reşîd ve ba'dehû Me'mûn bi'z-zât Dîvân-ı def-' mezâlim ile meşgul oldular ve Me'mûn'un pazar günü Dîvân'da oturduğu mervîdir ve İmâm Fahrüddîn Râzî İmâm Şâfi'î hazretlerinin menâkıbında der ki: "Hârûnü'r-Reşîd sonraları Muhammed bin Haseni'ş-Şeybânî'yi hâkim-i Dîvân-ı mezâlim ve Ebû-Yusuf -ki o dahi Ebû-Hanîfe'nin şâgirdânından idi - anı dahi kadı etmiş idi. Muahharan Hulefây-ı Abbâsiyye'den Mühtedî dahi nezâret-i Dîvân-ı mezâlîm ile meşgul olmuştu. Mervîdir ki bunlardan evvel mülûk-i Acem dahi bu ma'nâyı erkân-ı kavâ'id-i adl ü saltanattan bilirler idi; ve bu bâbda ihtimâm-ı tâmmı yerine getirirler idi.

Mukaddimât-ı meşrûhaya nazaran Dîvân umûruna bakmak için pâdişâh bir gün tahsîs buyurmalıdır; ve eğer bunun nezâretini bir zâte tefvîz buyurur ise her rûz bu emr-i mühimme ikdâm eylemesi lâzımdır. Pâdişâh-ı adâlet-penâh el-müeyyed min indi'llâh Sultân bini's-sultân Hasan Bey Bahâdır Hân اناراالله برهانه bu bâbda îtinâ ve ikdâm-ı tâm edip erkân-ı devleti dahi bu yola sülûk etmişler ve haftada iki gün bu emr-i mühimme tahsîs buyurmuşlar idi. Elhak kendisinin ve ahlâf-ı eşrâfının bâ-husûs Pâdişâh-ı büzürg-câh Ya'kub Bey Hân اجلسه الله فرادیس الجنان devirlerinde zamân nûranî idi ve kâffe-i ibâdullah ve bilâdullah mehdemn ü emânda idi ve hars ü nesilde bereket âşikâr idi. Me'mûldur ki meyâmin-i ashâb-ı kulûb ile miyân-ı ehl-i islâmda refâhiyet zâhir ola ve bu zulm ü belâ ve zîk u galâdan halâs bulalar in-şâ-Allahü te'âlâ. İşte bu hikmete binâen eslâf-ı eşrâf-ı salâtîn-ı Lâristan öteden beri haftada iki gün Dîvân'a hâzır olarak efâzil-i ulemâ ve vüzerâ ve hademelerini dahi ihzâr ederlerdi; ve pâdişâha lâzımdır ki ol meclisde ber-mûcib-i ahkâm-ı sultânî amel olunmak üzere fermân ve bi'n-nefs mu'âmelât-ı cârîyyenin hakîkatine muttali' olmak üzere tekayyüd-i bî-pâyân buyuralar. Zîrâ Cenâb-ı Hakk anlardan suâl etse gerekdir ve başkasına havâle etmekle kendi boyunlarından sâkıt olmaz; ve bir işde bir halel vâki' olsa Cenâb-ı Zü'l-celâl'in یاراعی الثور شربت اللبن واکلت اللحم ولم تجبر الکسر — ya'nî ey sığırtmaç sütü içdin eti yedin kırığı sarmadın— hitâbı anlara olacaktır; ve sehlü'l-hicâb olmak ya'nî as-

hâb-ı tazallûm kolaylıkla arz-ı hâcete yol bulabilmek gerektir ve meclisde hâmiyân u a'yân ve kuzât ü hükkâm ve şühûd u ehl-i hibreden bir takım zevât hâzır olmalıdır.

Mülkiye ve mâliye me'mûrlarının men'-i te'addiyyâtına dikkat ve ashâb-ı vezâif ve ma'âşâtın tazallümüne havâle-i sem'-i adâlet Dîvân-ı mezâlim'in vezâifinden olduğu gibi ale'l-umûm mağsûbâta bakmak dahi anın vezâif-i mahsûsesindendir ki mâl-i mağsûbun beytü'l-mâlde kaldığı kuyûda mürâca'atla ma'lûm olarak şâhid ile isbâta hâcet yoktur ve eğer bir şahsın tasarrufuna geçmiş ise zi'l-yedin ikrârıyle yâhud beyyine ile veyâhud şöhret-i şâyi'a ile isbât olunur ve eğer keyfiyet hâkim-i Dîvân'ın ma'lûmu ise başka isbâta hâcet kalmayıp anın ilmi kâfîdir. Dîvân-ı mezâlim'in vezâifinden biri dahi kadı ve muhtesibin za'fından yâhud zi'l-yedin kuvvet ve ta'azzumundan nâşî kadı ve muhtesibin tenfîzinden âciz olduğu ahkâmı infâz eylemektir; ve yine Dîvân'ın vezâif asliyyesinden biri dahi kadının hükm edemiyeceği ba'z-ı husûsâtın ber-vech-i şer'î fasl ü rü'yet etmektir. Meselâ hâkim-i Dîvân bir husûsda şübheye düşer ise zi'l-yeddeden: "Bu mâl senin eline nereden geçti" deyû sorar ve bu tarîk ile hakîkat-i hâl zâhire çıkar ve gadri zâhir olan şahsı te'dîb ile müzevvirîni tehdîd eyler ve şâhidler ikaame olunmuş iken hükmü tevkîf ederek karâin ü emârât ile ve erbâb-ı vukufdan istifsâr ile hakîkat-i hâli meydana çıkarır. Kadı ise bu misillü ahvâlde tarafeynin rızâsı olmadığı hâlde hükmü te'hîr ederse âsim olur; ve kezâ hâkim-i Dîvân hasmeyn aralarına tavassut etmek üzere işi mutavassıtlara havâle eder. Ammâ kadı tarafeyn râzi olmadıkça bunu yapamaz; ve hâkim-i Dîvân'a şübhe ârız oldukta şâhidlere yemîn ettirir; ve mahkemelerde mer'iyyü'l-icrâ olan usûl üzere zabt-ı da'vâ olunmamış olsa bile hâkim-i Dîvân'a arz-ı hâl kâfî olarak hemen şâhidleri huzûruna celb ile şahâdetlerini istimâ' edebilir ve madde ne olduğuna muttali' olur. Kadı ise bunları yapamaz; ve murâfa'a hâkim-i Dîvân huzûruna getirildikte müdde'înin şühûd-ı udûl ile müseccel senedi olmak gibi doğruluğuna delâlet eder karâin olur ise şâhidleri celb etmek veyâ müdde'a-aleyhi ihâfe ile inkârdan vaz geçirmek ve müdde'a-aleyhden kefil almak gibi icrâât-ı tedkîkıyyeye ibtidâr eyler; ve lüzûm göründüğü tekayyüdde münâzi'ün-fih olan mâli getirtip mezheb-i İmâm Mâlik üzere: "Bu mâl senin eline nereden geçti" deyu istifsâr eyler; ve eğerçi mezheb-i hanefî ve şâfi'îye göre bu suâl câiz değilse de hâkim-i Dîvân-ı mezâlim bi-hasebi'l-maslaha câiz olan sûretle amel edebilir. Vâcib üzere iktisâra mecbûr değildir. Ammâ kadı cevâz ile amel edemeyip anın nazarı vâcibe mahsûsdur ve kendi imâmının kavline muhâlif

hareket eder ise esahh-ı akvâle göre revâ olmaz; ve şâhidler hâzır olur ise hâkim-i Dîvân anların tahkîk-ı ahvâlini emr eder ve keyfiyeti komşulardan ve ehl-i hibreden tahkîk eyler; ve meydanda sened yâ defter olduğu hâlde müdde'a-aleyhin yazısı müdde'înin da'vâsına muvâfık olup da müdde'a-aleyh dahi yazı kendisinin olduğunu ikrâr eder ise anın üzerine hükm eder ve inkâr eder ise anın yazısına müşâbih olup-olmadığını tahkîk ederek ba'zan hükmü müşâbeheti üzerine binâ eyler; ve sözün sağı budur ki Dîvân-ı mezâlim olmaz ise pek çok hukuk-ı islâm zâyi' olur; ve ehl-i tezvîr hukuk ve emvâl-i nâsa istîlâ eder; ve kadıya arz-ı hâl ettiklerinde evvelâ udûl-ki ekseri gayr-i udûldür-zabt u tahrîr-i da'vâ dâ'iyesinde dolaşıp dururlar; ve gâh olur ki müddet-i medîde zabt-ı da'vâ olunmadı diyerek ve pek çok hîle vü tezvîrler ederek da'vâyı ta'vîk ederler; ve bu mertebe geçilip de şâhid bahsine gelindikte sîga-i şehâdette dolaşıp kalırlar ve bundada dahi türlü desîseler ederler; ve bu sîga tamâm mıdır değil midir deyu bir müddet dahi bununla te'hîr-i maslahat ederler ve iş bu vartadan kurtulur ise tezkiye bahsinde ilişip kalır; ve cerh ü ta'dîl ile teselsüle vardırırlar. Şöyleki cüz'î bir mürâfa'a nice müddetler sürüncemede kalıp faysal bulmaz ve nihâyet mütehâsımân melûl ü bîzâr olurlar; ve eğer kaziyye cinâyet ise mutlakaa fevt olur. Hâlbuki bir hâkim-i adl bî-garaz olup da Dîvân-ı mezâlim usûlü üzere amel eder ise ekseriyâ bir meclisde husûmet ber-taraf olur ve hak meydana çıkar; ve bu kabilden olarak çok kerre müşâhed-i fakîr olmuştur ki da'vâ müddet-i medîde mahkemelerde sürünmüş iken ba'z-ı hükkâm-ı sâhib-ihtişâmın teveccühünde yek lâhzada kesilmiştir. Zîrâki zamâne fâsiddir ve ekser-i nâsda Allah korkusu olmayıp lâkin hâkim-i sâhib-siyâsetten korkarlar ve anın tahkîk-ı ahvâle müteveccih olduğunu anladıkları gibi hîle vü tezvîri âz ederler ve hak zâhir olur.

Bu mukaddimâtın temhîdinden garaz oldur ki Dîvân-ı mezâlim'in hükmü hükm-i şer'îdir; ve sultân-ı asrın üzerine vâcibdir ki ba'z-ı hulefânın yaptıkları gibi bi'z-zât ana mutasaddî ola; yâhud ümerây-i sâhib-siyâsetten bir âdil ve bî-tama' zâta ihâle eyleye; ve eğer bu bâbda tehâvün eder ise âsim olur; ve her kim ki bu türlü hüküm meşrû' değildir der ise nâ-meşrû' söylemiş ve ekâbir-i eimmeyi hatâya nisbet eylemiş olur ve bu cihetle müstehakk-ı ta'zîr-i belîğ olur; belki hatar-ı küfrdür. Zîrâ bâlâda beyân olunduğu üzere bu nev'-i hükm Risâlet-penâh عليه شرائف صلوات الله *efendimiz hazretlerinden ve hulefâ ve eimmeden menkuldür ve sıhhati derece-i sübûta vâsıl olmuştur. Artık ana ta'n etmek mûcib-i küfr olur* نعوذ بالله من الكفر و الطغيان. *Şu hâle nazaran lâyık olan*

S.Ü. MERKEZ KÜTÜPHANE

budur ki Zât-i hazret-i pâdişâhî mahzâ hükm-i şer'î olan ahkâm-ı Dîvân-ı mezâlim'i mevki'-i icrâya koyalar – intihâ.

İşte Celâlüddîn Devvânî'nin hülâsa-i tahkîkaatı ma'lûm-ı âlîleriniz oldu. Ol vakit dahi mahâkim-i şer'iyyeden başka dîvân tertîbine ne derecelerde şiddet-i lüzûm var imiş. Şimdi ise ticâret ve mu'âmelât pek ziyâde tekessür etti ve Memâlik-i mahrûse'nin ne derecelerde vüs'ati var. Buraları mutâlâ'a ve muvâzene olunduğu hâlde Devlet-i aliyye'de dîvân teşkîline ne derecelerde mecbûriyet olduğu meydana çıkar.

Devletlerin birinci vazîfesi ihkaak-ı hukuuk-ı ibâd kaziyyesi olup her asırda bu vazîfenin îfâsına bir sûretle îtinâ oluna-gelmiştir; ve ba'z-ı bilâdda ketebe ve hademe-i şerî'ate udûl denilip mahâkim-i şer'iyyede cereyân eden vuku'âtta eşhâd ile hüccet ü i'lâmât kendilerine hatm ü imzâ ettirilerek mesâlih-i âmmenin halelden vikaayesine bezl-i cehd olunurdu. Lâkin daha ol vakitler buna halel gelmiştir ki Celâlüddîn Devvânî udûlün ekseri udûl değildir deyu hâl-i zamâneden şikâyet ediyor.

Devlet-i aliyye evâilde ihkaak-ı hukuk-ı ibâd emr-i ehemmine her şeyden ziyâde îtinâ edip hattâ Sarây-i hümâyûn'da mu'âyede-i hümâyûn yerinde Atîk Dîvânhâne deyu ma'rûf olup el-hâletü hâzihî yevm-i mu'âyedede tarîk-ı ilmiyye ashâbının meks ü tevakkuf ettikleri yerde huzûr mürâfa'aları için haftada iki gün dîvân olup pâdişâh-ı asr bi'z-zât dîvâna hâzır olduğu mervîdir. Muahharan devletin tevessü'ü ve mesâlihin tekessürü hasebiyle Kubbe-altı'na nakl olunarak bi'z-zât vekîl-i mutlak bulunan zatler dîvâna hâzır ve pâdişâh-ı asr kafesden nâzır olurlar idi. Yakın vakitlere kadar huzûr mürâfa'alarının vekîl-i mutlak huzûrunda olduğu ma'lûmdur. Muahharan bu mürâfa'alar nezâret-i şeyhü'l-islâmiye verilmiştir. Lâkin mevâdd-ı siyâsiyye ve nizâmiyye için Meclis-i vâlây-i ahkâm-ı adliyye teşkîl olunarak Dîvân-ı mezâlim makaamına kaaim olmuş ise de asrımızda mu'âmelâtın fevka'l-âde tevessü'ünden ve mesâlihin ana göre tekessüründen nâşî Meclis-i vâlâ dahi ne derecelerde eşgaale müstağrak olduğu ma'lûmdur. Şimdi Zât-i hazret-i zıllu'llâhî efendimiz hazretleri zamânın îcâb-ı tabî'îsine göre bu işleri ikiye taksîm ve ihkaak-ı hukuk-ı ibâd maslahatını mesâlih-i sâire-i devletten tefrîk ile işte yalnız bunun için işbu Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye'yi teşkîl buyurdu. Buna lisân-ı umûmdan teşekkürle du'ây-i vâcibü'l-edây-i pâdişâhîlerini tekrârdan başka bir diyecek olamaz – intihâ.

Ber-vech-i bâlâ Celâlüddîn'in hülâsa-i ifâdâtı bast u îrâd olundukta hâzır bulunan ulemâ ve sâir âzâ tarafından : "*Celâlüddîn Devvânî gibi bir zât böyle dedikten sonra anın üzerine kim ne diyebilir. Bunlar tab' u neşr ile sâire dahi bildirilmelidir*" demiş olduklarından bu makalenin bir sûreti tahrîr ile tab' u îlân ettirilmek üzere Sadrâzam bulunan Âlî Paşa'ya verilmiş ise de Âlî Paşa ba'z-ı mutâle'ât-ı husûsiyyeye mebnî bunun îlânını muvâfık-ı hâl görmeyip nezdinde tevkîf eylemiştir.

Ol esnâda Vâlide Sultan tarafından hüsn-i teveccüh eseri görmüş olduğum cihetle Haleb'den bir mıkdâr mensûcât celb olunarak harem tarafından hediye olarak Vâlide Sultan'a lede't-takdîm bi'l-mukaabele bir yüzük ihsân buyrulmuş idi. Muaharan Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'ye ihdâ buyrulmak üzere Vâlide Sultan tarafından bir âlâ at arandığını işittim ve hemen mevcûd olan taylardan bir güzelcesi müşârün-ileyhâ hazretlerine takdîm olundukta karşılık olarak bir murassa' mahfaza ihsân buyrulmuştur. Ol vakit Sarây-i hümâyûn ile cârî olan muhâberâtın usûl-i sebkine nümûne olmak üzere bu husûslara dâir olan tezkirelerin birer sûretini buraya derc ü ilâve edelim.

Harem tarafından Vâlide Sultan'ın Kâtib Kalfa'sına yazılan tezkire

Bu câriye-i kemînenin küçüklüğüyle Mehd-i ulyây-i Saltanat efendimiz hazretlerinin büyüklüğü arasında yer ile gök kadar fark vardır. Bunu bilmek ve öyle bir veliyye-i ni'mete kul olmaklığın dünyâda şeref ü kıymetini takdîr etmek dahi câriyelik borçlarının biridir; ve bu kemînenin ise ol Sultân-ı zî-şân ki– Rabb'im Habîb-i ekremi hürmetine sâye-i şâhânesini üzerimizden dûr etmesin– Pâdişah-ı kerîmü'l-ahlâk ve Şehriyâr-ı amîmü'l-eşfâk şevketlû Efendimiz gibi bir şehenşâh-ı bî-misl ü nazîri bu mülk ü millete yetiştirmek şân-ı celîliyle dünyâya şeref verdi. Kapısı eşiğinde saçını süpürge etmekten başka değeri olmadığımdan arz edeceğim dilekten vallahi'l-azîm utanırım. Lâkin karınca kaderince sözü bâdî'-i cür'et olmağla ol hâk-i pâye uzaktan yüzler sürerek işbu arz-ı hâli sunmak için dest-i iffetânelerini vekîl ederim. Haleb'de iken Veliyye-i ni'met-i bî-minnet efendimiz hazretlerinin mübârek pây-i meyâmin-ihtivây-i sultânîlerinin basacağı yerlere döşenmek şerefine belki lâyık olur diyerek biraz şeyler ısmarlatmış ve fakat buraya pek acele gelindiğinden birlikte getirilememiş idi. Melfûf pusla mûcibince sipârişler

geldiğinden iki elimi yüzüme tutup ve her hâlde Veliyyetü'n-ni'am-ı azîmetü'l-keremim acz-kârlara olan afv ü lûtfuna güvenip takdîmine cesâret eyledim. Değil böyle küçük şeylerin efendimize takdîmi can bile fedâ olunsa az geleceğini bilirim. Gerek bu nâçiz şeylerin takdîmi ve gerek şu güstâhlığım afvi için zât-i afîfânelerini büyük kapı-yoldaşı bilerek min gayri-haddin vekîl eyledim. Artık ihsân ve efendilik sizindir.

Fî sene 1285

Bunun üzerine Vâlide Sultan tarafından hareme hitâben bir kıt'a hüküm-nâme ile bir yüzük gelmiş olduğundan yine harem tarafından Kâtib Kalfa'ya yazılan teşekkür-nâmenin sûretidir :

Geçende cesâret ettiğim güstahlık için hadsizliğimi bilerek ve öyle bir küçük şeye zât-i iffet-simât-ı aliyyelerini delîl ettiğimden dolayı dahi hicâb ederek ne yapacağımı şaşırmış ve fakat câriyenin mâl ü cân efendisinin olduğu gibi cürm u hatâ kulun ve afv ü atâ efendinin olmasiyle bununla kesb-i tesliyet etmekte bulunmuş idim. Bir de bugün başıma bir hümâyi bî-hemtâ-yi mefharet kondu ki her harfi familyamızın sa'âdet ve iftihârına başka başka birer sened ve hüccettir ; ve bir güneş doğdu ki târ-ı şu'â'ı şebçırâğ-ı mefhâret ve mes'adettir. Takdime-i ma'rûzenin yalnız efendimizin basdığı yerlere yayılmak şerefine nâiliyyeti bu câriye-i kemîneye dünyâya bedel bir ni'met ü sa'âdet iken taraf-ı eşref-i sultânîden tebşîr-i eser-i kabûl ile envâ'-ı inâyât ve taltîfâtı şâmil hüküm-nâme-i âlînin şeref-bahş-i fark-ı tekrîm olması ve buna ilâve-i lâtîfesi olan ihsân-ı mahsûs-ı veliyyetü'n-ni'amînin dahi dest-i ubûdiyyete revnak vermesi Allah bilir ki bu âcize için şükrü muhâl bir lûtf-ı âlü'l-âl olduğundan ve bunun mukaabilinde hanedân-ı acz-nişânımız erkânının hep birden fedâyi-ser ü cân etmesinden başka sermâye yok ise de cümlemiz bu hizmet-i cihân-kıymete daha evvel hâzırlanmış olduğumuz cihetle anlar dahi şâyân-ı takdîm olmadığından yalnız yüzlerimizi secde-gâh-ı icâbete sürerek hemen Rabbü'l-âlemîn Habîb-i ekremi hürmetine nûr-ı çeşm-i cihân ve sebeb-i hayât-ı âlemiyân olan şevketlû Pâdişâh'ımızı kemâl-i sürûr u âfiyetle taht-ı âlî-baht-ı Saltanat-ı seniyye'lerinde berkarâr ve vücûd-ı mes'ûdu başımıza tâc ve gubâr-ı kademi cümlemize sürme-i çeşm-i ibtihâc olan Mehd-i ulyây-ı saltanat efendimiz hazretlerini dahi her ân u zamân müşâhede-i dîdâr-ı lâmi'ü'l-envâr-ı cenâb-ı pâdişâhî ile karîn-ı ferah u mesâr buyurmak münâcâtını tekrâr be-tekrâr edâ eyle-

yerek işbu arz-ı hâl-i perîşân-güftârı takdîm eyledim. İşte ol pây-i ma'âlî-ihtivâya sürecek yüzüm ve lûtfunun binde birini edâ eyleyecek sözüm yok ise de efendim her bir hatâ vü noksânımın afv husûsuna vekîlim olmalariyle bu bâbda dahi merhametinize dehâlet ettim. Câriye ve ihsân efendimizindir.

Fî sene 1285

Bâlâda iş'âr olunduğu üzere takdîm olunan bir re's esbe mukaabil Vâlide Sultan tarafından ihsân buyrulan mahfazanın teşekkürünü hâvî taraf-ı fakîr'den takdîm olunan arîzenin sûretidir :

Atebe-i sipihr-i'tilây-i hazret-i sultânîlerine ma'rûz-ı abd-i müstedîm-i rıkkıyyet-vesîmleridir ki

İhsân buyrulan hüküm-nâme-i merhamet-alâme-i iltifât-intimâ ve mahfaza-i girân-kadr-i âlî-bahâ revnak-efzây-i fark-ı mübâhât ü iftihâr oldu. Cân ü mâl-ı ubeydânem bütün velî-ni'met-i bî-minnetimiz şevketlû Pâdişâh'ımız efendimiz hazretlerinin uğur-ı hümâyûn-ı feyz-meşhûn-ı mülûkânelerine fedâ olarak bunların hiç birinde zerre kadar alâkam olmadığı misillü evvel ü âhir mazhar buyrulduğum lûtf u inâyât-ı mufâharet-âyât-ı hazret-i ismet-penâhîlerinin dahi binde birinin edây-i hakk-ı teşekkürüne kaadir olamadığım der-kâr ve takdîme ictisâr olunan esb ise istabl-ı hâss-ı sultânîleri merbûtâtının zeyline rabta lile lâyık olmadığı âşikâr iken bu vechile dahi icrâ buyrulmuş olan cûybâr-i nevâziş ü âtıfet-i fevka'l-gaaye bâdî-i mehâmid ü mefharet olmağla hemen Cenâb-ı Hâlik-i bî-çûn eşheb-i zerrîn-licâm-ı âfitâb seyr-i sahrây-i gerdûn eyledikçe Pâdişâh-ı azîmü'ş-şân ve Şehenşâh-ı amîmü'l-ihsân efendimiz hazretlerini revnak-bahş-i erîke-i şevket-sebîke-i Hilâfet ü Saltanat ve Zât-ı ma'âlî-simât-ı veliyyetü'n-ni'amîlerini dahi sâye-i âlî-i zıll'ullâhîlerinde hemîşe zîver-i gülşen-sarây-ı âfiyet ve sıhhat buyurmak du'ây-ı icâbet-intimâsının tekrâriyle min-gayr-i haddin arz-ı levâzım-ı ubûdiyyet ve mahmedete mücâseret kılındığı muhât-ı ilm-i cihânşümûl-i sultânîleri buyruldukta emr ü fermân hazret-i veliyyetü'l-emr efendimizindir.

Bervech-i bâlâ Âlî ve Fuad Paşa'lar yek-vücûd olup sâir vükelâ dahi ikisinden birine müstenid ve müntemî olduğu cihetle hey'et-i ictimâ'iyye-i vükelâ makaam-ı yek-cihetî ve ittifâkda kaaim idi ve eğerçi Âlî Paşa'nın etrâfındaki dalkavukların

her biri bir perdeden dem vurup gamz ü si'âyet ile bu sâz-ı ittihâdı bozmağa çalışır ve Bahriye nâzırı Mahmud Paşa dahi o sularda dolaşır ve Âlî Paşa'nın nemek-i meclis-i musâhabeti olan Mısır'lı Kâmil Paşa ise lâ-yenkatı' Şûrây-ı devlet riyâsetini tahsîl için uğraşır idi. Lâkin Fuad Paşa bu râbıta-i ittihâdı tutup Âlî Paşa dahi andan ayrılamaz idi. Muahharan Fuad Paşa kalb hastalığından fevt olucak kaanûn-ı devletin âhengi bozuldu. Âlî Paşa mistabe-i nüfûz ü ikbâlde yalnız kaldı. Rıtl-ı girân-ı ikbâli hazm edemez oldu. Ashâb-ı nifaak u şikaak meydan aldı.

Kıt'a li-muharriri'l-fakîr

Bezm-i meyde kusûra bakma sakın
Âlem-î âb başka âlemdir
Mey-i ikbâli hazm eden ammâ
Meşrebimce sahîh âdemdir

Midhat Paşa'nın evzâ'-ı nâ-becâ ve etvâr-ı hod-fürûşânesi birinci derecede ağır görünüp eğerçi fransız ve ingiliz elçilerine müntemî ve müstenid ise de Âlî Paşa'nın frenklerce nüfûz u i'tibârı daha ziyâde ve ale'l-husûs ol vakit İstanbul'daki elçiler içinde en nüfûzlu bulunan fransız elçisi Bourée ile dostluğu fevka'l-âde olduğundan Midhat Paşa'yı Şûrây-i devlet riyâsetinden azl ettirerek vâlilik ile Bağdad'a gönderdi. Nöbet Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa ile fakîre geldi. Fakat Şirvânî-zâde pek ziyâde müdâhin olup Âlî Paşa'ya yaltaklanarak yakayı kurtardı. Fakîr dâimâ vezâif-i me'mûriyyetime âid husûsâta hasr-ı vakt eyleyip zâtiyyât ile asla uğraşmaz idim ve Âlî Paşa'ya az bir müddet olsun hocalığım olduğu cihetle hâtırıma ri'âyet eylerdi. Lâkin ba'z-ı ashâb-ı ağrâzın si'âyetiyle teveccühât-ı kalbiyyesine noksân gelmiş idi. Sonra Nâfi'a nâzırı Davud Paşa Avrupa'ya gidip Hirsch ile Rumeli demir-yolu mukaavelesinin müsevvedesini getirdi. Bunun kanûnen Şûrây-i devlet'e havâlesi lâzım gelirken hemen tasdîkı fevka'l-âde mültezem olduğuna ve Şûrây-i devlet'de ilişilir mutâla'asına mebnî oraya uğratılmayıp Şirvânî-zâde ve Sâdık ve Kabûlî Paşa'lardan mürekkeb bir komisyona havâle olundu ve komisyon mazbatası doğru meclis-i mahsûs-ı vükelâda kırâat kılındı. İştibâh olunan ba'z-ı mevâddı hakkında Davud Paşa'dan îzâhât istenildi. Davud Paşa ise bunu bir avukata yaptırmış olup hakaayıkından gaafil bulunduğu anlaşıldı. Sathîce mukaavele-nâme müsevvedesi gözden geçirilerek başlıca altı yerine îtirâz ettim. Def'ine muktedir olamadılar : "*Davud Paşa Avrupa'ya gidip de bunları düzeltsin*" dediler. Bir iki gün sonra Davud Paşa Avrupa'ya gitti. Telgraf ile muhâbereye mübâşeret etti. Yapayım derken bozmakta olduğu anlaşıldı. İşin yürütülmesi ise lâbüd olduğu cihetle Davud Paşa'nın avdetine kadar bizim meclis-i mahsûsda bekaamız ashâb-ı ağrâzın efkârına muvâfik değil idi ve bir de Fransa elçisi Bourée pek ziyâde aleyhimde idi. Çunki Bourée Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye dâiresinde Fransa kanûn-nâmesi tedrîs olunmak üzere bir fransız mu'allimin ta'yîn olunması ve mahâkim-i nizâmiyyede fransız kanûnlarının mer'iyyü'l-icrâ olması ârzûsunda olup fakîr ise mahâkim-i nizâmiyyede düstûrü'l-amel olmak üzere *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye*'nin te'lîfiyle meşgul idim.

Şöyleki ber-vech-i meşrûh Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye'nin usûl ü fürû'unu tertîb ü tanzîme sarf-ı mesâ'î ile berâber sekizinci Tezkire'de beyân olunduğu üzere Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye dâiresinde fuhûl-i fukahâdan mürekkeb bir cem'iyyet-i ilmiyye teşkîl olunarak ilm-i fıkhın mu'âmelât kısmına dâir *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye* nâmiyle bir kitâb te'lîfine mübâşeret olunup ilm-i fıkıh'da olduğu üzere müte'addid kitâblara taksîm olunmuş ve her kitâb tamâm oldukça lede'l-arz bâlâsı hatt-ı hümâyûn ile bi't-tevşîh tab' u neşr olunmakta bulunmuş idi. Bu tarîk ile *Mecelle*'nin dört kitâbı tab'u neşr edilmiş ve beşincisi dahi itmâm ile tebyîze verilmiş idi. Fransız elçisinin buna nazar-ı husûmet ile bakmakta hakkı olsun diyelim. Ammâ vükelâ ve ricâl-i devlet idâdında bulunan ba'z-ı müteferniclne ne diyelim ki ziyy-i islâmda oldukları hâlde ahkâm-ı şer'iyye meydana konulup da mahâkim-i nizâmiyyede Fransa kanûnlarının ma'mûlün-bih olmamasından dolayı fakîre husûmet ederlerdi ; ve daha garîbi budur ki ziyy-i ulemâda bulunan bir takım cehele ile berâber makaam-ı Meşîhat'de bulunan Kezûbî Hasan Efendi dahi böyle bir fıkıh kitâbının dâire-i ilmiyyede yapılmayıp da dâire adliyyede yapılmasından dolayı aleyhimize kıyâm ederek Sultan Abdülaziz Han hazretlerine hayli si'âyet etmiş idi. Ol vakit Âlî Paşa müstakil bi'r-re'y olduğu cihetle eğerçi bu makule esbâbın çendân te'sîri olamazdı. Lâkin azlimiz anın indinde dahi mültezem olduğundan bu türlü şeyleri bahâne

ittihâz etmekle seksen yedi senesi muharreminin yirmi dördünde Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye nezâretinden infisâlimiz vuku'iyle uhdemize Hüdâvendigâr vilâyeti vâliliği tevcîh olundu. Çend rûz sonra andan dahi ma'zûl ve kayd-i hayât şartiyle muhasses olan şehriye on bin kuruş ma'âş ile hânemizde ikaamet ederek *Târih-i Cevdet*'in tahrîriyle meşgul olduk.

Fî 4 ramazan sene 99 çarşamba ve fî 7 temmuz sene 98[1]

Âlî Paşa münharifü'l-mizâc olup gittikçe hastalığı kesb-i şiddet etmekte olduğu esnâda mukaddemâ aleyhimde kendisine ilkaa olunmuş olan sözlerin hep ifirâ olduğunu tahkîk eylemiş ve dâimâ celîs-i müdâhene-enîs-i musâhabeti olan Şûrây-i devlet reîsi Mısır'lı Kâmil Paşa'dan me'mûlün hilâfı ve kaaide-i insâniyyet ve mürûete münâfî olacak mertebe vefâsızlık âsârı görmüş olduğundan bi't-tabı' fakîre müteveccih olup hattâ alâ-rivâyetin fakîri Şurây-ı devlet riyâsetine getirmek istemiş ise de hastalığı ziyâde iştidâd bulmağla artık Bâbıâlî'ye gelemez ve Mabeyn-i hümâyûn'a gidemez olduğu cihetle buna muvaffak olamayıp fakat 88 senesi cumâde'l-âhiresinin sekizinde uhde-i fakîre Şûrây-i devlet âzâlığı tevcîh ve Tanzîmât dâiresi riyâsetine ta'yîn ettirmiş idi; ve ber-vech-i bâlâ Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye nezâretinden infisâlimizde Mecelle cem'iyyeti dâire-i Meşihat'e nakl olunarak ders-i âm hocalarından ve sudûrdan Şehzâdeler hocası Gerdan-kıran Ömer Efendi Cem'iyet'in riyâsetine ta'yîn ve ders-i âm hocalarından diğer ba'z-ı zevât dahi Cem'iyet'e ilhaak olunmuş idi. Hâlbuki hoca efendilerin mu'âmelât-ı fikhiyyede bidâ'aları olmadığı gibi sâkk ve sebk-i kelâma ve mu'âmelât-ı enâma aslaa âşinâ olmadıkları cihetle Mecelle cem'iyyeti'ne hiç münâsebetleri yok idi. Lâkin makaam-ı Meşîhat'de bulunan Kezûbî Hasan Efendi dahi bu bâbda vukufsuz olduğu cihetle hoca efendilerin bu işe yaramıyacaklarını derk ü tefattun edemiyordu. Binâen - aleyh bu cem'iyyet-i cedîde der-dest-i tebyîz bulunan beşinci kitâbı tahtîm

[1] Onaltıncı defter burada sona ermektedir.

ü takdîm ile tab'ettirdikten sonra altıncı kitâb olmak üzere bir de *Kitâbü'l-vedî'a* kaleme alıp anı dahi tab'ettirdi ise de evvelki kitâblar ile mütenâsib olmayıp her tarafdan itirâzâta uğramış ve evvelki kitâblar gibi kabûl-i âmmeye mazhar olamayıp *Mecelle* işinin ehemmiyeti takdîr ve matlûba muvâfik sûrette itmâm olunabilmesi riyâset-i fakîre mevkuf olduğu teslîm olunmuş idi. Bu cihetle ber-vech-i bâlâ Şûrây-i devlet'in Tanzîmât dâiresi riyâsetine me'mûriyetiniz ile berâber Mecelle cem'iyyetinin riyâseti dahi yine fakîre ihâle buyruldu Ol vakit *Kitâbü'l-vedî'a*'nın nüseh-i matbû'aları imhâ ile altıncı kitâb olmak ve mesâil-i vedî'a dahi bu kitâbdan bir bâb olmak üzere *Kitâbü'l-emânât* yazılmıştır.

Ol esnâda Âlî Paşa vefât etmekle yerine 88 cumâde'l-âhiresinin yirmi ikisinde Bahriye nâzırı Mahmud Paşa sadrâzam oldu ve hemen ma'âşâtın tenkîhâtına kıyâm ve kendi riyâseti tahtında bir tenkîhât komisyonu teşkîl ve ba'dehû bunu islâhât komisyonu tesmiye etti ve sene-i mezbûre zi'l-hiccesinin beşinde fakîri dahi âzâlık ile bu komisyona me'mûr eyledi. Ol esnâda *Mecelle*'nin altıncı kitâbı gibi yedinci kitâbı dahi hıtâm bulmağla ikisi birden 89 senesi evâilinde tab'olunmuştur ve ol vakit makam-ı Sadâret'den verilen emir üzerine devletce lüzûm görülen islâhâta dâir lâyiha kaleme alınmış olduğundan sûreti zîrde tahrîr olunur.

Lâyiha

Her yerde hükûmetlerin tebe'aya karşı iki vazîfesi olup biri ihkâk-ı hukuuk-ı ibâd ve diğeri hıfz-ı bilâd mes'eleleridir. Birinci vazîfe ki umûr-ı adliyye demektir bunun îfâsına mahkemeler me'mûr olup rüz-merre bu vazîfenin îfâsiyle meşgul olurlar. İkinci vazîfenin îfâsı dahi hey'et-i askeriyyeye âid olup lede'l-hâce îfây-i vazîfe edebilecek sûrette hâzır u müheyyâ bulunur. Bir tâife mahkemeler tertîb ettiği gibi devlet hey'etine girmiş demek olup mahkemeleri ne kadar muntazam ve mükemmel olur ise kuvve-i ma'neviyyesi ana göre müstekmel olur. Ancak kuvve-i harbiyyesi ne kadar mükemmel ise dâhilen ve hâricen azamet-i şânı dahi ana göredir. Bir hükûmet bu iki vazîfeyi îfâ eder olucak tebe'ası bi-hakkin anın evâmirine imtisâl ile bilâ-fütûr anın tekâlîfini îfâya mecbûr olurlar. Ahâliye evâmir-i hükûmeti teblîğ ve

tekâlîf-i mîriyyeyi hakkaniyet üzere tahsîl ve masârif-i adliyye ve askeriyye ve sâireye vefâ edecek mebâliği istîfâ ve memleketin menâbi'-i servetini yoklayıp vâridâtı tezyîd ve mûcib-i servet olan emr-i ticâreti tevsî' ve her iş için ehl ü erbâbını tehyie vü i'dâd etmek ve düvel-i sâire ile olan revâbıt-ı münâsebâtı gözetmek gibi mesâlih-i mühimme dahi kuvve-i icrâiyyeye mufavvezdir ve buna müteferri' olan işler dâhiliye ve hâriciye ve mâliye ve nâfi'a ve ma'ârif-i umûmiyye gibi mütenevvi' ve yek-diğere mübâyin kısımlara münkasimdir ki bunlara umûr-ı mülkiyye ve siyâsiyye ve emr-i idâre denilir.

İşbu mesâlih-i siyâsiyye bir taraftan umûr-ı adliyyeye ve bir taraftan umûr-ı askeriyyeye dokunur ve ikisinin dahi devâm-ı intizâmı idâre-i mülkiyyeye te'alluk eden işbu icrâât-ı mühimmenin hüsn-i cereyânına tevakkuf eder. Zîrâ hey'et-i adliyye ve askeriyyenin masârifine vefâ edecek mebâliğin tedâriki kuvve-i icrâiyyeye âid olan mesâlih-i mühimmenin yolunda deverânına mevkuf olduktan başka mahkeme ilâmlarının yoluyla icrâsı ve tahsîl-i ulûm u ma'ârif işleri sekteden vikaaye olunarak ihtiyâcât-ı zamâna kâfî hâkimler yetiştirilmesi ve nüfûs defterleri yolunda tutulup ve hakkaniyet üzere kur'a çekilip de bir sûret-i meşrû'ada mıkdâr-ı kâfî neferâtın hey'et-i askeriyyeye teslîm edilmesi gibi umûr-ı adliyye ve askeriyyenin mevkufûn-aleyhi olan mesâlih-i mühimme hep kuvve-i icrâiyyeye âid olup umûr-ı adliyye ve askeriyyenin devâm-ı intizâmı kuvve-i icrâiyyenin mihver-i lâyıkında deverânına mütevakkıfdır ve illâ ihtiyâcât-ı zamâna kâfî hâkim bulunamaz ve hey'et-i askeriyyenin hüsn-i intizâmı muhâfza olunamaz olur. Kaldıki bir sâatın çarhları yek-diğere merbût ve sıhhat üzere işlemesi her çarhının düzgün ve bir-birine uygun olmasiyle meşrût olduğu gibi umûr-ı devlet dahi bir-birine merbût ve intizâm üzere cereyân eylemesi hepsinin hüsn-i intizâmda mütenâsib ve mütenâsık olmasına menûttur. Ale'l-husûs hey'et-i icrâiyye intizâmsız olduğu hâlde diğer hey'etlerin devâm-ı intizâmı kaabil olamaz. Zîrâ bir hey'et-i gayr-ı muntazama bir hey'et-i muntazamayı ne besliyebilir ve ne de hüsn-i isti'mâl eyleyebilir. Elhâsıl bir devletin devlet-i muntazama olması şu'ubât-ı idâresinden her birinin intizâmına mütevakkıfdır. Bir şu'benin intizâmsızlığı diğer şu'ubâtının intizâmına halel getirir. Meselâ şu'ubât-ı idâre hep intizâm üzere cereyân edip de yalnız nâfi'a işleri geri kalsa yollar bozulur köprüler yıkılır. Emr-i ehemm-i ticâret geri kalır. Zürrâ' dahi mahsûlâtını satamaz. Memlekette servet artmaz. Bundan ise hazîne-i devlet mutazarrır olduktan başka lede'l-hâce asker sevkinde su'ûbet çekilir. Mühimmât naklinde müşkilât görülür.

Mukaddimât-ı meşrûha ile sâbit olur ki devletin hey'et-i icrâiyye ve adliyye ve askeriyyesi bir tarz-ı muttarid ve hep sıyâk-ı vâhid üzere muntazam olmak lâzımdır ve tafsîlât-ı ma'ruzaya göre me'mûrîn-i devlet üç kısma münkasim olur ki icrâ me'mûrları ve hükkâm ve zâbitân-ı askeriyyedir. İfây-i vazîfe husûsunda hâkimler ümerây-ı askeriyyeye benzer. Zîrâ askerlik emr u incâzdan ibâret olmasiyle askere verilen emr ü ta'lîmât hep kat'îdir ve sınıf-ı askerî kanûnuna itâ'at ve âmirleri tarafından verilen ta'lîmât-ı mahsûsaya tevfîk-i hareket ile îfây-i vazîfeye me'mûr olup evâmiri şerh ü tefsîre me'zûn değillerdir. Binâen-aleyh kanûn ve ta'lîmâta muvâfık hareketlerinden dolayı bir netîce-i muzırre çıksa bile mes'ûl olmazlar ve kanûn ve ta'lîmâta muhâlif hareketleri bir kaa'ideyi müntic olsa bile emre muhâlif hareket eylemiş olduklarından dolayı mustehak oldukları mücâzâttan kurtulmazlar. Hâkimlerin merci'i olan şer'-i şerîf ve kanûn-ı münîf dahi kat'îdir. Hâkimler husûsât-ı vâki'ayı şerh ve kanûna tatbîkan kemâl-i adâlet üzere fasl u hasme me'mûrdurlar. Kendi mahkeme-i vicdâniyyelerine mürâca'at ile hükm edemezler. Bu cihetle sûret-i îfây-i vazîfede askere benzerler; ve bir de bu iki sınıfın dahi işleri mütenevvi' olmayıp sâde ve nesek-i vâhid üzeredir. Binaen-alâ-zâlik ikisinin dahi vazîfeleri mazbût ve müdevven ve kendilerine verile-gelen emr ü talîmât kat'îdir. İcrâ me'mûrlarının hizmetleri ise o kadar mütenevvi' ve müteşa'-'ibdir ki tamâmiyle bir kaa'ide-i muttaride altına alınamaz. Belki emr-i siyâset ve idâre neden ibâret olduğu hakîkatiyle ta'rîf bile olunamaz. Bu cihetle bir tarafa gönderilen icrâ me'mûrlarına her ne kadar mufassal ta'lîmât verilse ekseriyâ netîce-i matlûbenin istihsâli anların dirâyet ve reviyyetlerine havâle oluna-gelmiştir. Zîrâ umûr-ı siyâsiyyede hâl ü mevki'in îcâbına dikkat etmek ve ahâlînin mizâcını gözetmek lâzım gelir ve çok defâ nass-ı ta'lîmâtın doğrudan doğruya icrâsı muvâfık-ı maslahat olamaz. Bu cihetle icrâ me'mûrları vardıkları memleketin töresini bilip ve ahâlîsinin tavr u mizâcını öğrenip de ana göre îfây-i me'mûriyyete ibtidâr ederler; ve rûh-ı maslahatı der-pîş edip ana göre yedlerindeki evâmir ve ta'lîmâtı şerh ü tefsîr ve îcab-ı hâl ü mevki'e tevfîk ederek netîce-i matlûbeye mûsil olabilecek yola giderler; ve îcâb-ı hâl ü mevki'i gözetmeyip de işde cüz'î bürüz peydâ olsa reviyyetsizlikler makdûh u mu'âteb olurlar. Binâen-alâ-zâlik umûr-ı siyâsiyyede iş âdemi olmanın mektebi yine işdir. Ya'nî çok vakit iş içinde bulunmaktı derler. Bu cihetle sahîh icrâ me'mûru olabilmek için müddet-i medîde istihdâm ile pek çok mümârese lâzım gelir; ve eğerçi me'mûrînin diğer sınıfları ve belki her sınâ'at ashâbı dahi ameliyyât ve mümârese ile

kesb-i melekeye muhtâcdırlar. Nazariyyât ancak ameliyyât ile hâsıl olan melekenin istikmâline sebeb olur. Yoksa ameliyyât olmadıkça yalnız nazariyyât bir husûsda medâr-ı amel ü hareket olamaz. Ammâ yalnız ameliyyât ile nâkıs olsa bile yine iş görülür. Bir işi bilmek ile yapabilmek beyninde bu'd-i ba'îd vardır. Dülger bir ağacı keser ile keser iken gören âdem nasıl kesildiğini öğrenip bilir. Ammâ meleke hâsıl etmedikçe ol işi beceremez. Kezâlik yalnız ilm-i fıkhı bellemek ve Düstûr'u ezberlemek ile bir âdem hâkim olamaz. Mahkemelerde bir müddet istihdâm ile kesb-i melekeye muhtâc olur. Me'mûrinin diğer sınıfları dahi istihdâm olunacakları işlerde kezâlik ameliyyât ile kesb-i meleke etmiş olmaları lâzım gelir. Şu kadar var ki hükkâm ve zâbitân-ı askeriyyenin ber-vech-i bâlâ vazîfeleri sâde ve mazbût olmağla nazariyyât-ı lâzimeyi ikmâl ettikten sonra az vakit zarfında ameliyyât görmekle kesb-i meleke edebilirler.

İcrâ me'mûrları ise hizmetlerinin mütenevvi' ve müteşettit olmasından nâşî daha ziyâde tecârib ve ameliyyât ile kesb-i melekeye muhtâc olurlar. İcrâ işi sırf tecribeye müstenid gibi bir keyfiyettir ve eğerçi mu'âmelât-ı asra göre icrâ me'mûrları dahi umûr-ı mülkiyyece lâzım gelen ma'lûmâtı istihzâr eylemiş olmaları lâzime-i hâldendir. Ancak anlara tekerrür-i ameliyyât ve tecârib ile kesret-i mümârese elzemdir. Elhâsıl mesâlih-i devletin her şu'besi yek-diğere mütenâsib ve mütenasık olarak muntazam olmadıkca devletce temâmî-i intizâm hâsıl olmaz. Askerî sınıfı matlûb olan derece-i intizâmı bulmuş ve diğer sınıflar ana nisbetle geri kalmış olduğundan askerden bahse hâcet olmayıp ancak diğer sınıfların islâhât-ı lâzimesi hakkında ber-vech-i âtî ba'z-ı mutâle'ât-ı kaasıranın arz u ifâdesine ibtidâr olunur.

Hükkâmın fakîh ve kavânîn-i devlete âşinâ olmaları birinci şarttır. Bir mühendisin tabâbette ve bir tabîbin mühendislikte istihdâmı kaabil olmadığı gibi fıkıh ve kanûn bilmeyen kimesnenin dahi ulûm-ı sâirede mahâreti olsa bile hâkimlikte istihdâmı câiz olamıyacağı isbâta muhtâc değildir. Bundan başka Mekteb-i tıbbiyye'de yalnız nazariyyât görmüş olan bir şâgird ameliyyât görmedikçe icrây-i tabâbet edemiyeceği gibi hükkâmın dahi ilm-i fıkıh ve kanûn öğrendikten sonra muhâkemâtta istihdâm ile kesb-i meleke etmiş olmaları lâzım geleceği bâlâda bast u temhîd olunan mukaddimât ile müsbettir.

Hâkimlere lâzım olan nazariyyâtın sûret-i matlûbede tahsîli ile ihtiyâcât-ı asra kâfî hâkimler yetiştirmek için şimdiden tedâbîr-i lâzime ittihâzı elzemdir; ve şimdi tarîk-ı ilmiyyede gerek mahâkim-i

şer'iyyede ve gerek mahâkim-i nizâmiyyede istihdâma elverişli zâtler bulunabileceğinden ve bunların içinden güzîdeleri alınarak kanûn-âşinâ zâtler ile birleştirildikten ihtiyâcât-ı arsa kifâyet edebilecek mahkemeler teşkîl olunabileceğinde ve bunların hüsn-i intihâbına fevka'l-âde dikkat ü i'tinâ olunmak lâzım gelir; ve cinâyet meclisleri için tarîk-ı kalemiyyede dahi epeyce âdemler yetişmiş olduğundan cinâyet meclisleri için lâzım gelen me'mûrîn-i kanûniyyenin bunlardan intihâbı muvâfık-ı maslahat olur. Ancak gerek mahâkim-i şer'iyyede ve gerek mahâkim-i nizâmiyyede asıl lâzım olan mahkemeler hakkında âmmenin emniyeti olup bu dahi hükkâmın kendi hâllerinden emîn olmalarına tevakkuf eder. Binâen-alâ-zâlik hâkimler vech-i meşrûh üzere bir kaa'ide-i sahîhe üzere intihâb olunduktan sonra lâ-yen'azl olmaları vâcibât-ı umûrdandır. Bi'l-cümle düvel-i muntazamada bu kaa'ide-i müselleme mer'iyyü'l-icrâ olduğu gibi Devlet-i aliyye'de dahi mukaddemâ haklı haksız şunun bunun başı kesilirken hâkimler bundan müstesnâ ve her türlü mekârihden masûn ve muhterem idiler. Şimdi dahi hâkimlerin bir gûne töhmetleri olmadıkça azl olunmıyacaklarına ve mahkemeler serbest olup işlerine bir taraftan müdâhale edilmiyeceğine dâhilen ve hâricen efkâr-ı âmmeyi kandıracak tedbîr ne ise anın ittihâzı elzemdir.

Mahâkimin derece derece tertîbine gelince beyândan müstagnî olduğu üzere asıl mahâkeme iki derecedir ki bidâyeten ve istînâfen rü'yet-i da'vâ olunur. Andan sonra mahâkime mahâll olmayıp fakat hüküm îlâmları Mahkeme-i Temyîz'de tedkîk olunur ve bidâyeten muhâkemeden mukaddem bir de sulh ile tesviye-i maslahat sûreti olmağla bu kerre Dersaâdet'de bir cem'iyyet-i sulhiyye teşkîl buyruldu ve muhassenâtı görüldü. Binâen-aleyh gerek Dersaâdet'de ve gerek taşralarda mevki' be-mevki' sulh meclisleri yapılmalı ve sulh ile tesviye-i maslahat kaabil olmaz ise ol vakit mahkemeye havâle olunmalıdır. Mahâkimin tertîb-i derecâtı mülkiye me'mûrlarının tertîbine tâbi' olduğundan mülkiye sınıfının derecâtı nasıl tertîb olunursa adliye işlerinin dahi ana göre taksîm ü tertîbi münâsib olur.

Gelelim mesâlih-i mülkiyyeye ve tevâbi'ine : Kuvve-i icrâiyyeye âid olan işler ber-vech-i bâlâ mütenevvi' ve pek nâzik cihetleri hâvî olmağla devlet bu işleri gördürmek için mütenevvi' liyâkatte ve mütefâvit kifâyette pek çok kâr-güzâr ve mücerrebü'l-etvâr me'mûrlara muhtâcdır. Eğerçi me'mûrîn-i adliyyece dahi noksânımız var ise de icrâ me'mûrlarınca noksânımız daha ziyâdedir ve günden güne tenâkus etmektedir. Mülkiye mektebi îcâb-ı vakt ü hâle göre tevsî' ve ders cedvellerini ana göre tertîb ile bu-

radan çıkarılacak zevâtı derece derece hidemât-ı mühimmede istihdâm ile hüsn-i idâreye muktedir bendegân yetişdirmek zarûriyyât-ı asırdandır; ve şimdiki hâlde oldukça mücerreb olanları hüsn-i intihâb ve istihdâm ile icrâât-ı devleti yoluna koymak ferâiz-i hâliyyedendir; ve âdeme iş aramaktan vaz geçip de işe âdem aramak kaa'idesi meslûk-i kadem-i i'tibâr olursa az vakit zarfında idâre-i memlekete muktedir bendegân yetişeceği müsellemâttandır. Bu kaa'idenin icrâsı ان الله يأمركم ان تؤدوا الامانات الى اهلها *âyet-i kerîmesine hakkiyle imtisâlden kinâyet ve emr-i idâre vü siyâsetin rûhu bu âyet-i kerîmeye tevfik-ı hareketten ibârettir. Bunun ma'nâsı her işi ehline tefvîz demek olur bunun sûret-i icrâsı dahi her âdemi ehli olduğu işde kullanmakla olur. Yoksa bir husûsda ehl olan bir kimse ehl olmadığı diğer bir husûsda kullanılır ise ehline tefvîz-i umûr edilmiş olmaz. Hekimi hâkimlikte ve hâkimi hekimlikte kullanmak nâ-ehline tefvîz-i umûr eylemektir. Elhâsıl herkesi ehli olduğu işde kullanmak lâzım gelir. Bununla berâber mükâfât ve mücâzât usûlüne tamâmiyle itinâ her hâlde ehemm ü elzemdir. Bu ikisi şehbâz-ı devletin iki kanadı hükmünde olup bunların birinde cüz'î za'f olsa evc-i a'lây-i ikbâl ü iclâlde uçamaz. Me'mûrîn-i devlet ahâlînin bir güzîde sınıfı olarak liyâkat ve kifâyetce efrâd-ı nâsa fâik olmak lâzımdır. Hâlbuki mükâfât olmaz ise ahâlî içinde mümtâz olacak âdemler devlet me'mûriyetlerine heves etmeyip başka işlere sülûk ederler. Devlet umûrunda kullanılacak bayağı âdemler kalır. Anlar ise enzâr-ı âmmede haysiyetsiz bir sınıf olarak kendilerine fâik olan nâsı idâreden âciz olurlar ve her sınıfın içinde ağrâz-ı şahsiyyesine teba'iyyet eden âdemler olmamak emr-i muhâl olduğundan böyleleri mücâzât görmezse sâire sirâyet ederek hey'et-i me'mûrîn içinde fenâlar çoğalır ve umûr-ı devlet düçâr-ı iğtişâş olur. Her ân ü dakîka ihkâk-ı hukuk ile icrây-i adâlet lâzım geldiği gibi hüsn-i idâre-i memlekete dahi bilâ-imhâl ikdâm olunmak vâcibât-ı umûrdan olduğuna mebnî mahâkimin sûret-i matlûbede tanzîmiyle berâber umûr-ı mülkiyyeyi bir hüsn-i hâle koymak vâcibât-ı umûrdandır. Fakat bu bâbda ibtidâ bir mes'eleye karâr verilip anda sebât olunmak lâzımdır.*

Şöyleki idâre-i umûr-ı mülkiyyede iki usûl olup biri idâre-i merkeziyye ve diğeri idâre-i gayr-ı merkeziyyedir. Düvel-i Avrupa'nın ba'zılarında ez-cümle Fransa'da idâre-i merkeziyye usûlü ve ba'zılarında ez-cümle İngiltere ve Rusya'da idâre-i gayr-ı merkeziyye usûlü mer'iyyü'l-icrâdır. Devlet-i aliyye'de ez-kadîm idâre-i gayr-ı merkeziyye usûlü cârî olduğu hâlde Tanzîmât-ı hayriyye'nin icrâsında ba'z-ı mertebe idâre-i merkeziyye usûlüne meyl olunup giderek bu usûl bayağı galebe eder gibi oldu ise de

bunun taşralarca azîm mehâziri görülmekle muahharan idâre-i gayr-ı merkeziyye usûlüne avdet olunmuş ve bunun inzibât u idârece muhassenâtı görülmüş ise de sonradan yine idâre-i merkeziyye usûlüne meyl olunup şimdi bir karışık hâlde gidiliyor. Hâlbuki bu esâs karârlaşmadıkça idârece bir sâlim yola gidilemez. İşte evvel be-evvel bu müşevveş hâlden çıkılıp da ittihâz olunacak usûl-i esâsiyye karârlaşdırıldıkdan sonra me'mûrînin derece derece vezâif ve derece-i mes'ûliyyetleri ta'yîn olunmak lâzım gelir ve bu da başlı bir işdir. Zîrâ değil taşralarda hâlâ Bâbıâlî'de ve sâir devâir-i idârede me'mûrînin derece derece vazîfeleri mu'ayyen olmadığından mesâlih-i mühimme-i devletin aksâm u envâ'ı nedir ve her nev'inin icrâsı kimlere âiddir ve her me'mûrun derece-i mes'ûliyyeti nedir gereği [gibi] ma'lûm olmadığından ekser-i mesâlih havâleden havâleye düşerek sürüncemede kalıyor.

Bâlâda arz olunan tafsîlâttan hülâsa olunabilir ki devletin umûr-ı mülkiyyesi ve ana tabi' olan umûr-ı mâliyyesi mihver-i lâyıkında cereyân etmekle berâber umûr-ı adliyyesi dahi yolunda cârî olmak umûr-ı mefrûzedendir. İşte andan sonra umûr-ı mülkiyyenin diğer şu'ubâtınca dahi terakkiyyât-ı lâzime esbâbını taharrî etmelidir. Şöyleki bu sene devletin umûr-ı maliyyesi yolunda olsa bile gelecek seneler için şimdiden umûr-ı nâfi'aya sa'y edip de menâbi'-i vâridâtı açmak ve servet-i memleketi artırmak lâzım gelir ve illâ bir iki sene sonra sıkıntı çekilir. Hâlbuki umûr-ı nâfi'anın sûret-i matlûbede terakkîsi ulûm u ma'ârifin terakkîsine menûttur. Bu cihetle ma'ârif-i umûmiyye emr-i ehemmine her hâlde itinâ levâzım-ı umûrdandır.

Yine ol evânda Süveyş kanalından murûr eden gemilerden alınan resimler hakkında Kanal kumpanyası ile ashâb-ı sefâin hakkında rû-nümâ olan münâza'alar üzerine mukademâ kanal hakkında verilmiş olan fermân-ı âlîde münderie طون دو قپاسيته (tonne de capacité) yan'î mıkdâr-ı istî'âb ta'bîrinin Bâbıâlî'den tefsîri taleb olunup Süveyş kanalı kumpanyası Fransa devleti tarafından ve hilâf-gîrâmı olan ashâb-ı sefâin dahi İngiltere devleti tarafından tesahhub olunarak iş kesb-i nezâket etmekle Bâbıâlî'de akd olunan komisyonda lede'l-müzâkere söz dağılmağla buna dâir bir lâyiha kaleme almışdım ki sûreti zîrde tahrîr olunur:

Mıkdâr-ı istî'âb hakkında lâyiha

1856 *sene-i mîlâdiyyesinde Süveyş kanalı hakkında tanzîm olunup bâ-fermân-ı âlî tasdîk olunan imtiyâz-nâmenin on yedinci maddesinde kanal-ı mezkûrdan mürûr eden sefînelerden her tonne de capacité için nihâyet onar frank resm-i mürûriyye alınması ve nizâm-nâme-i mezkûrun dördüncü maddesinde dahi resm-i mürûriyyenin her devlet sefînelerinden ittirâd ve müsâvat üzere istîfâ olunması mündericdir.*

Tonne de capacité ibâresinin ma'nây-ı terkîbîsi geminin mikdâr-ı istî'âbından ya'nî kaç tonilâtoluk hamûle alabileceğinden ibârettir ki sefînede hamûle vaz'iyçün anbar ittihâz olunmak üzere kaabil-i isti'mâl olan mahâllerdir. Şöyleki yelken sefînelerinin baş tarafında gemi tâifeleri için ifrâz olunan ve kış tarafında kaptan kamarasiyle eşyâ vaz'ına mahsûs olan mahaller ifrâz olunduktan sonra vasat-ı sefînede kalan mahâllerden dahi zincir payı tenzîl olundukta bâkî kalan boşluk demek olur. Vapurlarda bu boşluktan makina mahâlli dahi tarh u tenzîl olunmak lâzım gelir. Her devlette müceddeden inşâ olunan sefînelerin bi'l-mesâha verilen sancak beratlarında mıkdâr-ı istî'âbı derc ü tasrîh olunmak usûl-i müttehazedendir. Devlet-i aliyye'de dahi ez-kadîm gemilerin mıkdâr-ı istî'âbı kile ile ta'yîn olunarak şu kadar kilelik deyu gemilerin sıgar u kiber-i hacmi ta'yîn ü temyîz oluna-gelmiştir. Usûl-i mesâhası dahi bu vechiledir ki geminin ber-vech-i bâlâ baş ve kış taraflarında hamûle vaz'ı için kaabil-i isti'mâl olmayan yerleri birer perde ile ba'de'l-ifrâz ortasındaki boşluktan zincir payı tenzîl kılınarak ve vapurlarda bir de makina mahâlli ve kömür anbarı dahi tefrîk olunarak bâkî boş mahâller bi'l-mesâha kaç kilelik ise sefînenin mıkdâr-ı istî'âbı itibâr olunur. Muahharan Devlet-i aliyye bahriyece İngiliz usûlünü mer'iyyü'l-icrâ tutarak tonilâto ta'birini dahi isti'mâl eder olmuştur ki ticâret-i bahriyye kanûn - nâme-i hümayûnunda mezkûr u musarrah olduğu üzere kırk kile bir İngiliz tonilâtosuna müsâvî bulunmuştur. Fakat ber-vech-i bâlâ gemilerinin baş ve kış taraflarında hamûle vaz'ına sâlih olan yerleri tefrîk için gemilerin sıgar u kiberine göre bir kaa'ide ya'nî şu kadar zirâ' hacmında olan geminin baş ve kış taraflarında şu kadar zirâ' tefrîk olunmak yolunda bir nisbet-i muttaride olmayıp ba'zılar perdeleri ileri sürmekle geminin mıkdâr-ı istî'âbı azalır olduğundan bu usûl-i mesâhada ittirâd bulunamaz.

Sâir düvel-i bahriyye tonilâtoları mıkdârca mütefâvit olduktan başka usûl-i mesâhaları dahi yek diğere mugaayir olduğundan bir

devletin meselâ dört yüz tonilâtoluk bir gemisi hacmında bulunan diğer bir devlet gemisi altı yüz tonilâtoluk îtibâr olunuyor ve bu tefâvütün bir mıkdârı ol iki devletin tonilâtoları beyninde farkla u ihtilâfdan nâşî ise de bir mıkdârı dahi ikisinin usûl-i mesâhaları beynindeki ihtilâfdan neş'et ediyor; ve Devlet-i aliyye'de ez-kadîm cârî olan usûl-i mesâha ber-vech-i bâlâ bir kaa'ide-i kat'iyye-i muttarideye müstenid olmadığı gibi düvel-i sâirenin usûl-i mesâhaları dahi galat u hatâdan hâlî olmadığı cihetle sefînelerin mıkdâr-ı istî'âblarını ta'yîn edecek bir kaa'ide-i sahîhe taharrîsi için Londra'da elli-altmış sene kadar uğraşılıp nihâyet مورسون (Moorsom) nâm mühendisin ihtirâ'-kerdesi olan usûl-i mesâha intihâb olunup sâir düvel-i bahriyyenin bir takımı bu usûlü kabûl etmiş ve bir takımı dahi kabûl etmek üzere bulunmuştur; ve egerçi bu usûlün dahi biraz noksanları olduğu ba'z-ı mühendisîn tarafından beyân olunmakta ise de sâir usûl-i mesâhalara nisbetle sıhhate akreb olduğu cümlenin müsellemidir. Binâen-aleyh Tuna komisyonunda muahharan Moorsom usûlü düstûrü'l-amel tutularak fenerler idâresince ve Süveyş kanalı kumpanyasınca dahi bu usûlün ittihâzı ihtâr olunmuştur. Bunun usûl-i mesâhası bu vechiledir ki bir sefînenin evvelâ bütün hacmı mesâha olunduktan sonra hamûle vaz'ına kaabil olmayan yerleri için takrîben yüzde şu kadar tarh u tenzîl olunuyor; ve düvel-i sâirenin usûl-i mesâhalarında olduğu gibi bunda dahi gemicilere müsâ'adeli sûrette ya'nî fi'l-hakîka lüzûmu olan mıkdârdan ziyâde tenzîlât icrâ olunuyor. Bu cihetle bir gemi Moorsom usûlünce lede'l-mesâha mıkdâr-ı istî'âbı kaç tonilâtoluk îtibâr olunmak lâzım gelirse Devlet-i aliyye usûlünce mesâha olundukta mıkdâr-ı istî'âbı yüzde beşden yirmiye kadar fazlalı zuhûr ediyor.

Elhâsıl gemilerin tonne de capacité'sini ya'nî mıkdâr-ı istî'âbını bi-hakkın ta'yîn edecek bir kaa'ide henüz bulunamayıp fakat bu bâbda Moorsom usûlünün sâir kaa'idelere nisbetle sıhhate akreb olduğu her tarafdan itirâf u teslîm olunmuş ve bununla berâber bir kaa'ide-i sahîhe taharrî olunmakta bulunmuştur.

Mukaddimât-ı meşrûhaya nazaran tonne de capacité tâ'birî iki ma'nâya haml olunabilir. Birincisi bir geminin mıkdâr-ı istî'âb-ı nefsü'l-emrîsi ya'nî nefsü'l-emrde kaç tonilâtoluk hamûle alabileceği demek olur. İkincisi mıkdâr-ı istî'âb-ı i'tibârisidir ki ber-vech-i bâlâ her devlette ittihâz olanan usûl-i mesâhaca gemilerin sancak beratlarında münderic olan mikdâr-ı istî'âb-ı resmîsidir. Tonne de capacité ta'birî Süveyş kanalı mes'elesi meydana çıkıncaya kadar evrâk-ı resmiyyede görülmeyip

ibtidâ sâlifü'z-zikr imtiyâz - nâmede isti'mâl olunmuş olduğuna nazaran evrâk-ı sefâinde münderic olarak müte'ârif olan mıkdâr-ı isti'âb-ı i'tibârîye mahmûl olmadığı ezhâna tebâdür eder. Ma'a-mâ-fîh buna mahmûl olmak ihtimâli dahi dâire-i imkânda bulunduğundan ibtidâ bu ta'bîrden murâd mıkdâr-ı isti'âb-ı i'tibârî olup-olamıyacağını mevzû'-ı bahs edelim.

İmtiyâz - nâmede münderic olan tonne de capacité'den isti'âb-ı i'tibârî irâde olunacak olsa bunda iki ihtimâl vardır. Biri her sefîneden berâtında münderic olan mıkdâr-ı isti'âbına göre resim alınmak ve diğeri yalnız bir devletin mıkdâr-ı isti'âb-ı i'tibârîsi murâd olmak sûretleridir. Evvelki sûretin Devlet-i aliyye'ce ihtiyâr ü irâdesi kaabil olamaz. Zîrâ bu takdîrce iki devletin bir hacımda olan gemilerinden mütefâvit ve muhtelif mikdârda resim alınmak lâzım gelir. Bu ise imtiyâz - nâme-i mezkûrun dördüncü mâddesinde münderic olan ittirâd ve müsâvât şartına mugaayirdir; ve düvel-i ecnebiyye tebe'asına siyâk-ı vâhid üzere mu'âmele olunmak düvel-i Avrupa ile akd olunan mu'âhedeler iktizâsından olduğuna mebnî bu sûrette tebe'ası ziyâde resim vermiş olan devlet her vakit bu fıkra-i ahdiyyeye istinâden bir da'vâ der-miyân edebilir; ve bu tefâvüt ve ihtilâfın menşe'i düvel-i bahriyyede müsta'mel olan tonilâtoların tefâvüt-i mıkdârı ile usûl-i mesâhanın mübâyenet ve ihtilâfı husûsları olup eğerçi Devlet-i aliyye tersânesinde müsta'mel olan tonilâto ingiliz tonilâtosuna muvâfık bulunmak hasebiyle bir cedvel tertîb olunup da düvel-i sâire tonilâtoları ingiliz tonilâtosuna tahvîl olunarak evvelki cihetten neş'et eden tefâvüt ber-taraf edilir ise de ikinci sebebden ya'nî usûl-i mesâhanın ihtilâfından neş'et eden tefâvüt ber-taraf edilemez ve tebe'ası ziyâde resim veren devletin ber-vech-i meşrûh der-miyân edeceği da'vâya cevâb verilemez; ve eğerçi Süveyş kanalının küşâdında gemilerin mesâhası için henüz elde bir kaa'ide-i muttaride-i müselleme bulunmadığı cihetle Mösyö de Lesseps çâresiz bu yolu ihtiyâr ederek her sefînenin evrâk-ı resmiyyesinde münderic olan mıkdâr-ı isti'âb-ı i'tibârîye göre resim almağa başlamış ise de bunun îlânında muvakkat bir şey olduğunu derc etmiş idi; ve bunda ittirâd ve müsâvât yok ise de muvakkat ve hem de ale'l-umûm gemiciler hakkında müsâ'adeli bir sûret olduğuna mebnî bir tarafdan îtirâz olunmamış idi. Hâlbuki bir îtirâz vuku' bulsaydı Devlet-i aliyye şarten ve ahden bu sûreti men'ile bir kaa'ide-i muttaride ittihâz etmek üzere Mösyö de Lesseps'e emir vermeğe mecbûr olurdu. Kaldı ki tonne de capacité terkîbinin Fransızca imlâsında tonne kelimesinin âhirinde edat-ı cem' olmayıp müfred olarak

yazılmış olması dahi bir mikyâs-ı müfred-i mutlak murâd olduğuna delâlet eder ve murâd eğer پاپیه دو بور (papier de bord) evrâk-ı sefînede münderic ve mütefâvit olan mıkdâr-ı isti'âb-ı i'tibârî olsa âhirine edât-ı cem'olan اس harfi ilâve olunmak lâzım gelirdi.

Şıkk-ı sânîye ya'nî düvel-i bahriyyeden birinin mıkdâr-ı isti'âb-ı i'tibârîsi murâd olmak sûretine gelince bu dahi murâd-ı Devlet-i aliyye'ye mugaayir görünür. Zîrâ düvel-i bahriyyeden her kangısının mikyâs-ı i'tibârîsi irâde olunsa tercîh bilâ müreccih olur ve eğerçi Paris bidâyet mahkemesinde: "alınacak resim fransız akçesi olmak karînesiyle bunun mikyâsı dahi Fransa'nın mıkdâr-ı isti'âbı olmak lâzım gelir" denilmiş ise de bu dahi şâyân-ı kabûl bir hüküm değildir. Zîrâ murâd Fransa mikyâsı olsaydı akçenin cinsi frank deyu ta'yîn olunduğu gibi mikyâs dahi Fransa tonilâtosu deyu tasrîh olunmak lâzım gelirdi; ve bir mu'ayyen mıkdâr-ı isti'âb-ı i'tibârî murâd olunacak olduğu takdîrde bu imtiyâzı vermiş olan Devlet-i aliyye kendi mıkdâr-ı isti'âb-ı i'tibârîsini murâd eylemiş olmak lâzım gelir. Yâhud Devlet-i aliyye'nin usûl-i mesâhasiyle Moorsom usûlü beyninde ber-vech-i bâlâ yüzde beşten yirmiye kadar bir fark u tefâvüt-i cüz'î var ise de Devlet-i aliyye tonilâtosu ingiliz tonilâtosuna müsâvî bulunduğuna ve imtiyâz - nâmenin tasdîk olunduğu esnâda Moorsom usûlü İngiltere'ce düstûrü'l-amel tutulup milel-i sâire taraflarından dahi bunun sâir kavâ'id-i mesâhaya nisbetle sıhhate akreb olduğu musaddak ve müsellem olduğuna nazaran Devlet-i aliyye'nin dahi tonne de capacité'de nmurâdı bu idi denilebilir ise de muahharan Devlet-i aliyye sefâinin mesâhası hakkında muttarid ve müttehid bir kaa'ide bulunmak üzere bir meclis-i muhtelit-i umûmî teşkîli için düvel-i bahriyyeye verdiği takrîrlerde Süveyş kanalı müşkilâtının dahi meydanda olduğundan bahs etmesiyle imtiyâz - nâme-i mezkûrda münderic olan tonne de capacité'den murâdı henüz ta'yîn ü tahdîd olunmamış bir mikyâs olduğunu işrâb etmiş idi. Bunun üzerine şimdi Devlet-i aliyye'nin murâdı öyle mu'ayyen ü mahdûd olan bir mikyâs idi denilse zikr olunan takrîrlerin mündericâtına münâfî görünür.

İşte şu deliller ile sâbit oluyor ki Devlet-i aliyye'nin murâdı mıkdâr-ı isti'âb-ı nefsü'l-emrî olup ancak bunun ta'yîni husûsunda henüz bir kaa'ide-i muttaride ittihâz olunmamış olduğundan muahharan bir meclis-i muhtelit-i umûmînin teşkîline karâr verilmiştir; ve bu meclisde intihâb olunacak usûl-i mesâha her yerde düstûrü'l-amel olmak lâzım geleceği gibi Süveyş kanalından geçen gemilerin tonne de capacité'sini ta'yîn emrinde dahi mer'iyyü'l-icrâ olacağı ve ol vakte kadar bir muvakkat

kaa'ide ittihâz olunmak lâzım geleceği der-kârdır; ve kanalın küşâdından evvel muvakkaten olsun ittihâz olunacak kaa'ide ta'yîn olunabilirken mübhem bırakılmış olduğundan Mösyö de Lesseps kanalın küşâdında kendiliğinden olarak muvakkat olmak üzere ber-vech-i bâlâ her geminin evrâk-ı resmiyyesinde müderic olan mıkdâr-ı isti'âb-ı i'tibârî üzerine resm-i mürûriye ahzine mubâderet etmiş idi. Muahharan Moorsom usûlünün yine muvakkat olarak ittihâzına karâr verdiğini her tarafa îlân ettiğinde dahi bir günâ îtirâza uğramadıktan başka İngiltere devletinin ticâret nezâreti tarafından kendisine teşekkürü hâvî tahrîrât gönderilmiş idi. De Lesseps ise Moorsom usûlünü tamâmiyle icrâ etmeyip gûyâ bundaki hatâları islâh yolunda ba'z-ı ta'dîlât ve tagyîrât icrâ etmekle her tarafdan şikâyetler tevellüd eylemiş ve bunun üzerine Devlet-i aliyye'den işbu tonne de capacité ta'bîrinin tefsîri istenilmiştir. Bu ta'bîrden murâd ise ber-vech-i bâlâ mıkdâr-ı isti'âb-ı nefsü'l-emrî olduğu te'ayyün edip ancak bunun için henüz bir kaa'ide-i muttaride-i sahîhe bulunmamış olduğundan bunun sûret-i ta'yîni re's-i mes'ele-i münaza'a olmuştur.

Şöyleki de Lesseps böyle mutlak bir mıkdâr-ı isti'âb üzerine onar frank resim almağa me'zûn olduğundan dolayı bunun hod be-hod ta'yînine dahi kendisince salâhiyet görüp bir mühendis komisyonu teşkîl ve Moorsom usûlünü esâs ittihâz ile ba'z-ı ta'dîlât icrâ ettirerek bir mikyâs-ı isti'âb-ı nefsü'l-emrî ihdâs etmiş ve bir seneden beri ana göre resim almağa mübâderet eylemiştir. Ashâb-ı sefâin ise bu vechile resim îtâsına mecbûr olmuşlar ise de bu resimlerin zemâimini protesto tahtında olarak vermişler; ve bundan dolayı iştikâ yolunda Bâbıâlî'ye mürâca'atler vuku'a geldiğine mebnî Devlet-i aliyye dahi de Lesseps'in böyle hod be-hod bir indî usûl-i mesâha ittihâzından sarf-ı nazar eylemesini Hidîviyyet-i celîle vâsıtasiyle kendisine bildirmiş olmasiyle de Lesseps'e mıkdâr-ı isti'âb-ı nefsü'l-emrî üzerine resm-i mürûriye almak me'zûniyetini vermiş ise de bunun ta'yîni için hod be-hod bir kaa'ide ittihâz edebilmek salâhiyetini vermemiş idüğini beyân etmiş; ve bu vechile tonne de capacité ta'bîrini bir nevi' tefsîr eylemiş oluyor; ve şimdi ortaya konulacak tefsîr ise mukaddemâ Bâbıâlî'ce cereyân eylemiş olan muhâberâtın hâricinde olamıyacağı müsellemâttan bulunmuştur.

Elhâsıl Devlet-i aliyye'nin tonne de capacité'den murâdı bir mıkdâr-ı isti'âb-ı nefsü'l-emrîdir. Fakat bunun ta'yîni için der-miyân olunacak usûl-i mesâha devletce resmen musaddak olmak lâzımdır ve şimdilik bir muvakkat usûl ittihâz olunmalıdır. De Lesseps ise hod be-hod

bir mıkyâs-ı isti'âb ittihâz edebilmeğe kendisinin salâhiyeti olduğu zanniyle hod-serâne bir kaa'ide-i mesâha ihtirâ' u ittihâz etmiştir. Bu zannı ise hatâ olduğundan ber-vech-i bâlâ Hidîviyyet-i celîle vâsıtasiyle bundan sarf-ı nazar eylemesi kendisine tebliğ olunmuştur. Ma'a-mâ-fih de Lesseps'in ihtirâ' eylemiş olduğu işbu usûl-i cedîdenin nefsü'l-emre mugaayır olduğunu isbât eylemek dahi şimdi kaabil olamaz ve de Lesseps'-in geçen seneden beri protesto tahtında olarak almış olduğu fazla rüsûmâtın reddini mûcib olacak bir madde-i sarîhe olmadığından de Lesseps bu zemâimin reddine dahi icbâr olunamıyacağı gibi ileride resmen bir kaa'ide-i muttaride ittihâz olununcaya dek işin böyle bir hâl-i teşvîşde bırakılması dahi tecvîz olunamaz; ve ol vakte kadar protesto tahtında olarak ale'l-hisâb sûretiyle resm-i mürûriye alınıp da ba'dehû hisâb görülmek dahi kaabil olamaz.

Binâen-alâ-zâlik meclis-i muhtelit-i umumîde intihâb olunacak usûl-i mesâha her yerde düstûrü'l-amel olacağı gibi Süveyş kanalınca dahi mer'iyyü'l-icrâ olmak üzere şimdilik sıhhate akreb olduğu cümlenin müsellemi olan Moorsom usûlü Tuna komisyonunda olduğu gibi Süveyş kanalında dahi mu'teber tutulmalıdır ve ol vakte kadar alınmış olacak rüsûmâttan dolayı ne sefâin ashâbının Süveyş kumpanyasından ve ne de kumpanyanın anlardan bir şey aramağa salâhiyetleri olmamalıdır ve şâyed ki kumpanya tarafından arz-ı ihtiyâç olunursa mukaddemâ on franka bir frank zammına müsâ'ade buyrulduğu gibi bunun üzerine biraz şey zammına dahi musâ'ade buyrulmalıdır.

Bu lâyihamız komisyonda ekseriyyet-i ârâ ile tasdîk olunarak anın üzerine bir meclis-i muhtelit teşkiline karâr verildi ve her devletten birer me'mûr-ı murahhas gelerek Dersaâdet'de Tersâne'de akd olunan konferansda müzâkerât-ı amîka icrâsiyle her tarafta düstûrü'l-amel olmak üzere bir mıkdâr-ı isti'âb ta'yîn edilmiştir.

Fransa'da müsta'mel olan mîzân ve mikyâl ve mıkyâsların Memâlik-i osmâniyye'de dahi isti'mâli mukaddemâ Âlî Paşa zamânında Şurây-i devlet'ce müzâkere olunduğu sırada yapılacak ölçülere ne türlü târih konulmak mes'elesi mevzû'-ı bahs olarak sene-i şemsiyye îtibârı müreccah görülmüş ise de bizim Mâliye'ce isti'mâl ettiğimiz sene-i şemsiyye sene-i hicriyye-i kameriyyeye mensûb olduğundan dâimâ tefâvüt üzere olup târîh-i hicrîyi terk etmek dahi câiz olamıyacağına mebnî bir

karâr verilememiş ve bu bâbda re'y ü mutâla'a-i fakîr dahi suâl olunmuş idi. Binâen-aleyh bir sene-i şemsiyye-ı hicriyye ittihâzının münâsib olacağına dâir lisânımızda zebân-zed olan ta'bîrât ile herkesin anlayacağı sûrette bir risâle yazıp *Takvîmü'l-edvâr* tesmiye ettim ve lisân-ı türkî ilim lisânı olamaz diyenlere lisânımızın her şey'e kaabil olduğunu ve bu lisân ile her fenden güzel eserler yazılabileceğini tasdîk ettirdim.

Evrâk-ı mevḳûte ta'bîri ibtidâ bu risâlede isti'mâl olunmuştur ki Fransızca'da پریودیق (périodique) kelimesinin tercümesidir. Yine ol esnâda tab'olunnan *Kitâbü'l-icâre*'de dahi mevḳût kelimesi kullanılmış idi. Ondan sonra gerek üdebâ ve gerek hükkâm arasında bu kelimenin isti'mâli âdet olmuştur. Ondan evvel périodique kelimesinin Bâbıâlî'ce tercümesi ma'lûm değil idi. Hattâ zîrde beyân olunacağı vechile mukaddemâ Âlî Paşa *Mecmû'a-i fünûn* nâmiyle tab'olunmakta bulunan varaka-i mevkuteye yazdığı takrîzde *périodique* kelimesinin tercümesi olmak üzere *muvakkate* ta'bîrini kullanmış idi. Hâlbuki gerek Arabca'da ve gerek Türkçe'de *muvakkat* lâfzı başka ma'nâda müsta'mel olduğundan anı *mevḳût* yerinde kulllanmak hatâdır.

Bu risâlenin tahrîrinde başlıca bir maksad dahi ber-vech-i bâlâ müceddeden bir sene-i şemsiyye ittihâz olunmadığı takdîrde siviş senesinin hulûlü tekarrüb etmekle sene-i mâliyyemizin ber-mu'tâd tashîhi lâzım geleceğini ihtâr idi. Çünkü sene-i mâliyyemiz ayları şemsî ve seneleri kamerî bir sene-i i'tibâriyye olup her otuz üç senede bir senesi atlanarak tashîh oluna-gelmiştir ki buna Hazîne-i maliyye ıstılâhınca *siviş senesi* ta'bîr olunur. Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin cülûsu siviş senesine musâdif olmağla ol vakit bir sene atlanmış idi. Bin iki yüz seksen sekiz senesi dahi siviş senesi olacağından bu vechile tashîh olunması usûl-i müttehaze îcâbından idi.

İşbu *Takvîmü'l-edvâr* erbâbı indinde mazhar-ı i'tibâr olduğu hâlde Mâliye nezâretince buna çendân ehemmiyet verilmedi. Hâlbuki Mâliye hazînesinde cülûs-ı Abdülmecid Hânîde sene-i mâliyyenin tashîhi hizmetinde bulunmuş olan ketebeden yetişme muhâsebeciler var idi ve Hazîne kuyûduna lede'l-mürâca'a bin seksen yedi senesi siviş senesi olacağından gaflet olunarak yazılmış olan senedlerin çend mâh sonra tashîh olunması fermân buyurulmuştur ki sûreti zizde tahrîr olunur.

Femân-ı âlî kaydı

Mart şühûr-ı rûmiyyeden olup ve şemsiyye itlâk olunan senenin ibtidâsı olup ve dâimâ müstakir ve tagyîr kabûl etmeyip kezâlik şems tahvîl-i burûc îtibâriyle üç yüz altmış beş gün ile yevm-i vâhidin yirmi bir cüz'ünden bir cüz' gün mart hisâbınca kâmil bir sene-i şemsiyye olur ve şehr-i muharrem şühûr-ı arabiyyeden olup ve kameriyye îtibâr olunan senenin ibtidâsı olup takriben bir ayı otuz ve bir ayı yirmi dokuz gün olmağla üç yüz elli dört gün bir sene-i kameriyye olur. Bu sûretle sene-i kameriyye şemsiyye senesinden her yılda on bir gün ve bir günün yirmi cüz'ünden bir cüz' gün noksan olduğundan kamariyye ile şemsiyye seneleri mâbeyninde otuz üç sene ile dört ayda bir sene mütefâvit olup bi-hasebi't-tefâvüt şuhûr-ı arabiyye fasıldan fasıla intikaal edip mevsim-i hacc u sıyâm gâh bahâr ve gâh şitâya musâdif olup mart ale'd-devâm ibtidâ-y-i bahârda ber-karâr ve sene-i kameriyye mütedâhil ve devvâr olmakla bin seksen altı senesinde ibtidâ-i mart zi'l-hiccenin yirmi beşinci gününde vâki' olup ve seksen yedi senesi içinde mart vâki' olmamış olur. Sene-i sâbıkada tevcîh ve der-uhde olunan mîrî hizmetlerinin seksen yedi senesine mahsûb olmak üzere tevcîh ve Hazine defterlerine bu vechile kayd u tahrîr olunmuş. Bu îtibâr sahîh olmayıp tedâhül sûreti nümâyân olduğundan gayri ihtilâf-ı sene ile nizâ'dan hâlî olunmaz. Seksen yedi senesinde vâki'marttan olmak üzere senedleri tashîh olunmak için telhîs olunup arz olundukta mûcibince kayd u tashîh olunmak bâbında fermân-ı âlî sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere kayd olunmuştur.

Fî 20 ca sene 1088

Ber-minvâl-i meşrûh bin seksen yedi senesindeki tedâhülden gaflet olunarak yanlış senedler verilmiş olduğu hâlde müteâkiben tashîh olunduğu Hazîne'ce mukayyed bulunmuş ve işbu bin iki sekiz yüz seksen senesi tedâhülü evvelce *Takvîmü'l-edvâr*'ın tab' u neşri ile ihtâr olunmuş iken tashîh-i maddeye teşebbüs olunmamış ise de müte'âkiben ba'z-ı vülât-ı izâm tarafından Bâbıâlî'ye ihtâr-ı keyfiyyet (ve) ne yolda defter tutulacağı isti'lâm olunmağla fakîrin taht-ı riyâsetinde Müneccim-başı Tâhir Efendi ve Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâsından Vartan Bey ve Mekteb-i harbiyye-i şâhâne hocalarından ulûm-ı riyâziyyede şöhret-şi'âr olan Miralay Vidin'li Tevfik Bey ve Rassâd Kombari ile Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye me'mûrlarından olan Şehbazyan Efendi'den

mürekkeb bir komisyon teşkîl olundu. Komisyonda *Takvîmü'l-edvâr* ile Müneccim-başı tarafından tertîb olunan zîc cedvelleri der-miyân olunarak cereyân eden müzâkerâtın netîcesini hâvî bir mazbata kaleme alınmış ve makaam-ı Sadâret'e takdîm kılınmış idi. Sûreti zîrde muharrerdir.

Sûret-i mazbata

İşbu seksen yedi sene-i şemsiyyesi şubatı hulûl edecek seksen dokuz sene-i kameriyyesi muharremü'l-harâmının üçüncü gününde müntehî olup seksen sekiz sene-i şemsiyyesi tabî'î mefkud olduğundan gerek hazâin mu'âmelâtında ve gerek muharrerât-ı sâirede isti'mâl olunmakta olan şuhûr-ı şemsiyye târihinin hulûl edecek seksen dokuz senesinde ve andan sonra ne vechile vaz' u isti'mâli münâsib olacağının ta'yîni zımnında mu'âmelât-ı hazâin'i bozmayacak sûrette vârid-i hâtır olacak mülâhazâtın beyân u iş'ârı komisyon-ı âcizânemize havâle buyurulmağla bir kaç defâ bi'l-ictimâ' keyfiyet nihâde-i mevki'-i bahs ü te'emmül olundu.

Ma'lûm-ı âlî-i cenâb-ı hidîv-i a'zamîleri buyrulduğu vechile târihce mu'teber olan esâs üç şeyden ibâret olup birincisi târihin mebde'i ve ikincisi sene başı ve üçüncüsü zamânın takdîr ü mesâhasıdır. Târihin mebde'i her millet indinde bir büyük vak'a olarak ekseriyâ dîn ü mezhebe âid mevâddandır. Nitekim mîlâd-ı İsâ aleyhi's-selâm mebde'-i târîh-i nasârâ olduğu gibi millet-i islâmiyyenin terakkiyyâtına mebde' olan hicret-i nebeviyye dahi mebde'-i târîh-i islâm ittihâz olunmuştur. Sene başı mebde'-i târîh ittihâz olunan vak'anın senesinde bir yevm-i mu'ayyen olup ancak günü gününe mutâbakatı şart edilmemiştir. Meselâ vilâdet-i îseviyye kânûn-ı evvelin evâhirinde olduğu hâlde târîh-i mîlâdda sene başı kânûn-ı sânî ittihâz olunduğu gibi hicret-i nebeviyye rebî'ü'l-evvelin içinde olduğu hâlde şuhûr-i arabiyyenin birincisi muharrem olduğundan yevm-i hicretten iki ay on bu kadar gün mukaddem olan gurre-i muharremü'l-harâm sene başı ittihâz buyrulmuştur.

Zamânın takdîri bahsine gelince müstagnî-i arz u beyân olduğu üzere ümem-i mâziyenin ekseri bir emr-i seyyâl olan zamânı ezher-i ecrâm-ı ulviyye olan neyyireyn ile ta'yîn ü takdîr ede-gelmişlerdir. Meselâ Şems'in burc-i Hamel'e nakl ü tahvîl eylediği nevrûzdan diğer nevrûza yâhud anın mukaabili olup mevsim-i harîkde yevm-i tesâvî-i leyl ü nehâr olan Mîzân burcunun ibtidâsından Sünbüle burcunun gaayetine kadar üç yüz altmış beş ve takrîben bir rubu' gün olup buna bir sene-i şemsiyye

denilmiştir. Kamer'in bir devrine bir ay denilip on iki devri takrîben üç yüz elli dört gün ve küsûr saat ve dakîka ve sâniye ve sâire olarak bir sene-i şemsiyyeye karîb olduğundan ana dahi sene-i kameriyye denilmiştir; ve bu îtibâra göre ikisi dahi sene-i hakîkıyyedir ve ikisinin dahi her-vech-i meşrûh küsûru olduğundan bir sene tamâm şu kadar gündür denilemez. Fakat teshîl-i mu'âmelât için ümem-i sâlifeden niceleri sinîn ü şuhûru aded-i eyyâm ile tahdîd etmişlerdir. Hâlbuki mürûr-ı zamân ile zikr olunan kesirler ictimâ' ederek bu makule sinîn-i ıstılâhiyye tebeddül ü tagayyür ede-gelmiştir. Nitekim târîh-i rûmîde galat vuku'u tebeyyün ederek bi't-tashîh târîh-i frengî vaz' olunmuş ise de o dahi aded-i eyyâm üzerine mübtenî olduğundan ezmân-ı mütetâvile içinde yanılacağı fennen müsbet olan mevâddandır. Re's-i sene-i hukemâ olan nevrûz ya'nî Şems'in burc-i Hamel'e nakl ü tahvîl ettiği gün kadîm süryânîler asırlarında nisanın ibtidâsına ve teşrîn-i evvelin ibtidâsı burc-i Mîzân'ın birinci derecesine mutâbık iken el-hâletü hâzihî nevrûzun mart-ı rûmî dokuzuna tesâdüf etmesi dahi bu misillü sebeblerden nâşîdir. Hilâl-i Kamer meşhûdâttan olup burûcun hisâbları ise rasada mevkuf olduğundan hâl-i bedâvette bulunan arablar beyninde sinîn ve şuhûr-ı kameriyye mu'teber olmuş ve hilâl-i muharremin rü'yetinden diğer rü'yetine kadar bir sene-i kameriyye-i hakîkıyye olduğuna mebnî bir gûne yanlışlığa ve karışıklığa uğramamıştır.

Fakat hulefây-i abbâsiyye asrında masârif-i devlet şuhûr-ı kameriyye hisâbiyle rü'yet oluna-gelir iken öşür ve harâc-ı arâzi gibi vâridât hep hareket-i Şems'e tâbi' olan fusûl-i erba'aya göre olduğundan mürûr-ı eyyâm ü şuhûr ile hâzinenin azîm hasâra uğradığı meydana çıkınca her otuz üç senede bir seneyi atlamakla îrâd u masrafın muvâzenesine karâr verilmiş idi. Muahharan Celâlüddîn Melikşâh zamânında seneleri sene-i şemsiyye-i hakîkıyye ve sene başı Şems'in burc-i Hamel'e tahvîli gününden mu'teber olmak üzere bir târîh-i cedîd vaz' ve ol senenin nevrûzundan bed'ile takvîm ihrâcına mübâderet kılınmış idi. İşte târîh-i celâlî dedikleri bu târihdir ki sinîn ve şuhûr-ı şemsiyye üzerine mevzû' olan târihlerin en sahîhi olduğundan ashâb-ı hey'et ü zîc beyinlerinde hâlâ mu'teber ve meşhûrdur.

Devlet-i aliyye'de dahi târîh-i hicrî-i kamerî mu'teber olup ancak îrâd u masrafın muvâzenesi için şuhûr-ı şemsiyye îtibârına lüzûm görülmüş ve hulefây-ı abbâsiyye zamânında olduğu gibi her otuz üçüncü sene mefkud îtibâr edilmiş ve re's-i sene-i mâliyye mart îtibâr olunarak bu bâbda medhal-ı âzer kaaidesi ya'nî şehr-i mart kangı sene-i kameriyye-i

hicriyyede dâhil olur ise ol seneye nisbet olunup şuhûr-ı bâkiye dahi ana tâbi' ü pey-rev îtibâr olunmak usûlü düstûrü'l-amel tutulmuştur.

Gerek sene-i şemsiyye ve gerek sene-i kameriyye ikisi dahi birer mıkyâs-ı sahîhdir. Fakat biri diğere nisbetle daha uzundur. Meselâ iki yüz yirmi sekiz sene-i şemsiyye takrîben iki yüz otuz beş sene-i kameriyye ve üç yüz sene-i şemsiyye takrîben üç yüz dokuz sene-i kameriyyedir; ve yetmiş beş metro mesâfeye yüz arşın demek sahîh olduğu gibi sene-i şemsiyye îtibâriyle otuz iki yaşına vâsıl olan âdeme dahi sene-i kameriyye îtibâriyle otuz üç yaşında denilmek sahîhdir. Fakat seneler kamerî olduğu hâlde ber-vech-i bâlâ şuhûr-i şemsiyye îtibâr olundukta beher sene takrîben on birer gün fark u tefâvüt ederek bir sene şehr-i mart muharremin evâi'linde dâhil olmuş iken otuz iki sene sonra zi'l-hiccenin yirmisinden sonra dâhil ve andan sonraki mart dahi muharremin evâiline musâdif olmağla otuz üçüncü sene içinde hiç mart vâki' olmayıp şuhûr-ı bâkıyesi dahi ana tâbi' olduğundan ol senenin şuhûr-ı şemsiyyesi bi't-tabi' mefkud olur. Nitekim mukaddemâ elli beş târihinde olduğu gibi işbu seksen sekiz senesinde dahi vuku' bulacaktır ve bu şuhûr-ı şemsiyyenin sinîn-i kameriyyeye nisbeti bir emr-i i'tibârî olup medhal-i âzer kaaidesinden başka bir esâsı yoktur. Meselâ seksen yedi senesi kânûn-ı sânîsi ta'bîri seksen yedi senesinde vâki' marttan sonra gelen kânûn-ı sânî demektir; ve bu sûretle seneler yek-diğerden mütemeyyiz olup gidiyor ve medhal-i âzer kaa'idesiyle mazbût olduğundan meydanda yalnız otuz iki senede hâsıl olan bir fark u tefâvüt görülüyor; ve eğer hulefây-i abbâsiyye zamânından beri medhal-i âzer kaa'idesi terk olunup da her otuz üçüncü sene atlanmamış olsaydı şimdiye değin otuz sene kadar fark ederek el-hâletü-hâzihî elli sekiz senesi kânûn-ı sânîsinde bulunmuş olur idi. Ma'a-mâ-fîh bir şehr-i rûmî sene-i hâliyeyeye mi mensûbdur yoksa sene-i mâziyye mi mensûbdur burası yek nazarda bilinip de zihin yormağa hâcet mess etmemek için sekiz-dokuz seneden beri muharrerât ve evrâk-ı sâire-i resmiyede târîh-i kamerî yanına şuhûr-ı şemsiyye senesi konulmak usûl ittihâz olunmuştur ve bu ise bir sene-i şemsiyye olmayıp şuhûr-ı şemsiyyenin medhal-i âzer kaa'idesince mensûb olduğu târîh-i kamerî-i hicrîyi göstermekten ibârettir.

Şu hâle göre şimdiye kadar Hazîne'ce ola-geldiği vechile işbu seksen sekiz senesi şuhûr-ı şemsiyyesi dahi mefkud îtibâr olunarak gelecek seksen dokuz senesi muharreminin üçünde dâhil olacak marta seksen dokuz senesi martı demek lâzım gelir. Fakat konsolidler tertîb

olunurken seksen sekiz senesinin mefkud olduğu tahattur edilemeyip seksen yedi ve seksen sekiz ve seksen dokuz deyu üç yüz on bu kadar senesine değin yürütülmüş ve fakat sırasiyle yanlarına târîh-i mîlâd dahi konulmuş olduğundan ol vakit konsolide senedâtı tebdîl olunacak oldukta ana göre tab' u temsîl olunmak üzere ol vakte kadar üzerlerindeki târîh-i mîlâd mu'teber olarak sene-i kameriyyeye mensûb olan şuhûr-ı rûmiyyeye îtibâr olunmaması ve şâyed ki nâs içinde dahi sene-i âtiye için sene-i kameriyye-i hicriyye ve yâhud târîh-i mîlâd yazılmaksızın yalnız seksen sekiz senesi mart yâhud nisan veyâ diğer bir şehr-i rûmî tahrîriyle verilmiş senedât var ise bunun seksen dokuz senesi deyu tashîhi lâzım geleceğinin îlân edilmesi ile müşkilât ber-taraf olur. Lâkin her otuz üç senede böyle bir kargaşalığa uğranılmış olur ve bir de hisâbını öteden beri bu şuhûr-ı rûmiyye üzerine tanzîm eden tâcir ve sâir ashâb-ı defâtir seksen yedi senesi şubatından seksen dokuz senesi martına geçtiği gibi ara verden bir senelik defâtir ve senedât gûyâ zâyi' olmuş gibi görülür. Her otuz üç senede bir kerre bu müşkilâta uğramaktan ise umûr-ı mâliyye için muttarid ve nefsü'l-emre muvâfık bir sene-i şemsiyye vaz'ı evlâ olduğunda iştibâh yoktur; ve şimdi seksen yedi ve seksen sekiz ve seksen dokuz seneleri deyu devâm olunup gidilse eğerçi müceddeden bir sene-i şemsiyye vaz' etmiş oluruz. Fakat esâs u misâsi yok bir sene vücûda gelir. Çünkü seksen sekiz senesinde mart vâki' olmamış olduğundan şimdiye kadar cârî olduğu üzere medhal-i âzer kaa'idesince seksen sekiz senesinde vâki' mart demek sahîh olamıyacağına mebnî seksen sekiz senesi martı denildikte hicret-i nebeviyyeden bin iki yüz seksen sekiz mart geçmiş demek olur. Hâlbuki hicret-i nebeviyye senesinden beri yalnız bin iki yüz elli bir mart geçmiş olacaktır. Binâen-aleyh seksen sekiz senesi martı ta'bîri ma'nâsız bir söz olup bunun üzerine binâ ve vaz' olunmuş olacak bir târihin üzerinden on-onbeş sene mürûr ettikten sonra gerek mahâkimce ve gerek kuyûd-ı aklâmca bir mâddenin tashîhi lâzım geldikte türlü müşkilâta düşüleceği der-kârdır; ve gittikce bu müşkilât tezâyüd ederek ileride bir madde-i târîhiyyenin tahkîki kaabil olamaz. Zîrâ bu târîh-i cedîd ikiye münkasim olarak bin iki yüz elli dört senesi medhal-i âzer kaa'idesince ya'nî her senesi takrîben üç yüz elli dört gün olmak üzere yürümüş ve elli beş târihinden beri yine ol kaa'ide mu'teber olduğu hâlde seksen sekiz senesinde andan sarf-ı nazar olunarak andan sonraki seneleri üçer yüz altmış beşer gün olmak üzere îtibâr olunmuş olacağından bu tahavvülât dâimâ hâtırda tutulmalı ve zikr olunan iki kısmı irâe edecek iki bâb üzerine bir cedvel yapılıp da elde bulunmalı ki mahâkimce

ve kuyûd-ı aklâmca ve husûsât-ı sâirece galat u hatâdan kurtulmak kaabil ola.

Elhâsıl şimdiye kadar ola-geldiği vechile medhâl-i âzer kaa'idesi ke-mâ fi's-sâbık düstûrü'l-amel tutulsa her otuz üç senede bir kerre bir seneyi atlamak gibi bir karışıklığa uğranılmak lâzım geleceği gibi bu kaa'ide terk ile seksen sekiz ve seksen dokuz deyu devâm olunup gidildiği sûrette dahi mehâzîr-i meşrûha rû-nümâ olacağı cihetle iki sûretten dahi sarf-ı nazarla mebde'i yine hicretten mu'teber olmak üzere bir sene-i şemsiyye vaz'olunması evlâ görülmüştür. Ztrâ bir mebde'-i mu'ayyenden mücerred sinîn-i şemsiyye îtibâriyle yürütülmüş olacağına mebnî her ne vakit târîh-i mîlâdın altı yüz yirmi bir senesi tarh olunsa bu târîh çıkar ve mebde'i şimdiye kadar müsta'mel olan târîh-i hicrî-i kamerî gibi sene-i hicret-i nebeviyye olup sinîn-i şemsiyyenin sinîn-i kameriyyeye nisbeti dahi ber-vech-i bâlâ fennen mazbût ve ma'lûm olduğu cihetle her vakit galat u hatâdan masûn olarak bu üç târîhin yek diğere nisbeti istihrâc olunu-verir ve bunun sûret-i isti'mâli ber-vech-i bâlâ târîh-i kamerî yanına sekiz-dokuz seneden beri vaz'oluna-gelen ve hakîkat-i hâlde asl u esâsı sahîh olmayan târîh-i şemsî yerinde bir sene-i sahîhe-i şemsiyye vaz'ından ibâret olmasiyle halkca bir gûne tekellüfü mûcib olmaz ve bu iki târîhin biri devr-i Kamer ve diğeri devr-i Şems îtibâriyle hicret-i nebeviyyeden mürûr eden vakti irâe etmiş olur ve ileride işbu sene-i hicriyye-i şemsiyye yalnız başına isti'mâl olunarak gerek Hazîne'ce ve gerek halkca mûcib-i sühûlet olur.

İşte bu vechile bir sene-i şemsiyye-i hicriyye vaz'ına esâsen karâr verildikten sonra kangı şehr ü yevmin sene başı îtibâr olunması bahsine nakl-i kelâm olundukta çünki Medîne-i münevverre'yi teşrîf-i nebevî güz mevsiminde yevm-i tesâvî-i leyl ü nehâr olan Mîzân burcunun birinci derecesi olduğundan ol gün yâhud târîh-i celâlîde olduğu gibi anın mukabili olup altı ay mukaddem yevm-i tesâvî-i leyl ü nehâr olan ve mart-ı rûmînin sekizine yâ dokuzuna tasadüf eden nevrûz sene başı îtibâr olunmak üzere bir sene-i şemsiyye-i hakîkiyye îtibâr olunsa fenn-i hikmete evfak ve sâir tevârîh-i şemsiyye-i istılâhiyyeye asl u mukyâs olur. Ancak şimdiye kadar Hazîne'ce sene başı mart olup halk dahi ana alışmış olduğundan bir yeni sene-i şemsiyye vaz'olunduğu sırada sene başının dahi tebdîli iki iş olup bu ise halkça mûcib-i su'ûbet olabileceğinden sene başı ke-mâ kân mart olmak sûreti tercîh olundu; ve komisyon-ı âcizânemiz âzâsından zîrde imzâsı mastûr Müneccim-başı Efendi hicret senesi martının ya'nî hicretten mukaddemce hulûl etmiş olan

şehr-i martın ibtidâsı ne gün imiş ve ol vakitten beri kaç gün mürûr etmiş ve devr-i Şems îtibâriyle kaç sene olmuş buralarını berâhîn-i adîde ile isbât ettikten başka sene-i hicretten bin üç yüz on dokuz senesine kadar her bir sene-i şemsiyye-i hicriyyenin martı sene-i kameriyyenin kangı ayının kaçıncı gününde dâhil olduğunu mübeyyin tanzîm etmiş olduğu cedvel dahi komisyon-ı âcizânemizde rü'yet ve tasdîk olunmuştur. Bu sûret nezd-i hakaayık-vefd-i âlîde karîn-i tasvîb buyurulduğu hâlde îfây-ı muktezâsiyle cedvel-i mezkûrun dahi tab' u temsîline ruhsat ihsân buyrulması bâbında emr u fermân.

Mütercim	*Rassâd*	*Mekteb-i harbiyye-i*
Şehbazyan	*Kombari*	*şâhâne hocalarından*
		Miralay Tevfik
An a'zây-ı Dîvân-ı	*Ser-müneccimîn*	*Ahmed Cevdet*
ahkâm-ı adliyye	*Tâhir*	
Vartan		

Bu mazbata hayli müddet ortada dolaşıp durdu. Mevki'-i icrâya konulmadı. Bir aralık islâhât komisyonuna dahi uğradı ise de ma'âş tenkîhine dâir olmadığı cihetle bir şey yapılmadı. Binâen-aleyh müceddeden bir sene-i şemsiyye-i hicriyye vaz' olunmadıktan başka Hulefây-i abbâsiyye'den mevrûs olan ve her otuz üç senede bir kerre tashîh oluna-gelen sene-i mâliyyemiz yanlış olarak yürüdü gitti ve hakîkat-i hâlde mahv olup bitti. Ma'a-hâzâ yine kâğıtlar üzerinde yazılıp gitmekte ve yanlışlığı sene be-sene tezâyüd etmektedir. Ol asırda devletin pek çok esâslarına vehn ü halel geldiği gibi sene-i mâliyyesi dahi bu hâle girmiştir.

Bir hayli müddet sonra Mekâtib-i harbiyye meclis-i askerîsinde mezkûr sene-i şemsiyye-i hicriyyenin ulûm u fünûnumuz için bir târih olmak üzere ittihâzı tezekkür olunarak mezkûr mazbata ile evrâk-ı müteferri'ası taleb olunmağla bulunup oraya verilmiş ise de oradan dahi bir netice çıkmamıştır.

Âlî Paşa'nın evâhır-i eyyâm-ı sadâretinde Mekteb-i fünûn-ı harbiyye münşeât hocası Miralay Süleyman Bey fenn-i inşâdan *Mebâni'l-inşâ* nâmında bir kitâb te'lîf ederek tab' u temsîl ettirdi. Serasker Hüseyin Avni Paşa ümerây-ı askeriyyeden vâli ve mutasarrıf yaptırmak teşebbüsâtında bulunduktan başka kâtib-

leri dahi mekâtib-i askeriyyeden yetiştirmek sevdâsına düşerek bu kitâba çok ehemmiyet verdi ve tervîc-i merâmı için Âlî Paşa'ya ziyâde müdâhene ederdi. Böyle yeni te'lîf olunan kitâblarda eslâfın âsârından misâl getirmek lâzım iken Süleyman Bey mu'âsırînin kelâmlarından misâller getirdi. Hattâ kitâbının mukaddimesinde kelâmı dört mertebeye taksîm ile birinci mertebesini Âlî Paşa'nın bir tezkiresiyle temsîl etti. Bu tezkire ise Âlî Paşa'nın en aşağı derecede bulunan âsârındandır. Hâlbuki Süleyman Bey hadd-i zâtında ezkiyâdan bir zât ise de ulûm-ı edebiyyeyi yoluyla tederrüs etmeyip şundan bundan ahz ile bu kitâbı te'lîf eylemiş olduğundan bunda çok hatâları görüldü. Ma'a-hâzâ şîve-i ifâdesi dahi usûl-i ma'rûfe-i inşâmıza çendân muvâfik değildir ve fenn-i inşânın esâsı ilm-i belâgat olduğu hâlde anın bu ilimde bidâ'ası olmadığından çok yerlerde esâsdan hâriç şeyler yazmıştır. Bu kitâb ise mekteblerde okutturulmak üzere tab' ettirilmiş olduğundan nev-resîdegân-ı mekteb-i edebi bu yolda habt ü hatâdan vikaaye için anlara medâr-ı teyakkuz ve intibâh olabilecek ba'zı ma'lûmât îtâsına lüzûm görülmekle *Ta'dîl-i mebânî'l-inşâ* nâm risâleyi yazdım .Fakat ol vakit Âlî Paşa ile aramız bozuk olup Avni Paşa takımı ise gayet mültezem bulunduğundan bu risâle neşr olunamamıştır.

Bu risâlede beyân ettiğimiz vechile kelâm-ı mensûr müressel ve müsecca' kısımlarına taksîm olunup her birinin mevki'-i isti'mâli başkadır. Eslâf-ı üdebâ münşeât-ı resmiyyede tersîli iltizâm ederler ve mürâselât-ı husûsiyyede tarîk-ı tescî'e giderler idi. Sonraları ketebe-i aklâm beyninde tescî' yolu iltizâm ve sanâyi'-i bedî'iyyeye ziyâde tevaggul olunmağla kelâmın hüsn-i zâtîsi menzilesinde olan fasâhat ve belâgat arada gaaib oldu. Muaharan Âkif Paşa usûl-i sebk ü ifâdeyi bir mertebe islâh etti. Ba'dehû Reşid Paşa tarîk-ı tersîlde sâde ve güzel bir çığır açtı. Muharrerât-ı resmiyyeyeyi hep bu yola koydu. Bu cihetle aklâmın usûl-i kitâbeti bütün bütün değişti. Âlî ve Fuad Paşa'lar bu yolda tekaddüm edip müressel olmak üzere belîgaane lâyiha ve takrîrler yazarlardı. Mısır'lı Kâmil Paşa tarîk-ı tescî'de devâm edip bu yolda güzel yazardı. Lâkin bir mufassal âyiha yâhud mazbata kaleme alamazdı. Âlî Paşa dahi ba'zan tescî'e heves ederdi. Lâkin tescî'i tersîli kadar güzel değildir. Fakîr ibtidâ vâdi-i inşâda târîk-ı tescî'e sülûk etmiş

idim. Lâkin ulûm u fünûna dâir ba'zı kütüb ve resâil te'lîfiyle meşgul olarak ve müddet-i medîde Meclis-i Ma'ârif'de uzun lâyihalar ve mazbatalar kaleme alarak bi't-tabı' tarîk-ı tersîle alıştım ve Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye'nin bidâyet-i teşkîlinde i'lâmat-ı nizâmiyyenin sâkk ü sebkini kaalib-i tersîle ifrâğ için haylice çalıştım. Bu cihetle ekseriyâ şâh-râh-ı tersîl üzere giderdim. Ba'zan dahi sec' ve sâir sanâyi'-i bedî'iyye ile müzeyyen kelâma ibtidâr ederdim. İşte ol evânda kozmografya fennine dâir Fransızcadan Türkçeye tercüme edilmiş olan risâle üzerine kaba saba yazılmış olan takrîzin sûretidir:

Takrîz

Kudemânın ilm-i hey'etten bir makaale ıtibâr eyledikleri fenn-i coğrafya تزايد العلوم بتلاحق الافكار *mueddâsınca kesb-i vüs'at ve cesâmet ederek şimdi küre-i arzın ahvâlinden bahs eder bir fenn-i müstakil olup küre-i arzın ecrâm-ı semâviyyeye nisbetle olan ahvâlinin bahsi dahi kozmografya nâmiyle başkaca bir fen ıtibâriyle kütüb-i coğrafyaya ilâve oluna-gelmiştir. Fransa müelliflerinden* اوكوست ميتلو *(Auguste...) nâm müellifin coğrafyadan te'lîf etmiş olduğu kitâbı erbâbı beyninde mu'teber ve makbûl olduğu hâlde akdemce tercümesine ibtidâr etmiş olan Mekteb-i tıbbiye hocalarından Hoca Bogos bu kerre kitâb-ı mezkûrun zeyli olan kozmografya tarafını dahi tercüme ederek ibrâz eylediği işbu eser-i mu'teberinin intişârı muhassenât-ı asriyyeden ma'dûd olacağına mebnî tab'u neşri temennîsiyle takrîzine mübâderet kılındı.*

Ahmed Cevdet

Yine ol devirde Şirvânî Ahmed Hamdi Efendi'nin *Makaamât-ı Harîrî* tercümesi üzerine muhtasar bir takrîz yazılmış olduğundan anın sûreti ber - vech-i âtî îrâd olunur:

Takrîz

مبسملا محمدلا مصولا وبعد فلما سرحت طرفی فی مسارح المحات هذهالمقامات حرفا فحرفا الفیتها سفرا یکاد یسفر محائل السحر و دلائل الاعجاز و یظهر اسرار البلاغة فیها بین طرفی الاطناب و الایجاز فی کل فقرة منها رموز من البلاغة و فی کل مقامة منها کنوز من الفصاحة فلله در من نسج برد بیانها علی منوال اصله و اظهر بدایع المعانی بوصله وفصله و هو الفرد الفاضل الالمعی و الجهبذ الکامل اللوذعی احمدحمدی

افندی الشروانی منا التقریض و الذکر الجمیل و من المولی التعویض و الاجرالجزیل
علی ما اقتضت حکمته و جاوت.

کتبه الفقیر
احمد جودت

Yine ol esnâda *Mecelle*'nin sekizinci kitâbı itmâm olunmağla tab'ettirilmek üzere iken seksen dokuz senesi evâilinde Cebel-i Bereket ve Cebel-i Kozan dâhil olmak üzere îcâd olunan Maraş vâliliği uhdemize tevcîh olundu. Çünki Mahmud Paşa'ya haylice mümâşât ve icrââtına mu'âvenet ettim ise de pek nâ-ma'ḳûl olan efkârına muhâlif re'yde bulundum. Muvâfakat ve muhâlefetim gayet hâlisâne ve bî-garazâne ise de Mahmud Paşa bana gücendi ve hakkımda şübühâta düştü. O sırada Bağdad vâlisi Midhat Paşa dahi ma'kul olmayan evâmirinden nâşî isti'fâ ederek Dersaâdet'e gelmek üzere idi. Mahmud Paşa ise kendisine karşı doğruca söz söylicecek zevâtı İstanbul'dan def' ü ihrâc etmek kaydında bulunduğundan bizi dahi ber-vech-i bâlâ Maraş vâliliği ile icâleten İstanbul'dan çıkardı.

Maraş'a azîmetimiz esnâsında Midhat Paşa Dersaadet'e gelip uhdesine Edirne vilâyeti tevcîh olunmuş ise de mute'âkiben sadrâzam olucak şekl ü hüdûdu nâ-ma'lûm olan Maraş vâliliği ilgaa olunarak Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâlığı ve Mecelle cem'iyeti riyâseti ile Dersaâdet'e da'vet olundum. Binâen-aleyh nezr-i mevlevî üzere on sekiz gün Maraş'da vâlilik ettikten sonra avdet ile Dersaâdet'e geldim. Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye'nin müessisi olduğuma mebnî âzâlıkla dâirelerinden birine devâmım tensîb olunmayıp ancak Bâbıâlî'de Mecelle cem'iyeti için bir oda tahsîs kılındı ve *Mecelle*'nin itmâmı emr olundu. İşte ol vakit *Mecelle*'nin sekizinci kitâbını tab'ettirdim ve dokuzuncu kitâbını te'lîfe devâm ettim. Ber-vech-i bâlâ Maraş'tan avdette teşekkürü hâvî Vâlide Sultan hazretlerine bir kıt'a arîze yazmış idim ki sûreti zîrde tahrîr olunur:

Vâlide Sultan'a tezkire

Atebe-i ulyây-i sipihr-i'tilây-i sultânîlerine ma'rûz-ı abd-i memlûkleridir ki

Şevketlû kudretlû mehâbetlû merhametlû velî-ni'met-i bî-minnetimiz Pâdişâh'ımız efendimiz hazretlerinin mezalle-i merhamet ve şafakat-i zıllu'llâhîlerinden gayrı sığınacak bir sâyem ve ihlâs u sadâkatten başka sermâyem olmayıp hemen her ne türlü hizmet emr ü fermân buyrulur ise fedâkârane ve cansipârâne hizmetkârlık vazîfesini îfâya sarf-ı iktidâr etmekte olduğum hâlde bu kerre Maraş'dan Dersaâdet'e avdet-i ubeydâneme müsâ'ade-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî erzân u bî-diriğ buyrulmağla bi'l-ehli ve'l-iyâl yüzlerimizi yerlere sürerek Cenâb-ı Rabb-i zü'l-celâl Pâdişâh-ı adâlet-penâh ve Şehriyâr-ı merâhim-iktinâh efendimiz hazretlerini dünyâ durdukça erîke-pîrây-i şevket ü iclâl ve cenâb-ı me'âlî-meâb-ı ismet-penâhîlerini dahi sâye-i hümâ-vâye-i hazret-i şehriyârîde mütteka-pîrây-ı gülşen-sarây-i âfiyet-i bî-zevâl buyurmak du'ây-i icâbet-ihtivâsının tekrâriyle tezyîn-i lisân-ı ubûdiyyet olunmakta olması kullarınca îfây-i vazîfe-i ubûdiyyet demek olmasına nazaran tafsîlâtına mübâderet ile tasdî'a hâcet göremem. Fakat Maraş'a giderken Tarsus'dan geçilmiş olduğundan zât-i şafakat-âyât-ı ismet-penâhîlerinin orada icrâsına muvaffak oldukları cûybâr-ı meberrâtı gözümle görüp sîrâb-ı inâyet-i celîleleri olan binlerce kesânın du'ây-ı vâcibü'l-edây-ı hazret-i pâdişâhîye terdîfen du'ây-ı bi'l-hayr-i veliyyetü'n-ni'amânelerini yâd u tekrâr ettiklerini işittikçe kulları dahi kemâl-i ihlâs ile âmîn-gûyân içinde bulunduğumdan şuracığını arz u beyâna vesîle-cûyân iken bu kerre şeref-i hulûliyle teşerrüf olunan leyle-i regaaibin tebrîki vesîle-i münâsibe ittihâz olundu. Cenâb-ı Hakk bu leyle-i mübârekeyi evvelâ Zât-i melek-simât-ı hazret-i Hilâfet-penâhîye müstetba'-ı yümn ü sü'ûd ve sâniyen Mehd-i ulyây-i şevket ü saltanat olan cenâb-ı ma'âlî-nisâb-ı veliyyetü'n-ni'amîlerine dahi müteyemmin ve mes'ûd buyurmak du'âsını ilâve-i evrâd-ı mahsûsa-i kemterî eylediğim muhât-ı ilm-i âlem-şümûl-ı sultânîleri buyruldukta her hâlde emr ü fermân ve lûtf u ihsân hazret-i veliyyetü'l-emrindir.

Yine ol esnâda yevm-i vilâdet-i hümâyûnun tebrîki için Vâlide Sultan'a yazılan tezkire :

Atebe-i felek-mertebe-i sultânîlerine ma'rûz-ı abd-i müstedîm-i ubûdiyyet-vesîmleridir ki

Cenâb-ı Rabb-i mennân Pâdişâh-ı merâhim-iktinâh velî-ni'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerini mâ-te'âkabe'l-melvân erîke-pîrây-i şevket ü şân buyurmak du'âsını terdîfen du'ây-i bî-riyây-i ismet-penâhîleri dahi zîver-i zebân-ı sıdk-nişân kılınmakta olduğunun arz u beyâniyle tasdî'-i ser-i şafakat-eser-i sultânîlerine hâcet yoktur. Fakat yevm-i vilâdet-i hazret-i pâdişâhî -ki bu Devlet-i aliyye'ye mukaddime-i feyz u

sa'âdettir- her sene bu yevm-i mes'ûdun îfây-i resm-i tebrîk ü tes'îdi bi'l-cümle bendegân-ı ihlâs-nişâna sermâye-i ibtihâc ü mefharet olduğu gibi mülk ü millete öyle bir velî-ni'met yetiştirmek şerefini ihrâz ile bahtiyâr olan cenâb-ı ma'âlî-meâb-ı veliyyetü'n-ni'amîlerini dahi Cenâb-ı Hakk hemîşe müşâhede-i cemâl-i mihr-iltimâ'-ı hazret-i şehriyârî ile müttekâ-pirây-i inşirâh u meserret buyurmak du'âsı bi'l-hâssa zîver-i zebân ihlâs u ubûdiyyet kılındığının arz u ifâdesiyle tasdî'e cür'et olunduğu muhât-ı ilm-i merâhim-şümûl-i ismet-penâhîleri buyruldukta ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân ve lûtf u ihsân hazret-i veliyyetü'l-emr efendimizindir.

Mahmud Paşa'nın evzâ'-ı nâ-becâsından büyük küçük kâffe-i me'mûrîn dil-gîr ü müteneffir olmuş idüğinden Midhat Paşa'nın sadâreti mûcib-i memnûniyet-i umûmiyye olmuş ise de o dahi mülâhazasız ve bir işin sonunu saymaz bir zât olduğundan çok duramayıp evâsıt-ı şa'bânda azl ile yerine büyük Rüşdi Paşa sadrâzam oldu ve zi'l-ka'denin sekizinde uhde-i fakîre Şûrây-i devlet âzâlığı tevcîh buyruldu. Rüşdi Paşa makâm-ı Sadâret'in vak'ını vikaaye kaydında bulunup Mahmud Paşa ise Bâbıâlî'den bu vak'u haysiyyeti ref'ü izâle etmiş ve ale'l-umûm vüzerâ ve me'murîn-i sâirede kadr ü i'tibâr bırakmamış olduğundan Rüşdi Paşa'nın vak'u vekaarı Mâbeyn-i hümâyûn halkına ağır geldi. Hafîfü'l-ma'ûne bir sadrâzam arandı. Hemen sene-i merkume zi'l-hiccesinin on yedisinde Rüşdi Paşa azl ile mansıb-ı Sadâret Sakız'lı Es'ad Paşa uhdesine tevcîh olundu. Ferdâsı uhde-i fakîre dahi Evkaf-ı hümâyûn nezâreti tevcîh kılındı. Li-ecli't- teşekkür Mâbeyn-i hümâyun'a gidip huzûr-ı hümâyûna çıktığımda Sultan Abdülaziz Han hazretleri fevka'l-âde eser-i teveccüh ve iltifât gösterdi ve muhasses olan şehrî otuz bin kuruş ma'âşıma on bin kuruş zamm u ilâve buyurdu.

Es'ad Paşa Mekteb-i harbiyye'den çıkmış ashâb-ı ma'lûmâttan bir zât-ı memdûhü'l-hisâl olup Fuad Paşa Sûriye'de iken anın ma'iyyetinde bulunmağla ve Fuad Paşa-zâde Kâzım Bey'in mu'allimi olduğu hâlde birlikte Avrupa'ya gidip gelmekle az vakit zarfında kat'-ı merâtib ederek genç yaşında müşîr olmuş idi. Lâkin müddet-i kalîle zarfında yetişmiş bir zât olduğundan kaamet-i kadr ü haysiyyetine hil'at-i tavîlü'z-zeyl-i Sadâret

uzun geldi ve enzâr-ı enâmda küçük göründü. Elhâsıl Enderûn halkı makaam-ı Sadaret'de hafîfü'l-gaaile bir âdem ricâl-i Bîrûn ise bir muktedir sadrâzam isterdi. Binâen-aleyh ikisi ortası bir şey olmak üzere doksan senesi saferinin on yedisinde Es'ad Paşa azl ile yerine Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa nasb olundu. Şirvânî-zâde dahi Fuad Paşa ile birlikte Sûriye'ye gidip anın himmetiyle müderris iken birden bire rütbe-i vezâret almış olduğuna nazaran aykırıdan gelip az vakit zarfında meydana çıkmışlardan ise de Es'ad Paşa'ya nisbetle daha kıdemlice idi. Şirvânî - zâde ile miyânemizdeki hukuk pek eski olduğu hâlde makaam-ı Sadâret'e geldiği gibi bize keç nazarla bakar oldu. Saferin yirmi beşinde me'mûriyetimiz Ma'ârîf-i umûmiyye nezaretine tahvîl buyruldu. Bana göre Evkaaf-ı hümâyûn nezâretiyle Ma'ârif nezâreti beyninde bir fark olmayıp belki Ma'ârif nezaretinde görecek daha mühim işler var idi. Lâkin Şirvânî-zâde ber-vech-i bâlâ taraf-ı şâhâneden zamm edilmiş olan on bin kuruşu kat' ile bir teveccühsüzlük eseri gösterdi ve ba'z-ı süfehâdan mürekkeb olan encümen-i hassü'l-hâssında : "*Cevdet Paşa'nın Evkaf nezâretinde bulunması muhataradan hâli değildir*" denilmiş olduğunu gayet mahremâne olarak işittim te'accüb ettim. Çünki Evkaf nâzırları cumâ selâmlıklarında bulunmak hasebiyle haftada bir kerre zât-i şâhâneyi görürler. Lâkin böyle bir resmî mülâkat ile sadrâzamlar aleyhinde söz söylemeğe kolaylıkla fırsat bulamazlar. Hâlbuki ben o fikirde bulunsam anın aleyhinde Vâlide Sultan vâsıtasiyle yâhud diğer ba'z-ı vesâit ile ba'z-ı ilkaâta yol bulabilirdim. Lâkin bu türlü fesâd-pîşelik muvâfık-ı mizâc ü mişvârım değildir. Kaldı ki Âlî Paşa'nın vefâtından sonra Sadâret'in tadı kaçtı. Her kim sadrâzam olsa az vakit zarfında rezâlet ile infisâli îcâb-ı vakt ü hâlden idi. Binâen-aleyh tahsîli Sadâret'e hâhiş-ger değil idim ve bunu mukaddemâ Şirvânî-zâde'ye anlatmış idim. Ezkiyâdan bir zât olduğu cihetle o dahi benim gibi bu belâdan sakınır sanırdım. Müşârün-ileyh ise kendisinden daha sonra yetişmiş olan Es'ad Paşa'nın sadâretini görücek hırs u hâhiş göstererek makaam-ı Sadâret'e geldi. Zâhir kıyâs-ı nefs ederek beni istirkaab dâ'iyesine düşmüş zann ettim; ve ol esnâda Ahkâm-ı adliyye nâzırı bulunan Midhat Paşa ile Avni Paşa'nın yek-diğerinin hasm-ı cânı iken bu kerre şîr ü şeker gibi imtizâc eyledik-

lerine de bir mâ'nâ veremiyordum ve Avni Paşa Mâliye nâzırı Sâdık Paşa'dan müteneffir iken ol esnâda yek-diğerinin yâr-ı gaar ve mahrem-i esrârı olduklarını görüp te'accüb ediyordum. Meğerki efkâr başka imiş. İş içinde iş var imiş. Bunlar Sultan Abdülaziz Han hazretlerini hal'etmeğe ittifâk etmişler ve Şirvânî-zâde'nin makaam-ı Sadâret'e getirilmesi bunun için olup Sâdık Paşa dahi anınla Avni Paşa arasında miyâncı imiş. Şirvânî-zâde ise gayet müterediddi ve mütelevvin bir âdem olduğundan o mukaavele ile makaam-ı Sadâret'e geldikten sonra ol hatarlı işin müzâkeresine giriştiklerinde Avni Paşa tarafından der-miyân olunan teşebbüsâtın her birine bir özür ve bahâne bulduğuna ve Mısır'lı Kâmil Paşa'nın nabzını yokladıklarında: "*Ben tâc u tahta karşı bahse girişemem*" demiş olduğuna mebnî mes'ele keşâ-keşe düşmüş. Buralarını bizlerden gayet mektûm tutarlardı. Binâenaleyh Şirvânî-zâde makaam-ı Sadâret'e geldikten sonra üç ay kadar yalılarda geceleri müzakere-i husûsiyye ve yâ musâhabet-i mahsûsa tarzında bi'l-ictimâ' ol muhâtaralı mes'eleyi müzâkere ederler imiş ve nâ-mahrem olanların vakitli vakitsiz encümen-i mahsûslarına girmelerini bi't-babi' istemezler imiş. Ben ise hakîkat-i hâle vâkıf olmadığım cihetle anın evzâ'-ı nâ-becâsını mücerred dâ'iye-i istirkaaba haml ederdim. Binâenaleyh aslâ ziyâretine gitmez idim.

Şirvânî-zâde sadâretinden üç ay kadar müddet mürûrundan sonra mehâm-ı umûr-ı devletin mahremâne müzâkeresi için geceleri akd olunan havâss-ı vükelâ meclislerine fakîri dahi da'vet eder oldu. Ma'ârif nâzırları ise havâss-ı vükelâdan ma'dûd değil idi. Dâ'vetin sebebi bu imiş ki Avni Paşa Şirvâni-zâde'nin etvârından emîn olamadığı cihetle işi gevşetmiş ve miyânelerinde hal'-den ferâgat ile bir şart-nâme yapıp da anı kabûle Sultan Abdülaziz Han hazretlerini mecbûr etmeğe karâr vermişler ve şart-nâmenin kaleme alınmasını Midhat Paşa'ya havâle etmişler. Avni Paşa ise efkâr-ı garaz-kârîsinin husûlünden me'yûs olucak artık şart-nâme tanzîmine aslâ ehemmiyet vermez olduğu hâlde الخائن خائف kaa'idesince hemen huzûr-ı hümâyûna varıp Şirvânî-zade ile Midhat Paşa'yı gamz ü si'âyet eylemiş. Şöyle ki : "*Bunlar Devlet-i aliyye'nizi bir hükûmet-i meşrûta şekline koymak istiyorlar. Ben de içlerindeyim. Mücerred fikr ü niyyetlerini anlamak için kendilerine mümâşât ediyorum. Asker elimizde ya. Ne vakit ister isek anları tard u teb'îd eyleriz*" demiş. Midhat Paşa şart-nâmeyi tahrîr ede-dursun Şirvânî-zâde dahi beyinlerinde söyleşilen niyyet-i fâside şâyed ki tereşşüh eder havf u telâşına düşerek evvelce davranıp da yakayı kurtarmak üzere huzûr-ı hümâyûnda Midhat Paşa'nın sû-i niyyâtından bahs edip hattâ bir şart-nâme kaleme almakta bulunduğunu ihbâr ile anı azl ettirmiş ve hâlbuki andan evvel Avni Paşa'nın ikisini dahi nazar-ı şâhâneden düşürmüş olduğundan bî-haber imiş. Lâkin refte refte hakkında teveccühât-ı seniyyenin mütegayyir olduğunu derk eder olmuş idi. Ol vakit ise mülkiyece ve mâliyece mühim işler olup hâlbuki meclis-i mahsûsda ortaya atılsa şâyi' olacağı bi't-tecribe ma'lûm olmağla beş-altı zâttan mürekkeb meclis-i havâss-ı vükelâ akd olunarak mahremâne müzâkerâta ihtiyâc görüldükce bizi dahi ancak ma'lûmât-ı husûsiyyemize mebnî da'vet ederler imiş. Bu meclisler ekseriyâ Şirvânî-zâde'nin konağında akd olunup ben dahi da'vet olundukça giderdim. Lâkin ber-mu'tâd arz-ı hulûs vâdisinde yine anın ziyâretine gitmez idim. Azline bir ay kala kendisi azl olunacağını hiss ettiği gibi biz dahi uzaktan emârelerini görüyor idik. Ol esnâda dâire-i husûsiyyete yanaşmadığımı görüp beni kendi aleyhinde işliyor sanırmış. Dâire-i mahremiyyetine dâhil olanlardan ba'zıları buralara dâir söz açtı. Ma'nâsını anlayıp dedim ki: "*Gerek Sadrâzam ve gerek fakîr ikimiz dahi tarîk-ı ilmiyyeden geldik. Fakat o mebde'-i merâtib-i ilmiyye olan müderrislikten def'aten vezîr oldu. Devletin etvâr u esrârını öğrenmeden vükelây-i devlet sırasına geçti. Ben ise müntehây-i merâtib-i ilmiyye olan kazaskerlik rütbesini ihrâz ile Meşîhat'e mülâzım iken tarîkım tahvîl buyruldu. Henüz vükelây-i devlet idâdına dâhil olmamış iken esrâr-ı devlete kesb-i vukuf etmiş idim. Mahmud Paşa makaam-ı Sadâret'i tesmîm etti; devletin vaz'ını bozdu; tavrını değiştirdi. Ben tecrübem hasebiyle bu makaama rağbet göstermedim. O ise tecrübesizliği hasebiyle izhâr-ı hırs u hâhiş ederek kendisini bu gaaileye uğrattı. Şimdi azli emâreleri zuhûr etti. Ben anın aleyhinde bulunmadım ve bulunmuyorum. Bu da anı sevdiğimden değil. Zîrâ kendisinden gördüğüm vefâsızlıktan dolayı dil-gîrim. Lâkin ana kim halef olacak bilmem. İhtimâlki daha fenâsı gelir ve en ziyâde ürkdüğüm şey bâr-ı girân-ı Sadâret'in bana tahmîl olunması mutâlâ'asıdır.*"

Müşârün-ileyhe söylenmek üzere bu sözleri söyledim. Lâkin yine husûsî görüşmek üzere ziyâretine gidip gelmez idim. Müte'âkıben doksan senesi zi'l-hiccesinin yirmi altısında mebgusen

azl olundu. Pek çok kimseler konağına gidip gelmekten sakınır oldu. Ben ise azli günü sabahleyin Bâbıâlî'ye gitmeden ta'ziyet için konağına vardım. Vefâkârlık ve hukuk-şinâslık resmini yerine getirdim.

Gelelim ol esnâda Ma'ârif-i umûmiyye nezaretince vâki' olan icraatımıza : Doksan senesi evâilinde *Mecelle*'nin dokuzuncu kitâbı tamâm olmağla tab' u neşr olunmuş idi. Ma'ârif-i umûmiyye nezâreti müsteşarı Sa'dullah Beyefendi -ki ezkiyâdan ve erbâb-ı ma'âriften bir zâttır - anın riyâseti tahtında ve Ma'ârif nezâreti dâiresinde erbâb-ı fazl u ma'ârifden bir komisyon yaptım. Meclis-i ma'ârif reîsi olan Müneccim-başı Tâhir Efendi ve âzâdan ba'zıları bu komisyonun âzâlığına ta'yîn olundu gibi ümerây-i askeriyyenin erbâb-ı ma'ârifinden dahi ba'zı zevât istenilmekle sâlifüz-zikr *Mebâni'l-inşâ* müellifi Süleyman Paşa ve Mekteb-i harbiyye müdîri Mehmed Bey ve Bahriye mektebi hocalarından Sa'id Paşa ve Tıbbiye'den merhûm Aziz Bey ve Tophâne'den ba'zı zevât dahi komisyon âzâlığına ta'yîn olunmuşlar idi. Komisyonda mekâtib-i sıbyândan mekâtib-i âliyeye kadar okunacak ders cedvelleri tanzîm olundu ve evvelâ bir elifbâ cüz'ü te'lîf ile tab' u temsîl kılındı ve karâr-gîr olan usûl-i cedîde üzere Nûr-ı osmâniye câmi'-i şerîfinde mekâtib-i sıbyâna nümûne olmak üzere İbtidâiye nâmiyle bir mekteb-i sıbyân açıldı. Muahharan emsâli bir kaç mekteb dahi açılmıştır. Ol vechile tertîb olunan ders cedvellerine göre komisyonca yeniden te'lifine lüzûm görülen kitâb ve risâleler te'lîf olunmak üzere ehl ü erbâbına tevzî' olunduğu sırada birazı dahi hisse-i fakîre ifrâz olunmağla hemen komisyonun istediği vechile ibtidâ kavâ'id-i türkiyyeyi sıbyâna eshel-i vechile öğretmek üzere *Kava'id-i türkiyye* nâm risâleyi ve ba'dehû ilm-i mantıkdan *Mi'yâr-ı sedâd* ve fenn-i âdâbdan *Âdâb-ı sedâd* nâm risâleleri te'lîf ettim. Her birinden on-beşer bin nüsha tab' ettirildi. Bu sırada *Siyer-i enbiyâ* nâm kitâbın dahi üç cildi hitâm bularak tab' ettirildi. *Kısas-ı enbiyâ*'nın her cildi tab' olundukça birer nüshası sûret-i husûsiyyede olarak Vâlide Sultan hazretlerine takdîm olunurdu. İkinci cildinin takdîmi üzerine bir hüküm-nâme ile bir murassa' mahfaza irsâl ü ihsân buyurmuş olduklarından cevâben bir kıt'a arîze-i teşekkür yazıldı. Sûreti zîrde tahrîr olunur:

Vâlide Sultan'a cevâben tezkire

Atebe-i felek-mertebe-i sultânîlerine ma'rûz-ı bende-i kadîm-i ihlâs-vesîmleridir ki

Kısas-ı enbiyâ ve Tevârîh-i hulefâ nâm kitâbın ikinci cüz'ü dahi tab' u temsîl ile bir nüshası huzûr-ı veliyyetü'n-ni'amîlerine takdîm olunması üzerine tahsîn u taltîfi hâvî bir kıt'a hüküm-nâmeleriyle ihsân buyrulan bir kıt'a murassa' mahfaza-i girân - bahâ fark-ı ihlâs ve ubûdiyyet-i çâkerâneme iftihâr-bahşâ oldu. Bu kitâbın te'lîfinden maksad-ı aslî halka akaa'id-i islâmiyyenin me'hazı olan siyer-i Seyyidü'l-enbiyâ'yı şerh etmek ve netîcesinde Hilâfet-i seniyye-i islâmiyye'nin kadr ü şerefini nev-resîdegân-ı hadîka-ı islâma gereği gibi öğretmekdir. Çünki ale't-tevâlî müstağrak olduğum sunûf-ı avâtıf ve eltâf-ı seniyye-i hazret-i zıllu'llâhînin binde birinin şükrünü îfâdan âciz olduğumu bilerek hiç olmaz ise şükr-güzârlık yolunda bulunmuş olmak üzere leyl ü nehâr îfây-ı vazîfe-i me'mûriyyete bezl-i iktidâr ile berâber ihtilâs olunan evkaatı dahi sebeb-i sa'âdet-i dâreyn olan rızây-i merâhim-irtizây-i hazret-i Hilâfet-penâhîyi celbe medâr olabilecek eserler vücude getirmeğe hasr etmekte bulunduğumdan bu bâbda Velî-ni'met-i bî-minnet nîm-nazar-ı kabûlüne mazhariyyet kullarınca en büyük mükâfat ve sahîhen sermâye-i fahr ü mübâhât olup öyle bir küçük eser-i kemterînin nazar-ı tahsîn-i sultânîlerine makrûn olması ise pek büyük beşâret ve ihsân ale'l-ihsân olarak öyle bir mahfaza-i girân-bahâ inâyet buyrulması hakkaa ki hânedân-ı acz-nişân-ı ubeydâneme pek güzel ve değerli bir yâdgâr-ı mefharet olmasiyle ne diyeceğimi ve nasıl teşekkür edeceğimi bilemeyip hemen Cenâb-ı Hakk velî-ni'met-i bî-minnetimiz Pâdişâh'ımız efendimiz hazretlerini mahfaza-i savn-i samadânîsinde her türlü ekdâr-ı kevniyyeden masûn ve niyyât-ı celîle-i hümâyûnların dâimâ tevfîkaat-ı ilâhiyyesine makrûn ve ömr ü şevket-i şâhânelerini rûz-efzûn buyurmak du'ây-i mefrûzü'l-edâsına terdîfen mehd-i ulyây-i şevket ve saltanat olan Zât-i me'âlî-simât-ı veliyyetü'n-ni'amîlerinin kalb-i şefakat - celb-i sultânîleri dâimâ o yüzden mesrûr u memnûn olmak du'ây-i sıdk-ihtivâsını zîver-i zebân-ı sadk-nişân etmekte olduğumun arz u ifâdesiyle tasdî'e cüret eyledim. Kaatıba-i ahvâlde emr ü fermân ve lûtf u ihsân hazret-i veliyyetü'l-emrindir.

Fî gurre-i rebî'ü'l-âhir sene 1291

Nice senelerden beri eczây-i kur'âniyyenin tab'ı Bâbıâlî'ce ârzû oluna-geldiği hâlde bu bâbda Bâb-ı fetvâ'dan cevâb-ı muvâfik alınamadığı cihetle Bâbıâlî hâl-i tereddüdde idi. Hâlbuki İran'lılar Vâlide-hanında ve sâir mahâllerde gizlice Kur'ân-ı kerîmi tab'ile alenî füruht ederlerdi; ve ba'zan matba-'alarındaki evrâk-ı matbu'a parçaları bakkal dükkânlarında görülüp bu ise Kur'ân-ı kerîm hakkında hürmetsizliği mûcib olduğu cihetle taraf-ı Şeyhülislâmîden ara-sıra iştikâ olundukça Bâbıâlî dahi bu mesâhif-i matbû'anın füruhtunu men'eder ve ba'zan musâdere eyler idi. Bu sırada Fransa'da Hâfiz Osman hattiyle bir *Mushaf* fotolitograf ya'nî aks-i ziyâ san'atiyle tab'ettirilerek nüseh-i adîdesi Dersaâdet'e getirildi. Bâbıâlî'ce dahi füruhtuna ruhsat verilmekle alenî satıldı. Lâkin yazıları lâyıkıyle çıkmamış idi. Bunun üzerine meclis-i mahsûs-ı vükelâda lede'l-müzâkere Matba'a-i âmire'de ihtirâmât-ı lâzime yerine getirilmek şartıyle *Mushaf-ı şerîf* tab'ı tensîb ile icrâsı tarafımıza havâle buyruldu. Derhâl tab'hânede yeniden dest-gâhlar kuruldu; ve san'at-ı mezkûrede mâhir Ali Efendi ma'rifetiyle Şeker-zâde'nin meşhûr Mushaf-ı şerîf'i tab' ettirildi. Buna dâir doksan bir senesi hilâlinde taraf-ı fakîrden tanzîm ile tab' u neşr olunan îlân-nâmenin bir sûreti ber-vech-i âtî tahrîr olunur.

Îlân

Dört yüz seneden beri mesâhif-i şerîfe ekseriyâ hatt-ı nesih ile yazıla-gelmiş ve bu san'atte pek çok mâhir üstadlar gelip geçmiştir. İşbu esâtize-i benâm şöhret ve mehâretce tabakât-ı adîdeye taksîm olunabilir. Tabaka-i ulyâda bulunanların birincisi Şeyh deyu ma'rûf olan Hamdullah Âgâh Efendi'dir ki Yâkut-ı Musta'sımî'nin icâd eyleği usûlü bir güzel şîve üzere ifrâğ eden odur. Dokuz yüz yirmi altı târihinde vefât etmiştir. İkincisi Hâfız Osman'dır ki Şeyh'e ke-mâ hüve hakkuhu taklîd eylemiş ve yazıyı bir mertebe daha toplayıp bir güzel şîve vermiştir. Bin yüz on târihinde vefât eylemiştir. Üçüncüsü işbu Hâfız Osman'ın şâgirdânından Yedikule'li deyu ma'rûf olan Seyyid Abdullah Efendi'dir ki hocasının yazısına fark olunmaz mertebe taklîd eylemiştir. Bin yüz kırk târihinde fevt olmuştur. Dördüncüsü Yedikule'linin şâgirdânından Şeker-zâde deyu ma'rûf olan Mehmed Efendi'-

dir. Hatt-i nesihde ho asına taklîd ile berâber bu san'ate bir güzel şîve ve nezâket vermiştir. Tabaka-i sâniye Yedikule'li'nin şâgirdânından Eğrikapı'lı deyu ma'rûf olan Râsim Efendi ve hattât-ı meşhûr Asîf Efendi'nin dâmâdı ve tilmîzi olan Deli Osman ve Mehmed Celâlüddîn ve Simşir Hâfız'dır. Anlardan sonra tabakât-ı adîdede pek çok meşhûr hattâtlar vardır.

Şeyh'in ömrü tercrübe ile geçip bu san'atı ma'lûm olan dereceye götürünceye dek pek çok emek vermiştir. Evâil-i hâlindeki yazısiyle sonraki yazıları beyninde pek çok fark u tefâvüt vardır. Yazdığı Kelâm-ı kadîm'lerin içinde en ziyâde beğendiğini Resûl-i ekrem sall'-allahü aleyhi ve sellem'e hediye olmak üzere Medîne-i münevvere'ye göndermiştir. Bu Kelâm-ı kadîmi taklîd ederek bir Kelâm-ı kadîm yazmak üzere Sultan Ahmed-i sâlis tarafından Şeker-zâde me'mûr olmağla varıp Medîne-ı münevvere'de ikaamet ile harf be-harf ana taklîd ederek bir Mushaf-ı şerîf tahrîr ile Dersaâdet'e getirdikte Sultan Mahmûd-ı evvel taht-ı saltanata cülûs etmiş bulunmağla ol eser-i bî-adîli ana arz eylemiştir. Bu kerre ol nüsha Dersaâdet'de Reîs-i huffâz olan Timur Hâfız'a okutturuldu ve görülen yanlışlar asrımızda Şeyhü'l-hattâtîn ve Reîsü'l-ulemâ olan İzzet Mustafa Efendi'ye tashîh ettirildi ve asrımızda yeni zuhûr eden aks-i ziyâ san'atında mâhir olan erkân-ı harb fotografhânesinde müstahdem Kolağası Hâfız Ali Efendi ma'rifetiyle tab' u temsîl ettirildi.

Yine ol asrda ecille-i ricâl-i Devlet-i aliyye'den Ahmed Atâ Bey'in te'lîf ü tab'ına muvaffak olduğu *Enderûn-ı hümâyûn târihi* üzerine yazılmış olan takrîzin sûreti zîrde sebt olunur.

Takrîz

Dakîka-şinâsân-ı ahvâl-i edvâr indinde müstagnî-i beyân ü ihtârdır ki tehavvül-i a'sâr u a'vâm ve tebeddül-i etvâr u eyyâm ile değil yalnız ahvâl-i eşhâs ü akvam belki şîve vü edây-i elsine-i enâm bile tegayyür etmektedir. Bir lisânın yüz sene evvelki ta'bîrâtı ile şimdiki ıstılâhâtı pîş-i nazar-ı dikkate alınsa ne kadar tehavvülâta uğramış olduğu basar-ı basîrete rûşenâ vu iyân olur. Vaktiyle çavuşluk devletce ne kadar mu'tenâ bir unvân olup da çavuşlar içinde nasıl haysiyetli zâtlar bulunduğunu bilmiyerek târihlerde çavuşlardan ba'z-ı düvel nezdine elçi gönderildiğini görenler asrımızdaki de'âvî çavuşlarını pîş-i nazara alır ve bu sınıftan nasıl sefîr gönderilirmiş deyu te'accüb ve hayrette kalır. Elhâsıl mürûr-ı zamân ile efrâd-ı insân gibi elfâz u

ıstılâhât-ı lisân dahi tegayyür ve teceddüd edip gider. Ale'l-husûs ta'bîrât-ı resmiyye vuku'ât-ı cesîme ile vaz'-ı aslîsini bütün bütün değiştirip başka kuvvetler ve meziyetler peydâ eder. İşte bu kabîlden olarak Vak'a-i hayriyye'den sonra Enderûn ve Bîrun'ca zebân-zed olan ta'bîrât-ı resmiyye o kadar tebeddül etmiştir ki bu ta'bîrâtın vaz'-ı hakîkîsi ve suver-i isti'mâliyyesi bilinmedikçe ol asrın vekaayi'-i târîhiyyesinden pek çoğu lâyıkıyle anlaşılamaz ve ol vakte idrâk edenlerin henüz bakiyyesi zîver-i sahîfe-i hayât olduğu cihetle şimdilik o misillû ta'bîrâtın ma'ânîsine ba'zı mertebe kesb-i vukuf olunabilir ise de anların dahi arkası alındıktan sonra târîhlerde münderic olan pek çok elkaab ü unvânların tahkîki kaabil olamaz. Binâen-alâ-zâlik mukaddemâ Enderûn-ı hümâyûn'ca mu'teber olan pek çok elkaab ü unvânların şerh ü îzâhını kâfil ve Enderûn-ı hümâyûn'dan muhrec meşâhîrin terâcim-i ahvâlini şâmil olan işbu Târîh-ı Atâ Devlet-i aliyye târihini mutâla'a edenlere göre bir aynek-i basîret[1] *ve durbîn-i hakîkat olmağla müellifine lisân-ı sitâyiş ile teşekkür olunur.* جعل الله سعيه مشكورا و اثره هذا مبرورا .منا الذكر الجميل و من الله الجر الجزيل

Fî sene 1291[2] *Ahmed Cevdet*

Ber-vech-i bâlâ Şirvânî-zâde'nin azlinde mesned-i Sadâret Serasker Hüseyin Avni Paşa uhdesine tevcîh buyruldu. Seraskerlik dahi Sadâret'e ilhâken anın uhdesinde kaldı. Sultan Abdülaziz Han hazretleri kendisini asıl fesâd başı olan Avni Paşa'ya teslîm etmiş oldu.

Ol esnâda Şûrây-ı devlet reîsi Kâmil Paşa nâ-mizâc olarak tebdîl-i havâ zımnında Mısır'a gitmekle yerine Safvet Paşa vekîl nasb olunmuş idi. Avni Paşa ise fünûn-ı askeriyyede mâhir olduğu hâlde umûr-ı mülkiyyece ma'lûmâtı olmadığı gibi bu yolda muktedir bir müsteşârı dahi bulunmadığına mebnî doksan bir senesi saferinin on yedisinde Şûrây-ı devlet riyâseti vekâleti mu'âvinliğe tahvîl ile müceddeden ihdâs olunan Şûrây-i devlet riyâseti mu'âvinliği uhdemize tevcîh buyruldu ve riyâset vezâifi kâmilen uhde-i fakîre verildi. Bâbıâlî'de sâir umûr-ı dâhiliyyeye âid olan işlerin dahi merci'i idim. Muahharan Kâmil Paşa Dersaâdet'e geldiyse de henüz tas-

[1] Atâ Tarihi (I, 2) de *ayn-i basîret*.
[2] Atâ Târîhi'nde 25 zilka'de 1291.

hîh-i mizâc edemediği cihetle riyâsetin yalnız unvânı anın üzerinde olup vezâif-i riyâset kâmilen fakîre muhavvel idi.

Ol esnâda *Mecelle*'nin onuncu kitâbı tamâm olmağla anı tab' u neşr ettirdim. Ba'dehû on birinci ve on ikinci kitâbları dahi itmâm olunarak tab' ettirilmek üzere iken hilâf-ı me'mûl olarak sene-i mezbûre ramazânının yirmi üçünde Şûrây-i devlet riyâseti mu'avinliği ilgaa ile uhdemize Yanya vilâyeti tevcîh buyruldu.

Avni Paşa dâima fakîrin mu'âvenetinden izhâr-ı memnûniyyet eylemekte ve bunu gıyabımızdan dahi kendi müte'allikatına söylemekte iken bağteten İstanbul'dan def'imize kıyâm etmesinin sebebini ol vakit anlayamadım. Mahrem-i esrârı olan ba'z-ı zevât ile görüştüğümde anlar dahi : "*Sadrâzam sizden pek hoşnûd idi. Bu tebeddüle sebeb ne oldu. Aranızda mûcib-i mübâyenet olacak bir sebeb hâdis oldu mu*" deyu benden sordular. Ben ise İstanbul'un ahvâlinden usanmış olduğum cihetle me'mûriyyet-i cedîdemden memnûn idim ve eğercî vâlilerin ma'âşları epeyce tenezzül edip ol vakit Yanya vilâyetinin şehriye ma'aşı dahi otuz bine tenezzül etmiş ise de kayd-ı hayât ile bâ-berât-ı âlî mutasarrıf olduğum şehriye on bin kuruş ma'âşımı dahi başkaca alacak idim. Bu dahi bana kifâyet edebilirdi. Fakat kış ağzı olup bu mevsimde evlâd u iyâlimizi Yanya'ya götürmek müşkil idi. Binâen-aleyh çoluk çocuk gidilebilecek bir vilâyete tahvîl-i me'mûriyyetimi istid'â etmek üzere Avni Paşa'nın konağına varıp kendisiyle görüştüğümde ben bunu açmazdan evvel kendisi : "*Çocukları birlikte götürecekmisin*" dedi. "*Götürmek isterim. Lâkin mevsim müsâ'id değil*" dedim. "*Sakın götürme. Senin orada me'mûriyetin üç ay kadardır. Nihâyet üç buçuk ay sonra buraya celb olunursun.*" dedi. "*Pek âlâ*" dedim ammâ bu sözüne bir mâ'na veremedim. Meğer Bâbıâlî'de vücûdumuz kendisince mültezem olduğu hâlde bu kerre Sultan Abdülaziz Han hazretlerini hal'etmeğe karâr verip bu husûsda ise fakîre emniyeti olmadığından ve üç ay zarfında rekîz-i zamîri olan cinâyetin icrâsı kendisince mukarrer olduğundan muvakkaten bizi Yanya'ya def' etmiş ve muzmer-i zamîrini icrâ ettikten sonra bizi yine İstanbul'a getirtecek imiş. Buraların olduğunu Sultan Abdülaziz Han'ın hal'inden sonra kendi lisânından işittim.

Ol esnâda Avni Paşa'nın kâse-lîs-i sufra-i ikbâli olan Zabtiye nâzırı Hüsni Paşa tarafından hânemize kimler gelip gitmekte tecessüs için etrâfımıza casûslar ta'yîn olunmuş. Hâlbuki anlardan birisi vaktiyle bizden iyilik görmüş bir âdem olduğuna mebnî ba'z-ı rüfekaasiyle berâber bizi tecessüsse me'mûr olduğunu gizlice haber vermiş idi. Ben ise taşra gönderilmemek için bir nevi' teşebbüs ma'nâsı verilir deyu vedâ' için Vâlide Sultan dâiresine gitmeyip fakat bir kıt'a veda'-nâme takdîm etmiş idim. Lâkin Yanya'ya azîmetimiz günü Vâlide Sultan tarafından teşyî' için Harem ağalarından Abdülgani Ağa gönderilmiş olmağla bu dahi casûsların jurnalına dâhil olmuştur. Mezkûr vedâ'-nâmenin sûreti zîrde tahrîr olunur.

Vâlide Sultan hazretlerine tezkire

Atebe-i âsmân-mertebe-i sultânîlerine ma'rûz-ı kullarıdır ki

Anâsırı acz ü kusûr ve bî-vâyegî vü ibtihâlden ibâret olan bu abd-i darâ'at-mend şevketlû mehâbetlû kudretlû merhametlû Pâdişâh'ımız veli-ni'met-i bî-minnet efendimiz hazretlerinin bilâ-vâsıta ihyâ-kerdesi olan bir muhlis bendesi ve şimdiye kadar îfây-i teşekkürü nâ-kaabil olan bunca a'tâf u eltâf-i celîle-i dâhân-bânîlerinin bi'l-vücûh mahcûb ve şermendesi olduğu hâlde bu defâ dahi Yanya vilâyetine vuku'-ı me'mûriyyet-i müstemendânesi husûsunda müsâ'ade-i seniyye-i hazret-i zıllu'llahî bî-dirîg u şâyân buyrulmakla gerek bu lûtf-ı âlînin tahdîs u tahmîdi ve gerek râsime-i vedâ'ın icrâsı için âstân-ı ismet-unvân-ı veliyyetü'n-ni'amîlerine yüz sürmek akdem-i vezâif ise de ol âstân-ı bülend-unvân-ı sultânînin ulüvv-i derecesine nisbetle dünüvv-i dereke-i ubeydânemin bu'd-ı mesâfesi öyle şerefli ve şanlı bir vazîfenin îfâsına mânî' olmağla ve bi-mennihî te'âlâ sâye-i selâmet-vâye-i hazret-i şehriyârîde eser-i teveccühât-ı sa'âdet-âyât-ı sultânîleriyle yarınki cumartesi günü cebhe-i ubûdiyyet gerdûne-i meymenet-nümûne-i mu'allâları izine mevzû' ve mâlîde olarak buradan nehzat musammem bulunmağla Rabb'imiz te'âlâ ve tekaddes hazretleri esmâ-i hüsnâsı ve enbiyâ vü evliyâsı hürmetine cihânın pâdişâh-ı a'zamı ve devlet ü milletin muhyî-i muhterem ve mufahhamı olan Veli-ni'met efendimizi dünyâ durdukca serîr-ârây-ı şevket ü şân ve revnak-tırâz-ı medîha-i mehd-i ulyâ olan zât-i aliyyetü's-sıfât-ı rahîmânelerini necl-i ekber-i şâh-ı devrân ve nüsha-i nâdire-i kemâl u irfân bulunan veli-ni'met-zâde-i zî-şân ve sâir şehzâdegân ile berâber ile'l-ebed makrûn-i mesâr ü safây-i firâvân buyurmak du'ây-i bî-riyâsı tekrâr olunduğu hâlde işbu arîze-i ubûdiyyet-farîzenin takdîmine ictisâr olunduğu ve nazar-ı acz-eser-i ubeydânemde hüsn-i enzâr-ı füyûzât-âsâr-ı hazret-i zıllu'llâhîden başka ümniye vü emel olmadığından ol şeref-i âlem-bahâya mazhariyyet için dahi bi'l-hâssa uzaktan serâ-perde-i şafakat-perverde-i veliyyetü'n-ni'amîlerine yüzler sürülerek arz-ı niyâz-ı mahsûsa cesâret kılındığı muhât-ı ilm-i mekârim-şümûl-i ismet-penâhîleri buyruldukta emr ü fermân ve köle vü ihsân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir.

Ber- vech-i bâlâ Yanya'ya me'mûriyetimizin sebeb-i aslîsi kimesnenin ma'lûmu olmadığından beyne'n-nâs kimi : "*Cevdet Paşa ile Sadrâzam'ın araları bozulmuş*" ve kimi : "*Kâmil Paşa riyâset umûrunda müstakil kalmak üzere mu'âvinliği ilgaa ettirmekle Cevdet Paşa ana muğberü'l-hâtır olmuş*" yollu havâdis münteşir olmuş idi. Yanya'ya vardığımda Kâmil Paşa'nın havâss-ı mensûbânından ve Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâsından Mahmud Beyefendi'nin bu husûsa dâir bir mektûbu gelmekle ana cevâben yazılan mektûbun sûreti bu mahâlde ityân kılınır.

Yanya'dan cevâb-nâme

Sâdık Paşa hazretlerinin Reîs Paşa efendimiz hazretleriyle mulâkaatında gûyâ bendelerinin zât-ı hazret-i riyâset-penâhîye muğberü'l-hâtır olarak bu tarafa azîmet eylemiş olduğumu ifâde eylemiş olmasına dâir ve hâlbuki hasbe'l-kader vuku'bulan infisâl-i âcizîden dolayı zât-ı hazret-i riyâset-penâhînin müte'essif olduğuna nazaran teveccühât-ı kâmilelerinin hakk-ı çâkerîde ber-devâm olduğunu mübeşşir olarak 6 zi'l-ka'de sene 91 târihiyle müverrah ve rengîn ibârât ve lâtîf tevşîhât ile müzeyyen ve müveşşah bir kıt'a kerem-nâme-i inâyet-alâme-i hukukperverîleri gurre-i zi'l-hiccede dest-i ihlâsa vusûl buldu ve Reîs Paşa efendimizin hakk-ı çâkerîde ber-kemâl bildiğim ehâsin-i enzâr-ı mün'imânelerinin devâm ü istimrârını te'mîn ve hüsn-i teveccüh-i kerîmânelerinin bekaasını tebyîn etmekle mûcib-i memnûniyyet-i azîme oldu.

Müşârün-ileyh hazretlerine ihlâs u ubûdiyyetim pek eskidir. Şimdiye kadar kendilerinden dâimâ lûtf u iltifât gördüm. Çâkerleri dahi kendilerini sahîhen gücendirecek hâl ü kaalde bulunmadım. Bu kerre vuku'bulan tebeddül-i me'mûriyyet-i ubeydânem ise mukadderât-ı ilâhiyyeden olarak bundan dolayı kimseneye gücenmek lâzım gelmez. Fa-

kat bidâyet-i emrde bu tebeddülün cânib-i riyâsetten neş'et eylediğine dâir ba'z-ı havâdis şâyi' olmuş idi. İşte Sâdık Paşa hazretleri dahi bundan dolayı öyle bir zann ü şübheye düşmüş olmak gerektir. Hâlbuki müte'âkiben o havâdisi tekzîb eder şâyi'alar mesmû' olmağla sonradan o dahi tashîh-i i'tikaad etmiştir zann ederim. Bendeleri ise ne buna vücûd verdim ve ne de ana inandım. Hemen meslek-i ma'rûf-i âcizânem olduğu üzere yolculuğa hazırlandım. Bu tebeddülün esbâbı ne olduğunun taharrîsine mükibb u mütehâlik olmadım. Kendimce buna lüzum dahi görmedim. Zîrâ bunun esbâb-ı sahîhesini bilmek bendelerince olsa olsa Târih'e kayd için lâzım olacak. Hâlbuki bu misillû husûsâtta ibtidâ yek-dîğere munâkız rivâyetler işitilir. Hakîkât-i hâl ise sonradan anlaşılır. Bu cihetle esbâb-ı sahîhe taharrîsinde isti'câl bir nevi' abese iştigaal gibi görülür. Binâen-aleyh o misillû gönül yorgunluğundan âzâde olarak kalkıp bu tarafa geldim. Şimdi dahi îfây-i vazîfe-i me'mûriyyet ile meşgulüm.

Burada çendan kaabil-i hitâb âdemler yok olsa bile yeni gelinmiş olduğu cihetle müterâkim işler çok. Sanma ki yalnız numûne-i meclis-i Baykara olan bezm-i ünsâ-üns-i hazret-i riyâset-penâhîden dûrum. Belki bütün bütün ülfet-i âleminden mehcûrum. Binâen-âlâ-zâlik mürâ'ât-ı san'at-ı iltifât ya'nî giyâbdan hitâba tahvîl-i kaafile-i kelimât ederek zât-ı âlîniz ile bilâ-tekellüf hasb-i hâl ve biraz da bu yüzden îzâh-ı maksad ü meâl etmek isterim.

Efendim ma'lûm-ı âlînizdir ki bendeniz dâimâ zuhûrâta tâbi' olup giderim ve pes-i perde-i kaderden rû-nümâ olan sûret ne ise ana ayn-i rızâ vü teslîm ile nazar ederim. Hele şu tebeddül-i me'mûriyyetten dolayı zann olunduğu kadar münkesir ve muğberü'l-hâtır olmadığımı Dersaâdet'de iken çok zevâta söylemiş idim. Hattâ عسى ان تكرهوا شيئاً و هو خير لكم *âyet-i kerîmesini tilâvet ile tesliyet verenlere me'mûriyyet-i cedîdenin nezd-i âcizânemde mekrûh olmadığı beyâniyle mukaabele eylemiş idim.*

Vâkı'â İstanbul gibi cennet-i cihân ve ârâm-gâh-ı dil ü cân olan bir yeri terk etmek hiç de mûcib-i inzi'âc-ı tabî'at olmamak olmaz. Fakat ana bedel tebdîl-i hâl ü havâ fâidesi der-hâtır edilerek tesliyet-i hâtır-ı fâtir kılındı. Mevsim-i şitâda deniz seferi aslâ mûcib-i heyecân-ı hâtır olmadı desem yalan söylemiş olurum. Lâkin لولا التقرب ما انعقدت درر البحور الى النحور *beytini tekrâr ile dil-i gurbet-zedeye tesliyet verip deryâ-dil olarak bi-mennihî te'âlâ sâlimen Golos limanına muvâsalet olundu. Bi-hasebi'l-mevsim Yenişehir ve Tırhala ovalarının bataklarını*

geçmek müşkildir denildiyse de bu mevsimlerde İstanbul sokaklarının çamurlariyle ülfet ve idmânımız olduğundan buraların zahmeti halkın mübâlagasına nisbetle ehvence göründü. Ba'dehû Meçva'nın karlı dağlarını geçer iken biraz su'ûbet çekildiyse de kumru gibi kafesde serfürû-bürde-i fikr ü hayret olmaktan ise şahin gebi yükseklerde dolaşmak ve bilâ-fütûr böyle karlı ve boralı dağları aşmak uluvv-i cenâb âleminin usûl-i mevzû'asına evfak değil mi deyu hâtır-ı fâtire gayret verilerek el-hamdü-lillah sâlimen Yanya'ya gelindi.

Şimdi Yanya'dan o kadar hoşnudum ki kâşki burada idâre-i beytiyyeye kâfî çiftlikâtım olsa da vakt-i infisâlde burada kalsam ve Koska caddesinde tramvay arabalarının gıcırdısiyle hırâşîde-hâtır olmaktan ise göl kenârında imrâr-ı kavâfil-i eyyâm ü leyâlî kılsam gibi temenniyât ve hulyâlar bile boş vakitlerde bendenize eğlence oluyor. Aman efendim posta kapatıyor. Bu gün bu kadarcık bir muhâvere ile iktifâ edelim. Bekaay-i hüsn-i teveccüh-i sâmîleri ahass-ı âmâl-i ihlâs-meâl-i senâverî olmağla ol bâbda.

Ol esnâda ale'l-umûm emlâk için Defterhâne'den senedât-ı resmiyye îtâsı nizâm ittihâz olunmuş ve Mecelle cem'iyyeti ma'rifetiyle senedâtın şekl ü sûreti der-dest-i tezekkür bulunmuş idüğüne mebnî Yanya'da iken gerek Mecelle cem'iyyeti ve gerek Defter-i hâkaanî nezâreti ile icrây-i muhâbere olunmakta idi. İşte ol vakit bey'-i vefâ ve istiğlâl hakkında *Risâletü'l-vefâ* nâmiyle arabiyyü'l-ibâre bir risâle kaleme alınarak Mecelle cem'iyyetine verilmek üzere Defter-i hâkaanî nâzırı bulunan Sa'dullah Beyefendi'ye gönderilmiş idi. Bunun vusûlüne dâir Sa'dullah Beyefendi tarafından Yanya'ya gelmiş olan tahrîrâtın ma'lûmât olmak üzere sûreti zîrde tahrîr olunur.

Defter-i hâkaanî nezâreti tarafından vârid olan mektûb

Ma'rûz-ı bendeleridir ki

Bey'-i vefâ ve bey'ü'l-istiğlâl için lûtfen tertîb ü tanzîm buyrulan dört kıt'a cedvelin irsâline ve bu mes'ele hakkında mutâlâ'at-ı aliyye-i hidîvânelerine dâir resîde-i dest-i ta'zîm olan tahrîrât-ı aliyye-i fahîmânelerinin mezâyây-i daktkası rehîn-i ilm-i çâkerî oldu. Mecelle cem'iyyet-i aliyyesine hitâben şeref-vârid olan tahrîrat-ı hikmet-ifâdât-ı efhamîleri

melfûfu olan risâle-i nefîse ile berâber mahalline bi'z-zât teslîm kılındı. Meşâgil-i kesîre-i hidîv-i ekremîleri arasında bu mes'elenin dahi hallâl-i mu'dilât-ı mesâil-i fıkhiyye ve inhilâl-bahşây-i mu'akkadât-ı umûr-ı mülkiyye ve siyâsiyye olan efkâr-ı sâkıbe-i âsafânelerini işgaal etmesi ve bunun eser-i âlîsi olmak üzere cedveller ile berâber bir de risâle-i nefîse vücûde getirilmesi ulüvv-i himmet-i âlem-pesendlerine ez-ser-i nev delîl-i celîl ve meâsir-i sâbıka ve lâhika-i kemâlât-perverânelerine bir zamîme-i vâcibü't-tebcîldir. Me'âlî-i âsâr-ı fahîmânelerinden hasbe'l-ubûdiyye ne kadar müftehir isem zât-ı maslahatın me'mûriyyet-i çakerâneme te'allûku cihetle şu himmet-i celîlelerinden o derece müteşekkir olduğumu min gayr-i haddin arza cesâret ederim. Yanya vilâyeti mevdû'-ı kef-i kifâyet-i devletleri olmağla mağbût-ı bilâd olduğu günden beri hizmet-i me'mûre-i kemterâneme müte'allik husûsâtta bi'l-hâssa bî-diriğ buyrulmakta olan teshîlât ve tesrî'ât kulunuz hakkında evvelâ teveccühât-ı lütfiyye-i bende-pervêrîlerinin cümle-i âsâr-ı bâ'isü'l-mübâhâtından olmağla hakk-ı teşekkürünü îfâda i'tirâf-ı aczden başka söyleyecek söz bulamam.

Mes'ele-i mebhûsun-anhâya dâir Mecelle cem'iyyeti'nin hülâsa-i mebâhisine gelince risâle-i aliyyeleri pek çok bahs ü müzâkereyi mûcib oldu. Hâlâ bir karâr hâsıl olamadı. İhtilâfı dâ'i olan şey ise başlıca teslîm ü tesellüm maddesidir. Rehniyyet cihetini iltizâm eden efkâr teslîm ü tesellümün fi'len olamaz ise de kavlen ve müevvelen icrâsı lüzûmunda isrâr etmekte ve bey' hükmünü verenler anın aksini iltizâm eylemektedirler. Hilmi Efendi hazretleriyle Fetvâ-emîni Efendi hazretleri beyninde ittifak hâsıl olur ise nizâ' kalmıyacak gibidir. Hâsıl olacak karârı arz ederim. Bâkî her hâlde muhtâcı olduğum teveccühât-ı fuyûzât-gaayât-ı mün'imâneleri recâsında bulunduğum muhât-ı ilm-i âlî-i dâver-i ekremîleri buyruldukta ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Sa'dullah Beyefendi'nin bu tahrîrâtı üzerine husûs-ı mebhûsün-anhe dâir Mecelle meclis'i âzâsından Hilmi Efendi'ye yazılan mektûbun sûreti burada tahrîr olunur.

Hilmi Efendi'ye gönderilen mektûbun sûreti

Cem'iyyet-i aliyye-i ilmiyye'ye takdîm ettiğim Risâle-i vefâ üzerine Cem'iyyet'ce mübâhasât-ı kesîre ve ihtilâfât-ı vefîre vuku'a geldiğini haber aldım. Böyle olacağını evvelce bilirdim. Risâle-i mezkûre

mündericâtı hakkında olan re'y-i âcizânem ise günden güne kuvvet bulmaktaır. Yanya nâib ve müftisi dahi bu bâbda re'y-i âcizânemi tasdîk etmektedirler. Zîrâ burada bey'-i vefâ ve istiğlâl mu'âmelâtı rûz-merre cereyân ediyor. Bu husûsda nâsa teshîlât gösterilmek ferâiz-i umûrdan görülüyor. Zât-ı fezâil-simât-ı semûhîleri يسروا ولا تعسروا *hadîs-i şerîfini ara-sıra vird-i zebân ede-geldiklerinden bu bâbda dahi teshîl-i mesâlih-i nâsı iltizâm buyuracaklarında şübhe etmem. Seyfüddin Efendi hazretleriyle Ahmed Hulûsi Efendi hazretlerinin metânet-i efkâr-ı sahthalarından emînim. Hoca Halil Efendi hazretlerinin re'yini bilmem. Fakat musâleh-i mesâlihin tas'îbine sebeb olmamalarını recâ eylerim. Cenâb-ı Hakk kendisini vefâ ve istiğlâl gaailesine uğratmasın. Fakat bey' bi'ş-şart bahsinin müzâkere esnâsında arabası kırılıp da şurût-ı fâside ile araba iştirâsına mecbûr olduklarını ferâmûş buyurmasınlar. Cümlesinin mübârek ellerini öperim. Sâir rüfekaay-i kirâm hazarâtına arz-ı hulûs ve selâm-ı mahsûs ederim. Bâkî emr u irâde efendilerim hazarâtınındır.*

Sâlifü'z-zikr *Risâle-i vefâ* üzerine Mecelle cem'iyyeti'nde cereyân eden mübâhasâtın neticesinde vefâ ve istiğlâlde rehniyyet ciheti galib görülerek ihtiyâten müstegill ve müste'cire tahliye ve teslîm vuku'unun takrîr ü ikrâr ettirilmesi husûsuna karâr verilmiş ve cedveller ona göre tanzîm olduğundan nümûneleri Defter-i hâkaanî nezâretinden tarafımıza gönderilmiş idi. Buna cevâben Nezâret'e bir kıt'a mektûb yazılmağla sûreti bu mahâlde tahrîr olunur:

Defter-i hakaanî nezâretine cevâben tahrîrât

18 *nisan sene* 91 *târihli ihsân-nâme-i nevâziş-alâme-i devletleri Margaliç'de iken hâme-pîrây-i ibcâl ü ta'zîm oldu. Melfûfu olan bey'-i vefâ ve istiğlâl nümûneleri dahi dest-i iftihâra vusûl buldu. Pek âlâ mes'ele hâll edilmiş ve iş bitirilmiş. Şu kadar ki asrın hazz edemiyeceği muvaza'a yollu bir teslîm ü tesellüm-i kavlî mu'âmelesinden kurtarılamamış. Eğer Dersaâdet'de bulunsaydım bu pürüzü dahi ekseriyyet-i ârâ ile ber-taraf edebilirdim zann ederdim. Ma'a-mâ-fîh maksad-ı aslî mu'âmelât-ı nâsı taht-i emniyyette cereyân ettirmekten ibâret olduğuna mebnî bu vechile dahi iş olur biter ve mâ-dâm ki halâlî saat ile akçe devri mer'iyyü'l-icrâdır bu dahi ana ilâve olunur gider.*

İhtilâf-ı dâr şer'an mânî'-i irs olmağla tebe'a-i Devlet-i aliyye'den olan bir kimesenin vefâtında mîrâsı tebe'a-i ecnebiyyeden olan akrabâsına

verilmediğine mebnî Avusturya devleti tarafından dahi mukaabele bi'l-misl kılınmakta idi; ve eğerçi mes'ele itlâkı üzerine olmayıp devleteyn beyninde musâlâha ve mu'âhede olduğu hâlde ihtilâf-ı dârın mâni'-i irs olmiyacağı kütüb-i fıkhiyyede musarrah ise de memâlik-i Devlet-i aliyye'de ecnebîlerin tasarruf-ı emlâk me'zûniyeti olmadığı cihetle bu mîrâs mes'elesi dahi itlâkı üzere icrâ olunmakta idi. Arâzi kanûn-nâme-i hümâyûnu dahi bu esâs üzere tanzîm olunmuş idi.

Muahharan taraf-ı Devlet-i aliyye'den meydana konulan karârnâmeyi kabûl eden devletler tebe'ası Memâlik-i osmaniyye'de tasarruf-ı emlâk ve arâziye me'zûn olduklarına mebnî Avusturya devleti tarafından tarafeyn tebe'asının yek-diğere vâris olabilmesi için bir mukaavele yapılması teklîf olunmuş ise de Bâbıâlî'ce bu bâbda tereddüd olunmuş idi. Yanya nâibi Zeynel'âbidîn Efendi ise fukahâdan bir zât olarak Yanya'da tebe'a-i Devlet-i aliyye'den vefât edenlerin mîrâsına tabe'a-i yûnâniyyeden olan vârislerine vermek sadedinde olup bu ise şer'a tevfîk olunabilir ise de devletce müttehaz olan usûl-i umûmiyyeye mugaayir olduğundan bu husûsa dâir Defter-i hâkaanî nezâretine bir kıt'a tahrîrât yazılmış idi ki sûreti ma'lûmât olmak üzere zîrde tahrîr olunur.

Defter-i hâkaanî nezâretine gönderilen mektûb sûreti

Ma'lûm-ı hakaayık-lüzûm-ı atûfileri buyrulduğu üzere ihtilâf-ı dâr şer'an mâni'-i irs olduğu gibi mukaddemâ ecânibin memâlik-i Devlet-i aliyye'de tasarruf-ı akaara me'zûniyetleri olmayıp arâzî kanûn-nâme-i hümâyûnunun 110 *ve* 111 *maddeleri dahi bu esâsa göre kaleme alınmış olduğundan tebe'a-i Devlet-i aliyye'den birinin vefâtında emvâl-i menkule ve gayr-ı menkulesine diğer devlet tebe'asından olan oğlu vâris olmadığı gibi uhdesinde bulunan arâzî-i mîriyye dahi ana intikaal ettirilemez ve düvel-i Avrupa'dan ba'zıları dahi bu bâbda mukaabele bi'l-misl kaa'idesine ri'âyet eyler idi ve bir aralık düvel-i Avrupa'dan ba'zıları tarafeyn tebe'asının yek-diğere vâris olması için her mukaavele yapılmasını teklîf etmişler ise de ol vaktin hükmünce cânib-i Bâbıâlî'den muvâfakat olunamamış idi. Şimdi ise taraf-ı Devlet-i aliyye'den teklîf olunan nizâmı kabûl eden devletlerin tebe'ası memâlik-i Devlet-i aliyye'de tasarruf-ı akaarâta me'zûn olup bunlardan birisi dahi Yunan devletidir; ve Yanya vilâyetinde pek çok tebe'a-i yûnâniyye olup çoğunun tebe'a-i Devlet-i aliyye'den akrabâsı olduğu gibi tebe'a-i Devlet-i aliyye'den pek çok kesânın Yunanistan'da mutavattın akrabâsı vardır; ve tebe'a-i*

yûnâniyyeden birinin vefâtında mîrâsının tebe'a-i Devlet-i aliyye'den olan akrabâsına îtâsı husûsuna Yunan devleti mümâna'at etmiyor. Buna mukaabil tebe'a-i Devlet-i aliyye'den birinin vefâtında tebe'a-i yûnâniyyeden olan akrabâsının hisse-i mîrâsı dahi kaa'ideten verilmek lâzım geliyor. Yanya nâibi Zeyenel'âbidîn Efendi dahi tebe'a-i Devlet-i aliyye'den olanların düvel-i mütehâbbe tebe'asından olanların akrabasına hisse-i mîrâsını veriyor ve fi'l-vâki' Tahtâvî'nin Dürr-i muhtâr üzerine olan hâşiyesinin dördüncü cildinde vâki' 379 sahîfesinde İbn Kemâl'den naklen و الدار انما تختلف بانقطاع العصمة فيما بينهم اى بين اهل الدارين و ذلك بان يستحل كل منهما قتال الاخر و يقتله اذا ظفر به و فيه اشارة الا انه اذا كان بين الملكين عهد و تناصر لا يكون الداران مختلفين *deyu îrâd eylediği îzâhâta nazaran müte'âhid ve mütesâlih olan iki devlet muhtelifetü'd-dâr add olunamıyacağından tebe'aları yek-diğere vâris olamıyacak demek oluyor. Şu hâle göre tebe'a-i Devlet-i aliyye'den birinin vefâtında emlâkinden tebe'a-i yûnâniyyeden olan akrabâsına hisse-i irsiyye verilmek lâzım geliyor. Fakat arazî kanûn-nâme-i hümâyûnunun sâlifü'z-zikr iki maddesi hükmünce arâzî-i mîriyyesi intikaal ettirilemiyeceğinden arâzînin dahi bu bâbda muttariden emlâk-i sâire ile berâber yürütülmesi tasvîb buyrulduğu hâlde mezkûr iki maddenin ta'dîli lâzım gelir. Bunun cihet-i şer'iyyesini Hilmi Efendi hazretleriyle ve cihet-i politikiyyesini Hâriciye nezâreti celîlesiyle bi'l-müzâkere netîce-i mutâla'âtın taraf-ı kemterîye iş'âr buyrulması niyâz olunur. Ol bâbda.*

Hüseyin Avni Paşa rekîz-i zamîri olan fi'l-i münkeri iki-üç ay zarfında icrâ etmeği kendisince karârlaştırmış olduğu hâlde her vakit birer mâni'aya tesâdüf etmiş ve 92 senesi rebî'ü'l-evvelinin yirmisinde azl ile yerine Es'ad Paşa sâniyen sadrâzam olup sene-i merkume cumâde'l-ûlâsının sekizinde uhdemize Ma'ârif-i umûmiyye nezâreti tevcîh buyrulmuş olmağla Dersaâdet'e avdet eyledim.

Bir çok yıllardan beri Parga ahâlîsiyle arâzîsi mutasarrıflarının beyninde münâza'a zuhûr ile iş keşmekeşde kalmış olduğu hâlde bunun tesviyesi emr olunup merhûm Rif'at Paşazâde Rauf Beyefendi dahi kendi tarafından bi'l-asâle ve diğer mutasarrıflar tarafından bi'l-vekâle işe bir netîce vermek üzere Parga'ya geldikte fakîr dahi bi-hasebi'l-me'mûriyye Yanya ve Preveze Meclis-i idâreleri âzâsından birer zâtı istishâb ile

Parga'ya gidip orada bir komisyon teşkîl olunarak musâlâha yolunda bir karâr verilmiş ve keyfiyet Dersaadet'e bildirilmiş idi. Verilen karâra Defterhâne'ce ilişilmiş olduğundan bu kerre Yanya'dan Dersaâdet'e vürûdumda istîzâh-ı keyfiyyeti mutazammın Şûrây-i devlet riyâsetinden gönderilen tezkireye cevâben bir tezkire yazılmıştır. Ol tarafta arâzî hakkında cârî olan ba'z-ı mu'âmelât-ı hususûsiyyeye dâir bir nevi' ma'lûmât vereceği cihetle tezkire-i mezkûrenin sûreti zîrde tahrîr olunur.

Şûrây-ı devlet riyâsetine tezkire

Parga çiftliği için mahâllince tanzîm olunan karâr-nâme hakkında Defter-ihâkaanî nezâret-i behiyyesiyle olunan muhâbere tezkiresinin leffenirsâl buyrulduğuna dâir ve bu bâbda mutâlâ'ât-ı bendegânemin arzuifâdesini âmir şeref-vürûd olan tezkire-i aliyyeleri ile melfûfu olan mezkûr muhâbere tezkiresi mutâlâ'a - güzâr-ı âcizî oldu. Mezkûr muhâbere tezkiresinin hülâsa-i müeddâsı Parga çiftliği mutasarrıfları ile ahâlîsi beyninde karâr-gîr olan mevâddan ba'zıları Defterhâne'ce bâis-i bahs ü tereddüd olarak kabûl ve tasdîki hususûnun irâde-i aliyyeye ta'lîkından ibâret olmağla mevâdd-ı mezkûre hakkında mutâl'ât-ı âcizânemin ber-vech-i âtî arz u beyânına ibtidâr olunur.

Ma'lûm-ı sâmî-i âsafâneleridir ki bu Parga işi hayli yıllardan beri mevzû'-ı bahs ü mücâdele olarak sürüncemede kalmış ve hayliden hayli kıyl u kaalî mûcib olmuş bir mes'eledir. Bir aralık ashâb-ı alâkaya mîrî çiftliklerinden Parga'nın vâridâtına mu'âdilvâridâ t getirir çiftlikler verilerek Parga kasaba ve arâzîsi tamâmiyle cânib-i mîrîden alınıp da parça parça ahâlîsine satılmak sûretine Şûrây-i devlet'ce karâr verilmiş iken her nasılsa bu karâr mevki'-i icrâya konulmayıp maslahat yine keşâ-keşde kalarak hem ashâb-ı alâkanın ve hem de ahâlînin ale'd-devâm zarar u hasârına bâdî ola-geldiği hâlde muahharan Parga çiftliği ke-mâ fi's-sâbık ashâbı yedlerinde kalmak üzere karâr verilip fakat Bosna ve Yenişehir çiftlikleri gibi bunun mu'âmelâtı dahi nizâmât-ı mahsûsa altına alınmak husûsuna dâir Yanya vilâyetine hitâben tastîr buyrulan emîr-nâme-i sâmî çâkerleri Yanya'da iken şeref-vürûd olduğu esnâda Parga ahâlîsinin vekîlleri dahi Yanya'ya gelip işin böyle sürüncemede kalmasından iştikâ ve tarafeynin zararını mûcib olmakta olan münâza'âta nihâyet verilmek husûsunu istid'â etmişler idi. İşe bir hüsn-i sûret

verilebilmek ise tarafeynin tevâfuk-ı efkârına manût olduğundan atûfetlû Rauf Beyefendi hazretleriyle olunan muhâbere üzerine müşârünileyh hazretleri kendi tarafından bi'l-asâle ve şürekâsı tarafından bi'l-vekâle tesviye-i maslahat zımnında Parga'ya geldikte bendeleri dahi Meclis-i idâre-i vilâyet ve Meclis-i livâ âzâsından birer zâtı intihâb ve istishâb ile Parga'ya gidip muvâfakat-i tarafeyn ile işe hüsn-i sûret vermek üzere bir komisyon teşkîl olundu. Şöyleki Parga kasabası beş mahâlleye münkasim olmağla her mahâlle ahâlîsi tarafından birer vekîl intihâb ve vekâlet-nâmeleri ahâlî tarafından hatm ü imzâ ile tasdîk ve ve ashâb-ı alâka tarafından çiftlik nâzırı ile müdîri tevkîl olunarak ber-vech-i bâlâ Meclis-i idâre-i vilâyet ve Meclis-i idâre-i livâ âzâsından getirilmiş olan iki zât dahi me'mûr kılınarak dokuz âzâdan terkîb ü teşkîl olunan komisyonda tarafeynin lâyihaları okuyup çend rûz mütevâliyen cereyân eden mübâhasât-ı kesîre esnâsında rû-nümâ olan müşkilât-ı adîde birer birer hâll ü tesviye olunarak neticesinde tarafeynin rızâlariyle bir karâr-nâme kaleme alınmıştır ve karâr-nâmenin imzâ olunduğu gün ahâlînin ne derecelerde memnûn olduklarına ol günün akşamı hod be-hod bir şehr-âyîn yapıp ed'iye-i hayriyye-i hazret-i pâdişâhîyi alenen sokaklarda tekrâr eylemeleri delîl-i kâfî görünmüştür. Elhâsıl tevâfuk-ı tarafeyn ile komisyon-ı mezkûrda tanzîm olunan karâr-nâme tarafeynin menâfi'ine muvâfık bulunmuştur.

Defterhâne'ce bâ'is-i bahs ü tereddüd olan şeyler ise üç mes'ele olup birincisi ahâlînin mütemellik oldukları hânelerin arsaları için ashâbına kirâ vermek usûlünün emsâli olmadığına ve icâre-i zemîn kaa'idesi şimdiye kadar yalnız evkaf ve mîrî mu'âmelâtında cereyân eylediğine ve arsalar arâzî-i mîriyyeden [olup] çiftlik ashâbından evvel mîrînin icâre-i zemîn aramağa hakkı olduğuna binâen sûret-i meşrûhanın kabûl ve reddi re'y-i âliye manût olduğu isti'zânından ibârettir.

İkincisi ahâlî uhdesindeki emlâkin tebe'a-i ecnebiyyeye satılamaması şartının mu'teber olması sened-i resmîsinde musarrah olmasına mevkuf olup Parga arâzîsi ise istimlâk-i ecânib nizâm-nâmesinde istisnâ olunan mahâllerden olmamasına nazaran şart-ı mezkûrun derci dahi kaa'ideten kaabil olamıyacağı mutâlâ'asıdır.

Üçüncüsü arâzî-i emîriyye üzerine bedel-i öşr takdîriyle ahır ve mandıra misillû şeyler inşâsında me'mûrînin izni kâfî ise de ham arâzî üzerine mahâlle teşkîli irâde-i seniyyeye mutevakkıf idüği arâzî kanûn-nâmesinin otuz ikinci mâddesinde musarrah olduğundan bu maku-

le ahvâlde evvel-i emirde isti'zân olunmak lâzım geleceği ihtâr ü ifâdesinden ibârettir.

Birinci mes'ele bu vechile hâll olunur ki kurâ ve kasabât derûnundaki arsalar ile kenârlarında nısf dönüm mıkdârı yerlerin emlâk-i sırfadan olduğu arâzî kanûn-nâme-i hümâyûnunun ikinci maddesinde musarrahtır. Parga ise pek çok kârgîr menâzil ve dekâkîni hâvî bir kasabadır. Şu hâle göre Parga'daki hâne arsalarının arazi-i mîriyyeden olmak ihtimâli olamaz ki hattâ mîrînin icâre-i zemîn aramağa hakkı olup olmamak husûsu bâdî-i bahs ü mülâhaza olsun. Kaldı ki arsa ta'bîri kurâ ve kasabât derûnundaki yerler hakkında örf ve ıstılâh olarak arsa denildikte yâ bir şahsın mülkü yâhud mülkten mübeddel vakıf yer demek olup arâzi-i mîrîyyeden olmak ihtimâli tahattur olunmaz ve eğerçi bir arsa mahlûlen cânib-i mîrîye geçebilir. Ancak buna mîrî arsası denilip yine ber-vech-i mülkiyyet tâlibine satılır. Yoksa arâzî-i mîriyyeye mahsûs olan tapu senediyle tefvîz kılınmaz ve illâ arâzî kanûn-nâmesinin ikinci maddesine mugaayır olur. Vâkı'â mukaddemâ emlâk-i sırfa senedâtı vermek usûlü olmadığından böyle derûn-ı kasabada mahlûl olan arsalar için tapu me'mûrları tarafından hilâf-ı kaa'ide olarak nâdiren sened îtâsı vâkı' ise de bunların şimdi emlâk-i sırfa senedlerine tebdîli lâzime-i hâldendir.

İcâre-i zemîn kaa'idesinin yalnız mîrî ve evkaf mu'âmelâtında cereyânı bahsine gelince mîrî ve evkaf nasıl ki kendi arâzîsinden icâre-i zemîn ya'nî kirâ alır ise nâs dahi mülk arsalarının kirâsını alır. Fakat şimdiye kadar Defterhâne'ce yalnız arâzî mu'âmelâtı câri olup emlâk için sened verilmediği cihetle bu yolda mu'âmele icrâsiyle meşgul olmamıştır. Ammâ şimdi emlâke dahi sened vermek vazîfesiyle mükellef olduğundan mukaddemâ Defterhâne'ce mesbuk bi'l-emsâl olmayan pek çok vuku'âta tesâdüf edeceği vâzıhâttandır. Fidan dikip ağaç yetiştirmek veyâhud ebniye yapıp kullanmak için arâzî istikrâ olunduğu kesîrü'l-vuku'dur ve eğerçi bu misillû icârâtta müddet ma'lûm olmak lâzımdır. Lâkin pek çok beldelerde icâre-i tavîle usûlü örf ü âdet olarak câri ola-geldiği gibi Dersaadet'de bunca yıllardan beri câri olan icâreteyn usûlü dahi bilâ-müddet bir icâre-i fâside olarak cereyân etmektedir ve ale'l-umûm baştinalı ta'bîr olunan çiftlikler dahi bu kabîlden ba'zı cihetle arâzî kanûn-nâmesi ahkâmından müstesnâ bulunmuştur. Ez-cümle Bosna vilâyeti çiftlikleri bir nizâm-nâme-i mahsûs ile kavânîn-i umûmiyyeden istisnâ olunduğu gibi Niş tarafındaki çiftlikler için dahi bir nizâm-nâme yapılmış ve Niş mülhakaatından olan ba'zı mahâllerdeki

çiftlikler maktû'a merbût olarak te'âmül-i kadîmi vechile tasarruf olunmakta bulunmuştur. Yanya vilâyeti çiftlikleri hakkında bir nizâm-nâme-i mahsûs yapılmamış ise de ba'z-ı mu'âmelâtı evâmir-i mahsûsa ile ta'yîn olunup mu'âmelât-ı sâiresi dahi te'âmül-i mahallî üzere câri ola-gelmektedir. Şöyleki ashâb-ı alâka hod be-hod icâreyi fesh ile arâzîsini başkasına îcâr edemez ve zürrâ'dan birisi fevt olsa familyası anın yerine kaaim olup müteveffânın baştinası tahtında olan arâzîyi ke-mâ-fi's-sâbık müste'cir oldukları hâlde zirâ'at ederler ve imrosu ya'nî ücret-i ma'rûfesi ne ise anı verirler ve ashâb-ı alâka maktû'a merbût olan arâzînin maktu'iyyetini fesh ile imro (اجرد) almak istese çiftciler muvâfakat etmezler. Ve'l-hâsıl ashâb-ı alâka çiftcileri çiftlikten çıkaramaz ve hod fesh-i icâre edemez. Fakat çiftci arâzîyi zirâ'atten ta'tîl ile imro hâsılâtının tedennîsine sebeb olur ise ashâb-ı alâka dahi iddi'âya kıyâm ile anın baştinası tahtında olan arâzîyi başka çiftciye devr etmeğe âdet ve te'âmül hükmünce haklı görünür.

Hâlbuki bu çiftlikler hep senedât-ı resmiyye ile tasarruf olunuyor ve şimdi ekserîsine tapu senedleri dahi verilmiştir. Bâ-tapu arâzî mutasarrıfı olan kimse ise arâzî kanûn-nâme-i hümâyûnu hükmünce keyfe-mâ-yeşâ arâzîsinde tasarruf eylemeğe hakkı olduğundan isterse kirâyı tezyîd eylemeğe ve arâzîsini dilediğine îcâr etmeğe muktedir olmalıdır. Lâkin bu misillû husûsâtta o misillû çiftlikler âdet ve te'âmül hasebiyle arâzî kanûn-nâmesinin ba'z-ı ahkâmından müstesnâ tutulduktan başka konturato nizâmınca dokuz seneden ziyâde îcâr-ı akar câiz değil iken o misillû çiftlikler bu nizâmdan dahi müstesnâdır ve bu çiftlikler hakkında temâmiyle kavânîn ve nizâmât-ı umûmiyye ahkâmının icrâsına kıyâm olunacak olsa Rumeli alt-üst olur; ve bu misillû çiftliklerdeki çiftci evlerinin ekseri ashâb-ı alâkanın olup anların tarafından inşâ ve ta'mîr olunur ve ba'zan çiftciler kendi hânelerini yaparlar ve çiftliği terk edecek olduklarında inşâ eylemiş oldukları ebniyenin esmânını ashâb-ı alâkadan alırlar. Lâkin ba'zılarında kârgîr ve tekellüflü hâneler olup kaa'ide-i meşrûhaya nazaran ashâb-ı alâka bu hânelerin yeri kendilerinin olmak hasebiyle ebniye dahi kendilerinin olmak iddi'âsında bulunup hâlbuki ba'zan müzâri'ler bu hânelerin inşâât ve ta'mîrâtına mebâliğ-i külliyye sarf eylemiş olduklarından: "Ebniyenizi kaldırınız ve yerlerini ashâb-ı alâkaya teslîm ediniz" demek kaa'ide-i adl ü hakkaniyyete tevfîk olunamıyor. Binâen - aleyh baştinalı çiftliklerin ba'zılarında bu hâne mes'elesi münâzi'ün-fîhâ olarak bu misillû münâze'âtın hâll ü tesviyesi için henüz bir kaa'ide-i muttaride ittihâz olunmamıştır.

Parga kasabasındaki menâzil ve dekâkînin ekseri ise Venedik'lilerden kalma kârgîr binâlar olarak ahâlîsi öteden beri bunları benimseyip mülkleri gibi tasarruf ede-gelmiş oldukları cihetle bu bâbda musirr oldukları misillû ashâb-ı alâka dahi bunların arsaları gibi ebniyeleri dahi mülk-i müşterâları olduğunu iddi'a ve muahharan Hazîne-i celîlenin bunu tasdîk eylemiş olmasına istinâd eylediklerinden şimdiye kadar bu mes'elenin hâll ü tesviyesi kaabil alamayıp bunca vakitlerden beri sürüncemede kalmıştır.

İşte Parga ahâlîsiyle ashâb-ı alâka beyninde başlıca mûcib-i münâza'a ve mücâdele olan iki maddenin birisi işbu menâzil münâza'ası ve diğeri imronun mıkdârı mes'elesidir. Komisyon-ı mezkûrda dûr ü dirâz cereyân eden mübâhasât ile miyânede mûcib-i münâza'a olan maddelerde hep rızây-ı tarafeyn ile karâr verildiği sırada imro hâsılatının mıkdârı bahsinde müşârün-ileyh Rauf Beyefendi hazretleri ahâlînin ârzûsuna muvâfakat ile işbu hânelerin ebniyesi hakkında olan hukuk-ı mülkiyyet iddi'âsından vaz geçip ahâlî dahi Parga derûnundaki arsalar hep ashâb-ı alâkanın olduğunu tasdîk ederek sulh olmuşlardır. Şimdi derûn-ı kasabada olan ebniye arsaları ve ufak havli ve küçük bağçe gibi yerler hep ashâb-ı alâkanın olup yalnız ebniye ahâlînin taht-ı temellükünde kalmış demek oluyor. Sâir baştinalı çiftliklerde dahi ber-vech-i bâlâ bunun emsâli çoktur. Şu kadar ki ufak tefek çiftçi evlerinden ibâret olan şeyler eğreti hükmünde olarak lede'l-hâce müzâri'ler anın ankazını alıp götürür. Yâhud ashâb-ı alâkadan esmânını alıp anları hâli üzere bırakırlar. Parga'da ise bu hâneler kârgir ve müstakir olmağla bu arsalar bi't-tabi' ebniyeye tâbi' hükmünde bulunmak lâzım gelerek ashâb-ı alâkanın bunda hukuku mu'ayyen olan ücreti almaktan ibâret olacaktır. Bu ise bilâ - müddet bir icâre demek olup bu dahi ber - vech-i bâlâ îcâr-ı akar nizâmının hâricinde bir keyfiyet ise de şimdi müceddeden akd olunacak bir icâre olmayıp belki tarafeyn beyninde sürünüp gelen bir münâza'anın def'i için rızâlariyle akd olunan bir musâlâhanın netâicindendir. Kaldıki arâzî hakkında mer'iyyü'l-icrâ olan imro mukaavelesi dahi bir akd-i icâre olduğu hâlde gerek Parga'da ve gerek sâir baştinalı çiftlikâtta ber-mînvâl-i meşrûh hep böyle bilâ-müddet olarak mer'iyyü'l-icrâ iken şimdi yalnız Parga'nın hâneleri hakkında tereddüd olunup da tarafeyn rızâları ile sûret-i sulhiyyede yapılan bir sûret-i tesviyenin reddiyle işi yine keşâ-keşe düşürmek münâsib olamaz.

İkinci mes'elenin hâlline gelince bu hânelerin ecânibe satılmaması tarafeyn beyninde bir te'ahhüdden ibâret olup bu şartın senede dercine

mecbûriyet göremem. Hükûmet-i mahâlliyyece ma'lûm olması kâfî olur zann ederim; ve tarafeynin bu şartı yek-diğere te'ahhüd eylemelerinden garaz-ı aslî şu oluyor ki mukaddemâ Parga'ya bir çok ecnebîler gelip ba'z-ı emlâk istîcâr ettiklerinde emr-i idârece pek çok müşkilâta sebeb olduklarından bu müşkilâtın def'i için gerek mahâllince ve gerek Bâbıâlî'ce hayli zahmetler çekilmiş olduğuna mebnî ashâb-ı alâka hâne ebniyelerini müzâri'lerine terkile berâber ecânibe satılmamaları için bir te'ahhüd ile rabt etmek isterler ve ebniye ile berâber arsaları dahî anlara terk etmeyip de böyle taht-ı temellüklerinde ibkaa eylemeleri ancak bu mutâlâ'aya mebnîdir. Umûm ahâlî dahi içlerinden ba'z-ı tama'kârân çıkıp da hânelerini ecânibe satacak olurlar ise ke-mâ-fi's-sâbık bir takım müşkilâta uğramak mutâlâ'asını der-pîş ederek böyle bir şart ile umûmunun bağlı olmalarını muvâfık-ı hâl ü maslahat görüyorlar. Zann-i âcizâneme göre bu da muvakkat bir şey olup ileride ashâb-ı alâka bu arsalardaki hukukunu dahi birer birer ahâlîye satarlar ve yâhud mekteb ve sâir hayrâta vakf ile mukaata'alu evkaf sûretine kâlb ederler. Lâkin şimdi mâdâm ki tarafeyn beyinlerinde böyle bir sûret-i tesviye bulmuşlar bunun redd ü cerhi ile uğraşmak abes görünür.

Gelelim üçüncü mes'eleye: Vaktiyle Parga'nın kal'a içinde pek çok hâneleri olduğu hâlde muhterik olarak yurdları kalmış ise de şimdi kal'a içinde hâne inşâsı için ruhsat itâsı münâsib olmaz. Kasaba dahi dayyık olduğu cihetle tevsî'e muhtâcdır. Hâricdeki arâzî ise eşcâr-ı mülteffe ile meşgul ve memlû olduğundan kasaba kenârlarında bulunup mülk hükmünde olan açıklıklara biraz hâneler sıkıştırılarak tevsî' olunabilir. Bu dahi nizâmen irâde-i seniyye istihsâline mevkuf bir keyfiyet değildir ve bi'l-farz hâricde ayrıca bir karye teşkîl edecek olsalar ol hâlde arâzî kanûn-nâmesine tevfîkan istîzân etmeleri umûr-ı tabî'iyyedendir ve şimdi maksad ancak ahâlî tarafından böyle lüzûm üzerine hâneler inşâ olunacak olur ise ashâb-ı alâka ile beyinlerindeki mu'âmeleyi kararlaştırıp da ileride müşkilâta uğramamak üzere kendilerince emniyet ve itmi'nân hâsıl etmek mutalâ'asından ibârettir. Bunda dahi mûcib-i tereddüd olacak mahzûr görülemiyor. Ahâlî ise bu karâr-nâmenin cevâbına muntazır bulunuyorlar. Artık îfây-ı muktezâsı irâde-i aliyyelerine manûttur.

Biz yine sadede gelelim. Es'ad Paşa dört ay kadar makaam-ı Sadâret'de bulunduktan sonra infisâl ile işbu doksan iki senesi recebinin yirmi dördünde Mahmud Nedim Paşa sâniyen sadrâzam

oldu. Sene-i merkuume zi'l-ka'desinin ikisinde uhde-i fakîre dahi Adliye nezâreti tevcîh ve Ticâret nezâreti'ne merbût olan mehâkim-i ticâret dahi bu kerre Adliye nezâreti'ne rabt u ilhaak buyruldu Mahmud Paşa evvelki sadâretinde umûmen me'mûrîni dil-gîr eylemiş ve hakkında kimsenin emniyet ü i'timâdı kalmamış idi. Bu defâki sadâretinde ise bütün bütün efkâr-ı umûmiyyeye karşı bir hâl ü harekette bulunmuştur ve : "*Sakalını Rusya elçisi İgnatiyef'in eline verdi. Bâbıâlî'nin nüfûzu Rusya sefâretine geçti*" deyu efkâr-ı umûmiyye anın aleyhine düştü. Kendisi ise kâffe-i icrââtı Zât-ı şâhâne'ye atf etmekle efkâr-ı umûmiyye'nin husûmeti Sarây-i hümâyûn tarafına döndü ve müşkilât-ı mâliyyenin hâlline tesaddî ettiği sırada eshâm-ı umûmiyye fâizlerinin nısfını kat'a karâr verip ancak bunu gayet hafî ve mektûm tutmuş idi. Bir gün akşam saat on birden sonra Kâmil ve Midhat ve Safvet ve Mâliye nâzırı Yusuf Paşa'ları Sadâret odasına celb ederek hemen buna karâr verdirip arz ve serî'an irâde-i seniyyesini istihsâl ile ferdâsı mevki'-i icrâya koyuvermiştir.

Ber-vech-i bâlâ akşam üstü buna karâr verildikte Yusuf Paşa ferdâsı piyasada bir büyük kıyâmet koparacağını derhâtır ederek Mâliye nâzırı olduğu cihetle geceleyin konsolide oynamış olmak gibi sû-i zandan kendisini vikaaye zımnında bir tarafa gitmeyip Mahmud Paşa ile birlikte doğru anın konağına gidip gece saat altıya kadar yanında kalmış ve nihâyet Mahmud Paşa hareme gittikte o dahi hânesine gitmiştir. Bîçâre Yusuf Paşa'nın epeyce konsolidesi olduğu hâlde âmmenin zararından istifâde etmiş olmamak için kendi konsolidelerini bile tebdîl ettirememiştir. Midhat Paşa ise geceden kendi sarrâfı ile haberleşip ferdâsı henüz keyfiyet duyulmadan kendi hisâbına küllî konsolid satmış olduğu haber alınmış ve bir iki saat sonra keyfiyet îlân olundukta eshâm-ı umûmiyyenin fîatı def'aten nısfına tenezzül etmekle Midhat Paşa bundan mebâlig-i külliyye kazanmış ise de dâmen-i iştihârı lekelenmiştir. Diğer rüfekaasının mu'âmelâtı mechûl olup fakat Mahmud Paşa ile Rusya elçisine mensûb olan sarrâfların külliyetli kâğıd satıp mebâliğ-i külliyye kazanmış oldukları tahakkuk etmiştir.

İgnatiyef bu vechile kendisince hayli servet kesb ettiği gibi devletinin politikasına dahi büyük hizmet etmiştir. Çünki Rusyalu'nun Devlet-i aliyye hakkında der-kâr olan sû-i niyyâtına Avrupalu ve ale'l-husûs ingiliz milleti sed çekmekte olup fâizlerin böyle bir vaz'-ı hod-serâne ile tenzîli ise ellerinde Devlet-i aliyye eshâmı bulunan Avrupa ahâlîsinin husûmetine sebeb olmağla Rusya devleti Devlet-i aliyye hakkında mâ-fi'z-amîrini icrâya fırsat bulmuştur ve andan sonra ingilizlerin Devlet-i aliyye'ye husûmetleri tezâyüd etmekte bulunmuştur. Elhâsıl dâhilen efkâr-ı umûmiyye devletin mu'âmelâtından nâ-hoşnûd olduğu gibi bu icrâât-ı mâliyyeden nâşî Avrupa halkı dahi Devlet-i aliyye'den müteneffir olmuştur.

Fî 30 ramazan sene 99 ve fî 2 ağustos sene 98 [1]

Bakiyye-i tezkire-i erba'în

Hâlbuki Devlet-i aliyye hakkında mukadder olan mesâibe mukaddime olacak Hersek ihtilâli günden güne alevlenmekte idi. Şöyleki Hersek'de vâki' Nevesin kazâsında zuhûra gelen bir küçük şerâre-i ihtilâli derhâl basdırmak üzere Bosna vâlisi Derviş Paşa tarafından ba'z-ı tedâbîr der-miyân olunmuş ise de ol vakit makaam - Sadâret'de bulunan Hüseyin Avni Paşa'nın Derviş Paşa hakkında ma'lûm olan husûmetine mebnî işe ehemmiyet verilmemiş müte'âkiben Avni Paşa azl ile yerine Es'ad Paşa gelmiş ise de o dahi işe ehemmiyet vermemiş. Yanya'dan Dersaâdet'e geldiğimde Nevesin işi büyümüş olduğundan artık asâkir-i zabtiyye ile basdırılacak dereceyi geçmekle bir iki tabur asâkir-i nizâmiyye sevk olunmak lüzumuna dâir Derviş Paşa tarafından bir telgraf geldiyse de ana dahi ehemmiyet verilmeyip meclis-i mahsûsda ciddî olarak mevki'-i müzâkereye bile konmadı. Muahharan üçüncü cüzdânda icmâlen arz olunduğu üzere Pop Jarko'nun Sırbistan'dan bir çete ile Hersek'e geldiği dahi ol esnâda haber alındı. Bundan ihtilâlin büyüyeceğini istidlâl etmiş idim. Bosna'daki ümerây-i askeriyye : "*Bu ihtilâli Derviş Paşa çıkardı. Merâmı ba'z-ı harekât-ı askeriyye icrâsı*

[1] Burada on yedinci defter sona ermektedir.

sırasında temettü'den ibârettir" diyorlardı. O zaman Bosna ferîkı Osman Paşa (Gazi Osman Paşa) dahi o sırada Anadolu cânibine me'mûr olarak Dersaadet'e vürûdu esnâsında Avni Paşa azl ile Es'ad Paşa sadrâzam oldukta : "*Bu ihtilâle sebeb Derviş Paşa ise de anı orada ibkaa ederseniz iş daha ziyâde büyür*" demiş ise-de ana da ehemmiyet verilmedi[1]. Müte'âkiben âteş-i itihlâl her tarafı sarmağa başlayınca Bosna redifleri toplanmağa ve Dersaâdet'den vapurlar ile asker gönderilmeğe başlanıldı. Ne çâreki iş gittikçe büyüyüp önü alınamaz oldu ve Bulgaristan'-da dahi câ-be-câ ihtilâl emâreleri rû-nümâ olmağa başladı. Ber-vech-i bâlâ eshâm-ı umûmiyye fâizlerinin tansîfinden dolayı Avrupa efkâr-ı umûmiyyesinin dahi aleyhimize dönmüş olması Rusya fesâdlarının serbestce icrâsına meydan verdi. Ol esnâda Mahmud Paşa Rusya sefâretinin ihtârâtı üzere bulgaların teskîn-i ezhânı niyyetiyle taşra meclisleri âzâsının usûl-i intihâbiyyesini tebdîl ile daha serbest yolda bir kıt'a intihâb-ı a'zâ nizâmı yaptırdı; ve yine ol esnâda Mahmud Paşa Avrupa mukrizlerine emniyet verip de külliyyetlice bir istikrâz akd edebilmek üzere ale'l-umûm gümrükleri fi'len bir şirket-i sarrâfiyyeye teslîm etmek gibi ba'zı tedâbîre teşebbüs edip ben ise muhâlif re'yde idim; ve meclisde mevki'-i müzâkereye konulduktа re'yime ittibâ' edecek diğer ba'z-ı zevât dahi bulunacağı der-kâr idi. Binâen-alâ-zâlik intihâb-ı a'zâ hakkında ber-vech-i bâlâ vaz' olunan nizâmât-ı cedîdenin icrââtına nezâret etmek ve Bulgaristan tarafının hakaayık-ı ahvâlini anlamak üzere doksan üç senesi saferinin sekizinde Mahmud Paşa bizi Rumeli teftîşine me'mûr ettirdi. Hemen Edirne ve Filibe üzerinden emr-i intihâba nezâret ederek Sofya'ya kadar gittim ve andan Edirne'ye avdet ettim.

Ol esnâda Mekâtib-i askeriyye nâzırı bulunan ve *Mebâni'l-inşâ* müellifi olan Mîrlivâ Süleyman Paşa *Târîh-i âlem* nâmiyle bir târîh-i umûmî te'lîfine kıyâm edip birinci cildi tab' olunmuş idüğinden esnây-i râhda anı mutalâ'a ettim. Gördüğüm yanlışları ihtâr için kendisine iki mektûb yazdım ki sûretleri ber-vech-i âtî tahrîr olunur.

[1] Bundan sonra, evvelki cümlede tafsîl edilen noktayı tekrâr mâhiyetinde olup çizilmesi unutulmuş görünen : "*keyfiyeti bu yolda Es'ad Paşa'ya beyân etmiştir*" ibâresi gelmektedir.

Süleyman Paşa'ya mektûb

Eser-i himmet ber-güzîdeleri olan Târîh-i âlem'i esnây-i sefer ü seyâhatte mutâlâ'a ettikçe mesâ'i-i mebrûrelerini takdîr ile bu gibi pek çok asâr-ı meşkûre ibrâzına muvaffakiyyetleri du'âsını tekrâr etmekteyim. Hakka ki hep mekteblerimizde tedrîse şâyân bir eser-i celîldir. Binâen-aleyh ba'z-ı havâtır-ı kaasıranın ber-vech-i âtî iş'âr u ihtârını vazîfe-i ihlâs u husûsiyyet gördüm.

Şöyleki yirmi üçüncü sahîfesinde "gerçi Kur'ân-ı kerîm'in işâret-i aliyyesi ve Tevrât'ın hükmünce ibtidây-i hilkat-ı Âdem şimdiki halde 6876 *seneye bâlig ise de altı bin sene mukaddem vücûduna kaail olduğumuz âdem'den maksad cedd-i nev'-i beşer olan Âdem-i ahîr olup o âdem sâlifenin ihtilâlât-ı tabî'iyye-i arziyye arasında telef ve sülâleleri münkaati' olması akvây-i kıyâs ü zehâb ve kibâr-ı mutasavvifeden bir takım zevât-ı âliyenin ifâdâtı dahi bu zehâbı müeyyiddir" deyu muharrerdir. Hâlbuki ibtidây-i hılkat-i âleme dâir Kur'ân-ı kerîm'de bir işâret bilmiyorum. Öyle bir işâret görülmüş ise beyân buyrulmasını recâ eylerim. Hele akaaid-i islâmiyyece yirmi-otuz bin sene mukaddem nev'-i insânın mevcûd olmasına mâni' bir şey yoktur. Bu cihetle Târîh-i âlem'in otuzuncu sahîfesinde beyân olunduğu üzere karîbü'l-ahdde bulunan bir insan iskeletinin lâ-akall yirmi beş bin senelik olduğunu bilâ-tekellüf kabûl edebiliriz ve bunun için bir takım te'vîlât-ı vâhiyeye muhtâc olmayız. Zîrâ âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfede ibtidây-i hilkat-i Âdem'den beri kaç sene mürûr eylediğine dâir bir sarâhat yoktur ve Tevrât-ı şerîf'in mevcûd olan üç nüshası yek-digere mübâyin olduğuna ve nüsha-i asliyyesi bir aralık ihraak edilmiş ve sonra ezber olarak yazılmış olmasiyle haber-i âhâd kabîlinden bulunduğuna binâen ilm-i yakîni ifâde etmez. Bu cihetle bizlerce bu bahisde müverrihîn-i yahûd u nasârâ gibi tekellüfâta ihtiyâc yoktur. Mezkûr iskelete nazaran yirmi beş bin sene mukaddem insan mevcûd olmak lâzım geliyormuş. Varsın otuz beş bin sene mukaddem insân mevcûd olsun ne be'is var. Tevrât'ın nüseh-i muhtelifesine bakıp ve Kur'ân-ı kerîm'de yâhud ehâdîs-i şerîfede işâret var deyip de yahûd u nasârâ gibi kendimizi niçin müşkilâta uğratalım. Bu bahsin şimdi tashîhi kaabil olmaz ise tab'-ı sânîsinde olsun tashîhini temennî ederim; ve bir de Târîh-i mezkûrun elli yedinci sahîfesinde: "Eski Mısır'lılar hendese ve cebir ve hey'et kavânînini bilirlerdi" deyu tasrîh buyrulmuş. Hâlbuki ilm-i cebrin muhteri'i hükemây-i islâmiyyeden "Şücâ'üddîn" nâm zât olduğu*

ma'rûftur. Eski Mısır'lıların asırlarında cebrin ma'lûm olduğuna dâir bir rivâyet görülemedi. Binâen-aleyh burasının dahi beyân buyrulması mercûdur.

صکره‌ کی (sonraki) yerinde صکره‌ که ve فلان محله‌ کی (filân mahâldeki) yerinde محله‌ که gibi imlâca görülen yanlışlar mürettib sehvi olmak gerektir. 195. *sahîfesinde ihkâm yerine tahkîm lâfzı kullanılmış. Bendenizin dahi ba'zan dalgınlıkla sehven bu hatâyı ettiğim vardır. "İnkısâm ile" yerinde "inkısâm ederek" ve "münkasim oldu" denilecek yerde "inkısâm etti,, denilmek gibi kaa'ide-i lisâna münâfî ba'z-ı ibârât dahi görülmüştür. İn - şâ - Allahü'l - kerîm bunların dahi tashîhine muvaffakiyyet-i aliyyeleri eltâf-ı ilâhiyyeden müsted'âdır.*

Fî 21 mart sene 92

Def'a Süleyman Paşa'ya mektûb

Rumeli'de seyr ü seyâhat esnâsında Târîh-i âlem'in mutâlâ'asına devâm olunmağla 21 *mart sene* 92 *târihli muhtıra-i âcizîye zeyl olmak üzere ber-vech-i âtî ba'z-ı husûsâtın ihtârı vazîfe-i ihlâs ve husûsiyyetten görülmüştür.*

"Sâkin" ahâlînin ve "meskûn" mahâllin sıfatı olup ez-kadîm beynimizde bu vechile zebân-zed olarak "sekene" ve "rub'-ı meskûn" denildiği gibi Târîh-i âlem'in 604. *sahîfesinde dahi böyle kaa'ide-i lisâna muvâfık olarak isti'mâl olunmuş olduğu hâlde* 400. *ve* 401. *ve* 407. *sahîfelerinde ve daha pek çok mahâllerinde "sâkin" yerine "meskûn" yazılmış. Hâlbuki böyle "sâkin" yerinde "meskûn" ve "vârid" yerinde "mevrûd" isti'mâli karîbü'l-ahdde zuhûr eylemiş yalnışlardır ve henüz galat-ı meşhûr lúgat-i fasîhden evlâdır denilecek mertebe ehl-i lisân beyninde şâyi' ve ma'rûf olmamıştır. Binâen-aleyh Târîh-i âlem gibi mekâtib-i umûmiyyede tedrîsi ârzú olunan bir eser-i mergubda bu misillû galatların bulunmaması ârzú olunur.*

Garîbdir ki bu iki galatın zuhûru evânında bir de "Berrü'ş - Şâm" yerinde galat olarak "Berriyyetü'ş - Şâm" ta'bîri meydana çıkmıştır ve Târîh-i âlem'ın 604. *sahîfesinde dahi böyle "Berrü'ş - Şâm" denilecek yerde "Berriyyetü'ş - Şâm" denilmiştir. Hâlbuki "berriyye" çöl ve "berr" kara ma'nâsına olarak Şam'ın Cezîretü'l-arab'a mülâsık olan mahâllerine "Berriyyetü'ş - Şâm" ve sevâhil-i şâmiyyeye "Berrü'ş - Şâm" denilip eski târîh ve coğrafyalarımızda hep bu vechile muharrer bulunmuştur. Artık bunun tashîhi elzem görünür. Yine Târîh-i âlem'in* 433. *sahîfesindeki "berbâd ile" ibâresi yerine "berbâd edip" yâhud "berbâd ederek" ve* 458. *sahîfesindeki "in'ikaad eyledi,, yerine "mün'akid oldu,, ve* 461. *sahîfesindeki "inkısâm etti" yerinde "münkasim oldu" deyu yazılmalıdır. Bâkî lûtf u irâde efendimindir.*

Fî 2 nisan sene 92

Rumeli'nin reviş-i ahvâline nazaran Bulgaristan'da bir azîm ihtilâle isti'dâd olduğu ve âkilâne ve hakîmâne hareket olunur ise önü alınabileceği anlaşıldı. Lâkin bulgarların efkârını idlâl eden Rusya'lılar olup hâlbuki Bâbıâlî'ce her ne tedbîr ittihâz olunacak olsa Rusya elçisiyle mahremâne müzâkere olunacağı ma'lûm olduğundan hakaayık-ı ahvâle dâir Bâbıâlî'ye bir şey yazmağa cesâret edemedim. Hemen Dersaâdet'e avdet edip de şifâhen arz-ı mâ-fi'z-zamîr ederek tedabîr-i mümkine icrâsına teşebbüs etmeği münâsib gördüm; ve bizim Rumeli cânibine ihrâcımızdan garaz-ı aslî Mahmud Paşa'nın umûr-ı mâliyyece musammemi olan husûsâtın müzâkeresinde bulunmamaktan ibâret olup ol esnâda bu işe bir karâr verilmiş olduğunu dahi işittim. Binâen-aleyh Edirne'den şömendöfere râkiben Dersaâdet'e avdet ettim. Meğer mâliye işi henüz hitâm bulmamış. Mahmud Paşa tekrâr efkârımı sordukta yine muhâlif re'yde olduğumu söyledim. Bunun üzerine artık bizim Meclis-i vükelâ'dan ihrâcımız îcâb-ı hâlden görülmekle hemen Adliye nezâretinden azlimiz ile uhdemize Sûriye vilâyeti tevcîh buyruldu ve bu tebeddül bence mûcib-i memnûniyyet oldu.

Çünki öteden beri bu Devlet-i aliyye'de hey'et-i vükelâ Mâbeyn-i hümâyûn ile efrâd-ı ahâlî beyninde bir perde idi. İcrâât-ı vâkı'adan enzâr-ı enâmda hoş görünen şeyler pâdişâhlara ve nâsın beğenmediği işler vükelâya ve ale'l-husûs sadrâzamlara azv olunurdu; ve bir aralık efkâr-ı âmmede heyecân görülse hey'et-i vükelâca bir tebeddül icrâsiyle efkâra sükûnet geliverirdi. Mahmud Paşa ise nîk ü bed her ne olursa olsun hep Sultan Abdülaziz Han hazretlerine atf eder ve ağrâz-ı zâtiyyesini tervîc için icrâ ettiği işleri dahi ana tahmîl eyler idi. Bu cihetle efkâr-ı âmme bozuldu. Ekser-i nâs Zât-ı şâhâne aleyhinde nâbe-câ tefevvühâta cesâret eder oldu. Midhat Paşa ise el altından talebe-i ulûmu Mahmud Paşa aleyhine tahrîk etmekte idi.

Hüseyin Avni Paşa mukaddemâ Selânik vâlisi olmuş iken i'tizâr ü istirhâm etmekle me'mûriyeti Hüdâvendigâr vâliliğine tahvîl buyrulmağla kendisi Bursa'da vakt-i fursatı gözetmekte olduğu hâlde anın tarafdârları dahi efkâr-ı âmmeyi idlâl ü ifsâddan hâli değiller idi. Büyük Rüşdi Paşa dahi gâh konağında ve gâh yalısında ikaamet ile gelip gidenlere hâl-i hâzırın ağırlığından bahs ile âkibetin vahîm olduğunu tefhîm etmekte idi. "*İstanbul'da ihtilâl hâdis olacak imiş*" yollu erâcîf dahi işitilmekte idi; ve eğerçi yetmiş seneden beri İstanbul'da bir vak'a-i ihtilâliyye hâdis olmadığı cihetle isyân u ihtilâl efkârı zihinlerden çıkmış idi. Ma'a-mâ-fîh efkâr-ı âmmenin taraf-ı saltanata karşı bulunması fenâ bir netîce vereceği hâtırlara gelmekte idi. Asdikaay-i devlet bu hâllere nazar-ı te'esüf ile bakıp dil-hûn olmakta iseler de ellerinden bir şey gelmezdi. Zîrâ Pâdişâh'ı görüp de hakîkat-i hâlden âgâh etmek mümkin değil idi. Pâdişâh'a söz söyliyecek mukarrebîn dahi gâh Mahmud Paşa ve gâh Avni Paşa gibilerin meclûbu idiler. Alıp vermekte ikisi dahi yarış eylerdiler.

İşte bu sebeblerden nâşî Sûriye vâliliğinden sahîhen memnûn olarak li-ecli't-teşekkür Mâbeyn-i hümâyûn'a gittim ve Ser-kurenâ ile Baş-kâtibi görüp anların vesâtetleriyle bu tebeddülden hâsıl olan memnûniyyetimi lisân-ı şükrâniyyet ile Hünkâr'a arz ettirdim. Fakat ihlâsım hasebiyle ikisine dahi hâl-i hâzırın pek fenâ olduğunu söyledim. Ba'dehû Vâlide dâiresine gidip burasını bi'l-vâsıta Vâlide Sultan hazretlerine dahi tebliğ eyledim ve hemen yol tedârükâtına kıyâm ettim.

Mahmud Paşa ilk meclisde mâliye işini mevki'-i müzâkereye koyup eğerçi Defter-i hâkaanî nâzırı Sa'dullah Beyefendi ile Şehremini Kadri Bey muhâlif re'yde bulunmuşlar ise de Mahmud Paşa ekseriyyet-i ârâ ile merâmı üzere bir karâr verdirmiş ve hemen arz ile irâde-i seniyyesini tahsîl ederek sarrâflar ile mübâdele olunacak mukaavele-nâmeyi kaleme aldırmış. Bu esnâda ya'nî işbu doksan üç senesi rebî'ü'l-evvelinin evâsıtında ise Fâtih tarafında ulemâ gürûhu kıyâm ederek Fâtih Câmi'-i şerîfi'nde bir kaç bin kişi toplandı. Ferdâsı bunlardan bir cemm-i gafîr Süleymâniye Câmi'-i şerîfi'ne gelip orada teksîr-i cem'iyyet eylediler. Kurenây-i pâdişâhîden bir-iki zât bu cem'iyyete gelip ictimâ'ın sebebini suâl ettiklerinde Sadrâzam ile Şeyhülislâm'ın hi-

yânetlerinden bahsile anları istemediklerini söylediler. Mahmud Paşa ise ol gün mukaavele-nâmeyi imzâ etmek üzere sarrâfları Bâbıâlî'ye cem' edip ancak mukaavelede bir yalnışlık olduğundan tekrâr tebyîzi lâzım gelmiş ve ikinci tebyîzinde dahi bir mahâllinde hatâ görülerek tekrâr tebyîz olunmakta iken Baş-mâbeyinci gelip mühr-i hümâyûnu Mahmud Paşa'dan istirdâd etmekle berâber serî'an Bâbıâlî'den çıkmasını kendisine ihtâr etmekle Mahmud Paşa kunduralarını giymeğe vakit bulamayıp hemen yalın ayak ve yayan Bâbıâlî'den çıkıp yukarı doğru giderken İran sefâretinin ötesinden beri [tarafa] doğru talebeden bir gürûhun gelmekte olduğunu görücek sefâretin alt tarafındaki sokaktan aşağa doğru sapıp ve aşağıda bir araba bulup iskele cânibine inerek yalısına azîmet eylemiş. Meğer Süleymâniye Câmi'indeki cem'iyyet-i ulemâ içinden fedâî tarzında bir gürûh ayrılıp Mahmud Paşa'yı îdâm etmek üzere Bâbıâlî'ye geliyorlarmış. Doğru dâire-i Sadâret'e gelip Mahmud Paşa'yı sormuşlar: "*Şimdi azl olunmağla hânesine gitti*" deyu cevâb verilmekle kahveciden kahve isteyip birer kahve içtikten sonra Süleymâniye tarafına avdet etmişlerdir.

Bunun üzerine rebî'ü'l-evvelin on sekizinde büyük Rüşdi Paşa sadrâzam ve İmâm-ı evvel-i şehriyârî Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislâm ve Bursa vâlisi Hüseyin Avni Paşa serasker ve rebî'ü'l-âhirin on birinde Kayseriye'li Ahmed Paşa kapudan-ı deryâ oldular. Bu sırada fakir Sûriye'ye gitmek üzere yol tedârükiyle meşgul idim. Lâkin harc-i râh alamadım. Rüşdi Paşa'ya müracâat ettiğimde: "*Ben böyle karışık vakitlerde mücerreb zevâtı dışarıya salıvermek istemem*" dedi ve hakk-ı fakîrde teveccühünün devâmını îmâ etti. Bu sırada Midhat Paşa reîs-i Şûrây-i devlet olup uhde-i fakîre dahi nebî'ü'l-âhırın on üçünde Ma'ârif-i umûmiyye nezâreti tevcîh olundu. Rüşdi Paşa zâten Midhat Paşa'yı sevmez iken bu esnâda anınla şîr ü şeker oldu ve ana nisbetle beni daha ziyâde sever iken bana her işde bîgâne nazariyle bakılıyordu. Bu dakîkayı çok vakit anlıyamadım. Sonradan anladım ki Rüşdi Paşa bi-hasebi'l-hâl Midhat Paşa ile hoş geçinmeğe mecbûr olduğu hâlde lede'l-îcâb ana mukaabele ettirmek ve anın efkârından beğenmediği mes'eleler zuhûrunda cerh ü reddine bizi vâsıta ittihâz etmek için bizi dahi İstanbul'da bulundurmak istemiş. Çünki tanzîmât-ı

memleket hakkında Midhat Paşa'nın mesleğini beğenmez idi. Benim dahi ba'zı cihetlerle ana muhâlif olduğumu bilirdi. Lâkin Midhat Paşa'yı İngiliz elçisi tesahhub ve iltizâm ettiğinde Rüşdi Paşa anın efkârını redd için başka vâsıtalara mürâca'at etmeği iltizâm etmiş idi.

Ol esnâda Rüşdi Paşa ve Şeyhülislâm ve Serasker ve Kapudan ve Reîs Paşa'lar miyânelerinde gayet hafî müzâkereler cereyân etmekte idi. Neye dâir olduğunu bilmeyip ahvâl-i harbiyyeye dâir zann ederdik. Anlar ise hal'-i Sultân hakkında gizli müşâvere ederlermiş. Hâricden kimesnenin haberi yok idi ve ba'zan böyle bir söz işidilse bile ehemmiyet verilmiyordu. Çünki Avni ve Midhat Paşa'ların öyle bir emr-i hatîre cür'etleri melhûz olsa dahi makaam-ı Sadâret'de bulunan Rüşdi Paşa gayet ağır ve dûr-endîş bir zât olduğuna ve Hayrullah Efendi Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin çırağ-ı hâssı bulunduğuna mebnî böyle hatarlı ve âkıbeti mechûl bir fi'l-i nâ-be-câya muvâfakatleri ihtimâlden ba'id görünürdü. Müşârün-ileyhim ise Vâlide Sultan'ın sevkiyle Mahmud Paşa'nın yine Sadâret'e getirileceğini mahremâne haber aldıkları gibi Sultan Abdülaziz'i hal'a karâr verip suver-i icrâiyyesini sıkı sıkıya müzâkere etmekte imişler. Yevm-i mu'ayyene bir kaç gün kala Fetva-emîni Kara Halil Efendi'yi celb ile kendisinden istiftâ etmişler. O dahi fetvâ vereceğini va'd etmiş ve bir gün kala Safvet Paşa gibi ba'z-ı zevâtı âgâh etmişler. Bizlerden ise bu niyyetlerini gayet mektûm tutarlardı.

Cumâde'l-ûlânın yedinci gecesi Mekteb-i harbiyye şâgirdânı silâhlandırılarak ve akdemce Dersaâdet'e gelmiş olan Sûriye redif taburları ile diğer bir mıkdâr asker dahi celb olunarak cümlesi Redif Paşa kumandası altında oldukları hâlde Sarây-i hümâyûn'u kuşatmışlar ve Dolmabağçe'de Saray'a karşı toplar ta'biye etmişler ve Donanmâ-yi hümâyûn'dan sandallar tertîb ile bahren dahi Sarây-i hümâyûn'u abluka etmişler ve Mekâtib-i askeriyye nâzırı Süleymân Paşa Murad Efendi dâiresine varıp anı Saray'dan ihrâc ile vakt-i fecrde İstanbul tarafına geçirip Bâb-ı Ser-askerî'ye götürmüş ve erkenden Nâmık Paşa ve Şerîf Abdülmuttalib Efendi gibi ba'z-ı zevât dahi Bâb-ı ser-askerî'ye da'vet olunmuş ve İstanbul'da keyfiyet şâyi' olarak herkes Bâb-ı ser-askerî'ye gidip icrây-i resm-i bî'ate başlanmış. Sarây-i hümâyûn halkı

hâb-ı gaflete dalmağla bu vuku'âttan birisinin haberi olmayıp ortalık ağarmağa başlayıcak Sarây-i hümâyûn'un abluka olunduğunu ve Murad Efendi'nin dâiresinden götürüldüğünü görüp öğrenmekle berâber süfün-i hümâyûn donanıp toplar atılmağa başlayıcak artık iş işten geçmiş olduğunu anlamışlar ve Sultan Abdülaziz Han ile dâire-i mahsûsası halkı leb-beste-i hayret olup kalmışlar.

Biz ol vakit Beylerbeyi'nde müste'ciren bir yalıda ikaamet etmekte idik. O tarafa bir haber veren olmadı. Top sadâları ziyâdeleşmekle yalıda uyanık bulunanlar merâk edip bizi uyandırdılar : "*Bir çok toplar atılıyor*" dediler; "*İhtimâl ki bir taraftan bir beylik gemi gelmiştir*" dedim. "*Öyle değil. Hep süfün-i harbiyyeden hayli vakittir toplar atılıyor. Öyle gemi selâmlamak gibi bir resm-i mu'tâda benzemiyor*" dediler. Hava pek dumanlı olduğu cihetle karşı taraf görünmüyor iken bir aralık biraz açılarak karşı tarafda lenger-endâz olan süfün-i hümâyûnun hep donanmış oldukları hâlde mütemâdiyen top atmakta oldukları görülünce fevka'l-âde bir hâdiseye alâmet olduğu anlaşıldı. Beylerbeyi sarây-ı hümâyûnuna âdem gönderdim. Gerek bekçilerden ve gerek sandalcılardan sordurdum. Bir doğru haber alamadım. Fakat Efendi'lerin kayıkları karşı tarafa geçirilmiş olduğu tahkik edildi ve Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin vefâtına dâir bir söz işitildi. Hemen kayık hazırlatıp karşı tarafa azîmet ettim. Dolmabağçe sarayına tekarrubumuzda Murad Efendi saltanat kayığına râkiben aşağıdan yukarıya doğru gelip geçerek saltanat kapısına yanaştı. Biz de vezîr dâiresi iskelesine çıktık. İçeri girip vezîr odasına girdim. Şu hâle nazaran Sultan Abdülaziz'in füc'eten vefât eylemiş olmasına zâhib oldum ise de Pâdişâh-ı cedîd ber-mu'tâd Topkapı sarayına gidip de icrây-i resm-i bî'at olunacağı evânda aşağıdan yukarıya kayık ile gelişine bir ma'nâ veremedim. Derhâl Kemâl Paşa vezîr odasına geldi. Andan sordum. Bâb-ı Ser-askerî'de ale's-sabâh bî'at olunduğunu haber verdi. "*Ya cenâze alayı nasıl olacak*" dedim. "*Nasıl cenâze alayı. Sultan Abdülaziz hâl'olundu*" dedi ve icmâlen vak'ayı beyân ederken Avni Paşa geldi, geçti üst tarafımızdaki kanepeye oturdu. Gayet munbasit ve mübtehic idi. Ana doğru bakıp : "*Çok mehâret çok cesâret*" dedim. Kalktı yanıma geldi ve hemen icmâlen vak'ayı

hikâye eder iken Bâb-ı ser-askerî'den avdet eden vükelâ ve memûrîn-i sâire geldi[1]. Bizim gibi Bâb-ı ser-askerî bî'atinde bulunmayanlar çoğaldı. Bir takım olarak Pâdişâh-ı nev-câh hazretlerinin huzûruna çıkıp icrây-i resm-i bî'at eyledik. Kendisini hayret ve meserret arasında bir hâlet istîlâ etmiş olduğu nâsiye-i hâlinden rû-nümâ oluyordu. Vâkı'â uykusuzluktan ve yorgunluktan vücûdca râhatsız olmaları tabî'î ise de başı daha ziyâde yorgun idi.

Yevm-i hâl'de Sultan Abdülaziz Han hazretleri evlâd ü iyâli ile Topkapı saray'ına nakl olunmuşlar idi. Orada pek ziyâde sıkıldıklarından mütevâliyen Sultan Murad Han hazretlerine iki kıt'a tezkire yazıp pek müessir bir lisân ile ana taht-ı saltanatı tebrîk eylemiş ve hem de bir vüs'atli mahâlle naklini istirhâm etmiş idi. Bu tezkireleri Mâbeyn-i hümâyûn'da görüp okudum. Fevka'l-âde müte'essir oldum. Lâkin sûretlerini alamadım. Sonra bu tezkireler hülâsa edilerek bir tezkire şeklinde gazetelere verilerek îlân olunmuş idi. Lâkin asıl kuvvetleri ba'zı mertebe zâyi' olmuş idi. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz Han hazretleri evlâd ü iyâli ile Çırağan sarây-i hümâyûnunun üst tarafında karakola muttasıl olan dâireye nakl olundu. Garîbdir ki Sultan Abdülaziz Han hazretleri bu dâireyi Sultan Murad için yaptırmış idi ki sâir dâirelere nisbetle duvarları ziyâde mürtefi' ve kale gibi muhkem idi. Meğer kendisine bir mahbes yaptırmış. من حفر بئر الاخيه وقع فيه.

Ma'a-mâ-fîh burası sâhil-i deryâ olmak hasebiyle Topkapı sarayı'na nisbetle kendisince ziyâde ferâhlı idi. Hâlbuki bunca yıllar bî-nihâye akçeler sarfiyle yaptırmış olduğu donanmanın ablukası altında yaşamak kendisince pek müşkil idi. Ma'a-hâzâ herkes Pâdişâh-ı cedîde ve etrâf u müte'allikatına arz-ı hulûs ile meşgul olarak Sultan Abdülaziz'in dâiresine bakılmaz ve hattâ desti ve bardak gibi şeyler bile bulunmaz imiş. Bu hâllerden Sultan Abdülaziz pek ziyâde müte'essir olarak ölümü-

[1] Bu fıkra önce, "*Kalktı yanıma geldi ve hemen vak'ayı beyâna ibtidâr ile, sen olsan ne yapardın, dedi.* من انکار نمی کنم من آن کار نمی کنم *dedim. Öyle ise size haber vermediğimizde isâbet etmişiz, dedi. Biz bu vechile muhâverede iken Bâb-ı ser-askerî'den avdet eden vükelâ ve me'murîn-i sâire geldi*" iken sonra bâzı kelimeler çizilerek ifâdeye metindeki şekil verilmiştir.

nü temennî etmeğe başlamış : "*Ben bu hakaaret altında yaşayamam. Aman bana biraz zehir buluver*" deyu bir câriyeden recâ eylemiş. Buna bir çâre bulamadığından cumâde'l-ûlânın on ikinci günü sabahleyin sanki mu'tâdı üzere sakalını düzeltmek üzere odasında tenhâ kalmış olduğu hâlde bir küçük mikrâz ile kollarındaki damarları [kesip] kanını akıtarak kendisini itlâf ile bu azâb-ı elîmden kurtamış deyu îlân olundu.

Sultan Abdülaziz bu fedâkarlığı yevm-i hâl'inde edip de Saray'ı abluka eden askere karşı : "*Sizi techîz eden ben'im. Silâhlandıran ben'im. Bir takım hâinlerin sözüne aldanmayınız*" diyerek meydana çıkmış olsaydı askeri kendisine celb ü imâle ederek husemâsına galebe etmesi melhûz-ı kavî idi. Lâkin ol gün hiç bir şey demeğe [muktedir olmayıp] bir iş yapamadı. و کان امرالله مفعولا.

İşte ekser-i nâsın kavl ü i'tikaadı bu idi. Lâkin mikrâz ile sol kolunun damarlarını kestikten sonra ol mecrûh eliyle sağ kolunun damarlarını dahi kesmesi inanılmaz bir keyfiyet olduğundan ba'zı nâs Sultan Abdülaziz'in cebren ve gadren katl olunmuş idüğine zâhib olmuş idi. Hâlbuki vâlidesi ve evlâd ü iyâl ve cevârisi hep anınla berâber Fer'iyye-dâiresi'nde bulundukları hâlde anların yanında îdâmı kaabil olamıyacağı cihetle ba'zı nâs dahi bu iki müşkil arasında mütehayyir ve müttereddid idiler. Lâkin vükelây-i hâzıraya karşı kimesne bu bâbda şübhe vü tereddüd göstermeyip herkes Sultan Abdülaziz'in kendisini îdâm eylemiş olduğundan bahs ederdi. Doksan sekiz senesi evâsıtına kadar hâl böyle mübhem ü müştebihsûrette kalmıştır.

Sultan Murad Han hazretleri sofrada iken kurenâsından biri bu vak'a-i fecî'ayı kendisine hikâye ettikte yevm-i hal'ü cülûsun te'sîr-i dehşetiyle dûçâr-ı za'f ü fütûr olan şu'ûruna birden bire halel gelmiştir.

Yevm-i hâl' ü cülûsunda sabahleyin Ziyâ Bey Mâbeyn-i hümâyûn Baş-kâtibi ta'yîn olunmuş idi. Lâkin Bâb-ı ser-askerî bî'atinde bulunmamış olanlar pey-der-pey Sarây-i hümâyûn'a gelmekte oldukları cihetle henüz merâsim-i bî'atin icrâsı tamâm olmamış iken Ziyâ Bey birinci işgüzârlığı olmak üzere Kemâl Bey'in itlâkıyle Dersaâdet'e getirilmesini âdetâ sûret-i ısrârda ihtâr ettikte Rüşdi Paşa'nın canı sıkılmağla derhâl Defter-i hâkaanî nâzırı Sa'dullah Bey'i celb ile Mâbeyn-i hümâyûn

Baş-kâtibi nasb ettirmiş idi ve ol gün Dâmâd-ı şehriyârî Nûri Paşa dahi Mâbeyn-i hümâyûn müşîri olmuş idi.

Yevm-i hal'de Sultan Abdülaziz'in dâiresi âdetâ yağma edilmişcesine bunca eşyây-i nefîse şunun bunun elinde kaldı. Sultan Abdülaziz'in ve vâlide ve kadınlarının câriyeleri üzerlerindeki hüliyyâta ve ceplerindeki altınlara varınca alınmış olduğu ma'a't-te'essüf işidildi. Yeniçeri zamânlarında vuku'bulan ihtilâllerde bile Harem-i hümâyûn hakkında bu türlü mu'âmelât-ı hakaaretkârâne vuku'bulmamış olduğu cihetle bu mu'âmeleler efkâr-ı âmmeye pek ziyâde dokundu ve bundan dolayı Nûri Paşa pek ziyâde lisâna geldi. Vak'a-i hâl'den dolayı izhâr-ı memnûniyyet edenler dahi bu hâlâtı çirkin görüp hey'et-i hâzıradan müteneffir olmuşlar idi. Müte'âkiben Sultan Abdülaziz'in eser-i gayret ve hamiyyeti olarak kendisini îdâma mecbûr olması ve ba'z-ı ârâya göre îdâm edilmesi ise avâm u havâssa o kadar te'sir etti ki anın aleyhinde olan efkâr-ı umûmiyye def'aten hey'et-i hâzıra aleyhine mütehavvil ve münkalib oluverdi.

Rüşdi Paşa dûr-endîş bir âdem olup ziyâretine gelip gidenlere vak'a-i hâl'e dâir söz açarak bu türlü işler mesleğine münâfî olduğu hâlde hasbe'l-kader içinde ve rüfekaasına mecbûriyet hâlinde bulunduğunu, gâh tasrîh ve gâh telmîh, tefhîm eylerdi. Ammâ Midhat Paşa bu vak'ada iş başı olduğunu bildirecek sözler söylerdi. Hüseyin Avni Paşa ise bu meziyyeti kimesneye vermek istemezdi ve Rüşdi ve Midhat Paşa'ları dahi def' ederek atabeğ-i saltanat olmak hulyâsında bulunduğu siyâk-ı hâlden anlaşılıyordu ve emr-i hâl'de Redif ve Süleyman Paşa'lar gibi iş-erleri olan ümerây-i askeriyye hep kendisinin çırakları olup Kapudan Paşa dahi fî'l-asl kendisine müntesib ve mütehassıs bulunduğu cihetle kuvve-i berriyye ve bahriyye kendi emri altında bulunduğuna nazaran her işe kendisini muktedir görürdü ve hâl' işinde cümleye pîşvâ olduğunu ve bu işin mûcidi kendisi idüğini sâire anlatmak isterdi. Hattâ kendisiyle musâhabetimiz esnâsında : "*Bu vak'aya dâir herkes bir türlü söz söylüyor. İhtimâlki Târih'lerde dahi yanlış şeyler yazarlar. Bir aralık tenhâca birleşip de hakîkat-i hâli size beyân etsem. Eğer buna dâir bir Târih yazacak olur iseniz doğrusunu yazarsınız ve başkaları yazar ise tashîh edersiniz*" demekle bir gece yalısına gittim. Bir kaç saat

kadar tenhâca musâhabet ettim. Vak'anın hakaayık ve tefâsîlini bana söyledi ve buna dâir bir Târihçe yazmaklığımı recâ eyledi. Ben de : "*Yazayım ammâ Sultan Abdülaziz'in Topkapı sarayı'ndan Zât-i şâhâneye göndermiş olduğu tezkirelerin sûretlerini isterim*" dedim. "*Pek âlâ anları alıveririm. Anlardan başka bu işe dâir hâyli evrak vardır. Anları dahi size veririm*" dedi ve bu işe hayli seneler mukaddem niyyet edip bâlâda beyân olunduğu üzere Şirvânî-zâde'nin bu mutâlâ'a üzerine makaam-ı Sadâret'e getirildiğini ve fakîrin ol vakit Evkaf nezâretinden infisâli ve ba'dehû Yanya'ya me'mûriyeti bundan neş'et eylediğini anlattı ve bi'd-defe'ât bu işe teşebbüs eylemiş ise de birer mâni'aya tesâdüf edip nihâyet Sadâret'den infisâl ile Selânik'e me'mûriyetinde külliyyen me'yûs olmuş iken bir rü'yâ sebebiyle niyyeti tâzelenmiş olduğunu beyân etti. Ru'yâyı dahi bu vechile takrîr eyledi ki Selânik'e azîmet üzere iken âlem-i ma'nâda Resûl-i ekrem صلى الله عليه و سلم hazretlerini gördükte : "*Sen niyyetinden dönme. Yâ muvaffak olursun yâ şehîd olursun*" deyu buyrulmuş. Binâen-aleyh ferdâsı Şerîf Abdülmuttalib Efendi'ye varıp bu rü'yâyı söylemiş. O dahi : "*Niyyetin ne ise anda sâbit-kadem ol. Fakat bu Selânik me'mûriyetini def'e çalış*" demiş olduğundan hemen ba'z-ı vesâit ile Selânik vâliliğinden kendisini afvettirmiş. Ba'dehû Hüdâvendiğâr vâlisi olup Bursa'da dîde-dûz-ı fursat iken seraskerlik ile Dersaâdet'e geldikte Rüşdi ve Midhat Paşa'ları dâire-i ittifâka alarak işini becermiş. Buralarını ber-tafsîl hikâye eyldi ve sonra ba'z-ı tafsîlât dahi vereceğini söyledi.

Hâlbuki çend rûz sonra Midhat Paşa'nın konağında gece akd olunan meclis-i mahsûsa Çerkes Hasan nâm bir fedâî asker zâbiri sağ elinde revolver ve sol elinde kama olduğu hâlde dâhil olarak kurşun ile Hüseyin Avni Paşa'yı darb u katl ve kama ile Kapudan Paşa'yı cerh ettikten sonra Hâriciye nâzırı Râşid Paşa'yı dahi îdâm ediverdi ve ahz ü girift oluncaya dek bir zâbit ile Midhat Paşa ağalarından birini îdâm ve iki askeri cerh eyledi.

Tahkîkaat-ı vâkı'adan ve icrâ olunan istintakından anlaşıldı ki Çerkes Hasan Mekteb-i harbiyye'den çıkma bir zâbit olup Sultan Abdülaziz kadınlarından birinin akrabâsından bulunduğu cihetle dâimâ Saray-ı hümâyûn'ca mazhar-ı sahâbet olurmuş. Ba'de'l-hâl' efendilerinin dûçâr oldukları hakaaret

kendisine pek ziyâde te'sîr edip Sultan Abdülaziz Han hazretleri defn olunur iken Avni Paşa'yı vurup îdâm etmek istemiş iken türbeye ihtirâmen bundan sarf-ı nazar etmiş ve ol esnâda Bağdad'a me'mûr edilip bir gün evvel yola çıkması emr olunmuş. Çerkes Hasan ise efendilerinin hâline acıyıp bu cihetle kendi canından uzanmış ve alâ-rivâtin Bağdad'a gittiği hâlde alâkakerdesi olan bir kızdan dahi ayrılması lâzım gelecek imiş. Bu hâl üzerine artık Avni Paşa'yı îdâm etmeği kurmuş ve kurdukça efkârına harâret gelerek başına kan çıkıp bu işe cür'et eylemiştir

Ferdâsı Çerkes Hasan Bayezid-meydanı'nda bir ağaca salb ile sâire ibret gösterildi. Lâkin bu hâdisenin îrâs eylediği âsâr-ı dehşet bir hayli müddet zihinlerde kaldı. Vükelâ kendi yanlarında ve hiç olmaz ise uşaklarının bellerinde revolver ve kama bulundurmağa başladılar.

Hâl' vak'asının icrâsına vâsıta olanlar mukbil ve parlak görünmekle bu işde bulunmayanlar sanki heves edecek bir meziyetten mahrûm kalmış gibi anların hâline hased etmekte idiler. Hâlbuki bu misillû vuku'ata âlet olanların sonu fenâ olmak mücerrebâttan olup târih mutâlâ'a edenlerin ma'lûmu idi. Binâen-aleyh ashâb-ı basîret hâl' işinde bulunmadıklarına memnûn ve müteşekkir idiler. Ammâ sebük-magzân-ı zamâne bu mahrûmiyetten müte'essif idiler. Hattâ hal'den bir gün sonra Hâriciye teşrifatcısı Kâmil Bey ile birlikte vapura râkiben Boğaziçi'nden İstanbul'a inerken bu vak'aya dâir bahis açıldıkta : "*Ah canım, ucundan kıyısından bizim de bu işde elimiz ve ismimiz yâd olunacak kadar cüz'î medhalimiz olsaydı*" diyerek hâricde bulunduğuna izhâr-ı te'essüf etmiş idi. Çerkes Hasan vak'asında bir gün sonra yine vapurda Kâmil Bey'e tesâdüf ettiğimde : "*Nasıl Beyefendi ucundan kıyısından bir hisse ister misin*" dedim : "*Aman Allah saklasın, söyleme*" dedi. Sâirlerin efkârı dahi bu vechile değişiverdi.

Hüseyin Avni Paşa'nın vefâtından sonra meydanda Rüşdi Paşa ile Midhat Paşa kaldı. Sultan Murad ise meslûbü'ş-şu'ûr olup ancak burası mektûm tutularak Rüşdi Paşa ile Sa'dullah Bey arasında ma'rûzât bir sûret-i resmiyyede gidip geliyordu. Bu cihetle kâffe-i umûr-ı devlet Rüşdi Paşa'nın elinde idi. Zâhirde sadrâzam olduğu hâlde ma'nevî hükümdarlık ediyordu. Fakat Midhat Paşa dahi nüfûz ü ikbâlde ana şerîk gibi idi ve eğerçi Rüşdi Paşa anı def'e muktedir idi; lâkin Midhat Paşa'yı

İngiliz sefâreti pek ziyâde tasahhub ve iltizâm ettiği cihetle Rüşdi Paşa anı hüsn-i idâre etmeği îcâb-ı hâlden görüyordu.

Bu vechile bir müddet Sultan Murad'ın meslûbü'ş-şu'ûr olduğu ketm olundu ise de gittikce cinneti mütezâyid olarak artık ketm olunamaz dereceye geldi ve bir de müekkilin cinneti hâlinde vekâletin alâ-rivâyetin bir ay ve alâ rivâyetin bir sene kadar hükmü bâkî olabilir ise de meydanda bunca mesâil-i mühimme var idi ki mevki'-i icrâya konulması sahîhen bir irâde-i pâdişâhiye mevkuf idi. Binâen alâ-zâlik işbu doksan üç senesi şa'bânının on birinci perşembe günü hâll u akd ashâbı Bâb-ı hümâyûn'a da'vet ile Kubbe-altı'nda akd olunan meclis-i umûmîde Sultan Murad'ın meslûbü'ş-şu'ûr ve bu cihetle şer'an münhali' olduğu îlân ve Sultan Abdülhamid Han-ı sânî hazretleri bi'l-irsi ve'l-istihkaak taht-ı saltanata iclâs olundu ve ramazân-ı mübârekin yirmi yedisinde uhde-i fakîre Adliye nezâreti tevcîh kılındı. İşte ol esnâda *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye*'nin evvelâ on üçüncü ve on dördüncü kitâbları ve sâniyen on beşinci ve on altıncı kitâbları tamâm olarak tab' u neşr ettirilmiştir.

Yine ol esnâda Bavyera'da Augsburg'da Karmetlis sokağında Augsburg gazetesi muharriri Doktor Vahmarhayden nâm zât tarafından diyânete dâir bir kıt'a mektûb gelip cevâbının kaleme alınması fakîre havâle buyrulmağla bir kıt'a cevâb-nâme kaleme alınmış idi ki sûreti burada derc ü ityân kılınır :

Cevâb - nâme

4 eylül sene 1876 *târihli mektûbunuz alındı. Kemâl-i memnûniyyet ile mutalâ'a olundu. İlm-i kelâm ve felsefeyi ber-tafsîl tetebbu'dan sonra dîn-i mübîn-i islâmın haklı olduğuna yakîn hâsıl eylemiş olduğunuzdan dîn-i Muhammedî'ye kabûl olunmanız husûsuna müsâ'ade olunmasını istid'â etmişsiniz.*

Cenâb-ı Hakk'ın hidâyetine mazhar olduğunuzdan dolayı zâtinizi tebrîk ederim ve bu güzer-gâh-ı fenâda sizin gibi ashâb-ı ma'lûmâttan bir yoldaş kazanmış olduğuma teşekkür eylerim.

Şurasını ihtâra mecbûrum ki dîn-i islâmda frenkçe clérgé denilen rehbâniyet merâsimi olmadığından sizin islâmınız bizim kabûlümüze manût u mu'allak değildir. Bizim borcumuz ancak halka nasîhat etmek

ve bilmedikleri şeyi öğretmektir. Yoksa anlar vilâdet ve nikâh ve ibâdet ve vefâtlarında bir reîs-i rûhânînin vücûduna muhtâc değillerdir. Memâlik-i islâmiyyede seyâhat eden Avrupa'lıların çoğu hakîkat-i hâlden gaafil oldukları cihetle avâm-ı nâsdan mümtâz gördükleri ulemâ sınıfını esâkifeye ve papaslara kıyâs ediyorlar. Bu ise galat-ı fâhiştir.

Bir hıristiyan dünyâya geldikte kaa'ide-i ta'mîdi icrâ için papasa muhtâcdır. Günâhlarını afv ettirmek için bir reîs-i rûhânînin vesâtetine muhtâc olur. Akd-i nikâk için kezâlik papasa muhtâc olur. Papas olmadıkça bir hıristiyan ibâdet edemez. Vefâtında dahi defni bir reîs-i rûhânînin vücûduna tevakkuf eder. Dîn-i islâmda bu misillû ihtiyâcât ve tekellüfât külliyyen ber-taraftır.

Ulemânın şeref ü imtiyâzı ancak ilm ü adâletin şânına îtinâdan nâşîdir. Nâsa bilmediklerini öğreten ulemâdır. Beyne'n-nâs adâlet üzere hükm eden ulemâdır. İlmin şerefini isbâta hâcet yoktur. Ehl-i islâm Çin'de olsa ilmi taleb ü tahsîle me'mûrdur. Adâlet ise bizce en büyük ibâdettir. Adâletin millet-i islâmiyyede ne mertebe şâyân-ı i'tinâ olduğuna Aliyyü'l-Murtazâ رضى الله عنه efendimiz hazretlerinin Kadı Şureyh huzûrunda bir yahûdî ile mürâfa'ası delîl-i kâfîdir. Şöyleki Kadı Şureyh ikinci halîfe olan Ömer رضى الله عنه efendimiz tarafından mansûb bir kadıdır. Pek çok mu'ammer oldu. Pek çok seneler adâlet etti. Hazreti Ali ise dâmâd-ı nebevîdir ve millet-i islâmiyyede en büyük tanıdığımız Hulefây-i erba'anın dördüncüsüdür ve Hazret-i Ömer'in eyyâm-ı hilâfetinde dahi müsteşâr-ı hâssı idi. Bir yahûdî ile beyinlerinde tehaddüs eden bir migfer da'vâsı üzerine Kadı Şureyh huzûruna vardılar, mürâfa'a oldular. Yahûdî münkir olmağla Hazret-i Ali isbât-ı müdde'a için kendisinin oğlu ve Hazret-i Peygamber'-in hafîdi olan Hazret-i Hasan رضى الله عنه hazretleri ile azadlı kölesi olan Kamber رضى الله عنه hazretlerini mahkemeye götürdü. Kadı Şureyh Hazret-i Hasan'ın şehâdetini tutmadı. Başka şâhid istedi. Kimesne şübhe eylemez ki Hazreti Ali bir haksız da'vâya kıyâm etmez. hafîd-i hazret-i peygamberî velevki pederi için olsun bilmediği şeyi söylemek için mahkemeye gitmez. Lâkin babasının lehine oğlunun şehâdeti şer'an kabûl olunmaz. Huzûr-ı şer'de ise bir zâtın istisnâsı kaabil olmadığından hafîd-i nebevî'nin şehâdeti redd olundu. Bu cihetle pederi da'vâsını kazanamadı. Hulefây-i erba'anın eyyâm-ı hilâfetleri asr-ı hazret-i peygamberî gibi kemâl-i adâlet üzere mürûr eyledi. Ba'dehû Devlet-i emeviyye zuhûr ile hilâfet saltanata münkalib oldu. Bir müddet sonra bu devlet inkırâz buldu. Devlet-i abbâsiyye zuhûr etti. Her vakit millet-i islâmiyyede beyne'n-nâs icrây-i adâlete îtinâ olunageldi.

Hattâ hulefây-ı abbâsiyye'den meşhûr Hârûn Reşîd dahi kendi tarafından mansûb Bağdad kadısı Ebû Yûsuf رحمة الله عليه hazretleri huzûrunda bir yahûdî ile mürâfa'a oldu. Şöyleki Hârûn Reşîd Ebû Yûsuf hazretleriyle yan yana oturur iken yahûdî içeri girdi. Hasmeynden biri oturur iken diğerini ayak üzerinde tutmak câiz olmadığından Ebû Yûsuf hazretleri kaa'ide-i adl ü müsâvâta riâyeten kendisi kalkıp yerine yahûdîyi ik'âd ile karşılarına geçti ve adâlet üzere icrây-ı muhâkeme ve Hârûn Reşîd'in aleyhine hükm etti. Fakat kalbi Hârûn tarafına meyl etmiş olduğundan bu keyfiyet kendisine dâg-ı derûn olmuş ve sağ oldukça vicdânında bir ukde kalmış idi. Hâtta vefât ederken: "Bilirsin ki müddet-i ömrümde hasmeynde her vechile müsâvât ve adâlete ri'âyet ettim. Fakat Hârûn Reşîd ile yahûdînin mürâfa'asında her ne kadar Hârûn'un aleyhine hükm ettim ise de hîn-i muhâkemede kalbim anın tarafına meyl etmiş idi" deyu ağladığı kütüb-i fıkhiyyede mastûrdur.

Mukaddem ve muahhar Devlet-i osmâniyye'de dahi emr-i adâlete ne mertebe îtinâ olunduğu ve efrâd-ı nâsdan her kim olur ise olsun huzûr-ı şer'de mürâfa'a için bir gûne ihtirâz altında bulunmadığı ma'lûmdur. İşte ulemâ sınıfının millet-i islâmiyyede muhterem ve mümtâz olmalarına sebeb budur. Yoksa anlarda esâkıfe ve papasların sıfat-ı rûhâniyyelerine benzer bir sıfat-ı resmiyye yoktur.

Diyânet ancak Allahü te'âlâ hazretleriyle kulları arasında bir keyfiyettir. Sâir din karındaşları ancak zâhir-i hâle bakıp ana göre şahadet ederler. Binâen-alâ-zâlik biz dahi dünyâ ve âhirette senin islâmına şehâdet etmek üzere ismini kalem-i iftihâr ile ulemây-i islâmiyye sırasına kayd ettik. Fakat dince ber-vech-i âtî size ba'z-ı ma'lûmât-ı icmâliyye vermeğe borcluyuz.

Dîn-i islâmın esâsı iki sözden ibârettir. Biri Cenâb-ı Hakk'ın birliğini tasdîk etmektir ki arabca لااله الا الله kelâmiyle edâ olunur. Diğeri Muhammed عليه السلام hazretlerinin Resûlu'llah olduğunu tasdîk etmektir ki arabca محمد رسول الله kelâmiyle edâ olunur. Evvelki söz müte'addid ülûhiyyeye kaail olan müşriklerin îtikaadını redd eder. İkinci söz Muhammed عليه السلام hazretlerinin peygamberliğini inkâr edenleri redd eder.

Millet-i nasârâ müşrik olmadıklarından anlar ile beynimizde ihtilâf ancak bu ikinci sözde olmak lâzım gelir. Lâkin beyne'n-nasârâ ekaanîm-i selâse îtikaadı şâyi' olup İznik cem'iyyet-i rûhâniyyesi'nde dahi ekseriyyet-i ârâ ile teslîse karâr verilmiş olduğundan evvelki söz üzerine dahi beynimizde bir nevi' ihtilâf peydâ oldu. Biz İznik

cem'iyeti'nde ekseriyete mürâca'at olunmuş olmasına te'accüb eyleriz. Umûr-ı siyâsiyye tecribeye müstenid olup ziyâde re'y ise ziyâde tecribeyi mutazammin olduğuna nazaran ekseriyete mürâca'at ma'kul olur. Mesâil-i kelâmiyye ise kuvve-i zekâ ile hâll olunur dekaayık-ı umûrdan olup ezkiyâ dahi egbiyâya nisbetle kalîl olduğundan bunlarda ekseriyete mürâca'at câlib-i hatâ olur.

Biz akaa'idimizin ilm-i mantık denilen mîzân ile tartılmasından ihtirâz eylemeyiz. Hisâb ve hendese fenlerinin mukaddimelerinde kül cüz'ünden büyüktür. Bir şey kendinden başka bir şey değildir. Bir şey hem vâki' hem gayr-ı vâki' olamaz gibi münderic olan ulûm-ı müte'ârifeye mugaayır itikaadı kabûl etmeyiz. Böyle bir âyet veyâ bir hadîs olsa anı te'vîl eyleriz. Fakat hikmet-i tabî'iyyedeki bedîhiyyât-ı hâriciyye ile mahlût olan delîllere aldanıp da akaa'idimize halel getirmeyiz. Zîrâ bu misillü delîlleri hatâ ihtimâlinden kurtarıp da ulûm-ı müte'ârife derecesine vardırmak kaabil değildir. Binâen-alâzâlik bir üçtür üç birdir itikaadının reddinde aslaa tereddüd etmeyiz. Ammâ İsâ على نبينا و عليه السلام hazretlerinin babasız tevellüd eylediğine inanırız ve bir hakîm-i tabî'î çıkıp da babasız çocuk olmıyacağını isbât edecek olur ise ana lâneslem deyû mukaabele eyleriz ve medâr-ı men' olabilecek bir ihtimâl-i aklî buluruz. İrâd edeceği delîllerin hiç bir vakitte ulûm-ı müte'ârife kuvvetinde olamıyacağını biliriz.

İlm-i mantıkdan cevâmi' ve medârisimizde okunan kitâblar arabca ve mufassalcadır. Ancak çocuklara okutulmak üzere yazılmış olan Mi'yâr-ı sedâd nâm risâle muhtasar ve müfîd olup anın bâb-ı râbi'ini mutâla'a ederseniz bu sözlerimi siz de tasdîk edersiniz. Bu risâle ile berâber mekâtib-i rüşdiyyemizde okunan ba'z-ı resâilin ve bir de Kur'ân-ı kerîm'in size gönderilmesi için Ma'ârif nezâreti'ne iş'âr olunmuştur. Her ne ise bu bahisden sarf-ı nazar ile sadede gelelim.

Bâlâda mezkûr iki kelâmı kalben tasdîk eden ya'nî Cenâb-ı Hakk'ın birliğine ve Hazret-i Muhammed'in peygamberliğine îmân eyleyen kimse mü'mindir. Fakat müslim tanınmak ve lede'l-îcâb islâmına şehâdet olunmak için bu iki sözü lisânen söylemesi lâzım gelir. Gaaibin mektûbu dahi tekellüm yerini tutar. Ammâ lisânen bu sözleri söyleyip de kalben münkir olanlara münâfık denilir ki bu makuleler kâfir-i câhirden eşna'dır. Kalbindeki itikaadın hilâfını söylemek şi'âr-ı insâniyyete yakışmaz. İşte bunun için bir âdeme müslüman olmak üzere cebr etmek bizce memnû'dur. Zîrâ nasîhat ve dîne da'vet insânın halâs u sa'âdetine hizmettir. Cebr ise anı bulunduğu hâl-i dalâletten eşna' bir hâle koymaktır.

Bizim borcumuz ancak nasîhat ve mesâil-i dîniyyeyi telkîndir. Hidâyet ü tevfîk ancak Allahu te'âlâ hazretlerinin işidir. Allâhu te'âlâ hazretleri kimine hidâyet eder ve kimini dalâlette bırakır. İşine karışılmaz ve işlediğinden mes'ûl olmaz. Bizler ise her işimizden mes'ûl oluruz. Edyân u mezâhibin ihtilâfı hikmet-i bâliga-i samadâniyye iktizâsındandır. Bu dakîkaları iz'ân edersen Yavuz Sultan Selim'in hikâye-i meşhûresindeki nükteyi fehm edersin. Şöyle ki Yavuz Sultan Selim her murâdını icrâya muktedir bir pâdişâh-ı azîmü'ş-şân olduğu hâlde nasârânın Rumeli'de kesret-i nüfûsunu der-pîş ve mutâlâ'a ederek bunları cebren müslüman etmek tasavvurunda bulunmuş ise de ol vakit şeyhülislâm bulunan ve Zenbilli Ali Efendi deyu ma'rûf olan Ali Cemâlî Efendi : "Mâdemki anlar ra'iyyeti kabûl etmişler dînimizin iktizâsınca anların can ve ırz u mâllerini kendi can ve ırz u mâlimiz gibi muhâfazaya borçluyuz. Bu yolda anlara cebr etmek esâs-ı dîne dokunur" deyu ruhsat vermediği meşhûrdur. Şimdi erbâb-ı politikadan ba'zıları Ali Efendi'nin yolsuz ta'assubundan bahsile Yavuz Sultan Selim'in re'yinde isâbetini iddi'â ederler. Hâlbuki ahvâl-i politikiyye vakit be-vakit tehavvül eder husûsâttandır. Dîn ise pâydâr ve ber-karâr olan bir emr-i şerîfdir. Böyle mutâlâ'ât-ı mahsûsa ile kavâ'id-i dîniyyeyi yerinden oynatmak revâ değildir. Binâen-aleyh yine bir Yavuz Sultan Selim gelip de öyle bir fikre zâhib olsa makaam-ı muhibbîden verilecek cevâb Ali Efendi'nin cevâbına muvâfık olur. Yine sadede rücû' edelim.

Ber-vech-i meşrûh müslim olan kimseye Allahu te'âlâ hazretlerinin bir takım tekâlîfi te'alluk eder. Artık anları ulemây-i dînden te'allüm veyâ kütüb-i şer'iyyeden telakkî eylemesi lâzım gelir. Zîrâ bu tekâlîfi icrâ etmemekle eğerçi dînden çıkmış olmaz. Lâkin günehkâr olur. Bu teklîfler namaz, oruc, zekât, hacc gibi Allahu te'âlâ hazretlerinin emr eylediği ve katl-i nefs ve zinâ ve livâta gibi nehy ettiği şeylerdir. Allahu te'âlâ hazretlerinin emrine imtisâl ve nehyinden ictinâb etmeyen müslüman mü'min-i fâsık olup encâm-ı hâli meşiyyet-i ilâhiyyede kalır. Yâ odur ki günâhı kadar mu'azzeb olup ba'dehû nâil-i na'îm-i cennet olur. Yâhud Cenâb-ı Hakk mücerred lûtf u keremi ile yâhud büyüklerden birinin şefâ'atiyle veyâ kendisinin bir hayırlı ameli sebebiyle anın cümle günâhlarını afv ederek aslaa azâb eylemez. Cenâb-ı Hakk'ın lûtf u keremi çok ve afv ü merhametine nihâyet yoktur. Ma'bûd ile abd arasına girilmez. Bir müslüman ettiği günâhlardan tâib ve müstağfir olur ve afvini niyâz eyler ise Cenâb-ı Hakk anı afv-eder. Fakat kul hakkından be-gaayet sakınmak lâzımdır. Zîrâ kul hakkını dünyâda alamaz ise rûz-ı haşr'da

..UTÜPHANE

ister ve öyle bir ümidsiz vakitte kimse hakkından geçmez. Cenâb-ı Hakk ise âdildir. Mahlûkaatın yek-diğerinden hakkını alıverir.

Kimesnenin kalbini kırmaktan sakınmalıdır. Azîz ü müntekim olan Allahu te'âlâ kalbi kırık olanlara yardım eder ve çok defâ zâlimin cezâsını âhirete bırakmayıp dünyâda icrâ eyler. Kazâ-râ bir âdemin kalbini kırmış olur isen derhâl andan halâllik dilemelisin ki intikâm-ı ilâhîye hedef olmayasın ve en büyük günâh olan katl-i nefse müeddî olabilecek duello ta'bîr olunur mukaatele-i gayr-i meşrû'aya mecbûriyet görmeyesin. Bent-nev'ine gadr ü hiyânet şi'ârı-ı islâma hiç yakışmaz bir keyfiyettir. Değil yalnız insânlar hakkında, hayvânlar hakkında bile şafkatli olmalısın. İnsânın hayvânattan azîm menâfi'i vardır. Anlar hakkında olan mu'âmelesi dâire-i meşrû'anın hâricine çıkmamalıdır. Bilâ-mûcib bir hayvânı incitmemelidir. Suvâri atına mücerred zâbitinden hauf ile güzelce bakmak merdlik değildir. Merdlik ancak ana canlı ve insâna menfa'atli bir mahlûk olduğu için evlâd gibi bakmaktır.

Ehl-i islâma göre en ziyâde şâyân-ı i'tinâ mes'elelerden biri dahi tehzîb-i ahlâktır. Mü'min-i kâmil ahlâk-ı zemîmeden müctenib ve ahlâk-ı hamîde ile muttasıf olur. Ahlâk-ı hamîde için çok kitâblar yazılmıştır. Tafsîlât bi'l-mürâca'a ma'lûm olur. Fakat bu bâbda bir kaa'ide-i umûmiyye beyân edebilirim. Şöyleki güzel huy iki hilkat-i zemîme arasında bir keyfiyyet-i mutavassıtadır. Meselâ tevâzu' bir güzel huydur ki bir tarafı kibir ve diğer tarafı zillet olup ikisi dahi ahlâk-ı zemîmedendir. İnsan ne kadar güzel huylu olur ise ol kadar Cenâb-ı Hakk'a tekarrüb eder. Maksad-ı aksâ dahi tekarrüb il'Allah'dır. Elhâsıl ahlâk-ı hamîde ile muttasıf olanlar her türlü mekârihden selâmet bulur ve nâil-i sa'âdet-i ebediyye olur.

Ber-vech-i bâlâ biz ulûm-ı müte'ârifenin hilâfı ve cem'iyyet-i beşeriyyenin menâfi'ine münâfî nasîhatlere teşebbüs eylemeyiz. Maksad-ı aksâ ancak nâsın dünyâ ve âhirette sa'âdet bulmasıdır. Zâhiri bâtınına uymaz işlerimiz yoktur. Emr-i dîn âşikârdır. Binâen-aleyh bu mektûbumuzu ilâna dahi me'zûnsunuz. وفقنى و وفقكم الله لما يرضاه والسلام على من اتبع الهدى.

Yine ol evânda makaam-ı Meşîhat-i ulyâya Avusturya nevâhîsinden لوزين بيقوله سقه‌درشيمو nâm mahâlde mukim Antonio nâm zât tarafından 8 nisan sene 1877 târîh-i mîlâdîsiyle müverrehan bir kıt'a mektûb gelip cevâbının tahrîri fakîre havâle buyrulmakla bir kıt'a muhtasar cevâb-nâme kaleme alınmıştır ki sûreti bu mahâlde kayd olunur:

Diğer cevâb - nâme sûreti

8 nisan sene 1877 târihiyle müverrehan göndermiş olduğunuz mektûbda Roma katoliklerinin şeref-i islâm ile müşerref olmaları câiz midir ve ne şart ile kaabildir, buralarının sûret-i gayr-ı resmiyyede iş'âr iltimâs olunmağla ber-vech-i âtî cevâba ibtidâr olunur.

Dîn-i islâmın esâsı Allhu te'âlâ hazretlerinin birliğine ve Muhammed عليه الصلوة و السلام *hazretlerinin peygamberliğine inanmaktan ibârettir. Bir kimse her hangi dîn ü mezhebde olur ise olsun bu iki kaziyyeyi tasdîk edicek hiçbir şart ile meşrût olmaksızın müslüman olur. Vâkı'â müslüman olan kimseye bir takım tekâlîf-i ilâhiyye te'alluk eder ki namaz ve oruç gibi Allahu te'âlâ'nın emr ettiği şeyler ve katl-i nefs ve zinâ ve livâta gibi nehy ettiği şeylerdir. Allah'ın bu misillû emirlerine imtisâl ve nehyinden ictinâb etmeyenler fâsık ve yarın rûz-ı cezâda azâba müstehik olur. Lâkin yine müslümandır. Nihâyetü'l-emr nâil-i na'îm-i cennet olur ve o misillû tekâlîf-i ilâhiyyeden sonra bir takım sünen-i nebeviyye vardır ki bunları icrâ edenler müsâb ve şefâ'at-i nebeviyyeye müstahik olur. Ammâ icrâ etmeyenler bundan dolayı mu'azzeb olmazlar. Bu sünnetlerin başlıcası hitân olup bir sünnet-i nebeviyye olduğu hâlde millet-i islâmiyyede o kadar şâyı' ve mer'îdir ki hitân olmayan müslüman pek az bulunur. Elhâsıl zikr olunan iki kaziyyeyi tasdîk eden kimse müslüman olur. Fi'l-asl katolik veyâ diğer mezhebde hıristiyan veyâhud dinsiz olması ana mânî' olmaz. Şu kadar var ki Muhammed* عليه السلام *enbiyây-i sâlifeyi tasdîk etmiş olduğundan anı tasdîk eden kimse sâir enbiyâyı dahi tasdîka mecbûrdur. Bir yahûdî İsâ* عليه السلام *hazretlerini tasdîk etmedikçe müslüman olamıyacağı gibi bir müşrik dahi bi'l-cümle enbiyâyı tasdîk etmedikçe müslüman olamaz. Bir hıristiyan ise yalnız Muhammed aleyhi's-selâm'ı tasdîk etmekle müslüman olur. Binâen-aleyh dîn-i islâma en yakın olan hıristiyanlardır. Hele ariyan mezhebinde bulunan muvahhid hıristiyanlar dîn-i islâma pek yakındır;* والسلام على من اتبع الهدى.

Ol esnâda Kanûn-ı esâsî kaleme alınmakta olup fasıl fasıl yazıldıkça Şûrây-ı devlet'de vükelâdan ba'z-ı zevât dahi hâzır olduğu hâlde mevzû'-ı bahs edilmekte idi. Ba'z-ı mevâddında Midhat Paşa ile beynimizde ihtilâf ve mücâdele zuhûra geldi. Bundan dolayı Midhat Paşa bana muğberü'l-hâtır oldu. Ba'dehû Kanûn-ı esâsî Meclis-i vükelâ'da kırâat olunur iken yine anınla

beynimizde münâkaşa vuku'buldu. Bundan dolayı aramız açıldı. Ma'a-mâ-fîh Meclis-i vükelâ'nın ekseriyyet-i ârâsiyle lâyihanın ba'z-ı mevâddı tashîh olundu. Sadrâzam Rüşdi Paşa Midhat Paşa'nın efkârına mu'teriz olduğu hâlde ingilizlerin hâtırlarına ri'âyeten Midhat Paşa'ya bir şey demeyip dâimâ bizi ileri sürerdi. Nihâyet ba'z-ı mevâddın lüzûm-ı tashîhini Rüşdi Paşa'ya ihtâr ettim : "*Beis yok. Ben anları Zât-i şâhâne'ye ihtâr ile oradan tashîh ettiririm*" dedi. Hâlbuki Rüşdi Paşa Sultan Murad zamânında tâm istiklâl ü istibdâda alışıp Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri ise derece derece zimâm-ı hükûmeti eline almakta olduğuna mebnî Rüşdi Paşa bi-gayr-i hakkin gücenip isti'fâ etti ve her ne kadar taraf-ı şâhâne'den isti'fâsının geri alınması kendisine teklîf olundiyse de kabûl etmediğinden zi'l-hiccenin üçünde azliyle yerine Midhat Paşa sadrâzam oldu.

Midhat Paşa makaam-ı Sadâret'e geldiği gibi Kanûn-ı esâsî'nin irâdesini tahsîl etti ve bu irâdeyi Şûrây-i devlet'den kaleme alınmış olan nüsha üzerine almış olduğu cihetle Meclis-i vükelâ'da icrâ olunan ba'z-ı tashîhâtı geri biraktırdı ve hemen Kanûn-ı esâsî'yi ilân ettirdi.

Ol esnâda Devlet-i aliyye ile Rusyalu beyninde rû-nümâ olan ihtilâfâta nihâyet vermek üzere Dersaâdet'de bir konferans teşkîl olunmuş idi. Midhat Paşa ise muhârebe ârzûsunda bulunarak efkâr-ı nâsı bu yola sevk etmekte olduğundan konferansın müzâkerâtı bir hüsn-i netîceye vâsıl olamamıştır.

Midhat Paşa ve taraf-gîrânı olan bir gürûh budala Kanûn-ı esâsî ilân olunduğu gibi âlemin muvâzenesi değişerek artık Rusya'nın etvâr-ı tahakküm-kârîsine mahâll kalmaz zann ederlerdi. Bu ise bir hayâl-i şâ'irâne olup bizim hükûmetimizi hâl-i meşrûtiyyete koymamızın Rusya hakkında bir gûne te'sîri olmadığı cihetle Rusyalu tedârükât-ı harbiyyesini ikmâle bir mertebe daha ziyâde sa'y etmekte idi ve Kanûn-ı esâsî sâyesinde Midhat Paşa kendisini azilden masûn sanıp taraf-ı saltanat'a karşı pek ağır davranır oldu. Zât-i şâhâne ise anın tavr u hareketinden bîzâr olmağla 1294 sene-i hicriyyesi muharreminin on birinci günü azl ile Avrupa'ya tard olundu ve Edhem Paşa sadrâzam olup müceddeden teşkîl olunan Dâhiliye nezâreti dahi uhde-i fakîre tevcîh kılındı.

Derhâl Bâbıâlî'de mülkiye me'mûrlarının tercüme-i hâllerini kayd etmek üzere bir sicill-i ahlâk defteri tanzîm eyledim ve evvel be-evvel mutasarrıf ve kaymakamların tercüme-i hâllerini kayd ettirmeğe başladım.

Devlet-i aliyye ile Rusyalu beyninde zuhûra gelen ihtilâfın birinci sebebi bâlâ'da beyân olunduğu üzere Hersek ihtilâli olup ba'dehû Bulgaristan ve Sırbistan vuku'âtı anı teşdîd eyledi. Bu ihtilâfın hâll ü tesviyesi için Dersaâdet'de mün'akid olan konferans dahi ânifen beyân olunduğu üzere bir şey'i müntic olmadı. Muahharan Londra'da yapılan bir sûret-i tesviye dahi red olundu ve bir aralık Karadağ'dan Dersaâdet'e bir me'mûr-ı murahhas gelip anınla müzâkereye girişilmiş ve nevâhî-i âsiyeden Devlet-i aliyye'ye zarardan başka bir fâidesi olmayan yerlerin terkiyle tesviye-i maslahata çalışılıp ve tarafeynin efkârı epeyce yek-diğerine yaklaşıp yalnız arada Nikşik kasabası kalmış ve ana dahi bir sûret verilmek mertebesine gelmiş iken havâss-ı vükelâ kendilerini i'tirâzât-ı nâsa hedef etmemek üzere bu mes'ele-i politikiyye Meclis-i umûmî'ye havâle kılındı. Meb'ûsân ise böyle dakîk bir mes'ele-i politikiyyeyi derk ü muvâzene edemedikleri cihetle zikr olunan sûret-i tesviyeyi kat'iyyen redd ettiler.

Rusya İmparatoru zâten muhârebe istemeyip ancak nasılsa pek ileri atılmış olduğundan eli boş işin içinden çıkmak kendisince muhill-i nâmûs olduğuna mebnî en son bir tedbîr olmak üzere vükelâsının müdâhalesi olmaksızın Londra'daki elçisine mahremâne ve min-gayr-i resmin vermiş olduğu emir üzerine elçisi Londra'daki Devlet-i aliyye sefârethânesine gelip : "*Rişte-i politika pek gergindir. Muhârebe zuhûr etmek üzeredir. İmparator bu bâbda bir hüsn-i mahrec arıyor. Sûret-i husûsiyyede Bâbıâlî'ye yaz ki derhâl Petersburg'a gitmek üzere fevka'l-âde bir elçi ta'yîn olunsun. Belki bu sûretle işin önü alınır ve bu husûs İstanbul'daki Rusya elçisine açılmasın. Zîrâ o devletin politika-i umûmîsini bilir ve ana göre hareket eder. Vakit ise pek dardır. Hemen taraf-ı pâdişâhîden bir elçi ta'yîn olunur ise vakit kazanılır ve tevsiye-i maslahata bir çâre düşünülür*" demekle Londra elçisi Musurus Paşa tarafından şifreli telgraf ile keyfiyet Bâbıâlî'ye bildirildi. Keyfiyet Meclis-i mahsûs-ı vükelâ'da r-miyân olundukta hemen Hâriciye nâzırı Safvet Paşa'nın yâhud diğer bir münâsib zâtın Petersburg'a gitmek me'mûriyeti

lüzûmuna dâir mazbata yapılıp temhîr olundu ise de Serasker Redif Paşa ile Tophâne müşîri ve Dâmâd-ı şehriyârî Mahmud Paşa : "*Rusyalu'nun hazırlığı tamâm değildir. Hazırlanmak için vakit kazanmak istiyor. Ne olacak ise hemen olsun*" yolunda sözler söyleyerek muhâlif re'yde bulundular. Rusyalu'nun bizim için her gün müheyyâ olduğunu anlatmak kaabil olmadı. Sadrâzam evvelâ bizimle müttefik görünür iken o dahi tereddüdde kaldı ve ekseriyet-i ârâ ile temhîr olunan mazbata takdîm edildi ise de hâll u akd-i umûr anların elinde olduğundan anların re'y-i sahîfleri üzere gidildi. İşte en sonra kaçırdığımız fursat budur. Ana da Redif ve Mahmud Paşa'lar sebeb oldu.

Ber-vech-i bâlâ Sultan Murad'ın cülûsunda Dâmâd-ı şehriyârî Nûri Paşa Mâbeyn-i hümâyûn müşîri olup Enderûn-ı hümâyûn anın elinde idi. Fakat Bîrûn işlerine karışmazdı. Cülûs-ı Abdülhamid Hânî'de Mahmud Paşa anın yerine geçdi. Lâkin Enderûn-ı hümâyûn işlerine münhasır kalmayıp Tophâne-i âmire nezâreti dahi anın uhdesinde bulunmağla ve pek ziyâde nâfizü'l-kelim olmağla Enderûn ve Bîrûn'da bi'l-cümle işlere müdâhale ederdi. Bu gibi nev-hevesler asâkir-i redîfe defterlerini yoklayıp : "*Altı yüz bin askerimiz var*" dediler. Hâlbuki bunların ekseri mu'allem değil idi ve o kadar askere kumanda edecek zâbitimiz yok idi ve mu'allem olan askerimiz tabur ta'lîmi bilip büyük firka manevralarını henüz te'allüm etmemişler idi. Mektebden çıkma hayli zâbitânımız var ise de mücerreb değiller idi ve ekseri bir tarafa intisâb ile yâhud Hüseyin Avni Paşa'ya ihtisâs ile az müddet zarfında yukarı rütbelere çıkıvermiş ve kendini beğenmiş nev-resîdegân idi. Bahriye mektebimiz ise henüz matlûb vechile terakkî edememiş idi.

Rusya kumandanlarına karşı büyük ordu kumanda edecek kumandanlarımız yok gibi idi. Her şeyin mevkufün-aleyhi para olup hâlbuki muzâyaka-i mâliyyemiz pek ziyâde olduğu cihetle lâ-yenkati' kavâim-i nakdiyye kat'ına mecbûr idik. Hâlbuki böyle kavâim-i nakdiyye ile hâricden esliha ve mühimmât celbi pek müşkil idi. Elhâsıl ol vakit muhârebe yoluna gitmek bizce hiç câiz değil idi. Lâkin akdemce Midhat Paşa efkâr-ı ammeyi tehyîc ile muhârebe yoluna sevk etti. Sanki topu o doldurdu. Redif Paşa ile Mahmud Paşa dahi ateş ettiler. Devleti bir büyük mehlekeye attılar.

Ol esnâda akd olunan bir meclis-i mahsûsda Redif Paşa erkân-ı harb ile bi'l-müzâkere kaleme aldırmış olduğu lâyihayi ibrâz eyledi. Meclisde kırâat olundu. Hülâsa-i meâli bu idi ki : Eğer Eflâk ve Boğdan'a Rusya asâkiri girecek ise bizim hatt-ı harbimiz Karadeniz'den Sırbitan'a kadar bir kaç yüz saatlik mesâfe olur. Böyle uzun mesâfeyi muhâfaza dahi müşkildir ve eğer asrın politikası îcâbınca Rusyalu Memleketeyn'e giremez ise Rusya bizimle ancak Besarabya'da hem-hüdûd olup bu hâlde hatt-ı harbimiz on saat kadar olarak muhâfazası kolay olur.

Bu lâyiha okundukta fevka'l-âde teessüf ettim ve dedim ki : *Bu beyân buyrulan hüdûd Kırım muhârebesinden evvelki hudûdumuzdur. Lede'l-musâlâha Besarabya kıt'ası Boğdan'a ilhaak olundu. Rusyalu Tuna'dan teb'îd kılındı. Rusya yedinde Tuna'ya munsab olur bir nehir bile bırakılmadı. Musâlâhanın asıl rûhu Rusyalu'nun Tuna'dan alâkasını bi'l-külliyye ka'etmek maksadı idi. Şimdi Rusyalu'nun Eflâk ve Boğdan'a girmesine politika mâni' olsa Rumeli cihetinde Rusyalu ile buluşamayız. Muhârebemiz ancak Karadeniz'de yâhud Anadolu kıt'asında olmak lâzım gelir*".

Redif Paşa çantasından haritasını çıkardı. Gördük ki Kırım muhârebesinden evvel yapılmış bir haritadır. Lâkin kendisi ana aldanıp bizim sözümüze çendân ehemmiyet vermedi. Derhâl Dîvân-kalemi'nden hudûd-nâme getirildi. Görüldü ki ayağı Tuna'ya munsab olan Bolgrad gölü bile Boğdan arâzîsine ilhaak olunmuş. Redif Paşa pek fenâ bozuldu. Hey'et-i meclis dahi müte'essif oldu. Çünki her devletin hüdûdunu lâyıkıyle bilenler erkân-ı harbiyyesidir. Bizim erkân-ı harbiyyemiz henüz hüdûd-ı Devlet-i aliyye'yi bilmiyorlar. Böyle bir hey'et ile Rusya'ya karşı hareketimizin pek muhâtaralı olacağı ashâb-ı basîrete rû-nümâ oldu.

Biz henüz ümerây-i askeriyyemize hüdûdu öğretmek üzere iken Rusyalu Turla nehrini geçti. Zâten Rusyalu'nun kuvveti ziyâde olduğundan başka bizim hatâlarımızdan dahi küllî istifâde etti. Asâkir-i nizâmiyyemizin kifâyet etmiyeceği anlaşılmağla vilâyâtta bulunan suvâri asâkir-i zabtiyyenin dahi mevâki'-i harbiyyeye sevk olunması emr olundu ve icrây-i îcâbı Nezâret-i âcizîye havâle kılındı. Binâen-aleyh bir tarafdan bunları mevâki'-i harbiyyeye sevk etmekle berâber bir tarafdan dahi anların yerlerine mahâllerince muvakkat suvâri tertîbiyle meşgul

olduğum esnâda bir çok asâkir-i mu'âvine tertîbi dahi bize muhavvel idi. Bu tarîkle hüdûd-ı hâkaanîye gerek zabtiye ve gerek mu'âvine ve aşâir atlısı olarak sevk etmiş olduğum askerin mıkdârı yüz bini tecâvüz etmiştir. Bunların takım takım sevkı ve masraflarının tedâriki azîm bir meşguliyet idi.

Dersaâdet'de müctemi' olan taburlar pey-der-pey mevâki'-i harbiyyeye sevk olunmakta olduğu cihetle Pây-i taht'ın muhâfazası için Dersaâdet ahâlî-i islâmiyyesinden *Mevkib-i hümâyûn askeri* nâmiyle bir nevi' asâkir-i mu'alleme tertîbi dahi uhde-i fakîre ihâle buyrulmağla bin iki yüz elli üç senesinden yetmiş dört senesi âhirine kadar tevellüd etmiş bulunan ya'nî yirmi yaşından kırk yaşına kadar olan nüfûs-ı zükûr-ı müslime her kangı rütbe ve me'mûriyyette bulunur ise bulunsun vücûdca özürleri olmadığı hâlde mevkib-i hümâyun taburlarına kayd olunarak ta'lîm-i askerî ile mükellef olacağı ve fakat bi'l-fi'l edây-i hidmet eden eimme-i mahâllât ve mekâtib-i sıbyâniyye ve rüşdiyye hocaları ve mekâtib-i askeriyye ve Tıbbiyye-i mülkiyye ve Mekteb-i sultânî talebesi hidmet-i askeriyyeden müstesnâ olcağı ve İstanbul ile Bilâd-ı selâse on sekiz dâire-i intihâbiyyeye taksîm ile her dâirede ümerâ ve zâbitân-ı askeriyyeden bir zâtın taht-ı riyâsetinde olarak mahâlleri mu'teberânından olmak üzere beşer zâtın âzâlığa intihâb olunacağı îlân olundu ve taht-ı riyâset-i âcizîde ümerây-i askeriyye ve ba'z-ı mütehayyizândan mürekkeb bir komisyon teşkîl ile Bâb-ı ser-askerî kapısı cenbinde vâki' odalar komisyona tahsîs kılındı.

On sekiz dâirede yirmi dört tabur piyâde ve asıl-zâdegândan ve ba'z-ı ashâb-ı servet evlâdından olarak bir bölük dahi suvâri teşkîl ve kol kol mu'allimler ta'yîn ile gece-gündüz emr-i ehemm-i ta'lîme îtinâ olundu. Bir - iki ay zarfında tüfeng tutmağa ve hey'et-i muntazama ile hareket etmeğe alışdılar ve işbu Mevkib-i hümâyûn askeri'ne mahsûs olmak üzere suvâri ve piyâdelerine başka başka birer nevi' elbise nümûnesi yaptırılıp taraf-ı hazret-i pâdişâhîden dahi kabûl ve tahsîn buyrulmağla her biri kendilerine bu nümûneye tatbîkan birer kat elbise yaptırdı. Kudreti olmıyanlara dahi mahâlleleri ağniyâsı tarafından iâne ile yaptırılmağa başlandı. Bir-iki ay zarfında yedi-sekiz taburun elbiseleri ikmâl olundu. Suvârilerinin elbisesi ise pek güzel ve atları âlâ idi. Mevlid-i şerîf alayı Sultan

Ahmed Câm'ine tertîb olunup ol vakit elbisesi tamâm olan taburlarımız Bâb-ı hümâyûn dâhilinde vâki' Darbhâne-meydanı'na gayet nümâyişli bir sûrette dizildi. Suvâri bölüğü dahi bir tarafa yerleştirildi. Zât-i şâhâne esb-suvâr-ı şevket ü iclâl olarak Orta-kapı'dan çıkıp ve böyle bir güzel nümâyişli hey'et-i askeriyyeyi görüp ve fermân-ı hümâyûnlarının böyle müddet-i kalîle zarfında tenfîzinden dolayı fevka'l-âde mahzûz u mesrûr olarak gözlerinden yaş geldi.

Bak belâya ki ba'z-ı zevât bundan dolayı bize hased ü husûmetlerinden nâşî : "*Mevkib-i hümâyûn askerine emniyet olunur mu ve Dâhiliye nâzırının nezâreti tahtında asker bulunmak münâsib olur mu. Cevdet Paşa'nın iktidârına diyeceğimiz yok ammâ bu kadar muktedir âdem dahi işimize elverir mi*" yollu sözler söylemişler. Mahmud Paşa dahi Mevkib-i hümâyûn askerinin nezâretini Tophâne nezâreti'ne ilhaak ettirmek emeline düşmüş idi. Binâen-aleyh bu misillû ilkaât hasebiyle Mevkib-i hümâyûn askerinden emniyyet-i şâhâne meslûb oldu ve bu emniyyetsizlik askere dahi hiss ettirildi. Pây-i taht ahâlisi uğur-ı pâdişâhîde can fedâ etmeğe müheyyâ iken böyle emniyetsizlik âsârı gösterilmesinden nâşî gücendiler. Zât-i şâhâne aleyhine Pây-i taht'da ibtidâ bu husûsdan dolayı ba'z-ı efkâr peydâ olmuştur. Kâşki bu asker yapılmıyaydı da efkâr-ı âmmede dahi böyle bir ukde peydâ olmıyaydı.

Dâhiliye nezâretine âid olan mesâlih-i dâhiliyyenin temşiyetine îtina ile berâber umûr-ı askeriyye ile dahi müştagil ve meclis-i askerîde dâhil bulunduğumdan ve gâh sabahleyin ve gâh akşam üstü Mâbeyn-i hümâyûn'a dahi gidip geldiğimden yirmi dört saat zarfında uyku için ancak üç - dört saat kadar vakit bulabilirdim. Sadrâzam Edhem Paşa ise bizi istirkaab etmekte imiş. Elhâsıl fevka'l-âde ikdâm u gayretimiz teksîr-i husemâya bâdî olmuş. Bizim vâlilikle bir tarafa îzâmımıza çalışılıyormuş. Husemâmızın bu garazları def'aten husûle gelemeyip fakat sene-i merkuume zi'l-hiccesinin üçünde me'mûriyetimiz Evkaaf-ı hümâyûn nezâretine tahvîl ettirildi. Ben de memnûn ve müteşekkir oldum. Zîrâ pek bîtâb olmuş idim. Ba'dehû 95 senesi saferinin gurresinde uhdemize Sûriye vilâyeti tevcîh buyruldu. Bundan bir mertebe daha memnûn oldum. Zîrâ ordularımız bozulmuş. Rusyalu Edirne'ye gelmiş. Dersaâdet'e doğru geliyor. İngiliz

donanması dahi Boğaz'dan içeri girmek istiyor. İstanbul Rumeli muhâcirleri ile doldu; zikri elem verir bir hâle dûçâr oldu. Böyle bir karışık vakitte Sûriye vâliliği bana bir büyük ni'met ü inâyet idi.

Mısra' : *Nifaak etmişler ammâ ma'nevî himmet buyurmuşlar.*

Ol esnâda Mecelle-i ahkâm-ı adliyye cem'iyyeti âzâsından Abdüssettâr Efendi *Mecelle*'nin mukaddimesinde münderic olan usûl ve kavâ'idi şerh eylemiş olduğundan ana bir takrîz yazılmış idi. Sûretini buraya kayd edeyim :

Takriz

سبحان من تنزه ذاته عن الاشباه والنظائر وله المثل الاعلى فى الباطن والظاهر
نحمده على مامن علينا بمنح التبيان و بدايع العنايه و نسئله الهداية و الوقايه فى البداية
والنهايه مصليا على نبيه المختار صدر الشريعة و صاحب المعراج و على آله و اصحابه
الذين اناروا منهاج الدراية و الرواية كالسراج الوهاج وبعد فان المجلة المسماة بالاحكام
العدليه مجمع المسائل المصححه و جامع للفروع المنقحه حجمها صغير و نفعها كثير و فى
مقدمتها ضوابط و اصول بعدد الاسماء الحسنى وجيزة اللفظ و عميمة المعنى فكان المجلة بحر
رائق و نهر فائق اوهى خزانة الحقايق و هذه كنز الدقايق بل المقدمة اجمال و المسائل تفاصيلها
كانها مرأت و المسائل تماثيلها حيث يندرج تحت هذه الاصول جميع ما فى الابواب
والفصول فن اتقن الاصول يكاد يظهر على جميع الفروع بيدان هذه الاصول يخصص
بعضها بالبعض و يستثنى بعضها من البعض ولا يكاد يفقه رموزها الا من له ملكته
فى علم فقه و اصول الفقه فكان شرح هذه الاصول كفرض الكفايه على جمعية التى
قامت على تأليف المجلة فلله در الفقيه اللوزعى اللبيب الالمعى عبد الستار افندى عن
اعضاء هذه الجمعية حيث شمر عن ذيل الجهد لاداء هذه الفريضه بايضاح الاصول
المذكورة فجاء بشرح مبسوط يرفع استارها و يكشف اسرارها منا الشكر والتقريض
و من المولى الاجر و التعويض على ما اوجبت حكمته و جادت.

كتبه الفقير
احمد جودت

Sûriye'ye varıp mümkin mertebe islâh-ı umûr-ı vilâyete mübâderet ettiğimiz sırada Kozan'da zuhûr eden isyânı bastırmak [üzere] me'mûriyyet-i mahsûsa ile Kozan'a azîmetim için hilâl-i ramâzanda telgraf-nâme-i sâmî geldi. Beyrut ve Mersin ve Adana tarîkıyle Kozan'a vardım. Orada Serasker-i sâbık İzzet Paşa'yı buldum. Asâkir-i şâhâne Ahmed Paşa'nın cemiyetini dağıtmış ise de müteferrik fırkalar ile sarp dağlarda nâhiye be-nâhiye gezmekte olduğu cihetle ele geçmesi müşkil idi. Hâlbuki kış gelirse iş sene-i âtiyeye kalıp uzayacağı mutâ-

lâ'sı zihinleri tahdîş etmekte idi. İcrâ olunan tedâbîr-i hakîmâne ve kendisiyle vuku'bulan muhâberât-ı muslihâne semeresi olarak Ahmed Paşa gelip teslîm oldu. Esâs-ı maslahat hitâm buldu. İzzet Paşa ile birlikte Adana'ya geldik müteferri'ât-ı me'mûriyyetimizi itmâm ettik.

Ber-vech-i bâlâ Kozan'da isyân tehaddüs ettiği esnâda Gâvur-dağı'nda dahi emâre-i ihtilâl görülmekle Kozan'a azîmet ve oradan Adana'ya avdet olunduğu esnâda ba'z-ı vesâit ile Gâvur-dağı'nın idâme-i âsâyişi esbâbına teşebbüs etmiş idim. Bu kerre Kozan işleri hitâm buldukta İzzet Paşa'yı Adana'da bırakıp Payas'a gittim ve Gâvur-dağlılar'dan lâzım gelenlerin celbiyle nesâyih-i lâzime ve me'mûrîn-i mahâlliyyeye tenbîhât-ı kâfiye itâ ederek berren Belen ve Antakya ve Cisr-Şugur ve Hama ve Humus tarîkıyle Şâm-ı şerîf'e vardım.

Sûriye vilâyeti Midhat Paşa uhdesine tevcîh buyrulmağla vuku'-ı infisâlime dâir bir telgraf-nâme-i sâmî buldum. Ba'dehû Midhat Paşa'nın Şâm'a vusûlü akabinde Beyrut'a gelip posta vapuruna intizâr üzere iken işbu doksan beş senesi zi'l-hicce-sinin dokuzunda karîha-i sabîha-i hümâyûndan uhdemize Ticâret nezâreti tevcîh ile Dersaâdet'e avdetimizi âmir bir kıt'a telgraf-nâme-i sâmî aldım ve çend rûz sonra posta vapuruna râkiben Dersaâdet'e geldim ve Ticâret nezâreti dâiresini müceddeden şu'belere taksîm ve tanzîm ile meşgul oldum. Ber-vech-i bâlâ Ticâret nezâreti'nde bulunduğum müddetce haftada bir gün dahi Mecelle cem'iyeti'ne devâm ederek cem'iyete havâle olunan ba'zı husûsât ile meşgul olurdum.

Tetimme

Bâlâda iş'âr olunan Rusya seferi bilâ-mûcib-i sahîh meydana çıkarıldı. Rusya İmparatoru muhârebe kapısının açılmasını istemezdi. Midhat Paşa anı i'lân-ı harbe mecbûr etti. Ahâlî-i islâmiyyenin efkârını tehyîc ile cenge hırslandıran odur. Sanki tüfengi o doldurdu. Dâmâd Mahmud Paşa üst tetiğe çıkardı. Redif Paşa ateş etti. Bu üç kişi devletin başını bu felâkete uğrattı. Mu'âmelât-ı harbiyyede dahi büyük büyük kusûrlar vuku' buldu. Nihâyet Rusya'lılar İstanbul kapılarına kadar geldiler. Şâm-ı şerîf vâliliği mübârek bir me'mûriyet imiş ki bu sebeble gözüm İstanbul'da Rusya'lıları görmedi.

Muhârebelerde vuku'a gelen hatî'ât dahi İstanbul'un emr-i kumandaya müdâhalesinden ibârettir. Muahharan Abdülkerim Paşa hakkında yazılmış olan iddi'â-nâmeye cevâben müşârün-ileyhin takdîm eylemiş olduğu lâyihadan keyfiyet güzel anlaşılır. Bu cihetle sûreti buraya ilâve olunur.

Müdde'î-i umûmî Ali Nizâmî Paşa tarafından verilen lâyihadır[1]

Rusya devleti Saltanat-ı seniyye'ye i'lân-ı harb etmesi üzerine cânib-i Devlet-i aliyye'den dahi tedâfü'î tedâbîr-i kaviyyeye teşebbüsle gerek Anadolu ve gerek Rumeli cihetleri hudûdu boylarına asâkir-i nizâmiyye ve redîfe ve mu'âvine ve levâzımât ve mühimmât-ı mükemmele[2] sevk u tesrîb buyrularak ve umûm-ı ahâlî dahi muhâfaza-i vatan için mâlen ve bedenen gayret ederek her tarafın takviye-i erkân-ı muhâfazasına himmetle hüdûd-ı hâkaniyyenin cümlesi müdâfa'a-i düşmeniye kâfî bir hâle konululmuş ve bâ-husûs Tuna boyunda şimdiye kadar emsâli görülmemiş sûrette pey-der-pey muntazam[3] esliha-i cedîde-i mütenevvi'a ve mükemmele ile mücehhez bir kuvve-i külliyye-i vâfiye tahaşşüd ettirilerek ve Tuna nehrinde dahi misli nâ-mesbuk azîm ve mükemmel zırhlı donamâ-yi hümâyûn bulundurularak devlet ü milletin muhâfazası ve mülkün tasallut-i a'dâdan vikaayesi bu kuvvetın müdâfa'a-i şedîde ve serî'asına ve anın da fünûn-ı harbiyyeye tevfîkan hüsn-i ta'yîn[4] ve idâresi Makam-ı ser-askerî'nin intihâb ü ta'yîniyle bir takım zevâta tevdî' olunmuş idi. Rusya ile sâbıklarda edilen muhârebâtta ise Devlet-i aliyye bu kuvvetin nısfına bile mâlik olmadığı ve Rusya'nın Karadeniz'de ve Tuna nehrinde seyr-i[5] sefâine mâlik olarak kuvveti dahi şimdikinden dûn bulunmadığı hâlde Rusya askeri Tuna'yı güç ile yalnız bir mahâlden geçebilmiş ve Balkan'ı[6] aşamamış idi. Bu defâ berrî ve bahrî bu kadar kuvvet mevcûd bulunmuş ve Rusya[7] yalnız

[1] Ali Nazmî Paşa'nın lâyıhası ve Abdülkerim Paşa'nın cevabı başka bir yazı ile Tezakir'e ilâve edilmiştir. Bu vesikaların Tezakir'deki sûretleriyle olanların birinci (İstanbul, 1324) ve ikinci (İstanbul, 1329) neşirlerini kıyaslamak ve her üç metnin başlıca farklarını belirtmek faydalı görülmüş, ilk neşrin farkları A, ikincikiler B, metindeki sûrete ait olanlar S harfleriyle gösterilmiştir.

[2] düşmeniye : düşmene AB ‖ [3] muntazam : + ve A ‖ [4] ta'yîn : tesvîk A, ta'biye B ‖ [5] seyr-i : — AB ‖ [6] Balkan'ı AB : تلقاني M (yanlış) ‖ [7] Rusya MB : Rusya'lu A.

Tuna'yı geçmek için[1] kırk-elli bin âdemi gözden çıkarmış iken müdâfa'a ve mukaabele-i kâfiye görmeksizin Tuna'yı iki yerden[2] tecâvüzle bunca fenâlığı icrâ eylediği[3] gibi bir mevki'-i mühim tutulmuş iken muahharan orası dahi tahliye ile Tırnova yolu açılmış ve Tırnova tabî'î bir istihkâm gibi olduğu hâlde kuvve-i kâfiye bulundurulmamış olmasından nâşî Rusya bilâ-pervâ Byela'dan[4] gelerek Tırnova'yı istîlâdan sonra dahi bilâ-müşkilât Balkan'ı aşıp mevâki'-i ma'lûmeye gelmiş ve Pây-ı taht'ı tehlikeye düşürmüş ve bu da ol kadar kuvvetin kalelerde kapanıp kalarak Tuna'yı geçmiş olan düşmanın böyle sür'atle ilerlemesine mâni' olacak tedâbîre teşebbüs olunmamasından neş'et etmiştir. Bu kadar kuvvet mevcûd bulunmuş ve kuvve-i nehriyye[5] kumandası dahi kuvve-i berriyye kumandanına[6] tefvîz olunmuş iken Rusya'nın[7] bilâ-mâni' Tuna'yı iki yerden tecâvüzle bunca hasârâtı icrâ ile nâmûs-ı askeriyi leke-dâr etmeğe sebebiyyet verenlerden biri de Serdâr-ı sâbık Abdi Paşa'dır. Zîrâ müşârün-ileyhin me'mûriyeti[8] mühim olduğu gibi mes'ûliyetinin derecesi dahi o nisbette bulunduğu bedîhî iken vakt ü zamâniyle Tuna'nın nukaat-ı mühimmesini takviye ve muhâfazaya kâfî lâzım gelen kuvvetin ta'yîninde ve şâyed Rusyalu'nun Tuna'yı tecâvüz edebilip de istîlâ edeceği me'mûl olan mahâller ahâlîsinin mâl ü cânlarının bir dereceye kadar semt-i selâmete îsâlleri[9] için mahâlleri hükûmetlerince ittihâzı iktızâ eden tedâbîrde kusûru meydanda ve bâ-husûs Rusya'nın bir-iki mahâlden ya'nî Ziştova ve Niğbolu taraflarından Tuna'yı geçeceği zikr olunan mahaller karşısında icrâ ettiği manevralar ve görünen tedârükât ve edevât-ı harbiyyeleriyle bayağı ma'lûm olduktan sonra oralara mıkdâr-ı kâfî asker yerîştirilmesi emrinde sa'y u gayret etmek şöyle dursun Ziştova'dan geçen düşmanın Balkan cihetine ilerlemesini men' için dahi hiç bir tedbîre teşebbüs etmediği beyândan âzâde bulunmuş ve'l-hâsıl müşarün-ileyhin[10] hâiz olduğu me'mûriyetin derece-i aliyyesini asla mühimsemeyip yalnız Şumnu'da ikaametle: "Düşman Tuna'yı geçti ve Balkan'ı aşıp Edirne[11] ve oradan İstanbul'a gelecektir" haber-i muvahhişlerini Dersaâdet'e îsâle hasr-ı evkaat etmiştir. Bundan ma'lûm olacağı vechile Rusya'nın öyle bilâ-mâni' Tuna[12] ve Balkan'ı te-

[1] için : + resmen AB ‖ [2] yerden : yerinden AB ‖ [3] eylediği : etmiş ve بله (Byela) A, + ve بيله B ‖ [4] Byela'dan SA : Byela'ya B ‖ [5] nehriyye : bahriyye A ‖ [6] kumandanına : kumandanlığına AB ‖ [7] Rusya'nın : Rusyalu'nın AB ‖ [8] me'mûriyeti : + pek AB ‖ [9] îsâlleri: îsâl AB ‖ [10] müşârün-ileyhin : müşarün-ileyh AB ‖ [11] Edirne : Edirne'ye AB ‖ [12] Tuna : Tuna'yı AB.

câvüzle mülken ve mâlen ve nefsen ettiği bunca tahrîbât ve hasârât ve telefâtın başlıca sebeblerinden[1] *biri müşârün-ileyh Abdi Paşa olup bu da*[2] *amden veyâhud cehlen olmak lâzım geleceğine ve bu ihtimâlin her kangısı olur ise olsun kendisi mes'üliyyet-i şedîde altında bulunduğuna mebnî müşârün-ileyhin taht-ı muhâkemeye alınarak tebeyyün edecek derece-i tühmetine göre hakkında kanûnen lâzım gelecek mu'âmelenin icrâsını Dîvân-ı harb hey'etinden Saltanat-ı seniyye ve Millet-i mu'azzama-i osmâniyye nâm-ı celîline olarak taleb eylerim*[3].

Fî 14 şa'ban 94 *Müdde'î-i umûmî Ferik*
Ali Nizâmi

Cevâb lâyihası

Ferik saâdetlû Ali Nizâmi Paşa hazretleri tarafından tanzîm olunup Dîvân-ı harb'de taraf-ı âcizâneme îtâ ve irâe olunan müzekkere mutâlâ'a-güzâr-ı âcizî olmağla cevâben tafsîlât-ı âtiyenin arzına[4] *ibtidâr olunmuştur.*

Şöyleki : Rusya'nın[5] *Devlet-i aliyye aleyhine i'lân-ı harbinden mukaddem hey'et-i devletce iş mevki'-i müzâkereye konularak etrâfiyle mutâlâ'a edildikte Rusyalu'nun kabûl-i teklîfâtı nâmûs-ı devleti ihlâl edeceğinden ve Devlet-i mu'azzama-i osmâniyye'nin bu teklîfi kabûl etmesinden ise nihâyet dereceye ve mahv oluncaya kadar muhârebe edip nâm-ı*[6] *âlîsini ol sûretle muhâfaza etmesi Meclis-i umûmî'de karârlaşdırıldığından* مستعيناً بعناية الله تعالى *hüdûd-ı hakaaniyyede esbâb-ı müdâfa'anın tehyiesi sıra[sın]da Saltanat-ı seniyye'nin ol vakitki kuvve-i mevcûdesi nisbetinde Varna mevki'i*[7] *dahi dâhil olduğu hâlde Vidin'den Dobruca kıt'asının müntehâsına kadar mevâki'-i müstahkeme ve sâiresine dahi ancak yüz yetmiş tabur asâkir-i şâhâne ikaame ve ik'âdı mümkin görülebilip işbu kuvvetle ve nehren dahi kuvve-i bahriyye ile mehmâ-emken mudâfa'aya bezl-i mâ-hasal-i ikdâm olunması ve lüzûm-ı hakîkî-i*[8] *fevka'l-âdeye mebnî Edirne'de dahi kırk bin kişilik bir kuvve-i ihtiyâtiyye bulundurulması ve Sofya mevki'inin dahi tezyîd-i kuvveti karârlaşdırılmış ve bu yolda tertîb edilen plân dahi vükelây-i izâm*[9]

[1] sebeblerinden SA : müsebbiblerinden B || [2] bu da : + yâ AB || [3] eylerim: ederim AB || [4] arzına: îtâsına AB || [5] Rusya'nın: Rusyalu'nun AB || [6] nâm: nâmûs AB || [7] Varna mevki'i: Varna ve B || Şumnu mevâkı'i AB || [8] hakikî : + ve AB || [9] izâm SA : fihâm.

hazarâtı hâzır bulundukları hâlde huzûr-ı me'âlî-mevfûr-ı hazret-i[1] *pâdişâhîde kıraat olunmuş idi. Muahharan şeref-efzây-i sünûh olan*[2] *irâde-i me'âlî-âde-i hazret-i pâdişâhîye imtisâlen ve me'mûren Rumeli cihetine azîmet-i âcizânemde evvel be-evvel mevâki'-i askeriyyeyi görmek ve tertîbât-ı lâzimeyi ana göre icrâ etmek için devletlû Ahmed Eyyub Paşa hazretleriyle birlikte Ruscuk'a muvâsalat-i ubeydânemde Tuna bahriye kumandanı olan ve nehr-i mezkûrca ma'lûmât-ı mükemmelesi müsellem bulunan Ferik saâdetlû Hüseyin Paşa hazretlerini orada bularak Tuna'nın aşağı cihetindeki mevâki'-i askeriyyeden avdette kendisiyle tertîbât-ı nehriyyeye dâir müzâkere olunmasına karâr verilmiş olduğu hâlde Ruscuk'a hîn-i avdet-i âcizânemde müşârün-ileyh Hüseyin Paşa hazretlerinin Dersaâdet'e aldırıldığı haberi alınarak o sırada müşârün-ileyh hazretlerinin oradan infikâki nâ-münâsib idüği Dersaâdet'e yazılmış ve*[3] *müşârün-ileyhin Donanmâ-yı hümâyûn kumandanlığı için daha ziyâde lüzûmu olduğu cevâbı alınarak müte'essif*[4] *olunmuş idi. Şumnu'ca dahi tertîbât-ı lâzime icrâ olunmak üzere Ruscuk'dan oraya gelindi. Bir müddetcik sonra Rusyalu'nun Devlet-i aliyye aleyhine i'lân-ı harbi vuku'bulmasına mebnî be-tekrâr Ruscuk'a gidilmiştir*[5]. *Her şeyden evvel icrâ olunacak tedbîr teb'îdi*[6] *olduğu hâlde müşârün-ileyh Hüseyin Paşa hazretlerinin yerine Tuna kumandanı ta'yîn buyrulan*[7] *Ârif Paşa'nın geç kalması ve muahharan Tulça'ya*[8] *gelmiş ise de ol vakte değin Rusyalu'nun Tuna aşağı sâhilinde*[9] *yayılması hasebiyle müşârün-ileyh Tulça'dan nehren yukarıya çıkamayıp orada kalmasiyle nehrin yukarı cihetindeki gemiler kumandasız kalmış olduğundan hem tedâbîr-i nehriyye müzâkere edilmek ve hem de yine müşârün-ileyh Ârif Paşa'nın*[10] *kumandasında olarak nehrin Pot-başı'ndan yukarısındaki donanmaya kumanda etmek üzere idâre-i nehriyye reîsi bulunan Mirlivâ*[11] *Dilâver Paşa'nın me'mûriyeti tezekkür ve inhâ olunup buna Dersaâdet'ce dahi müsâ'ade olunması*[12] *üzerine Pâşâ-yi mûmâ-ileyh Pot-başı'nda bulunan gemileri düşmanın teşebbüsât-ı tecâvüziyyesi aleyhinde isti'mâl etmek için ol taraflara gönderildi. Ol aralık müşârün-ileyh Ârif Paşa'nın dahi berren Maçin'e gelerek orada mûmâ-ileyh Dilâver Paşa'yı bulup me'mûriyetine*[12]

[1] hazret-i : cenâb-ı AB. [2] olan: buyrulan AB || [3] ve: ise de AB || [4] müte'essif : te'essüf AB || [5] gidilmiştir : gidilmiş ve A, geçilmiş ve B || [6] teb'îdi: kuvve-i bahriyenin tertîb ü ta'biyesi AB || [7] buyrulan: buyrulmuş olan AB || [8] Tulca'ya: + kadar AB || [9] Tuna aşağı sâhilinde: Tuna'nın aşağı sâhiline AB || [10] Paşa'nın : + taht-ı AB || [11] Mirlivâ MA : + sa'âdetlu B || [12] olunması: buyrulması AB || [12] me'mûriyetine: + dâir A.

Dersaâdet'den emir almadığı cihetle mûmâ-ileyhi işe karışmaktan men'-etmiş ve Donanma suvârilerine dahi Pâşâ-yi mûmâ-ileyhin emrine mutâva'at etmemelerini tenbîh ederek Ruscuk'a gelmiş olmasiyle ve bu hâlden dolayı müte'âkiben mûmâ-ileyh Dilâver Paşa dahi Ruscuk'a gelmesiyle Pâşâ-yi mûmâ-ileyhin me'mûriyeti ve bundan maksad ne idüği Pâşâ-yi müşârün-ileyhe tefhîm olunmuş idi. İşte o sırada Pâşâ-yi müşâr ve mûmâ-ileyhimâ ve sâir ba'z-ı erbâb-ı vukuf ile olunan müzâkerâtta mevcûd gemilerin düşman mermiyâtına tehammül edebilecek ve anlara mukaabele edecek[1] kuvvet ve cesâmette ve mertebe-i kifâyede olmadığı cihetle nehrin elde tutulabilmesi ve Seret köprüsüyle karşı[2] cihet demir yollarının tahrîb ü ta'tîli hakkında olan tasaâvvurâtın mevki'-i icrâya vaz' u îsâl edilebilmesi ma'lûm olan iki zırhlının Tuna'ya geçirilmesine mütevakkıf idüği ve suların feyezânı cihetiyle mezkûr gemilerin nehire gönderilmeleri[3] mümkinâttan olduğu tahakkuk etmesine mebnî bu bâbda Dersaâdet'e bi'd-defe'ât mürâca'at olunmuş ise de îcâbı icrâ buyrulmamış olduğu gibi muahharan Vâlî-i vilâyet devletlû Ahmed Paşa hazretlerinin Şumnu'yu teşrîf buyurmaları ve müşârün-ileyh hazretlerinin husûsât-ı bahriyyeye vukuf ve ma'lûmât-ı tâmmeleri cihetiyle tasavvurât-ı ma'rûzenin çâre-i icrâsı istifsâr ve cereyân eden müzâkerât ve muhâberât-ı sâbıka keyfiyyâtı dahi beyân u tezkâr kılınması üzerine müşârün-ileyh Ârif Paşa'yı da Şumnu'ya celb ederek beyinlerinde vâki' olan müzâkerâtta dahi Tuna nehrinin elde tutulabilmesi ve tasavvurât-ı ma'rûzenin mevki'-i husûle getirilmesi için isimleri ta'yîn olunarak iki zırhlı[4] birkaç ahşâb geminin be-her-hâl nehre alınması ehemm ü elzem göründüğünden işbu gemilerin derece-i elzemiyyeti[5] ehli vâsıtasiyle iş'âr ü ityân[6] edilerek bu sûretle te'kîdât-ı[7] sâbıka-i âcizânemi te'yîd[8] ettirebilmek ve artık Dâire-i Bahriyye'ce bir şey denilmesine ve ziyâde te'ahurâta mahâl kalmamak maksadiyle taraf-ı âcizîden vuku'bulan[9] ihtâr üzerine keyfiyeti müşârün-ileyh Ahmed Paşa hazretleri doğruca Bâbı-âlî'ye yazmış olduğu hâlde husûsât-ı bahriyyeye müdâhale etmemesi lâzımgeleceği me'âlinde ve sûret-i tevbîhde[10] hem müşârün-ileyhe ve hem de taraf-ı âcizâneme telgraf-nâme-i sâmîler gelmiş ve bunun üzerine husûs-ı mezkûrun müşârün-ileyh[11] hazretleri tarafından yazılması ber-vech-i

[1] mukaabele edecek: mukaavemet eyleyecek A, eyleyebilecek B || [2] karşı: yukarı A || [3] gönderilmeleri: götürülmesi B. [4] zırhlı: +ile AB || [5] elzemiyyeti: ehemmiyyeti AB || [6] ityân: isbât AB || [7] te'kîdât: iş'ârât B || [8] te'yîd: te'sîr A || [9] âcizîden vuku'bulan: âcizânemden vâki' olan AB || [10] tevbîhde SA: tevbîhi hâvî B || [11] müşârün-ileyh: SA: + Ahmed Paşa B.

ma'rûz kendisinin husûsât-ı bahriyyeye ma'lûmât-ı tâmmesi olmasından dolayı tervîci mûcib olur mülâhazasiyle taraf-ı âcizânemden olunan ihtâra mebnî olduğu ve sûret-i iş'ârın tervîci pek[1] ehemm ü elzem bulunduğu taraf-ı çâkerîden be-tekrâr cevâben Bâbıâlî'ye yazılmış ise de tervîc-i iş'âr şöyle dursun cevâb bile alınamamıştır[2]. Eğer evvel ve âhir vuku'bulan ma'rûzât[3] tervîc buyrulmuş olsa idi düşmanın harekât ve tecâvüzâtı gereği gibi ta'tîl olunur ve işin başka renk kesb etmesini mûcib olur idi. Çi fâide ki bu kadar ihtârât ve te'kîdât semeresiz kalmıştır. Hattâ Tuna sevâhilinin nerelerine torpil vaz'ı ve kangı mevki'lere ne türlü gemiler tertîbi lâzım geleceği beyâniyle icrây-ı îcâbı Tuna'ya azîmet-i acîzânemden evvel Tuna umûm kumandanlığı cânibinden Makaam-ı ser-askerî'ye ve oradan da Bahriye nezâret-i celîlesine ne yolda tebligat icrâ kılınmış ve Nezâret-i müşârün-ileyhâ cânibinden ne cevâblar verilmiş olduğu kuyûda inde'l-mürâca'a ma'lûm olacağı[4] der-kârdır. Evet kuvve-i bahriyyenin kumandası dahi taraf-ı âcizâneme muhavvel olduğunun ve bundan dolayı Bahriye nezâretine (suâl)[5] terettüb etmediğinin Nezâret-i müşârün-ileyhâ cânibinden der-miyân olunduğu mukaddemâ Makaam-ı ser-askerî'den bildirilmiş ise de cevâben yazılan telgraf-nâme-i âcizîde gösterildiği vechile gerçi kuvve-i mezkûrenin sûret-i umûmiyyede kumandası ya'nî sefâin-i harbiyyeden taleb olunacak işin ta'yîn ü tevcîhi kuvve-i berriyye kumandanlığına muhavvel olması tabî'î ise de kangı sefînelerin nasıl işde ve ne sûretle istihdâm edilmesi[6] suver-i icrâiyye ve teferru'ât-ı sâiresi cânib-i Bahriyye'den me'mûr kumandana âid olmamak mümkin olmayacağı gibi müşârün-ileyh Hüseyin Paşa'nın hod be-hod Nezâret-i müşârün-ileyhâ tarafından kaldırılmasiyle nehirce ma'lûmât-ı mükemmelesi olan böyle bir zâtın tamâm işe mübâşeret zamânında gaybûbeti ve halefinin vaktiyle adem-i vusûlü ve Tuna'ca ma'lûmâtsızlığı ve kuvve-i bahriyye kumandan ve ümerâsı beyninde bi'l-müzâkere şiddet-i lüzûmu te'ayyün eden ve evvel ü âhir tasrîh-i[7] esâmîsiyle taleb edilmiş olan gemilerin gönderilmemesi ve müşârün-ileyh Ârif Paşa tarafından muahharan beyân ü iş'âr olunduğu vechile asâkir[8] ve istihkâmâtımız olmayan mahâllere gemi göndermemek üzere Dâire-i bahriyye'den kendisine evâmir-i şedîde ve mükerrere verilmiş olması gibi sırf Dâire-i

[1] pek: - AB || [2] alınamamıştır: + ki AB || [3] ma'rûzât : ma'ruzât-ı âcizânem AB || [4] ma'lûm olacağı : anlaşılacağıA || [5] nezâretine (suâl) : nezâret-i celîlesine suâl AB || [6] edilmesi: + gibi AB || [7] tasrîh: ta'yîn AB || [8] asâkir: asker AB.

bahriyye'den münba'is ve Tuna sevâhilinin elden gitmesini mûcib esbâb-ı taksîriyyeden dolayı dahi taraf-ı âcizâneme zerre kadar mes'ûliyet teretttüb etmiyeceği bedihîdir.

Esbâb-ı ma'rûzeden dolayı vaktâ ki Rusyalu karşı sevâhili istihkamât ile takviye ve büyük çaplı toplar ile techîz etti artık zâten ufak tefek şeylerden ibâret olan kuvve-i nehriyye bütün bütün icrây-i harekete muktedir olamıyarak bulundukları mevki'de kaldığından ve zâten Dobruca'da bulunan kuvve-i askeriyyenin mıkdârı az olmağla berâber mevki'i dahi ma'lûm idüğinden düşmanın oraya[1] *geçebilmesi me'mûl olmağla kıt'a-i mezkûre ahâlîsinin içerilere alınması lüzûmu hasbe't-te'alluk ol vakit Tuna vâlisi bulunan devletlû Sâdık Paşa hazretlerine ihtâr olunmasına mebnî keyfiyet müşârün-ileyh hazretleri tarafından Bâbıâlî ile bi'l-muhâbere karârlaşdırılarak icrây-ı îcâbı zımnında kıt'a-i mezkûre mülkiye me'mûrlarına ta'limât-ı lâzime îtâ buyrulmuş*[2] *idi. Kuvve-i nehriyye*[3] *hüsn-i tertîb ve isti'mâline sekte getirilmesinden dolayı eğerçi isti'fâ etmekliği bile göze aldırmış isem de vaktin ve sıfat-ı hamiyyetimin müsâ'id olmadığını ta'rîfe hâcet göremem.*

Mezkûr lâyihada[4] *bi'l-cümle hüdûd-ı hâkaaniyyenin her tarafı takviye edilerek müdâfa'a-ı düşmana kâfî bir hâle konulmuş ve Tuna boyunda muntazam bir kuvve-i külliyye-i vâfiye bulundurulmuş olduğu ityân*[5] *buyruluyor. Vâkı'â Tuna boyu gibi bir serhadd-i mühimm ü mu'tenânın istihkâmâttan ârî olması ve nehirde bulundurulacak sefâinin kîn-i iktizâda barınabilmesi için elde muntazam limanlar bulunmaması hey'et-i devlet tarafından beş-altı sene mukaddem nazar-ı te'essüfle görülerek icrây-ı îcâbı zımnında devletlû Ahmed Eyyub Paşa hazretleri ve saâdetlû Blum Paşa ile Bahriye ve Erkân-ı harbiyye ümerâsından*[6] *mürekkeb bir komisyon-ı mahsûs teşkil kılınarak ve riyâseti uhde-i ubeydâneme tevcîh buyrularak ol tarafa azîmet olunmuş ve Tuna boyunun îcâb eden mevâki'iyle Varna ve Şumnu mevki'lerine istihkâmlar ve Ruscuk ve sâir mahâllerde donanma için limanlar inşâ olunmak ve hattâ Köstence ile Boğazköyü arası dahi istihkâm ile tutulmak üzere işe mübâşeret olunmasını müte'âkıb Erzurum'a tahvîl-i me'mûriyyet-i âcizânem vuku' bularak ve mezkûr komisyon dağılarak teşebbüsât-ı vâkı'a kuvveden fi'le çıkarılamamış idi. Her tarafı takviye edilmiş denilen ve tûlü iki yüz saate karîb bulunan*

[1] oraya: oradan AB || [2] buyrulmuş: buyurmuşlar AB || [3] nehriyye nehriyyenin AB || [4] layihada: müzekkerede AB || [5] ityân SB: isbât A || [6] Bahriyye ve Erkân-ı harbiyye ümerâsından: Erkân-ı harbiyye ve ümerây-ı Bahriyye'den A.

Tuna hüdûdunun yalnız Şumnu[1]*, Vidin, Ruscuk, Silistre mevki'leri müstahkem olup ve Tutrakan ile Niğbolu mevki'lerinde dahi ufak tefek istihkâm bulunup hüdûdun mahâl ve mevâki'-i sâiresi istihkâmâttan hâlî ve tecâvüz-i a'dâya müsâ'id bulunduğu ma'lûm olduğu gibi işbu müstahkem add olunan mevâki'e ve Şumnu ve Varna mevki'lerine yapılması ol zaman karârgîr olan istihkâmâtı*[2] *dahi bu defâ Tuna'ya muvâsalet-i âcizânemde henüz nâ-tamâm bir sûrette bulduğumu*[3] *ve bunların ikmâline ve ba'zı lâzım gelen mahâllere yeniden istihkâm inşâsına fevka'l-âde sa'y ü ihtimâm olunmuş ise de mezkûr komisyonun bed' ettiği*[4] *istihkâmâttan elyevm ba'zıları ikmâl edilemediğini hey'et-i aliyye-i*[5] *Dîvân'ın ma'lûmât-ı aliyyelerine havâle eder ve bu ahvâli Erkân-ı harbiyye reîsi saâdetlû Paşa hazretlerinin meşhûdâtiyle isbât eylerim. Bu hüdûd üzerinde kuvve-i külliyye-i vâfiye tahaşşüd ettirildiği bahsine gelince fî* 19 *şa'bân sene* 94 *târihli memhûr cevâb-ı âcizânemde dahi yazıldığı vechile bu muhârebe kuvve-i mevcûdemizin kifâyetine güvenerek düşmana galebe ümid ederek ihtiyâr edilmiş olmayıp mücerred nâmûs-ı Devlet-i aliyye'yi son dereceye kadar harben muhâfaza için ihtiyâr edilmiş ve bu bâbda her türlü fedâ-kârlık göze aldırılmış idi ve mehmâemken müdâfa'a için ol vakitki kuvve-i mevcûdeden Tuna cihetine yalnız yüz yetmiş tabur efrâd*[6] *tefrîk edilebilmiş idi ki bunun elli taburu Sırbiye hüdûdundan Niğbolu'ya kadar olan mevâki'i muhâfaza etmek üzere Vidin için ve otuz taburu Niğbolu dahi dâhil olduğu*[7] *oradan Tutrakan'a kadar sevâhili muhâfaza etmek üzere Ruscuk için ve yirmi taburu Tutrakan mevki'i dâhil olduğu hâlde oradan Boğazköyü'ne kadar mevâki'i vikaaye etmek üzere Silistre için ve sekizi*[8] *Dobruca ve istihkâmâtı muhâfaza etmek ve her tarafa ihtiyât*[9] *olmak üzere ellisi dahi Şumnu ve on ikisi de Varna için idi. Erbâb-ı vukuufun ma'lûmu*[10] *olacağı vechile şimdiki esliha ve ana göre yapılmış olan mevâki'-i ma'lûme istihkâmâtına nisbetle işbu mıkdârı arz olunan askerin külliyeti şöyle dursun mevâki'-i ma'rûze için kâfî*[11] *vâfî olacağı zannolunmaz.*

Muhârebât-ı sâbıkada Devlet-i aliyye şimdiki kuvve-i askeriyyesinin nısfına bile mâlik olmadığı ve Rusya'nın kuvveti ise şimdikinden dûn bulunmadığı hâlde güç ile yalnız bir yerden geçebildiği ve Balkan'ı

[1] Şumnu: - AB || [2] istihkâmâtı: istihkâmâtın A, istihkâmât B || [3] bulduğumu: bulunduğunu A, bulunduğu B || [4] ettiği : ettirdiği AB || [5] aliyye: âliye A || [6] efrâd : ifrâz u AB || [7] olduğu: + hâlde AB || [8] sekizi SB: yirmi A || [9] ihtiyât: ihtiyât-ı umûmî AB || [10] vukufun ma'lûmu: vukufa ma'lûm AB || [11] kâfî: - AB.

aşamadığı ve bu defâ ise bu kadar kuvvet var iken[1] *Rusyalu yalnız Tuna'yı geçmek için*[2] *kırk-elli bin âdemi gözden çıkarmış iken müdâfa'a ve mukaabele görmeksizin Tuna'yı iki yerden geçtiği beyân buyruluyor. Devlet-i aliyye'nin mes'ele-i mâziyede Tuna sevâhilinde bulundurduğu kuvvet şimdikinden pek de az olmadığı gibi Rusyalu'nun bu defâ Tuna cihetine getirdiği kuvve-i askeriyyenin mıkdârı mes'ele-i mâziyede*[3] *getirdiği askerin iki mislinden pek çok ziyâdedir. Bundan başka Memleketeyn askeri de bu kuvvete munzam ve mu'âvindir. Rusyalu'nun bu defâ Rumeli cihetine tecâvüz için olan teşebbüsât ve tedârükâtının derecâtı bi'z-zât İmparotor'un ve Veliahd'ının orada bulunmasiyle anlaşılır. Düşmanın kuvve-i askeriyyesinin külliyyet-i*[4] *mıkdârını müşârün-ileyh Ali Nizâmi Paşa hazretlerinin "Rusyalu*[5] *Tuna'yı tecâvüz için kırk-elli bin kişi*[6] *gözden çıkarmıştır" buyurmaları da isbât ediyor. Buna karşı bizim elimizde bulunan kuvvet ise yüz yetmiş taburdan ibâret gibi idi. Rusya mes'ele-i mâziyede vakı'â yalnız Dobruca tarafından tecâvüz edebildi. Çünki Memleketeyn'de ol zamân şömendöfer gibi bir vâsıta-i nakliyye olmadığı için yukarılara asker ve mühimmât sevk edemezdi. Vesâit-i tecâvüziyye - ki bir takım eşyây-i sakîledir - ol vakit bunları berren yukarılara nakl edemiyeceği gibi nehren dahi istihkâmımız*[7] *önünden geçiremez idi. Şimdi ise hâl külliyyen bunun hilâfınadır. Bundan başka düşmanın ol vakit Memleketeyn'de hatt-ı ric'atini Avusturyalu'nun tehdîd etmesiyle orada bir kuvve-i ihtiyâtiyye tutmağa mecbûriyyeti ve ecnebî müttefiklerimizin te'sîr-i nüfûzu ve anlardan asker intizârı dahi mevcûd idi. Bunlardan ve mes'ele-i mâziye esnâsında Ulah - Boğdan askerinin düşmana mu'âvin olmamasından ve Sırbistân'ın*[8] *alâim-i tecâvüziyyesi ve Bulgaristan'da*[9] *isyân mülâhazası ve Karadağ mes'elesi bulunmamasından nâşî mes'ele-i hâzıranın bi'l-vücûh muhârebe-i*[10] *mâziyeye kıyâs kabûl etmiyeceğini hey'et-i muhtereme-i Dîvân dahi tasdîk eder. Saltanat-ı seniyye'nin umûm kuvveti vâkı'â mes'ele-i mâziyedeki kuvve-i umûmiyyeden pek çok fazladır. Fakat bizim mevzû'-ı bahsimiz Tuna cihetindeki kuvvettir.*

Mezkûr lâyihanın[11] *bir fıkrasında dahi Byela gibi bir mevki'-i mühimm elde iken muahharan tahliye olunarak Tırnova yolunun açıldığı*

[1] iken: + ve AB || [2] için: + resmen AB || [3] mâziyede: sâbıkada AB || [4] askeriyyesinin külliyet-i mikdârı: külliyesinin mikdârı A, askeriyyesinin mikdârı B || [5] Rusyalu: "Eğer Rusyalu'nun A, Rusyalu'nun B || [6] kişi: kişiyi AB || [7] istihkâmımız: istihkâmâtımız AB || [8] Sırbistân'ın AB.: düşmanın S (yanlış) || [9] Bulgaristan'da: Bulgaristan'ca AB || [10] muhârebe: mes'ele AB. || [11] lâyihanın: müzekkerenin AB.

ve Tırnova tabî'î müstahkem olduğu hâlde orada mıkdâr-ı kâfî asker bulundurulmamasından nâşî düşman Byela'dan gelip Tırnova'yı zabt ettiği[1] *ve sonra bilâ-mâni' Balkan'ı geçtiği gösteriliyor. Ehl-i vukuufun ma'lûmu olduğu ve bir mufassal ve sahîh haritaya mürâca'at edildikte cümlece*[2] *ma'lûm olacağı vechile Byela denilen mevki' Ruscuk'dan Tırnova'ya giden şosenin yanında*[3] *Yantra suyunu kat'ettiği noktanın pîş-gâhında vâki' bir karye olup orada mezkûr suyun üzerindeki köprüye dahi Byela köprüsü tesmiye olunmuş ve bu köprüden geçen şose fi'l-vâki' Tırnova'ya gider ise de bu yol Ruscuk'dan gelenler için bulunmuştur. Zîştova'dan ise işbu Byela'nın dört-beş saât açığından geçer ve doğruca Tırnova'ya gider mükemmel bir şosesi*[4] *bulunduğu gibi Zîştova'dan Selvi'ye gider şoseden ayrılarak Tırnova'ya başka bir şose tarîk*[5] *daha vardır ki Rusyalu Tırnova'ya işbu yollardan gelip Byela'dan geçmemiştir. Bu hâle nazaran Byela mevki'inin elde tutulması düşmana Tırnova'ya yol vermemek demek olmıyacağı cihetle ehemmiyeti olmadığı gibi belki öyle cüz'î kuvvetle orada durması*[6] *ne derece tehlikeli olacağı erbâb-ı fennin*[7] *ma'lûmudur. Zîrâ Byela mevki'i Ruscuk'a dokuz-on saat olup Zîştova'daki düşman ise Yantra'nın münâsib mahâllerinden geçerek orada bulunan kuvvetin arkasını alması pek kaabildir. İşte bu mahzûr mülâhazasına ve zâten orada kuvvet tutulmasından*[8] *bir şey istifâde edilemiyeceğine ve düşman bu sûretle arkasını alır ise tahlîs için elde kâfî kuvvet bulunmamasına mebnî Ruscuk fırkasından orada bulunan müfreze*[9] *fennen lüzûm görünmesinden*[10] *dolayı Ruscuk'la muvâsalet kesb etsin için Terstenik cihetine doğru çektirilmiş idi. Tırnova'nın tabî'î müstahkem olduğu hâlde az kuvvet bulundurulmasından nâşî düşman tarafından zabt olunmuş olduğu bahsine gelince Şumnu'dan bilhassa Tuna umûm kumandanı bulunan devletlu Ahmed Eyyub Paşa hazretleri tekrâr li-ecli'l-mu'âyene Tırnova ve Niğbolu cihetlerine gittiği sırada zâten dahi ma'lûm-ı âcizânem olduğu vechile Tırnova'nın istihkâma*[11] *verilerek az kuvvetle tutulması hasbe'l-mevki' mümkin olamıyacağını beyân etmiş ve buranın hâl-i tedâfü'iye konulması yirmi beş otuz tabur*[12] *ikaamesine mütevakkıf olup elde bulunan ve mıkdârı ma'lûm olan kuvve-i askeriyyeden ise orası için ol mıkdâr asker tefrîkı gayr-ı kaabil bulunmuş olduğundan orada yalnız âsâyiş-i dâhilî-*

[1] ettiği AB: etti S (ekseik) || [2] cümlece: cümleye A, cümlenin B || [3] yanında : - AB|| [4] şosesi: şose AB || [5] tarîk: - A, tarîkı B || [6] durması: durulması AB || [7] fennin SB: dikkatin A || [8] turulmasından: tutulmakdan AB|| [9] müfreze: müfrezeye AB || [10] gö- rünmesinden: görülmemesinden B|| [11] istihkâma: istihkâm AB || [12] tabur: +asker AB.

nin muhâfazasiyçün Miralay Ali Hamdi Bey kumandasiyle zâten orada bulunan dört tabur terk edilmiş ve bu hâl mükerreren Dersaâdet'e yazıldığı gibi Tırnova'da dört tabur bulunduğu takdîm olunan jurnalde dahi muharrer bulunmuş idi.

Balkan'ların tutulması ise zâten Dersaâdet'e âid ve bunun için Edirne'de[1] *bulundurulmak üzere kırk bin kişilik bir kuvve-i ihtiyâtiyye tertîbi mukarrer idi. Tuna cihetinde bulunan kuvvet oralar için kâfî olmadığı hâlde bununla Balkan'ın da muhâfazası kaabil olamıyacağı herkesce ma'lûm olup Balkan cihetinin zâten taraf-ı âcizâneme ta'allûku yok iken yine orasiyçin*[2] *müretteb kuvvetin lüzûmu ve sür'atle icrây-i îcâbı mütemâdiyen ve mükerreren Dersaâdet'e yazılmıştır.*

Tuna cihetine muvâsalet-i âcizânem dakîkasından bed'ile zâten oralarca olan ma'lûmât-ı mevkı'iyye-i âcizâneme kana'at etmeyip ekser-i mevâki'i mükerreren ve bi'z-zât dolaşarak ve ba'zı mahâllerde[3] *dahi*[4] *Ahmed Eyyub Paşa ve Ferik saâdetlû Necib Paşa hazarâtını ve ordunun erkân-ı harbiyye reîsi bulunan Mirlivâ saâdetlû Rif'at Paşa'yı göndererek ma'lûmât-ı mükerrere istihsâl edip elde bulunan kuvve-i askeriyyenin vaz'iyetine*[5] *ve istihkâmât-ı nâkısanın ikmâline ve yeniden îcâb eden mahâllere*[6] *istihkâm inşâsına ve mühimmât ve levâzımât-ı gayr-i mükemmelenin ma'lûm olan hâlin tehammülüne göre tezyîd ü ikmâline*[7] *fevka'l-âde ve elden geldiğinden ziyâde hasbe'l-vazîfe sa'y u gayret olunmuş ve düşman her nereden tecâvüze tesaddî etti*[8] *ise askerden hâlî hiç*[9] *bir yer bulamamıştır. Fakat ma'lûm olduğu ve mükerreren arz olunduğu vechile bu tertîbât elde bulunan sermâyeye göre ta'yîn edilememiştir*[10]*. Nerede ne mıkdâr asker bulunduğu her vakit yazıldığı gibi bu bâbda jurnal dahi takdîm olunmuş ve bu jurnal icâb eden zevât-ı aliyye*[11] *tarafından elbette mutâla'a ve tedkîk buyrulmuştur ve câ-be-câ tedkîk için mevâki'i dolaşan yâverân-ı cenâb-ı şehriyârînin dahi manzûrları olmuştur. Kâffe-i sevâhilin muhâfazası cihet cihet mevâki'-i ma'rûza*[12] *için müretteb askere havâle ve îcâbı vechile kumandası mevâki'-i mezkûre kumandanlarına ihâle olunmuştur ki büyük kumandanın icrââtı bundan ibâret olabilir. İşte bu tertîbâtın semeresidir ki düşman şömendöfer hattını elde edebilmek için Tutrakan*

[1] Edirne'de SB: ortada AB || [2] orasiyçün: idâresiyçün AB || [3] mahallerde: mahallere AB || [4] dahi: müşârün-ileyh AB || [5] vaz'iyetine: ta'biyesine AB || [6] mahallere: mahallerde B || [7] ikmâline: itmâmına AB. || [7] etti AB: - M || [9] hiç: - AB || [10] ta'yîn edilememiştir: ta'biye edilebilmiştir AB || [11] aliyye: âliye AB. [12] ma'rûza: ma'rûfe A.

ile Ruscuk beyninde vâki' mahâllerden tecâvüzü fevka'l-âde ârzû etmiş ve buna çok kerre ve pek ziyâde çalışmış ise de her yerde karşısında kuvve-i müdâfi'a bularak[1] *muvaffak olamamıştır. Evet düşmanın asıl maksadı bura ile berâber*[2] *Niğbolu'dan geçmek olduğu hiss olundu ve pek çok yerlerden dahi ol sûretle haber verildi idi. Hakîkaten oralardan tecâvüze dahi fevka'l-âde çalıştı ammâ yol bulamadı. Eğer istediği mahâlden tecâvüze isrâr edeydi gözden çıkardığı beyân buyrulan kırk-elli bin kişiden fazla*[3] *daha pek çok telefât verip*[4] *de yine muvaffak olamazdı. Dobruca kıt'asının zâten mevki'i ma'lûm olup hasbe'l-mevki' orada bulunan kuvvetin cüz'iyyet-i mıkdârı dahi muhtâc-ı arz olmadığı cihetle oraca istinâdımız mücerred donanmaya*[5] *olduğu hâlde donanmadan ber - vech-i ma'rûz matlûb olan hidmet u menfa'at hâsıl olmamasıyle düşman oradan tabî'î tecâvüze fursat-yâb olmuş ve fakat Ziştova mevki'i böyle olmayıp mevki'inin îcâbına göre askerle tutulmuş ya'nî hakkı olduğu*[6] *vechile Ahmed Paşa livâsiyle muhâfaza edilmiş olduğu gibi karşısı göllük ve bataklık olduğu ve hiç bir vechile düşmanın mürûruna fennen elverişli olmadığı muhakkak olan bir mahâl bulunduğu ve oradan tecâvüz-i a'dâ maznûn bulunmadığı hâlde sâlifü'l-arz maksadı olan mahâllerden tecâvüze muvaffak olamadığından ve olamıyacağını dahi kaviyyen anladığından ve evvelce dahi arz olunduğu vechile düşmanın bu defâki*[7] *tedârükâtı hâric ez-kusûr*[8] *bulunduğundan hiç hiss olunmayan bir çok vapur ve istinbot ve duba ve sal gibi esbâb-ı tecâvüziyye ile leylen Ziştova'ya tecâvüze mecbûren tasaddî etmiş ve her ne kadar orada da mehmâ-emken müdâfa'aya kâfî asker mevcûd idiyse de her nasılsa tecâvüze fürce - yâb olmuştur. Düşmanın arz olunduğu vechile esbâb-ı mürûriyyesinin mükemmeliyeti cihetiyle birden bire oraya haylı kuvvet geçirmiş ise de buna karşı tez elden gönderilecek askerin Ruscuk'dan sevki lâzım gelip hâlbuki Ruscuk'da bulunan kuvve-i askeriyye zâten lüzûm-ı hakîkî râddesinde bile olmadığı gibi o sırada düşman Ruscuk'un alt taraflarından dahi tecâvüze çalışmakta olduğundan ve o cihetlerden tecâvüzü daha muzir olduğu gibi sâlifü'l-arz düşmanın Ziştova'dan tecâvüzü zâten ve fennen me'mûl olmayıp bir sahte tecâvüz olması dahi ihtimâlden ba'îd olmadığından derhâl ya'nî düşmanın tecâvüz etmekte olduğu haberi alındığı*

[1] bularak AB: olarak S(yanlış) || [2] bura ile berâber: Ruscuk'la Tutrakan arası ile AB || [3] fazla: + ve A, başka B || [4] verip: verir idi de AB || [5] mücerred donanmaya: donanma-yı humâyûna AB || [6] hakkı olduğu: hafî olmadığı AB || [7] defâki: +şu AB || [8] ez-kusûr: ez-tasavvur AB.

ânda Eşref Paşa hazretleri Ruscuk'dan Byela'ya doğru ancak bir livâ[1] *asker gönderebilmiş ve bu kuvvet Ziştova'dan oraya çekilen Ahmed*[2] *Paşa livâsiyle Byela'da karşılaşıp fakat ol vakit*[3] *oraya geçmiş*[4] *düşman askerinin külliyetli olduğunu haber almaları cihetiyle Ruscuk'dan giden livâ Byela'dan öteye geçmemiştir*[5]*. Bu haber alındığı gece der-akab Ruscuk'dan Ziştova'ya zırhlı sevkiyle bahren de bir iş görülmesi taraf-ı âcizânemden Eşref Paşa hazretlerine yazıldığı gibi Tuna bahriye kumandanlığına ta'yîn edilmiş olan devletlû*[6] *Vesîm Paşa hazretleri henüz Şumnu'ya gelip orada olması cihetiyle iş'âr-ı âcizâneme kuvvet olmak üzere müşârün-ileyhi uykudan kaldırarak îcâb edenlere tarafından*[7] *telgraflar yazdırılmış ise de ol vakit dahi bahren bir iş görülememiştir. Bu vuku'ât akîbinde Şumnu'dan hemen bir livâ askerin ya'nî altı taburdan ibâret olan Safvet Paşa livâsının hem oraya sevk olunacak kuvvetin avangardı (avant garde) olmak ve hem de hıristiyanların mahsûs olan efkâr-ı fâsidelerinin husûlüne*[8] *meydan verilmemek üzere Osman-pazarı'na doğru sevk edildiği gibi düşmanın sağ cenâhını tehdîd etmek üzere Vidin'de bulunan Osman Paşa'ya*[9] *dahi kuvve-i ma'lûme ile hemen harekete hazırlanması emri verilmiş ve Şumnu'daki iki piyâde fırkasından biri*[10] *düşmanı sol cenâhından tehdîd etmek ve hem de Balkan cihetini gözetmek için yine Osman-pazarı'na doğru sevk olunmak üzere hazırlanmış ise de o aralık be-heme-hâl Ziştova'daki düşman üzerine asker sevk olunması Meclis-i askerî karâriyle kat'iyyen Dersaâdet'den emir buyrulması cihetiyle mezkûr piyâde fırkası on yedi tabura iblâğ olunabilerek kezâlik Şumnu'da bulunan suvâri fırkasiyle berâber Ahmed Eyyub Paşa hazretlerine bi't-terfîk Ruscuk'a doğru yola çıkarılmış ve Şumnu'dan Ziştova'ya asker sevki yedi-sekiz güne mütevakkıf olduğundan*[11] *cihât-ı sâireden ise*[12] *bu hareket efkâr-ı âcizânemce ve nefsü'l-emrde evvelce tasavvur olunan hareket gibi sağlam ve fâideli görülememiş ise de mezkûr emr-i kat'iye imtisâlen bu fırka Gürçeşme mevki'ine kadar ilerleyip ve Ruscuk'dan dahi on iki tabur ile Eşref Paşa hazretleri gelip orada suvâri fırkası düşman suvâri fırkasiyle*[13] *çerhalaşmağa başlamıştır. Fakat o sırada Serasker-i sâbık devletlû Redif ve Nâmık Paşa'lar*[14] *hazarâtı*

[1] livâ: + kadar AB || [2] Ahmed: + Hamdi AB || [3] vakit: gün AB || [4] geçmiş: geçen A, + olan B || [5] geçmemiştir: gidememiştir AB. || [6] devletlû: - AB || [7] tarafından: + dahi AB || [8] husûlüne: icrâsı husûsuna || [9] Osman Paşa'ya: Osman Paşa hazretlerine A || [10] biri: + hem B, + dahi A || [11] olduğundan: + ve AB || [12] ise: - AB. [13] suvâri fırkasiyle: suvârisiyle AB || [14] devletlû Redif ve Nâmık Paşa'lar: Redif Paşa ve devletlû Nâmık Paşa A, Redif ve devletlû Nâmık Paşa'lar B.

me'mûren Şumnu'yu teşrîf buyurmuş olduklarından artık işce yed-i âcizânemde o kadar kuvvet kalmadığı gibi müşârün-ileyh Ahmed Eyyub Paşa fırkasının düşman üzerine varması muvâfık olmayıp düşmanı üzerine celb ü da'vetle kendisiyle[1] *elverişli bir mahâlde muhârebe etmesi münâsib olacağından bahsile ol vechile hareket ettirilmesi müşârün-ileyh Nâmık Paşa*[2] *tarafından hasbe'l-me'mûriyye re'y ü tensîb buyurulmasiyle ol vechile îcâbı icrâ kılınmıştır ve müte'âkiben dahi Dersaâdet'ce bir plân tertîb buyrulduğundan artık düşman üzerine varılmayıp şimdilik düşmanı oralarda oyalandırmak lâzım geleceği irâde buyrulmuştur. Evvelce Osman Paşa hazretlerine Vidin'den hareket için emir verilmiş olduğu arz olunmuş idi. İşbu emir verildiği sırada Rusyalu'nun Timok nehrinin alt tarafından tecâvüz edeceği Dersaâdet'den ihtâr olunması ve Rusyalu'nun bir-iki güne kadar Florina'dan tecâvüz edeceği yine Dersaâdet'den Osman Paşa'ya dahi yazılması cihetiyle müşârün-ileyh Osman Paşa hazretlerinin hareketi bir kaç gün kadar tabî'î teahhur etmiş*[3] *ise de Plevne'nin ehemmiyyet-i mevki'iyyesini ve müşârün-ileyhin be-heme-hâl gelip Plevne'yi tutması ehemm ü elzem olduğunu yakînen bildiğimden bu bâbda müşârün-ileyhimâ Redif ve Nâmık*[4] *Paşa'lar hazarâtını iknâ' ile Osman Paşa hazretlerini Plevne'ye çektim ve lâzım gelen ta'limâtı itâ ile o ta'limâtı Dersaâdet'e dahi arz eyledim*[5]*. Düşman Plevne'nin ehemmiyetini takdîr ederek orasını yed-i zabtına geçirmek fikriyle defe'at ile hücûm etmiş ise de hamd olsun münhezim olmuş ve işbu manevra düşmanın sağ kanadını kırmış idi. Eğer emr-i kumandaya müdâhale olunmamış olsa idi ve*[6] *hâlin îcâb ettireceği sûretle muhtâr kalsa idim düşman Balkan'a doğru ilerleyemezdi ve bu hâl erbâbının ma'lûmudur. Ne çâre ki uzaktan emr-i kumanda'ya müdâhale işe başka renk kesb ettirdi. Evet böyledir. Çünki âcizleri sâlifü'l-arz Safvet Paşa livâsını Osman-pazarı'na hareket ettirdiğim sırada o cihetlerin her bir mevâki'ini lâyıkıyle bilen Gülova*[7] *halkının ihtiyârlarını da'vetle askerle birlikte hareket etmelerini nasîhat etmiş*[8] *ve bu halkdan silâh isti'mâl edebilecekleri esliha-i cedîde ile teslîh eylemiş ve Aziz Paşa fırkasını dahi sevk etmek üzere bulunmuş idim. Fakat buna muvaffak olunamıyarak işbu fırka diğer kumanda ile evvelâ*[9] *Ziştova tarafına hareket ettirildi ve Eşref Paşa hazretleri dahi on iki taburla*

[1] kendisiyle: kendisine A || [2] Paşa: + hazretleri AB || [3] teahhur etmiş: te'hîr olunmuş AB || [4] Redif ve Nâmık: Nâmık ve Redif AB || [5] eyledim: ettim AB || [6] ve: de A || [7] Gülova, گرلوه AB. || [8] nasîhat etmiş SA: ta'ahhüd ettirmiş B || [9] evvelâ AB.

Ruscuk'dan çıkıp birleşti. Bu sırada Ruscuk'da bulunan Ser-yâver-i cenâb-ı şehriyârî Saâdetlû Paşa'nın[1] *vuku'bulan iş'âr u ihtârına binâen Ruscuk'da kuvvet kalmadığından düşman alt tarafdan geçmeğe çalışmakta olup asker yetiştirilmez ise Ruscuk elden gideceğinden bahsile oraya asker yetiştirilmesi Mâbeyn-i hümâyûn cânib-i âlîsinden emr ü fermân buyrulmağla der-akab oraya asker sevkine mecbûriyet hâsıl oldu. İşte bu fırkanın diğer kumandalar ile oralarda bilâ-istifâde vakit geçirmesi düşmana meydan vermekle ve Tırnova'nın hâli ve*[2] *kuvveti zâten arz olunduğu*[3] *gibi Osman-pazarı'nda olan asker de mertebe-i kifâyede olmamağla düşman Selvi*[4] *cihetinden Tırnova'yı dahi tuttu ve mülhakaata*[5] *ileriledi. Bunun üzerine Safvet Paşa livâsının iki taburu Kızan'a*[6] *gönderilerek orası tutulduğu gibi Osman - pazarı'nda kalan asker dahi yine Dersaâdet tarafından İslimye cihetine hareket ettirilmiş olduğu sonradan haber alındı ve Haci Karandok*[7] *Bey refâkatiyle Edirne cihetinden Şumnu'ya gelmekte olan çerkes suvârilerinin orada tevkîfi taraf-ı âcizânemden İslimye mutasarrıflığına yazılmış olduğu hâlde muahharan Rauf Paşa hazretlerinin orayı teşrîflerinde asâkir-i merkuume müşârün - ileyh hazretleri tarafından kâmilen Şumnu'ya tzâm olunmuş iken muahharan bunlar ve Şumnu'da bulunan diğer suvâriler Dersaâdet'in emriyle mecbûren Balkan'ın öbür yüzüne sevk olundu. Düşmanın bu sûretle ilerilemesi üzerine yine evvelce tasavvur olunan mezkûr plândan netâic-i hasene istihsâl olunacağındaki ümîd-i kavî düşmanın şu perîşânî-i hâlinden bir büyük istifâdenin elden çıkarılmaması mülâhazası ile yine bu manevranın icrâsı zımnında teşebbüsât-ı lâzimeye âcizlerini vicdânen icbâr etmesiyle müşârün-ileyhimâ Redif ve Nâmık*[8] *Paşa'lar hazarâtını bi'l-iknâ' fırkanın Kadı - karyesi'nden yine Osman - pazarı'na hareketi hakkında Ahmed Eyyub Paşa hazretlerine emir verildi ve artık Tutrakan cihetinden*[9] *o kadar korku kalmadığından orada bulunan Âsaf Paşa mezkûr Ahmed Eyyub Paşa fırkasiyle Hezargrad'da birleşmek üzere on taburla Tutrakan'dan hareket ettirildi ve hattâ Şumnu'da bulunan Tırnova mutasarrıfı celb ile müşarün - ileyhimâ hazarâtı*[10] *hâzır oldukları hâlde askerin sûret-i idâresi müzâkere edilerek tedârükât için Osman-pazarı'na gönderildi ve bu hareket dahi Dersaâdet'e yazıldı. Fakat lâyıkıyle bilmediğim esbâbdan nâşî yine Dersaâdet'den*

[1] Paşa'nın SA : + mükerreren B || [2] hâli ve SA : - || [3] arz olunduğu SA : az bulunduğu B || [4] Selvi : Servi AB || [5] mülhakaata : Balkan'-dan B, Balkan'ı A || [6] Kızan SA : Kızanlığ'a B || [7] قراندوق S, غراندوق AB. || [8] Redif ve Nâmık: Nâmık ve Redif AB || [9] cihetinden: +dahiAB. [10] hazarâtı: + dahi AB.

müşârün-ileyh Redif Paşa'ya vuku' bulan iş'âr üzerine bu hareket dahi te'hîr olundu. Eğer bu manevra icrâ olunmuş olsa idi bi-havli'llâhi te'âlâ düşmanın sol kanadı dahi kırılarak pek büyük netâic-i hasene istihsâl olunacağı ehlinin indinde ma'lûm ve musaddaktır. Bunu mute'âkib Şumnu'dan Sâlim Paşa livâsı hemen Cum'a ve Osman-pazarı cihetinde[1] *olan kuvvete zammedildiği gibi Osman Paşa'nın muzafferiyyât-ı vâkı'asından lâyıkıyle istifâde etmek üzere yine bu manevranın icrâsı çâresini aramakta iken sâika-i kader Dersaâdet'e avdetimizi*[2] *îcâb ettirdi. Düşmanın o sıradaki inhizâmından istifâde olunmıyarak şimdiye kadar kesb-i kuvvet etmesine meydan bırakılmasından dolayı elyevm te'essüfden kendimi alamam.*

Ve'l-hâsıl lâyiha-i[3] *mezkûrede ityân*[4] *buyrulduğu gibi âcizleri boş olarak Şumnu'da oturmadım. Yalnız*[5] *tertîbât ve icrâât için vücûd-ı âcizânemin tehammülünden ziyâde mevâki'i dolaştım. Askerin fazla olarak bir neferi bile kalelerde kapanıp kalmadı. Kaleler için zâten müretteb asker mertebe-i kifâyede olmayıp bunlardan*[6] *mudâfa'a-i a'dâ için çıkarılan ve îcâb eden yerlere ta'biye edilen mıkdârından mâ'adâ kalelerde kalan asker o kalelerin mehmâ-emken muhâfazasiyçün lüzumu olan askerin sülüsü nisbetinde bile değil idi. Vidin'den Osman Paşa hazretleri hareket ettirildi. Ruscuk'dan Eşref Paşa hazretleri çıkarıldı. Hattâ bunun için sâlifü'l-arz feryâd olunmuş idi. Şumnu'da lâ-akall seyyâr olarak elli altmış*[7] *tabur bulunmak lâzım iken kaleyi dahi muhâfaza etmek için kırk beş tabur*[8] *ancak var idi ki bu da yalnız istihkâmâtın muhâfazasına kâfî değil idi. Bundan dahi fırka-i seyyâre ve müfrezeler tertîb ü ihrâc olundu ve bu icrâât hep her*[9] *neferinden bin türlü muhassenât istihsâl olunacak sûrette icrâ edildi. Sâhilin her ciheti askerle tutuldu ve cümlesinin kumandası sâhiblerine tevdî' olundu. Lâkin ma'lûmdur ki büyük kumandan her livâyı her taburu her bölüğü bi'z-zât kumanda edemez. Kangı kalede bî-lüzûm olarak ne kadar asker kalmış ve düşman nereden tecâvüze çalışmış da karşısında bir kuvve-i dâfi'a bulamamıştır. Zâten Tuna umûm kumandanı meydanda olup âcizleri yalnız külliyyât-ı umûra nezârete me'mûr olmaklığım lâzım gelirken el birliğiyle ve bu vechile müfredât-ı umûra da fevka'l-âde çalışıldı. Düşmanın harekâtına karşı ve eldeki kuvvete göre mümkin olan ve lâzım gelen tertîbâtı icrâ ettim.*

[1] cihetinde: cihetlerinde AB|| [2] avdetimizi SB: avdetimi A || [3] lâyiha MB: müzekkereA || [4] ityân: beyân B, isbât A || [5] yalnız: belki AB|| [6] bunlardan: + dahi B, bunlar dahi A || [7] elli altmış S: kırk elli B || [8] tabur: + asker AB || [9] hep her: her bir AB.

Fakat ne hâricî ve dâhilî düşmanımızın ve ne de mevâki'in ahvâline ma'lûmâtları olmayan zevât taraflarından emr-i kumandaya müdâhale olunması cihetiyle ma'lûmât üzerine karârlaştırılmış[1] *ve edilecek teşebbüsât semeresiz bırakıldı. Kumandaya hâricden müdâhale olunmasından devletlerce nasıl seyyiâta tesâdüf olunduğu tevârihde mastûrdur. Dersaâdet Rumeli'nin ehemmiyetini takdîr etmedi; Rumeli için tertîbi mukarrer olan kuvvet*[2] *Rumeli'ye nisbetle o kadar ehemmiyeti olmayan Anadolu'ya ve hiç bir fâideyi müfîd olmayan*[3] *Sohum'a sarf u istihlâk edildi*[4]*. Bu kuvvetin sür'at-i tertîb ü tedârükünü defe'âtla ihtâr ettim. Rumeli için askere olan ihtiyâcı Erkân-ı harb*[5] *reîsi saâdetlû Mahmud Paşa hazretlerine de*[6] *arz ettim. Hâl böyle iken Dersaâdet'in hatâsından dolayı niçin mes'ûl olayım. Dersaâdet'i ihâfe etti denilen telgraf-ı*[7] *âcizî geçen seneki Bulgaristan mes'elesinde anların def'-i şekaavetleriyle uğraştığım esnâda bulgarların efkâr u etvârlarına ve kendilerinin fesâd u şekaavet için Rusyalu tarafından fırka ve alay ve tabur hey'etinde sebt-i defter edilerek organisé olduklarına yakînen kesb-i vukuf ve ma'lûmât etmiş bulunduğuma ve Rusyalu'nun devlet muhârebesinin kavâ'idi hâricinde ve âdetâ haydud sınıfında*[8] *bulgarlar vâsıtasiyle Balkan'ı tecâvüz etmeleri his olunmasına mebnî pek doğru ve*[9] *sâdıkaane bir ihtâr idi. Hattâ Süleyman Paşa hazretlerini Edirne cihetine getirip İstanbul'un hatây-ı sâbıkını islâh eden o telgrafdır. İşbu ihtâr-ı âcizânemin şâyân-ı takdîr olacağı yerde şimdi bununla ittihâm olunmaklığıma çalışıldığına te'essüf etmemek kaabil değildir. Mükerreren arz ettim ki sevâhilin kâffesi tutulmuş idi. Anın için ahâlînin geri çekilmesine hâcet görülememiş ve ma'a-mâ-fîh kendilerini muhâfazaya medâr olmak için zâten orada bulunan ve sonra celb edilen esliha Ruscuk sancağı ahâlî-i müslimesine bi'l-i'tâ teslîh*[10] *olunmuş olduğu gibi daha îcâb edenleri teslîh olunmak üzere bir mıkdâr esliha dahi Dersaâdet'den celb olunup vilâyete gönderilmiştir ve her sûretle ahâlînin emr-i muhâfazalarına sa'y ü gayretten*[11] *geri durulmamıştır. Bununla berâber ahâlî işi Bâbıâlî'ye âid mevâddandır. Hattâ bu işin*[12] *mülkiyeye âid olduğu lâyıhada*[13] *dahi ityân*[14] *ediliyor. Şurasını dahi arz etmekten kendimi*

[1] kararlaştırılmış: edilmiş AB || [2] kuvvet: kuvveti AB || [3] olmayan olmayacak olan AB || [4] edildi: etti AB || [5] harb: harbiye AB || [6] de S: - AB || [7] telgraf: telgrafnâme AB || [8] sınıfında: sıfatında AB || [9] ve: + pek AB. [10] bi'l-i'tâ: + bunlar AB || [11] gayretden: + dahi AB || [12] işin: + cihet-i AB || [13] lâyihada SB: müzekkere-i mezkûrede A || [14] ityân: isbât AB.

alamam ki ma'lûm olduğu vechile Devlet-i ebed-müddet'in[1] *hidmetinde bu sinn ü sâle gelmiş ve rükûb u nüzûle*[2] *iktidârdan iskaat eden bir illetle de ma'lûl bulunmuş olduğum cihetle sâye-i merâhim-vâye-i cenâb-ı şehriyârîde*[3] *zümre-i du'â-gûyâna iltihâkım zamânı gelmiş iken âbâ vü ecdâdımın hemen kâffesi kimi lağam ile atılarak ve kimi tîg ü tüfeng*[4] *ile can vererek o taraflarda*[5] *dîn ü vatan kurbânı*[6] *oldukları için*[7] *bunlara iltihâk ârzûy-ı kavîsiyle ve Hânedân-ı Saltanat-ı seniyye'lerinin kemter bendesi ve ni'am-ı*[9] *celîle-i şehriyârîlerinin perverdesi bulunduğum velî-ni'metimiz Pâdişâh'ımız efendimiz hazretlerinin irâde-i kerâmet-âde-i cenâb-ı şâhâneleri*[9] *sevkiyle ma'a'l-iftihâr bunca meşâkkı ihtiyâr ve mâlik olduğum yalnız bir canımı atalarım ve*[10] *vatanım yolunda ve Pâdişah'ım uğrunda îsâra ihzâr etmiş olduğum hâlde teşebbüsât-ı ma'rûzenin bir kısmı sâlifü'l-arz sekteye uğratılmış ve bunun bir çâresini görmek*[11] *ve semeresini devşirmek ile*[12] *uğraşmakta iken tamâm*[13] *istihsâl-i semere zamânında*[14] *hirmânım revâ görülmüştür.*

Hiç bir nazar-ı insâfda takdîr ü tahsînden başka bir sûrette görülemiyecek[15] *hidemât-ı müstahsenem bilmem neden dolayı takdîr olunmadıktan başka kabâhat gibi görülerek nâmûs-ı askerîyi ihlâl eder sûrette envâ'-ı hakaarât-ı azîme ile habs ü tevkîf olunduktan başka bir de mücerred Dersâadet'in hatâsından ileri gelmiş ba'zı uygunsuzluk taraf-ı âcizâneme azv ü isnâd olunarak bunları yâ amden veyâ cehlen icrâ ettiğim bir sûret-i gayr-ı lâyikada der-miyân edilmiştir. Amden lâfzının ma'nây-ı mevzû'undan istidlâl olunan maksadı şimdiye kadar her yerde sâdıkaane ettiğim*[16] *hidemât ile ve yalnız evlâd-u iyâlimi barındıracak bir çürük*[17] *hâneden başka hiç bir şey*[18] *ve îrâda mâlik olmamaklığım*[19] *ve cehil ta'bîr-i galîzini dahi*[20] *âlemin insâfına mürâca'atla reddederim; ve zâten kendimi bu dîn ü devlet*

[1] ebed-müddet'in: aliyye-i ebediyyü'd-devâm'ın A, aliyye-i ebdiyetü'd-devâm'ın B || [2] nüzûlle: + âcizlerini AB || [3] şehriyârîde: + are tık AB || [4] tüfeng: + i düşmen B || [5] taraflarda: topraklarda AB || [6] kurbânı: + olmuş AB || [7] için: + mücerred A + fahr ve B || [8] ni'am-ı: + eltâf-ı B, ni'am u eltâf-ı A || [9] kerâmet-âde-i cenâb-ı şâhâneleri: kerâmet-âde-i şehriyârîleri A, kerem-âde-i cihân-bânîleri B || [10] ve: gibi AB || [11] görmek SA: bulmağa B || [12] semeresini devşirmek ile: semeresiz düşürmemek ile A, semeresiz düşürmemeğe B || [13] tamâm: tâm AB || [14] zamânında: + bütün bütün AB || [15] görülemiyecek: + bunca AB || [16] ettiğim: icrâ ettiğim A, eylediğim B || [17] çürük: — AB || [18] şey: nakd AB || [19] olmamaklığım: + ile AB || [20] dahi: + bütün AB.

uğrunda[1] *fedâ etmiş olduğumdan işbu ma'rûzâtımı hey'et-i muhteremenin insâfına havâle ve işi Cenâb-ı Âdil-i Mutlak'ın adl ü merhametine ihâle ederek yine teşebbüsât-ı sâbıkanın semeresiz bırakıldığına te'essüfle berâber Pâdişah'ımız efendimiz hazretlerinin her hâl ü kârda mazhar-ı muzafferiyyât-i azîme olmaları da'avâtına müdâvemet eylerim.*

Fî 24[2] *ağustos sene 93.*

Senedât-ı şer'iyyenin bilâ-beyyine mazmûniyle amel olunabilecek sûrette tanzîmine dâir Mecelle cem'iyeti'nde bir kıt'a nizâm-nâme tanzîm ile 1296 senesi cumâde'l-ûlâsının dördü târihiyle tab' u neşr ettirildi.

Hayreddin Paşa makaam-ı Sadâret'de istiklâl isteyip taraf-ı şâhâne'den dahi buna muvâfakat olunmadığı cihetle isti'fâ ettikte Sadâret-ı uzmâ vekâleti uhde-i fakîre ihâle buyruldu. Dokuz-on gün kadar makaam-ı Sadâret'e âid olan umûru vekâlet sûretiyle idâre ettikten sonra Sadâret'in ilgaasiyle Ârifî Paşa başvekil oldu. Lâkin çok duramayıp azl olunarak işbu doksan altı sene-i hicriyyesi zil'-ka'desinin üçüne müsâdif olan teşrîn-i evvel-i rûmînin altısında Başvekâlet mansıbı Adliye nâzırı Said Paşa'ya ve Adliye nezâreti dahi uhde-i fakîre tevcîh buyruldu.

Mukaddemâ Mecelle cem'iyeti'nde bir kıt'a usûl-i muhâkeme-i hukuukıyye kanûn-nâmesi lâyihası kaleme alınıp Şûrây-i devlet'de dahi tasdîk olunduktan sonra Meclis-i meb'ûsân'a verilmiş idi. Muhârebe zuhûr etmek hasebiyle bunun Meclis-i meb'ûsân'da tasdîkına vakit müsâ'id olmadı ve hayli seneler mukaddem Fransa'nın usûl-i muhâkeme-i cezâiyyesi tercüme olunarak Şûrây-i devlet'de kerrât ile mevki'-i müzâkereye konulmuş ise de Fransa usûlünün bizim hâlimize tevfîkı müşkil olduğu ve ale'l-husûs Fransa'da bu usûlün esâsı menzelesinde bulunan müdde'î-i umûmîler sınıfı henüz bizde îcâd olunmamış bulunduğu cihetle ta'dîlât-ı külliyyeye mevkuf olduğuna mebnî iş sürüncemede kalmış idi. Sa'id Paşa kemâl-i sür'at ve isti'câl ile müdde'î-i umûmî sınıfını açıp ve her vilâyete adliye müfettişleri ta'yîn ettirip mezkûr kanûn-nâmeler ile berâber

[1] uğrında: + çokdan AB || [2] 24: 22 B, - A.

birer kıt'a teşkîlât-ı adliyye ve icrâ kanûn-nâmelerini Fransızcadan tercüme ettirip ve Fransa'da mer'iyyü'l-icrâ olan harc ta'rifesine tevfîkan bir de ta'rife kaleme aldırıp cümlesini def'aten mevki'-i icrâya vaz' edivermiş idi. Hâlbuki bu kanûnların memleketimize tevfîkı için arîz ü amîk mutâla'a ile ta'dîli lâzım gelirdi. Ma'a-hâzâ bunlar icâleten tercüme ettirilmiş olduğundan ba'zı mahâllerinde tercüme yanlışlıkları dahi var idi ve bir de hiç bir vakitte umûr-ı adliyyede istihdâm olunmamış ve o yolda ma'lûmât kazanmamış olan binlerce âdemler def'aten me'mûrîn-i adliyye silkine idhâl olunmuş ve ekseri ehliyyet ve kaabiliyyetten mahrûm bulunmuş idi. Binâen-alâzâlik her tarafda mülkiye me'mûrları tarafından şikâyet olunmağa başladı. Sefâretler ise bu kanûnları tanımayıp ale'l-husûs usûl-i muhâkeme-i cezâiyyeyi kat'iyyen reddeylediler. İşte bu kerre Adliye nezâreti'ne geldiğimde böyle bir azîm kargaşalık içine düştüm. Ale'd-devâm bir çok mu'veccât-ı umûrun tesviyesiyle meşgul oldum.

Mukaddemâ Zengibar hükümdârı Seyyid Bargaş hazretlerine bir kıt'a Nişân-ı Mecîdî gönderilmiş olması üzerine anın tarafından makaam-ı mu'allây-i Hilâfet'e gelmiş olan arabiyyü'l-ibâre teşekkür-nâmeye cevâb yazılması fakîre havâle buyrulmağla ana cevâben arabiyyü'l-ibâre bir kıt'a nâme-i hümâyûn müsevvedesi kaleme alınmış olduğundan sûreti bu mahâlle kayd olunur:

Cevâb-nâme-i hümâyûn

مبسملا محمدلا مصلولا اللهم غبطا لا هبطا

ادام الله عز الجناب الرفيع العالى الاوحدى الامجدى الملكى جميل الاثار و جليل الاقتدار مالك زمام الاسلام فى بلاد زنكبار حضرة الامير برغش الموصوف باحاسن الخصال المخفوف بمزيد عناية الملك المتعال نسئل الله ان يعظم امره و يرفع قدره و يبلغ مراده و يعمر بلاده و يجعله من الذين احسنوا بالحسنى و زياده والله يفعل مايشاء بيده الملك و الملكوت و هو السميع العليم غب اهداء الدعوات الخالصات المعتبرة بنسيم الوداد و اثر اهداء التسليمات الوافيات المعطرة بشميم الاتحاد كنفحات روايح النسيم فروح و ريحان و جنة النعيم تبدى الى حضرة العلية ان قد اخذنا بيمين التكريم كتابكم الكريم كتاب بشعر بدوام الولاء و تمام الوفاء و كمال الاختصاص و يخبر بوصول الوسام المجيدى الذى ارسلتاه علامة للتودد و الاخلاص وما لنا الا الوداد و الاتحاد على احكام احكام الدين وما علينا الا الاحتفاد المبين فى التأليف بين قلوب الموحدين و كان على

هذه الطريقة المثل آباؤنا و اجدادنا الاولون مة اوذن لهم بذكر (و لقد كتبنا فى الزبور من بعد الذكر ان الارض يرثها عبادى الصالحون) و نحن على آثارهم مقتدون فلما شرفهم الله تعالى بتشريف (هوالذى جعلكم خلائف فى الارض) جالوا فى البلاد شرقا و غربا بعدا و قربا بالطول و العرض بصدق النية و خلوص الطوية لجمع شمل الاسلام بالتأليف بين الملوك العظام والامراء الكرام و نالوا بلطفه و احسانه تعالى اقصى المرام ومنّ من الله على المحب المخلص بمنة (انا جعلناك خليفة فى الارض) قام على اقامة اركان النقل و الفرض محافظا على شعائر الاسلام هذا من فضل ربى نحمده حمدا يوافى نعمه و شكرا يكافى كرمه و لما ان مفاوضتكم الكريمة دلت على كمال الاتحاد و الموافاة صار مطالعته سببا لتأكيد الوداد والمصافاة فالمأمول و المتمنى من الحضرة العلية ان تشرفونا بالمكاتبات الشريفة و المفاوضات المنيفة ليصبح المحب المخلص مشمولا و مباهيا باثار الموالاة و الموافاة الملوكية و دمتم فى دولة لا تنهدم دارها و نعمة لا تنفصم آثارها ما سبح فى الماء السمك و سبح فى السماء الملك آمين بحرمة سيد المرسلين.

فى سنه ١٢٩٧

97 sene-i hicriyyesi recebinin gurresinde Sa'id Paşa azl ile yerine Kadri Paşa başvekîl oldu. Adliye nezâreti dâiresinde der-dest-i inşâ olan Hukuk mektebi tamâm olmağla recebin on sekizine müsâdif olan 96 sene-i rûmiyyesi haziranının on dördüncü günü Başvekil Kadri Paşa ve taraf-ı şâhâne'den irsâl buyrulmuş olan Mâbeyn-i hümâyûn ikinci kâtibi Süreyyâ Bey ve Ma'ârif-i umûmiyye nâzırı Münif Paşa ve Nâfi'a nâzırı Hasan Fehmi Efendi ve Adliye müsteşârı Vahan Efendi ve Mekteb müdîr ve hocaları ve talebesi hâzır oldukları hâlde işbu Hukuk mektebi küşâd olundu. Şöyleki cümle huzzâr saf-beste-i kıyâm oldukları hâlde taraf-ı âcizîden şifâhen bir hitâbe îrâd olundu. Müte'âkiben Süreyyâ Bey tarafından dahi ba'zı irâdât ve taltîfât-ı seniyye teblîg u beyân kılındı.

Taraf-ı âcizîden îrâd olunan hitâbe budur:

Efendilerim

İlm-i hukukun lüzûm ve fâidesi ma'lûm ve bizim buna ne mertebe muhtâc olduğumuz cümle indinde müsellem ve meczûmdur. Nice müddetten beri Dersaâdet'de bir Hukuk mektebi küşâdı ârzû olunuyordu. Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye'nin teşkîlinde bunun bir mertebe daha ehemmiyeti arttı. Buna mukaddime olmak üzere ol vakit Adliye dâiresinde ilm-i hukuka dâir ba'zı dersler tertîb olundu. Muahharan Mekteb-i sultânî talebesinden bir sınıf ayrıldı. Orada ilm-i hukuk tedrîsine başlandı.

Lâkin şimdiye kadar böyle müstakil bir Mekteb-i hukuk küşâdına muvaffak olamadık. Çalışmadık değil, çalıştık. Ammâ her nasılsa vakt-i müsâ'id bulamadık. Meğer vakt-i merhûnuna mu'allak imiş. Ya'nî bu emr-i ehemm dahi bir takım te'sîsât-ı mühimme ile berâber asr-ı hümâyûna merhûn imiş. Asr-ı mahâsin-hasr-ı hümâyûnun mağbût-ı sevâlif-i a'sâr olduğuna bu mektebin bu gün küşâd olunması dahi bir delîl-i cedîddir. Bu tasavvur-ı mühimmin fi'le gelmesi ma'ârif-perver bir zât-ı âlî-kadrin başvekâleti zamânına tesâdüf etmekle müftehiriz ve bunu fâl-i hayr ittihâz eyleriz.

Efendiler, tahsîl edeceğiniz ilmin kadri pek büyüktür. Bilirsiniz ki hisâb ve hendese ve kimyâ gibi ulûm-ı akliyyeyi ta'lîm için bir peygamber gelmedi. Ammâ kavânîn-i şer'iyyeyi telkîn ü teblîg için ulü'l-azm peygamberler geldi. Bu bâbda başka delîl îrâdına hâcet göremem. Veli-ni'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız erîke-pîrây-i Hilâfet u cihân-bânî Sultan Abdülhamid Hân-ı sânî efendimiz hazretleri dahi mektebinizi zîr-i himâye-i hümâyûnlarına aldılar. Mektebinize azîm şeref ü i'tibâr verdiler. Resm-i küşâdında bulunmak üzere Başvekîl'lerine emr ü fermân buyurmuşlar ve himâye-i mahsûsa-i hümâyûnlarına delîl olmak üzere havâss-ı bendegânından birini dahi göndermişler. Bu avâtıf-i mütevâliye-i hazret-i pâdişâhînin şükründen biz de âciziz siz de âcizsiniz. Fakat inşâ-Allahu te'âlâ ikmâl-i tahsîl ile Devlet-i aliyye'ye güzel hizmetler edersiniz de bu vechile îfây-ı teşekkür yolunda bulunursunuz. Matlûb-ı hümâyûn dahi budur. Hemen Cenâb-ı Hakk ve Feyyâz-ı Mutlak ömr ü şevket ü iclâl-i hazret-i pâdişâhîyi rûz-efzûn ve sâye-i hümâ-vâye-i hümâyûnlarında böyle nev be-nev te'sîsât-ı hayriyye müşâhedesiyle cümlemizi müftehir ve memnûn buyursun.

Süreyyâ Bey tarafından îrâd olunan nutkun hülâsası: Evvelâ taraf-ı zî-şeref-i hazret-i tâc-dârîden bi'l-cümle talebeye lûtfen irsâl ü ihsân buyrulan selâm-ı selâmet-encâm-ı hazret-i pâdişâhînin teblîğından ve sâniyen Mekteb-i hukukun taht-ı himâye-i ma'ârif-vâye-i şehriyârîye kabûl buyrulmuş olduğunun tebşîr ü iş'ariyle berâber Mekteb-i mülkiyye-i şâhâne'den bâ-şehâdet-nâme çıkan şâgirdânın nişân ihsân ve sâir mükâfâtın bî-dirîg u şâyân buyrulmasiyle her birerlerinin iltifât-ı felek-derecât-ı cenâb-ı zıllu'llahî'ye nâiliyyetle mesrûr u şâdân oldukları gibi işbu Mekteb-i hukukdan çıkacak olan şâgirdânın da mazhar-ı iltifât ve te'attufât-ı merâhim-âyât-ı Velî-ni'met-i bî-minnet

olacakları tebşirâtından ve bir de talebenin kemâl-i sa'y ü gayretle derslere devâm ve ilm-i hukuku ke-mâ-yenbagî tahsîle ihtimâm eylemeleri fermân-ı şâhânesinin iş'ârı ile ba'de't- tahsîl Zât-i melek-simât-ı hazret-i şehriyârî'nin ve vatan ü milletin kendilerinden beklediği hidemâtı bi-hakkin îfâya sa'y ü verziş eyleyecekleri kaviyyen me'mûl-i şâhâne idüğinin emr ü tebliğinden ibârettir.

Ol gün teberrüken *Mecelle*'den derse başlanmak mukarrer olduğu hâlde *Mecelle* hocası gelmemiş olduğundan çâresiz kürsînişîn-i tedrîs olarak âcizâne *Mecelle*'nin birinci maddesi tedrîs olunmuştur.

İşbu Tezkire-i erba'înin tetimmesi bundan sonra kısım be-kısım takdîm olunmak musammemdir. Fakat burada bir muhtıracıkla hatm-i kelâm edeceğim. Ma'lûm-ı hakaayık- lüzûm-ı semûhîleridir ki bir zamânın vuku'âtı üzerine lâ-akal bir karn geçmedikçe îlân olunamaz. Binâen-aleyh işbu Tezkire-i erba'înde beyân olunan ahvâlin ekseri mektûm tutulmak lâzım gelir. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 2 zi'l-ka'de sene 99 ve fî 2 eylül sene 98[1]

[1] Burada on sekizinci defter sona ermektedir.

Tezkire No. 40'ın Tetimmesi

İran şâhı'nın ammi-zâdesi Hüsâmü'd-Devle 1297 senesi hacc etmek üzere Dersaâdet tarîkıyle Mekke-i-Mükerreme'ye gidip işbu 1298 senesi evâilinde avdet ile Dersaâdet'e gelip İran'a gider iken yanına ümerây-i askeriyyeden Mîrlivâ Süleyman Paşa terfîk olunarak İran şâhına bir kıt'a nâme-i hümâyûn gönderilmiştir. Bundan maksad-ı aslî Van ve Hakkâri tarafında merci'-i ekrâd olan Hâlidî meşâyihinden meşhûr Ubeydullâh Efendi geçen sene bir hayli ekrâd ile İran hüdûdunu geçip memâlik-i İrân'a küllî îrâs-ı hasâr etmiş ve İran devletini ürkütmüş olduğu ve bu sene dahi harekete müste'id bulunduğu cihetle İran devleti tarafından pek çok iştikâ olunarak Şeyh'in te'dîbi istenilmiş ve Şeyh'e karşı Rusyalu tarafından dahi İran devletine va'd-i imdâd edilmiş olduğuna mebnî niyyât-ı hasene ibrâziyle İran şâhına te'mînât vermekten ibârettir. Bu nâme-i hümâyûnun müsevvedesi eser-i hâme-i fakîr olduğundan buraya kayd olunması münâsib görülmüştür.

İran şâhı'na nâme-i hümâyûn

Âlî-hazret gerdûn-rif'at keyvân-menzilet hurşîd-tal'at Cemşîd-menkabet Ferîdûn-fer Hümâyûn-eser masdar-ı âsâr-ı celâdet mazhar-ı envâr-ı celâlet mu'addil-i nehâr-ı nasafet mükemmil-i bahâr-ı şefekat mâh-ı münîr-i sipihr-i bahtiyârî şâh-ı serîr-i serveri vü kâmkârî mütevessid-i cây-gâh-ı Keyânî müstenid-i çâr-bâliş-i cihân-bânî zü'd-devleti'r-râsiha ve'l-izzeti'ş-şâmiha mâlik-i memâlik-i İran-zemîn kehfü'l-islâm ve'l-müslimîn cemîlü'ş-şiyem eclîlü'l-himem devlet-penâh sa'âdet-destgâh hâkaan-ı Cem-câh ka'ân-ı bâ-intibâh Nâsıruddîn Şâh لا زالت ابواب موالاته مفتوحة بالاخلاص و سرادقات مصافاته مرفوعة بالاختصاص و خيام عمره و اقباله مؤيده و دعائم عزه و اجلاله مشيده بالتوفيقات السبحانيه والتأييدات الصمدانيه *huzur kaânilerine* و القيت عليك محبة *matla'ından rû-nümâ ve ehille-i edille-i müvâlât ü müvâhâta berâ'atü'l-istihlâl-i hakîkat -nümâ olan şerâif-i tekrîmât-ı ihlâskârî ve letâif-i ta'zîmât-ı ihtisâs-şi'ârî ithâf u ihdâ olunduktan sonra müdde'ây-i hullet ü musâfât bu vechile beyân u isbât olunur ki cihet-i câmi'a-i islâmiyye ve fehvây-i* اخوة المؤمنون *iktizâsınca beyne'd-devleteyni'l-aliyyeteyn yek-cihetî vü ittihâdın istikrârı ve beyne'l-hazre-*

teyni'l-fahîmeteyn der-kâr olan alâka-i mahabbet ü musâfât ve râbıta-i meveddet ü müvâlâtın istimrârı ahass-ı âmâl-i sıdk-iştimâl-i muhâlasat-şi'ârî olmaktan nâşî dâimâ tecdîd-i libâs-ı vedâd ve temhîd-i esâs-ı ittihâd için vesîle taharrîsinden hâlî olmadığım hâlde ammi-zâde-i kaânîleri sa'âdet-nısâb fehâmet-intisâb Hüsâmü'd-Devle'nin ifây-ı farîza-i hacc için bu taraflara gelip gitmesi bu ümniyye-i hayriyyeye vesîle-i münâsibe ittihâz edilmiştir. Müşârün-ileyhin zehâb u iyâbında تحابوا و تواصوا بالحق و تواصوا بالصبر *vetîresince hakkında ihtirâmât-ı kâmile icrâsiyle mevzû'-ı bahs olan müdde'âyi-ihlâs ü ihtisâsa bir delîl-i cedîd gösterilmiştir ve bu kerre ol cânib-i hakaayık-câlibe avdetinde*[1] *Bey dahi ana terfîk olunmağla bi-lûtfihî te'âlâ ol taraf-ı bâhirü'ş-şerefe müvâsaletinde bu bahsı şifâhen dahi takrîr ve gerek hüdûd işlerine ve gerek husûsât-ı sâireye dâir mevdû'-ı hâfızası olan niyyât-ı hasene ve efkâr-ı hâlisânemizi güzelce îzâh u tefsîr edeceğinden teblîgâtına vüsûk u i'timâd ve gıbbe itmâmi'l-me'mûriyye ahbâr-ı sıhhat ve selâmet-i keyânîleri ile bu tarafı dahi hissemend-i mesâr etmek üzere hemen avdetine ruhsat verilmesi mercû ve mütemennâdır.*

Hüdûd mes'elesine gelince re'y-i münîr-i müşkil-güşâ ve zamîr-i mihr-nazîr-i âlem-ârâlarına rûşenâdır ki tebe'a-i îrâniyyeden olan ekrâd ile diğer sunûf ahâlî beyninde rû-nümâ olan ihtilâfât üzerine beri taraf ekrâdından ba'zıları bi-hasebi'l-cinsiyye mu'âvenete seğirtmekte oldukları lede'l-istihbâr وان طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فاصلحوا بينهم .. الخ *emr-i münifine imtisâl ve* فاتقوا الله و اصلحوا ذات بينكم *mazmûn-ı şerîfi lâzım gelenlere teblîg olunmağla berâber hüdûd üzerine mıkdâr-ı kâfî asâkir-i nizâmiyye sevk ü ta'biyesine isti'câl olunmuş ve bu sûretle gidenlerin arkası kesilip gideceklerin dahi önü alınmış idüği cihetle asâkir-i îrâniyye bi's-sühûle muhâlifînin te'dîbine muvaffak olmuş idi. İşte bu teşebbüsât-ı hâlisâne bu tarafın ihlâs-ı niyyet ve hulûs-ı taviyyetine burhân-ı celîdir ve bundan böyle dahi her hâl ü kârda ve siyyemâ bu asr-ı işkâl-âsârda tarafenden* تعاونوا على البر و التقوى *mü'eddâsına tevfîk-i hareket ve yek-diğeri ihtâra musâra'at lâzime-i hâl ü maslahat olduğu bâhir ü bedîhîdir. Binâen-alâ-zâlik lâyih-i hâtır olan ba'z-ı husûsâtı müterettib-i zimmet-i ihlâs u muhâdenet olduğu üzere teblîg u ihtâr ile taharrî-i tarîk-i salâh u felâh muvâfık-ı mazmûn-ı hikmet-meşhûn-ı* ان اريد الا الاصلاح *görülmüştür.*

[1] Metinde isim yeri boş bırakılmıştır.

Şöyleki hüdûd üzerinde rû-nümâ olan ahvâl-i ihtilâliyyenin başlıca sebebi İran me'mûrlarından ba'zılarının rızây-i adâlet-intimây-i keyânîlerine münâfî ve kaa'ide-i hikmet ü hükûmetin hilâfı olarak ekrâd hakkında vuku'a getirdikleri mu'âmelât-ı gayr-ı mülâyime olduğu tahkîkât-ı vâkı'adan anlaşılmış ve hâlbuki vâdî-i muhâlefette dolaşanlar te'dîb ü terbiye buyrulmuş ve şân-ı hükûmet-i îrâniyye yerine getirilerek العفو زكاة الظفر *mazmûnuna mürâ'ât zamânı gelmiş olduğuna nazaran şimdi kaa'ide-i* والكاظمين الغيظ و العافين عن الناس *bu bâbda birinci esâs ittihâz olunup da tedâbîr-i lâzime ana binâ edilerek* على الله عما سلف *müeddâsına ri'âyet ve* ارحموا عزيز قوم ذل *muktezâsınca icrây-ı lâzime-i mürûet ve* فاصلحوا بينهما بالعدل و اقسطوا ان الله يحب المقسطين *emr-i münîfine tevfîk-i hareket edilse ve me'mûrîn-i mülkiyye ve askeriyyenin*

Beyit

بشیرین زبانی و لطف و خوشی توانی که فیل بموئی کشی

tarîka-i enîkasınca devâm-ı sülûk ve hareketleri için ta'lîmât-ı lâzime ve tenbîhât-ı kâmile ihsân buyrulsa ihtilâfât-ı vâkı'a külliyyen ber-taraf olarak iki taraf dahi

Beyit

غرض از سلطنت درین عالم راحت خاطر فقیرانست

vefkınca hisse-dâr-ı fevâid-i bî-şümâr olur ve ol hâlde hüdûd işleri cânibeynin hâlisâne teşebbüsâtiyle bi's-sühûle hüsn-i sûret bulur i'tikâd-ı kavîsindeyim.

Ba'd-ez-in dahi âfitâb-ı vedâd ü müvâlat sipihr-i ittihâd ü ittifâkda nûr-efşân-ı musâfât olarak şolki lâzime-i dîn ü millet ve muktezây-i levâzım-ı şerî'attir ke-mâ-hiye-hakkuhâ taraf-ı kaânîlerinden mer'î olmak ve ebvâb-ı mufâvazât ve mürâselât meftûh tutulmak me'mûl-i hayriyyet-şümûl-i şâhânemizdir.

همیشه بدر فیروز بختیاری از افق اتفاق و یکانکی لامع و تابان و اختر عالم افروز کامکاری در سپهر ائتلاف و یکجهتی درخشان باد بالنبی وآله الامجاد

Fî sene 1298

Bir vakittenberi Ermeni patrikinin Devlet-i aliyye hakkında rû-nümâ olan âsâr-ı hiyânet-kârîsi Bâbıâlî'ce mevzû'-ı bahs olduğu hâlde bu esnâda Dersaâdet'e gelen Sis katoğikosu dahi Patrikhâne'nin tahakkümünden arz-ı şikâyet etmekle Sis katoğikosluğu hakkında ma'lûmât ve mutâla'ât-ı âcizânem suâl

buyrulmağla katoğikosluklar hakkında ma'lûmât-ı târîhiyye ve resmiyyeyi hâvî bir lâyiha kaleme alınarak Bâbıâlî'ye takdîm olunmuştur. Sûreti buraya kayd olunur:

Sis katoğikosluğu hakkında lâyiha

Ermenilerin papaları hakkında[1] *bulunan ve katoğikos denilen reîs-i umûmîlerinin fi'l-asl makarrı ve mezheblerince en kadîm merkez-i rûhânîleri Eçmiyazin kilisesi olduğu hâlde tatar kavminin ol havâlîyi istîlâları üzerine ermeniler etrâfa perîşân u perâkende oldukları sırada katoğikos dahi ermenilerce teberrük olunan ba'z-ı emânât-i mezhebiyyeyi alıp beri tarafa firâr ve Kozan havâlîsinde istikrâr ile Sis'deki manastır ve kiliseyi inşâ ve orasını merkez-i rûhânî ittihâz eylemiştir. Fakat katoğikosun bu vechile Eçmiyazin'den firârında akrabâsından biri dahi Van tarafında vâki' Ahtamar'da kalıp bir kilise inşâ etmekle o dahi ol tarafca ermenilere bir reîs-i umûmî olmuştur ve iki kilisede dahi katoğikosluk münhâll oldukça anların ahfâdından biri intihâb olunmağla ikisinde de katoğikosluk tevârüs ede-gelmiştir.*

Tatarların âsâr-ı kahr u galebeleri zâil olduktan sonra ermeniler Eçmiyazin'de ictimâ' ile yine ma'bed-i kadîmlerin ma'mûr ettiklerinde eski katoğikos neslinden Sis'de katoğikos bulunan zâtı emânetler ile berâber Ecmiyazin'e gelmek üzere da'vet etmişler ise de bu familya hayli müddetten beri Sis'de yerleşmiş olduklarından Eçmiyazin'e gitmediğine mebnî ol tarafın piskoposları içlerinden birini Eçmiyazin katoğikosluğuna intihâb eylemişler. Bu cihetle ermeniler için üç reîs-i umûmî peydâ olup bunlardan Eçmiyazin katoğikosu intihâb tarıkiyla ve Sis ve Ahtamar katoğikosları dahi tevârüs ile ta'yîn oluna-gelmişlerdir. Revan havâlîsinin ermenileri Eçmiyazin'i ve Kürdistan tarafının ermenileri Ahtamar'ı ve Kozan ve Maraş ve Haleb cihetlerinin ermenileri Sis'i kendilerine merci' bilmişler ve bu üç katoğikos dahi zeyt-i mukaddes denilen belesân yağını çıkarıp piskopos rütbesi itâ etmeleriyle üçü dahi ermenilerin papaları makaamında birer reîs-i umûmî bulunmuşlardır.

Eçmiyazin kilisesinin kıdemine ve katoğikosları intihâb-ı umûmî ile ta'yîn oluna-geldiğine ve ermenilerin ekseriyeti ol tarafda olduğuna mebnî diğerlerinden daha ziyâde şöhret bulmuş ve Dersaâdet'deki ermenilere dahi merci' olmuştur. Binâen-aleyh her sene Eçmiyazin'denDersaadet'e rüesây-i rûhâniyye gelerek İstanbul ermenilerinden para toplarlar ve ba'z-ı

[1] İfâdenin gidişine göre *vaz'ında* olmalıdır.

İstanbul'un zengin sarrâfları Eçmiyazin'e surreler gönderirler idi. Karîbü'l-ahdde Rusya devletiyle İran devleti arasında zuhûra gelen muhârebede Rusyalu Revan eyâletini zabt u temellük etmekle meşhûr Kazzaz Artin sâir mu'teberân-ı ermeniyânı cem' ile beyinlerinde lede'l-müzâkere: "Revan eyâleti şimdiye kadar İran devleti yedinde bulunup biz Eçmiyazin'i bu tarafa çekiyor idik. Şimdi orası bir kuvvetli devletin pençe-i temellüküne geçti. Bundan sonra orası bizi çeker. Bu ise Devlet-i aliyye'nin ermeniler hakkında der-kâr olan emniyet ve îtimâdına halel getirebilir. Hâlbuki Devlet-i aliyye'nin umûr-ı mâliyyesi ve bi'lcümle devlet me'mûrlarının mu'âmelâtı ermeni sarraflarının elindedir. Bu emniyete halel gelir ise bunca menâbi'-i servet elimizden gider. Biz bundan sonra mümkin mertebe Eçmiyazin'den kat'-ı rişte-i te'âlluk etmeliyiz" diyerek Eçmiyazin'e irsâl oluna-gelen surrelerin kat'ına dâir bir karâr verdirmiş ve keyfiyeti mahremâne olarak ol vakit Riyâset-i küttâb mansıbında bulunan Âkif Paşa'ya beyân ile ermenilerin Rusya tarafına temâyülünden kendileri maddeten azîm hasâra uğrayacakları gibi Devlet-i aliyye'ye dahi ma'nen mazarrat geleceğinden bahsile surrelerin inkıtâ'ından dolayı Rusya sefâretinden vuku'u melhûz olan teblîgaatın isgaa olunmamasını ihtâr eylemiştir. Fi'l-vâki' ol vakit Rusya sefâreti tarafından İstanbul ermenilerinin Eçmiyazin'e olan revâbıt-ı kadîmelerine halel getirilmemesi devleteyn menâfi'ine muvâfık olacağından bahsile bu surrelerin kesilmemesi için mükerreren teblîgaat vuku' bulmuş ise de Âkif Paşa başdan savma cevâblar ile geçiştirmiştir. Bu husûsa dâir Âkif Paşa ile Rusya sefâreti Baş tercümanı beyinlerinde cereyân eden mükâleme ve müzâkerelerin keyfiyeti Bâbıâlî'ce halefen an selefin mesmû' ve ma'lûm olan rivâyât-ı müteselsiledendir.

İşte ol vakit İstanbul'ca Sis katoğikosluğuna ehemmiyet verilerek İstanbul ermeni patrikliği dâiresindeki kiliselerde Sis katoğikosunun ismi okunmağa ve Sis'de piskoposluk rütbesi alan rüesây-i rûhâniyye her tarafda tanınmağa başlamıştır. Fakat İstanbul ermeni patrikliği dâiresinde bulunan ermenilerin mu'teberânı iki kısım olup bir takımı Kazzaz Artin'in ittihâz eylediği işbu meslek-i cedîd üzere Sis katoğikosluğuna merbûtiyeti isteyen takım idi. Diğeri ke-mâ fi's-sâbık Eçmiyazin'e merbût kalmak dâ'iyesinde bulunanlar olup Rusya'lılar dahi politikaları iktizâsınca bi't-tabi' bu kısm-ı sânîyi istishâb ede-gelmişlerdir. Eçmiyazin kilisesi ermenilerin merkez-i kadîmi olmak hasebiyle katoğikosu birinci add olunur ise de Sis katoğikosu dahi ermeni mezhebince teberrük olunan emânetler kendi yedlerinde bulunmak ve eski katoğikosların neslinden

olmak mülâbesesiyle tefevvuk iddi'âsından hâlî olmamışlardır. İstanbul ermeni patrikı her kim olur ise olsun bir piskopos olup mezhebce reîs-i rûhânî olmadığı cihetle belesân yağı çıkaramaz ve piskoposluk rütbesi veremez ise de devletce bir büyük rütbede bulunarak gerek Sis ve gerek Ahtamar katoğikoslarının devlete âid olan umûr u husûsâtında anlar ile Bâbıâlî arasında vâsıta olduklarından her vakit İstanbul ermeni patrikleri her tarafca icrây-i nüfûz ede-gelmişlerdir. Çünki devletce katoğikosların iktidâr-ı rûhânîleri aranmayıp Bâbıâlî'ce resmen ermeni patrikı tanınmakta olmasiyle ortodoks mezhebinde bulunan hıristiyanların birinci reîs-i rûhânîleri olan İstanbul rum patrikının hâiz olduğu müsâ'adât tamâmiyle ermeni patrikıne dahi verilmiştir. Bu cihetle ermeni patrikleri Sis ve Ahtamar umûruna ba'zan istihkaklarından ziyâde müdâhale etmişlerdir.

1261 senesi cumâde'l-âhiresi evâilinde isdâr buyrulmuş olan bir kıt'a berât-ı âlî mündericâtına nazaran Ahtamar manastırında katoğikos nâmiyle kadîmden beri Ohan Râhib bilâ-berât ikaamet etmekte olduğu hâlde vefât etmiş olduğundan sâir marhasalıklar misillû İstanbul ermeni patrikliği tarafından istid'â ile mahsûs marhasa ta'yîn olunmadıkça kimesneye marhasalık ve katoğikosluk ettirilmemek üzere ol vakit İstanbul patrikı tarafından verilen takrîr üzerine sâdır olan fermân-ı pâdişâhî mûcibince fî-mâ-ba'd katoğikosluk unvânı olmamak üzere Erzurum'lu Karabet Râhib marhasa ta'yin olunmuştur; ve muahharan münhâl vuku' buldukça ol sûretle tevârîh-i muhtelifede berevât-ı âliye verilmiş ise de 14 cumâde'l-âhire sene 93 târihinde yine Ermeni Patrikı tarafından vuku'bulan inhâ üzerine katoğikos unvâniyle Haçadur Râhib bi'l-intihâb Ahtamar katoğikosluğuna nasb olunmuştur. Fakat berâtında katoğikosluğun levâzımından olan yağ çıkarmak ve piskoposların azl ü nasbına muktedir olmak maddeleri şurûtuna derc olunmamıştır.

1279 târihinde ermenilere mahsûs olarak yapılan nizâm-nâme lâyihasının ta'dîl ü tashîhi için Bâbıâlî'de teşkîl olunan komisyonda Sis katoğikosluğu hakkında câri olan verâset usûlünün ilgaasiyle katoğikosluk münhâll oldukta yalnız Sis dâiresi piskoposlarına hasr edilmiyerek intihâb-ı umûmî ile katoğikos nasb olunması gibi Sis'e dâir ba'z-ı mevâddın nizâma derci ermeniler tarafından istenilmiş ise de ol vakit Kozan-dağları Kozan-oğulları yedinde bulunduğundan oraya dâir nizâma bir şey derci münâsib görülmeyip her ne vakit Kozan kıt'ası taht-ı itâ'at ve inzibâta alınır ise ol vakit bu misillû mevâddın nizâm-nâmeye zeyl edilmesi husûsuna karâr verilmiş idi.

Müte'âkıben Fırka-i islâhiyye ile Sis'e varılarak Kozan ve havâlisinin zabt u islâhı emrinde Sis katoğikosu Kirağos Efendi ile Kozan ermeni mu'teberânının epeyce mu'âvenetleri görülmüş idi. Lâkin bu islâhât esnâsında Kirağos fevt olmağla yerine akrabâsından Nigoğos nâm piskopos ol havâlî piskoposlariyle mu'teberân-ı ahâlî tarafından katoğikosluğa intihâb olunarak tanzîm ettikleri mahzar Bâbıâlî'ye takdîm olunmuş idi. Ol vakit ise Dersaâdet'deki ermeni mu'teberânı iki fırka olup biri Sis katoğikosluğuna ehemmiyet vererek dâimâ Eçmiyazin'e mürâca'at ihtiyâcından kurtulmak üzere Sis manastır ve kilisesini güzelce ta'mîr ve Sis ile Adana arasındaki yol tesviye ve manastır merbûtâtından olmak üzere hanlar inşâ edilmek fikrinde bulunup manastırın masârif-i ta'mîriyyesine iâneten cânib-i mîrîden dahi beş yük kuruş kadar akçe ihsân buyrulmak gibi ba'zı müsâ'adât gösterilmek tasavvur olunmuş idi. Diğer fırka dahi Eçmiyazin'e hasr-ı irtibât ederek Sis katoğikosluğunu ehemmiyetten düşürmek fikrinde olup düvel-i ecnebiyyeden ba'zısı dahi politikası icâbınca bu fırkayı istishâb etmekte idi ve Eçmiyazin tarafdârı olan işbu fırka-i sâniye ol vakit Patrikhâne'ce fırka-i ûlâya gaalib gelerek Nigoğos'un katoğikosluğu redd olunduğundan Patrikhâne ile Sis kilisesi arasında ihtilâf ve mübâyenet zuhûra geldi. Sis piskoposları ve Kozan ermenileri mu'teberânı usûl-i kadîme üzere katoğikoslarını kendileri intihâba hakları olup Patrikhâne'nin vazîfesi anların istid'âlarını Bâbıâlî'ye arz ile kapı-kethüdâlık derecesinde bir vesâtetten ibâret olduğunu iddi'â ederlerdi. Patrikhâne heyeti ise bu bâbda tevârüs usûlünün ilgasiyle intihâb-ı umûmiye mürâca'at olunmak lüzûmunu iddi'â eylerdi ve bu verâset usûlünün ilgaasına dâir henüz ermeni nizâm-nâmesine bir mâdde zeyl edilmemiş olduğu hâlde ol vakit hemen Patrikhâne'ce Nigoğos'un intihâbı hakkında olan sâlifü'z-zikr mahzarın reddiyle intihâb-ı umûmiye mürâca'at olunması ekseriyyet-i ârâ ile karâr altına alınmış idi.

Kozan ermenileri ise işin düçâr-ı teahhur olduğunu görerek hemen ba'z-ı mu'teberân ile piskoposlar manastıra duhûl eyleyip ve zeyt-i mukaddes dedikleri belesân yağı ile Nigoğos'un saçlarını yağlayıp katoğikosluk makaamına geçirdiler ve kilise emânetlerini kendisine teslîm ediverdiler. Bu mu'âmele ermeni Patrikhânesi'ne pek girân geldiyse de Patrikhâne'de Katoğikos aleyhine îmâl edecek bir kuvve-i rûhâniyye olmadığından Patrik'ın devlet sâyesinde hâiz olduğu iktidârı isti'mâl ile Nigoğos'u tazyîk ederek isti'fâya mecbûr eylemek üzere Dersaâdet'e celb ü ihzârı Bâbıâlî'den istid'â olundu.

Sis'lilerin hareketi âdet ve te'âmüle müstenid olup Patrikhâne'ce Sis hakkında mutasavver olan husûslar dahi henüz nizâm-nâmelerine zeyl edilmemiş olduğu cihetle bunda devletin nizâmına muhâlif bir hareket dahi olmadığından Nigoğos hakkında bir mu'âmele-i tazyikiyye icrâsına bir vech-i vecîh yok iken Patrikhane'ce ekseriyet ile verilen karârın icrâsına her nasılsa ol vaktın hükmünce müsâ'ade buyurularak Nigoğos sûret-i cebriyyede Dersaâdet'e celb ile Patrikhâne'ye teslîm ve hakkında âdetâ cânî mu'âmelesi icrâ edildi ve hayli müddet İstanbul'da mevkuf tutuldu; ve anın bu tarafa ihzârı üzerine Patrikhâne tarafından Mıgırdiç nâmında bir marhasa Sis katoğikosluğu kaymakamı ta'yîn ile Sis'e izâm olunduysa da Sis'liler kabûl etmedikleri cihetle manastıra giremeyip Ayintab'a vardı; protestan mezhebine girdi yakayı kurtardı.

Ba'dehû Patrikhâne'ce vuku' bulan ihtilâf üzerine mübâhasât-ı kesîre cereyânından sonra ekseriyyet-i ârâ ile verilen karâr mûcibince Sis katoğikosluğu hakkında câri olan verâset usûlüne muhâlif olarak intihâb-ı umûmîye mürâca'at ile seksen dokuz senesinde Sis katoğikosları neslinden olmayan diğer Mıgırdiç nâmında bir piskopos Sis katoğikosluğuna intihâb olunmuş ve Patrik'ın takrîri üzerine isdâr buyrulan berât-ı âlîde şurût-ı kadîmesi vechile belesân yağı çıkarmak ve dâiresi dâhilinde olan piskoposları azl ü nasb edebilmek maddeleri dahi münderic bulunmuştur. Mıgırdiç bu berât-ı âlî ile Sis'e vardıkta Kozan ermenileri fermân-ı pâdişâhîye itâ'at ile hâh u nâ-hâh manastır ve kiliseyi ana teslîm ettiler ise de kendisine rûy-i kabûl göstermedikleri cihetle Sis'de duramayıp ol vakitten beri Haleb cihetinde dolaşmakta ve ekseriyâ Maraş'da ikaamet eylemekte bulunmuştur.

Eçmiyazin tarafdârânının ber-vech-i meşrûh galebesinden istifâde etmek üzere Eçmiyazin katoğikosu tarafından umûr-ı rûhâniyyeye nezâret eylemek için Dersaâdet'e bir vekîl gönderip resmen Bâbıâlî'ye iş'âr-ı keyfiyyet eylediyse de Bâbıâlî tarafından kat'iyyen redd olunduğu Mezâhib-odası'nda mahfûz bulunan seksen beş ve seksen altı târihli muhâbere evrâkında münderictir; ve bir de Dersaâdet'de mevkuf olan mûmâ-ileyh Nigoğos her ne kadar katoğikosluktan isti'fâ etmek üzere icbâr olunmuş ise de isti'fâ etmeyip hâlbuki anın üzerinde bulunan rütbe-i rûhâniyye bâkî oldukça Mıgırdiç'in katoğikosluğu sahîh olup olmayacağı ermeniler arasında mebhûsün-anh olarak bir çoğu bundan dolayı zihinlerini şübheden tahlîs edemediklerinden Patrikhâne tarafından Nigoğos bir manastıra nefy ü habs olunarak nihâyet isti'fâya mecbûr edilmiştir. Lâkin bu keşâ-keş-

ler arasında Sis katoğikosluğu umûru muhtell olmağla Kozan ve Maraş cihetlerinde pek çok ermeniler tebdîl-i mezheb ederek bir çoğu katolik ve bir mıkdârı protestan oldular. Mıgırdiç ise âciz ve mütehayyir kalarak doksan sene-i hicriyyesinde Bâbıâlî'ye mahsûs âdem ile takdîm eylediği arîzesinde ermenilerin katolik mezhebine sülûkünden ve bu hâl ile yakında Sis katoğikosluğu mahv olarak merci'iyyet-i rûhâniyyeleri Eçmiyazin'e münhasır kalacağından bahsile imtiyâzâtının tevsî'ini ve iâne-i nakdiyye ihsân buyrulmasını istid'â etmekle keyfiyet Meclis-i mahsûs-ı vükelây-i fihâmda bi'l-mutâlâ'a îcâbına bakılmak üzere Hâriciye nezâret-i celîlesine havâle buyrulmuş ise de anın üzerine bir mu'âmele cereyân etmeyip iş hâli üzere kalmıştır.

Sis katoğikosluğunun ihtilâl-i ahvâlinden dolayı ol havâlîdeki ermenilerin tebdîl-i mezhebe mütemâyil olmaları Ermeni Patrikhânesi'ni dahi ziyâdesiyle müteessir etti. Hâlbuki işi Patrikhâne dağıttı. Sonra da toplayamadı ve şimdi mülkiye me'mûrları tarafından ermeniler hakkında eser-i sahâbet gösterilerek bu yolda işin önünü alabilmek üzere nezâret-i âcizîye mürâca'at eyliyor ve mukaddemâ Sis umûruna istihkaakının fevkında olarak pek ziyâde müdâhale etmiş iken şimdi Katoğikos'un müstakil olduğunu söylüyor. Hâlbuki Mıgırdiç'in Sis'e gidip de manastırda ikaamet ile umûr-ı mezhebiyyenin inzibâtına îtinâ eylemesi için Patrikhâne tarafından kendisine iş'âr olundukça anın tarafından dahi ba'z-ı tekâlîf der-miyân olunduğu ve nihâyet ya Sis'e gidip de işinin başı ucunda bulunması yâhud isti'fâ eylemesi Patrikhâne tarafından kendisine iş'âr olunmuş idüği istiş'ârât-ı vâkı'adan anlaşılmıştır.

Hâlbuki Sis manastır ve kilisesi şimdi küllî ta'mîre muhtâc olup Mıgırdiç'in ise ol havâlîde çendân nüfûzu olmadığı cihetle katoğikosluğu dâiresinden mıkdâr-ı kifâye para cem' ile anı ta'mîr edebilmesi pek müşkildir. Ma'a-mâf-îh bu kerre Maraş'dan merkez-i me'mûriyyeti olan Sis'e gelip de orada ol havâlî piskoposları ve ba'z-ı mu'teberânı ile birleşerek hem manastır ve kiliseyi ta'mîretmek ve hem de geçinecek kadar îrâd bulmak üzere bu esnâda da'vet-nâmeler göndermiş idi. Bu ise Haleb vâlisi'ne mûcib-i fikr ü endîşe olarak Mıgırdiç'in oradan kaldırılması için telgraf çekmekle cânib-i Bâbıâlî'den alınan emir üzerine kendisinin Dersaâdet'e izâmı bâ-telgraf bildirilmiştir.

Adana vâli vekîli Âkif Efendi ise bu bâbda kendüye mahsûs bir fikr ü mutâlâ'adadır: Şöyleki: 3 cumâde'l-âhire sene 97 ve 1 mayıs sene 96 târihiyle müverrahan Başvekâlet-i celîleye takdîm eylemiş olduğu bir kıt'a arîzesinin hulâsa-i müeddâsında ba'z-ı ma'lûmât-ı târîhiyyeden

ve Ahtamar ve Eçmiyazin katoğikoslukları üzerine cereyân eden rivâyetler bir dereceye kadar o tarafa kuvvet verebilir ise de Sis katoğikosluğu bir nokta-i cismânî hâlinde bulunduğundan bahsile Sis katoğikosu Mıgırdiç Efendi'nin yağ çıkarmak için bu defâ Adana'ya gelerek muvakkaten Sis'e geçmek ârzûsunda bulunuşu üzerine mevzu'-ı bahs olan müzâkerât-ı hâlisâne ve mahremâne arasında Sis denilen memleket kaabil-i medeniyyet bir yer olmadığı gibi murûr-ı zamân ile manastırın da ebniye ve îrâdı mahv u harâb olduğundan Sis manastırının diğer munâsib bir mahâlle nakl ü tahvîline dâir yukarıki mutâlâ'a ve ma'lûmâtın îcâbına külliyyen mugayır olarak Mıgırdiç Efendi'de gördüğü meyl ü ârzûnun bir derece daha câlib-i nazar-ı dikkat olması üzerine derhâl tasdîk tasavvur ve hayâlleriyle berâber vâkı'â katoğikosluğun Haleb ve Adana gibi bir mahâlde bulunmasındaki muhassenâtı îrâd eylemiş ise de kendileri Kudüs-i şerîf ârzûsunda bulunup hattâ Haleb vâlisi Sa'id Paşa'nın da bu bâbda vesâtet-i tervîciyyede bulunacağını söylemiştir, deyu hikâye ettikten sonra iktizâsına göre kendilerinin resmen istid'âya kadar sevk edilip edilmemesi husûsunu isti'zân etmiştir.

Âkif Efendi'nin îrâd eylediği ma'lûmât ve mutâla'a nefsü'l-emre çendân muvâfık görülmez. Mıgırdiç Efendi ne yolda lisân kullandı; garazı ne idi bilmem. Fakat Sis manastırını diğer mahâlle nakl ettiremiyeceğini kendisi ra'nâ bilir. Eğer kaabil olsa Kazzaz Artin gibi vaktiyle Dersaâdet'de teneffüz etmiş kesân anı İstanbul'a nakl edip ermeni patrikliği ile birleştirerek Eçmiyazin'den külliyyen kat'-ı rişte-i te'alluk ederlerdi; ve bir müddetten beri Sis katoğikosu ber-vech-i bâlâ Maraş'da ikaamet ettiği gibi başka bir beldede dahi ikaamet edebilir. Lâkin her nerede bulunur ise bulunsun yağ çıkarmak için be-heme-hâl Sis'e gitmeğe mecbûr olacağına mebnî başka yerde ikaameti muvakkat ve iğreti bir keyfiyet olur. Yok eğer yağ çıkarmak için dahi Sis'e gitmiyecek olur ise ol hâlde katoğikosluk lâfzı murâd bir unvândan ibâret kalır ve merâsim-i mezhebiyyenin icrâsı için Sis katoğikosluğu mülhakaatı dahi Eçmiyazin'den yağ celbine ve piskoposluk rütbesi almak için be-heme-hâl Eçmiyazin'e gitmeğe mecbûr olacakları cihetle Eçmiyazin tarafdârlarının ârzûları tamâmiyle husûle gelmiş olur. Şu hâle nazaran menşe' ü gaayeti mübhem ve nâ-ma'lûm olan bir husûsda Mıgırdiç Efendi'ye resmen istid'â ettirmek üzere cânib-i hükûmetten teşvîka mübâşeret çendân münâsebet almaz.

Sis'in bir nokta-i cismâniyye hâlinde olması mutâlâ'âsı dahi vâkı'a muhâliftir. Zîrâ ermenilerin oldukça kesret üzere bulundukları Revan

ve Van taraflarına burası pek uzaktır ve bu havâlî ermenileri hep Türkçe tekellüm edip Ermenice bilmezler. Böyle husûslarda ise lisânın büyük te'sîri vardır; ve bir de Sis katoğikosluğu dâiresindeki ermenilerin mıkdârı etrâf u civârlarındaki nüfûs-ı islâmiyyeye nisbetle ekall-i kalîldir. Nefs-i Sis kazâsında bulunan ermenilerin mıkdârı üç yüz elli hâne râddesindedir ve bi'l-cümle Kozan sancağındaki ermenilerin mıkdârı iki bin dört yüz hâne râddesindedir. Adana sancağındaki hıristiyanların mecmû'u bin yüz bu kadar hâne olup bunların dahi bir mıkdârı katolik veyâ diğer mezhebdedir. Maraş sancağının hâvî olduğu yirmi iki bin yedi yüz bu kadar hâneden ancak dört bin altı yüz bu kadarı gayr-ı müslim olup içlerinde biraz yahudi ve bir haylicesi dahi ermeni mezhebinde olmayan hıristiyanlardır. Bu sancakda ermenilerin kesret üzere topluca bulundukları yer ma'hûd Zeytun kazâsıdır. Hâlbuki buradaki ermenilerin mecmû'u bin yedi yüz bu kadar hâneden ibârettir ve Haleb vilâyetinin hâvî olduğu doksan yedi bin yedi yüz bu kadar hânenin seksen altı bin beş yüz bu kadarı ehl-i islâm ve sekiz yüze karîb mıkdârı yahudi olup bâkî on bir bin bu kadar hânesi hıristiyan oldukları hâlde mezâhib-i adîdeye münkasim olarak bir kısm-ı cüz'îsi ermenidir. Binâen-alâ-zâlik Sis'in ermeniler için cismânî bir merkez-i ictimâ' olamıyacağı der-kârdır. Bu cihetle ermenilerden dimâğı fâsid olanlar ancak Kürdistan cihetine hasr-ı nazar etmektedirler. Bununla berâber ol havâlîde on beş seneden beri katolik ve protestan mezhebleri moda hükmüne girmiş olduğu cihetle günden güne ermeniler azalmaktadır ve az vakit zarfında Zeytun ermenilerinden bir çoğu katolik olmuşlardır. Mukaddemât-ı meşrûhaya nazaran Sis katoğikosluğu mes'elesi Meclis-i mahsûs-ı vükelâ'da ehemmiyetle mutâlâ'a olunarak bu bâbda bir hatt-ı hareket ittihâz olunması elzemdir.

Fî sene 1298

Tekmile - *Sis katoğikoslarının mevdû'-ı yed-i emâneti olan bir el kadîdi ki gümüş ile kaplanmış ve vaktiyle Eçmiyazin'den nakl olunmuştur, ermenilerin îtikaadınca Cercis'in*[1] *kadîd olmuş elidir. Mıgırdiç Maraş'da bulunduğu müddetce bu el dahi yanında idi. Bu kerre Dersaâdet'e gelecek olduğunda katoğikosluk dâiresinden çıkmış olacağı cihetle Sis ermenileri anı alıp Sis manastırındaki emânet odasında hıfz etmişlerdir.*

Bu esnâda cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin keyfiyyet-i i'dâmı mes'elesi meydana çıktı ve işbu doksan

[1] Kirkor Lusavoriç olacaktır.

sekiz cumâde'l-ûlâsında Zât-i şâhâne anınla pek ziyâde meşgul oldu. Katl ü i'dâmına mübâşeret eden üç bekci makulesi eşhâs ile kurenâdan Fahri Bey ve bu işde bulunan Binbaşı Necib ve Nâmık Paşa-zâde Ali Bey ile bu emri veren Dâmâd-i şehriyârî Fethi Paşa-zâde Mahmud Paşa ile berâber ol vakit Mâbeyn-i hümâyûn müşîri bulunan diğer Dâmâd Nûri Paşa Yıldız sarây-i hümâyûnunda bi't-tevkîf istintaak altına alındılar. İzmir vâlisi Midhat Paşa ile Manisa'da ikaamet üzere bulunan Sadr-ı esbak büyük Rüşdi Paşa dahi maznûnün-aleyh olmağla anların istintaakını icrâ için bir hey'et-i istintaakiyye ile İzmir'e gitmek üzere 98 senesi cumâde'l-âhiresinin on yedisine musâdif olan mayısın dördüncü pazartesi günü me'mûr olarak Mâbeyn-i hümâyûn'a gitmiş idim. Sâbıkaa Şûrây-i devlet reîsi olan Örfî Paşa-zâde Ali Paşa İzmir valiliğine ta'yîn buyrularak bizimle birlikte azîmete müheyyâ idi. Lâkin me'mûriyeti ilân olunmamış idi. Midhat Paşa ise keyfiyeti evvelce tahkîk ü istihbâr eylemiş olduğundan taht-ı tevkîfe alınacağı gece askerin hükûmet konağını abluka etmek üzere hareketinden yarım saat evvel İzmir'deki fransız konsolos-hânesine firâr etmiştir.

Mâbeyn-i hümâyûn'da iken İzmir müdde'î-i umûmîsine Midhat Paşa'nın teslîm olunmasını taleb eylemesi için telgraf-nâme yazdım. Midhat Paşa ise İtalya konsolosuna: "*Ben İstanbul'a giderim ammâ ecnebî bayrağı altında giderim*" yollu sözler söylemiş olduğu İzmir kumandanı olup bu kerre vâli vekâlertine ta'yîn olunmuş olan Hilmi Paşa'ya söylemiş olduğuna dâir Hilmi Paşa tarafından telgraf geldi. Bunun üzerine Midhat Paşa'ya tebliğ olunmak üzere Hilmi Paşa'ya bu telgrafı keşîde ettim:

Midhat Paşa'ya tebliğ olunmak üzere İzmir vâliliği vekilliğine

İzmir'de Fransız devleti konsolos-hânesine firâr eyledikleri hakkında iş'âr-ı resmî vuku' bulmamış olsaydı kat'iyyen îtimâd olunmaz idi. Husûsiyle "İstanbul'a gitmekten çekinmem. Lâkin bir ecnebi sancağı altında olarak giderim" yollu ifâde-i devletleri mevsûkan istihbâr edilmese idi inanılmaz idi. Adâletle idâre olunur milel-i mütemeddine me'mûrları ahvâl-i zâtiyyeden dolayı maznûnün-aleyh bulunan zâtı sahâbet etmiyecekleri bedîhîdir. Mahkemelerimizin enzâr-ı yâr u ağyârda ne mertebe emniyyet-bahş olduğu beyâna muhtâc değildir. Muhâkemeye karâr verildiği hâlde kavânîn-i adliyyeye tevfikan alenî muhâkeme icrâsı tabi'î olmasiyle berâber muhâkemenin iktisâb edeceği netîce müdâfa'a-i devletlerine göre olur. Kaldı ki lûtf u merhamet-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî âsârından olmak üzere bir sûret-i mahsûsa-i ihtirâmiyyede emr-i isticvâblarının orada icrâsı zımnında bir hey'et-i istintâkiyye ile bi'z-zât İzmir'e azîmet eylemek üzere bulunduğum hâlde şu sûretle vuku'a gelen hareket-i devletlerinin işitilmesi hâl ü şân-ı sâmîlerine ve inkıyâda mecbûr olduğumuz kaanûn-ı adâlete bi'l-vücûh mugaayir görülmüştür. Binâen-aleyh tekellüfâta hâcet kalmaksızın hemen dâire-i kaanûna avdetle zâbıta-ı adliyyeye teslîm olmalarını ihtâr ve cevâb-nâme-i telgrafîlerine intizâr eylerim

Fî 5 mayıs sene 97

Buna cevâben Midhat Paşa'dan aldığım telgraf-nâmede kable'l-hükm hayâtı te'mîn olunur ise teslîm olacağı münderic bulunmağla ana cevâb yazılmak üzere iken Midhat Paşa'nın konsolos-hâneden kışla-i hümâyûna nakl olunduğu İzmir telgraf me'mûru tarafından haber verilmekle cevâb yazmağa hâcet görülmemiştir. Çünki Midhat Paşa'nın teslîmi için taraf-ı pâdişâhîden bir sûret-i mahsûsada Fransız elçisine teblîgaat-ı müessire icrâ olunup o dahi Paris ile bâ-telgraf muhâbere ettikten sonra Midhat Paşa'nın himâye olunmaması için İzmir konsolosuna emr-i kat'î vermekle Midhat Paşa çâresiz Kumandan Paşa'ya teslîm olmuştur ve Kumandan Paşa anı konsolos-hâneden alıp kışla-i hümâyûna nakl ü tevkîf eylemiştir. Biz dahi hey'et-i istintâkiyye ile İzmir vâlisi Ali Paşa'yı alıp İstanbul vapur-ı hümâyûnuna râkiben cumâde'l-âhirenin on dokuzuncu çarşamba günü akşam üstü Dolmabağçe pîş-gâhından hareket ile ferdâsı akşam üstü İzmir'e vâsıl olduk. Derhâl Vâli Paşa çıktı. Kumandan Paşa ile berâber Midhat Paşa'yı kışladan alıp vapur-ı hümâyûna getirdiler. Hemen o gece istintâka başlandı. Rüşdi Paşa'nın Manisa'dan İzmir'e celbiyle istintâkı irâde-i seniyye iktizâsından ise de İzmir'e nakli kaabil olmıyacak mertebe hasta olduğu evvelce etibbâ tarafından ihbâr olunmuş idüğünden bu kerre vapurun tabîbi İshak Bey ve Dâire-i belediyye tabîbi Kumandan Paşa ve yâverân-ı hazret-i pâdişâhîden olup İzmir'de bulunan Hüsni Bey ile birlikte Manisa'ya gönderildi. Manisa'ya vardıklarında Kumandan Paşa tarafından vârid olan telgraf-nâmede Rüşdi Paşa'nın İzmir'e celbi kaabil olacağı beyân olunmuş idi.

Bu sırada Rüşdi Paşa'nın diğer vapur ile Dersaâdet'e nakli Hüsni Bey'e mevdû' olmağla hemen istintâkâtı kesip Midhat Paşa'yı tahte'l-hıfz Dersaâdet'e getirmemiz için Ser-kurenây-i şehriyârî tarafından emr-i telgrâfî geldi. Biz dahi hemen cümâde'l-âhirenin yirmi ikinci cumartesi günü sabahleyin İzmir limanından fekk-i lenger-i ikaamet ederek gece Seddülbahir pîş-gâhında kaldık ve ferdâsı akşam ya'nî pazartesi gecesi saat dört karârlarında Dolmabağçe pîş-gâhında demir attık ve Midhat Paşa'yı Yıldız kasr-ı hümâyûnu bağçesine çıkardık. Biz dahi oraya çıkıp gece Mâbeyn-i hümâyûn'da kaldık. Andan sonra Midhat Paşa'nın emr-i istintâkı orada itmâm olunmuştur. Rüşdi Paşa'nın istintâkı için dahi Mahkeme-i temyîz cezâ reîsi Lebib Efendi İzmir'e irsâl kılınmıştır.

İşte bu sırada gazeteler ile neşr olunmak üzere bir lâyiha kaleme alınıp bâ-irâde-i seniyye Vakit gazetesine derc ile îlân olunmuştur. Sûreti ber-vech-i âtî tahrîr olunur:

LÂYİHA

Ba'zı erbâb-ı vukufdan tahkîk olunduğuna göre Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin tezkiyesinde üç türlü söz işitilmiş "Allah afv eyleye" "Allah rahmet eyleye" "Allah şefâ'atine nâil eyleye". Bu üç sözün mezâyâsını tefhîm için millet-i islâmiyyede cârî olan usûl-i tezkiyenin tafsîli lâzım gelir. Şöyle ki: Her kim olur ise olsun cenâze namâzı kılınacağı vakit müezzin efendi tarafından meyyit erkek ise "er kişi niyyetine" ve kadın ise "hâtun kişi niyyetine" deyu nidâ olunur. Anın üzerine cenâze namâzı kılınır. Ba'dehû imâm efendi meyyitin tezkiyesine ibtidâr ile "Cemâ'at bu zâtı nasıl bilirsiniz" deyu sorar اذكروا موتاكم بالخير *hadîs-i şerîfinin mazmûn-ı münîfine imtisâlen kimesne fenâ söz söylemez. En fenâsı sükûttur; ve cümle huzzârın sükûtu millet-i islâmiyyede pek nâdir vuku' bulmuştur. Ekseri hayr ile yâd eyler. Fakat dikkat olunur ise çıkan seslerden meyyitin hakkında efkâr-ı âmmenin derecesi anlaşılır. Günehkâr bir âdem ise "Allah afv eyleye" derler ve mestûrü'l-hâl ise "Allah rahmet eyleye" deyip ancak bunda dahi derecesine göre sesler ba'zan hafîfçe lisânların ucundan ve ba'zan cân u gönülden çıkar ve hüsn-i zann-i enâma mazhar bir büyük zât ise "Allah şefâ'atine nâil eyleye" deyenler bulunur. Sultan Abdülaziz Han hazretleri bir hafta evvel bir pâdişâh-ı zî-şân olup nîm nigâh-ı iltifâtına mazhar olmak için herkes vesîle arar iken "er kişi niyyetine" sözünün a'sâb-ı huzzâra ne mertebe ra'şe verdiği kaabil-i ta'rîf değildir. Fakat hakkında efkâr-ı âmme muhtelif idi. Çünki kendü kendüyi katl etmiş olduğu işâ'a olunmuş idüğinden buna inananlar "Allah afv eyleye" diyerek bu günâhının afv ü magfiret buyrulmasını Cenâb-ı Hakk'dan niyâz etmişlerdir. Tereddüd ve iştibâh üzere bulunanlar dahi cân u gönülden "Allah rahmet eyleye" demişlerdir. Ba'z-ı erbâb-ı dikkat ise işâ'a olunduğu vechile kendü kendüsünün kol damarlarını delmesine aklen imkân görmediklerinden şehâdetine mu'tekid olmağla "Allah şefâ'atine nâil eyleye" ta'bîriyle şehîd olduğunu îmâ etmişlerdir. Bir takım hâinler - ki kemiklerindeki ilikleri bile şehîd-i müşârün-ileyh hazretlerinin nân ü ni'metiyle vücûda gelmiştir - anın hayâtını izâle ettiklerinden başka âhirete günehkâr gittiğini işâ'a ile anı sevenlerin kalblerini bu yüzden dahi dâğ-dâr etmişler ise de - Cenâb-ı Hakk ömr ü şevket-i şâhânelerin rûz-efzûn buyursun- Zât-ı kerâmet-âyât-ı hazret-i hilâfet-penâhî bu kerre hakîkat-i hâli zâhire ihrâc buyurmuşlardır.*

Karîben icrâ olunacak muhâkemât-ı aleniyyenin birinci faslında Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin sabren ve gadren katl olunduğu kimesnenin tereddüd ve iştibâhı kalmıyacak sûrette âşikâr olacağı cihetle hâinlerin icrây-i cezâlarından evvel elsine-i enâmda müşârün-ileyh hazretlerinin elkaabına şehîd unvânı ilâve olunacağı der-kârdır.

Lebîb Efendi İzmir'den avdet eyledi. Hey'et-i ittihâmiyye istenildi. Derhâl hey'eti Sarây-i hümâyûn'a gönderdik. Evrâkı mutâlâ'a ettiler. Bekci ve korucu makulesinden Pehlevan Mustafa ve Cezâyir'li Mustafa ve Mehmed nâm şahıslar ile Sultan Abdülaziz'in kurenâsından Fahri Bey ve Binbaşı Necib ve Nâmık Paşa-zâde Ali Bey'ler ve Dâmâd Nûri ve Mahmud Paşa ile Midhat ve Rüşdi Paşa'ları ve Kaymakam İzzet Bey ile Sultan Murad'ın kurenâsından Seyyid Bey'i ittihâm eylediler. Bu sırada Sultan Murad'ın vâlidesi dahi müttehim olmuştur.

Yıldız kasr-ı hümâyûn bağçesinin Ortaköy cihetindeki Malta karakol-hânesi pîş-gâhında çadırlar kuruldu ve bir büyük çadır mahkeme ittihâz edildi. Haziranın on beşinci pazartesi günü muhâkemeye başlandı. Akşama kadar mümtedd oldu, hitâm bulmadı. Ferdâsı sabahleyin yine muhâkemeye girişildi. Akşama kadar sürdü. Nihâyet merkum iki Mustafa ve Mehmed ve Fahri'nin kaatil-i müte'ammid ve Necib ve Ali Bey'ler ve Nûri ve

Mahmud ve Midhat Paşa'ların katilde müşârik ve İzzet ve Seyyid Bey'lerin mu'în-i kaatil olarak mücrim olduklarına karâr verildi. Ferdâsı saat üçte yine mahkeme küşâd olundu. İzzet ve Seyyid Bey'lerin onar sene müddetle küreğe konulmalarına ve diğerlerinin îdâmlarına hükm olunarak hüküm alenen kendilerine beyân kılındı. Ba'dehû Mahkeme-i temyîz hey'eti dahi Yıldız kasr-ı hümâyûnu'na celb ile bağçedeki çadırda akd olundu. Mahkeme-i istînâf-ı cinâyetin îlâmı ve evrâk-ı müteferri'ası ve Midhat Paşa tarafından verilen îtirâz lâyihası mutâlâ'a olunarak Mahkeme-i istînâf-ı cezâ'nın îlâmı tasdîk edildi. Lâkin mahkûmların Sarây-ı hümâyûn'da tevkîf u istintâkları ve Sarây-ı hümâyûn bağçesinin ittisâlinde vâki' Malta karakol-hânesi yanında çadır kurulup da mahkeme ittihâz kılınması ve Mahkeme-i temyîz'in dahi Sarây-i hümâyûn bağçesindeki çadırda akd olunması ve'l-hâsıl istintaak ve muhâkemenin bir sûret-i husûsiyyede icrâsı ve hükmün îtâsında isti'câl olunduğundan Midhat Paşa'nın lâyıkıyle müdâfa'ya vakit bulamadığı bahânesiyle iştikâ eylemesi bâdî-i i'tirâz olarak beyne'n-nâs kıyl u kaali mûcib oldu. İngilizler ise Midhat Paşa'yı tesahhub ede-geldiklerinden bu hâlâtı ser-rişte ederek söylenmeğe başladılar. İngiliz elçisi dahi min gayr-i resmin Midhat Paşa'nın afvini Zât-i şâhâne'ye tavsiye etti. Bunun üzerine Zât-i şâhâne müteredded kaldı. Nihâyet mahkûmları İzzeddin vapur-ı hümâyûn'una irkâb ile Tâif'e gönderilmek üzere ramazanın ikinci günü Cidde'ye gönderdi.

Ba'de'l-îd Mekteb-i hukuk'un ikinci sınıfı küşâd olundu ve birinci sınıf talebesine haftada bir defâ belâgat-i osmâniyye tedrîsine ve takrîr olunan derslerin hulâsası zabt olunarak *Belâgat-i osmâniyye* nâmiyle bir risâle te'lîfine başladım.

Şûrây-i devlet âzâsından Ekrem Bey'in *Ta'lîm-i edebiyyât* nâmiyle te'lîf eylediği risâlenin bu esnâda tab'ı der-dest olmağla ana yazılan takrîzin sûretidir :

Takrîz

Zevk-ı belâgat ile halâvet-yâb-ı hakîkat olan udebâya vâzıh ve iyândır ki asl-ı lisân-ı osmânî Türkçe olduğu hâlde Arabî ve Fârsî ile

mahlût ve memzûc bir lisân-ı letâfet-resândır. Gûyâ derz-hâne-i[1] *ma'ânîde tarz-ı arab üzere biçilmiş ve usûl-i fârsî üzere dikilmiş olan dîbâ-yi zîbâ-yi türkîye bürünmüş bir şâhid-i şîrîn-edây-i bedî'u'l-beyândır. Zâten siyeg-i tasrîfiyyece en mükemmel bir lisân olduğu hâlde elsine-i sâireden ahz ü iktibâs eylediği elfâz ile hayliden hayli zengindir ve Arabî ve Fârsînin nice mezâyâsını muhtevî olmak hasebiyle edebiyâtca dahi gayet nâzik ve rengîndir. Lâkin edebiyâtını bi's-sühûle tahsîle vesîle olacak usûl-i muttaride vaz' olunmamış olduğu cihetle hemen halef selefin isrine ıktıfâ ede-gelmiştir. Hâlbuki yüz sene insân için bir asır ve lisân için bir devirdir ve mürûr-ı a'sâr ve kürûr-ı edvâr ile gerek hey'et-i ictimâ'iyye-i insân ve gerek lehçe vü şîve-i lisân nice tebeddülât ve tegayyürâta dûçâr olur. Ebkâr-ı efkâr sanki her mevsimde bir gûne kabâ-yi letâfet-nümâya bürünür ve her cem'iyyette bir nev'-i hulî nüket u mezâyâ ile görünür. Binâen-aleyh her lisânın usûl-i ta'lîm-i edebiyyâtı mizâc-ı devre tevfîk olunmak lâzım gelir. İşbu asr-ı ma'ârif-hasr-ı hamîdî âsâr-ı hamîdesinden olmak üzere bu kerre üdebây-i asrın mümtâz ü serbülendi Mahmud Ekrem Beyefendi âsâr-ı eslâf ü ahlâfı tetebbü' ile istinbât eylediği kavâ'id ü zevâbiti cem' ederek edebiyyât-ı osmâniyyenin ta'lîmi hakkında bu kitâb-ı müstetâbı te'lîf etmiş ve sâlik-i tarîk-ı edeb olanlara şâh-râh-ı delâlet olacak bir güzel çığır açmıştır.* جعل الله سعيه مشكوراً و هذاالاثر مبرورا منالتقريض والذكر الجميل و من المولى التعويض والاجر الجزيل.

İşbu bin iki yüz doksan dokuz senesi şâbanı evâilinde Mekteb-i hukuk dersleri ta'tîl edilmiş ve *Belâgat-i osmaniyye* risâlesi dahi hitâm bulmuştur.

O sırada Said Paşa azl ile Abdurrahman Paşa başvekîl oldu. Lâkin Abdurrahman Paşa mutasarrıflık ve vâlilik me'mûriyetlerinde bulunup İstanbul'ca bir işde kullanılmamış ve mecâlis-i mahsûsada bulunmamış olduğu cihetle Başvekâlet'e âid olan mesâlih-i cesîmenin tesviyesinden âciz kaldı. Bu esnâda ise Mısır mes'elesi pek ziyâde nezâket ve ehemmiyet kesb eylemiş olduğundan Abdurrahman Paşa hemen azl ile yine Said Paşa başvekîl olmuştur. Mukaddemce ba'z-ı esbâbdan dolayı Said Paşa ile aramız açılmış idi. Bu kerre başvekîl oldukta işe bıraktığı yerden başladı ve azlimize kıyâm eyledi ise de taraf-ı hazret-i

[1] Müsveddede درزسخانه şeklinde bulunan bu kelime, *Ta'lîm-i Edebiyyât* (İstanbul 1299 s. 9) da, nakl ettiğimiz şekilde çıkmış ve bunun daha doğru olması muhtemel görülmüştür.

pâdişâhîden müsâ'ade buyrulmadı. Bunun üzerine birbirimize ba'z-ı izâhât vererek bir râddeye kadar barıştık. Lâkin ba'z-ı mesâil-i mühimme üzerine cereyân eden müzâkerâtta efkârca beynimizde az-çok tebâyün bulunurdu. Bu cihetle kalben yine benden nâ-hoşnûd olması tabî'î ise de zâhir-i hâlde şöylece bir müvâlât üzere geçinirdik.

Bin üç yüz sene-i hicriyyesi muharreminin on dokuzuna müsâdif olan 1298 sene-i rûmiyyesi teşrîn-i sânîsinin kezâlik on dokuzuncu cuma günü Said Paşa azl ile yerine Vefik Paşa başvekîl oldu. Vefik Paşa ile aramız bozuk olduğundan ol gün bizim dahi Adliye nezâretinden infisâlimiz vuku' buldu. Vefik Paşa tehammül gelmez etvâr u mişvârına mebnî kırk sekiz saat sonra azl ile Said Paşa yine makaamına geldi ve bu kerre Sadâret unvânını hâiz oldu. Lâkin [biz] ma'zûl olarak bırakıldık.

Bu eyyâm-ı hâliyede Târih-i âcizînin onuncu cildi itmâm ile tab' ettirildi ve on birinci cildi tebyîz olundu ve 1301 senesi evâ'linde on ikinci cild dahi itmâm kılındı. *Kavâ'id-i osmâniyye*'nin dahi noksanları ikmâl ile yeniden cem' u tertîb olundu.

Sene 1302 - On ikinci cildin tab'ı hitâm bulup bir nüshası Viyana sefîri Sa'dullah Paşa'ya gönderilmekle vârid olan mektûbunun sûreti zîrde tahrîr olunur:

Ma'rûz-ı bende'leridir ki

Târîh-i osmanî'nin on ikinci cildi zîver-i dest-i tekrîm oldu. Şöhret-i nâm-ı âlîlerini âlemde ibkaa edecek böyle bir eser-i nefîsin işâret-i taltîfiyye ile müveşşah olarak ihdâ buyrulmasından dolayı nâil olduğum iltifât kulunuz için pek büyük vesîle-i mübâhât olduğundan doğrusu nasıl teşekkür edeceğimi bilemem. Kitâbı bir kaç defâ gözden geçirdim. Kemâlâtına hayrân oldum. Eğer sekiz seneden beri içinde yaşadığım edebiyyât-ı garbiyye âlemi kulunuzu Şark'ın mübâlegaat-ı hayâliyyesine bîgâne etmemiş olaydı . . . كتاب لو ان الليل يروى بمثله زكاء *tenbîhini makaam-ı teşbîhde îrâd ederdim. Fakat şimdiki ulfet sâikasiyle memdûhu mümâsil-i hakîkîsine kıyâsen tavsîfe mecbûrum. Eser-i âlîleri kemâlât-ı edebiyye ve müntehabât-ı siyâsiyyesince Thucydide ve Tacite-'in Târîh-i me hûrlarına nazîr ve ledünniyyâta müte'allik telmîhât-ı melîhası ise bî-adîldir. Öyle bir büyük muvaffakiyet doğrusu alkışlar ile tebrîke ve müellif-i sâhib-kemâlini fahrü'l-üdebâ unvâniyle tavsîfe bi-hakkin şâyândır.*

Yazık ki cild-i sânî aşer hâtime-i eserdir. Vâkı'â yeniçerilerin ilgaası Târîh-i osmânî'ye bir asr-ı cedîd açtığından söz orada kesilebilirse de bu vak'a Devlet-i aliyye'nin devr-i islâhâtına ve milel-i mütemeddine-i garbiyye ile ihtilâtına mebde' olduğu cihetle vekaayi'-i mute'âkibeyi başkası yazacak olsa mukaddemâtı tedkîk u tahrîrde rüsûh kesb eden nihrîr gibi yazmak ya'nî Târih'i mukaddemâta eki belli olmıyacak sûrette rabt edebilmek müte'assir olur.

Ma'a-hâzâ Târih'den maksad-ı aslî müfredât-ı vekaayi' olmayıp mesâil-i mühimme-i medeniyye ve siyâsiyyece cây-i nazar olan vuku'âtın muhâkeme ve mukaayesesi olduğundan kırk bir senesinden sonraki[vekaayi'i] yazacak müverrih bir mes'ele-i müşevveşeye tesâdüf edecektir. Hâlli Târih'ce ehemm ü elzemdir. Bu mes'ele ise yeniçeri ilgaasının Devlet-ialiyye'ce verdiği netâyic ile komşumuz olan Rusya devletinde strelitz askerinin ilgaasından hâsıl olan netâyicin mukaayesesidir. Şöyleki strelitz askeri nasıl Rusya islâhâtına mâni' ise yeniçeriler dahi terakkiyyât-ı osmâniyyeye mâni' idi ve iki devletin kuvve-i müfekkire ve fâ'ilesi olan teşkîlât-ı siyâsiyyesi ke-mâ-kân yek-digerine esâsen müşâbih ve mutâbık idi. İmdi mâni' ve mûcib iki devlette dahi mütecânis iken netâyic niçin mütebâyin oldu. Zîrâ strelitz askerinin ılgaasiyle Rusya'nın kuvvet ü mikneti fevka'l-âde tezâyüd eyledi. Biz de ise yeniçerilerin imhâsı devletin ikbâl-ı sâbıkını iâde edemedi.

İşte böyle bir mukaayese üzerine terettüb edecek mutâla'ât ve ahkâm pek müfîd olursa da zeyl-i vekaayi'de bu bahse uğrayacak kalem ziyâde muktedir olmak lâzımdır. Mu'dilât-ı mebâhis-i târihiyyede hâllâl-i münferid olan hâme-i sâhibü'l-bidâ'a-i âsafâneleridir. Anınçün on ikinci cildin mâ-ba'dine devâm buyrulmazsa hakîkaten cây-i teessüftür.

Ba'zı Avrupa müverrihleri derler ki: "Sultan Mahmud celîlü'l-himme ve kaviyyü'l-azîme bir pâdişâh olup islâhâta pek çok mesâ'î sarf etti ise de efkâr-ı âliyesini fi'le getirecek ricâle mâlik olamadığından yalnız mevâni'i imhâ ile binây-i islâhâtın arsasını tesviye ve tehyi'e edebildi". Bu cihetle o asrın ricâlini lâyıkıyle anlayabilmek üzere eser-i âlîlerinde münderic tercüme-i hâllere ve evrâk-ı resmiyye ve husûsiyye meâllerine ziyâde dikkat ettim. İçlerinde göz dolduracak bir âdem bulamadım. Hâlet Efendi'nin Ali Ağa ile olan mükâtebesine bakılırsa hâl daha iyi anlaşılıyor. Bu mükâtebe o vaktin mevâdd-ı mühimmesine müte'âllik iken sebk ü rabttan ve me'âl ü ma'nâdan ârî olmasına te'accüb olunur. Böyle âsârdan efendimizin nasıl istinbât-ı ma'nâ ettiklerine hâlâ hayretteyim.

Vâcibe-i teşekkürle başladığım arîze şevk-i iltifât-ı mübâhât-âyât-ı hidîvâneleriyle pek uzun olduysa da maksad bezm-i kemâlât-ı âsafâneleri şerefinden mahrûmiyyeti nev'anmâ tazmîn olmağla ma'zûr buyrulacağımı ümid ederim. Bâkî teveccühât-ı fâiza-i hidîv-i a'zamîlerinin hakk-ı çâkerîde bekaası müsted'âdır. Her hâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Viyana, fî 28 teşrin-i sânî sene 1884
Sa'dullah

Cevâb

On ikinci cildin vusûlüne dâir ve teveccühât-ı celîlelerinin hakk-ı bendegânemde bekaasını mübeşşir bir kıt'a emir-nâme-i iltifât-sernâme-i âsafâneleri vusûl buldu. Mûcib-i mesâr ü iftihâr oldu.

İşbu eser-i âcizâne ve nâ-çîzâne hakkında îrâd buyrulan tafsilât-ı sitâyiş - âyât-ı âsafileri anın değerinden çok ziyâdedir. Ahass-ı âmâl-ı çâkerî olan ehâsin-i enzâr-ı devletlerinin istimrârını mutazammın olmak hasebiyle bendelerince kadr ü kıymeti ise fevka'l-âdedir. Târîh-i âcizînin hâtimesi olan Vak'a-i hayriyye Devlet-i aliyye için bir asr-ı cedîde mebde' olduğundan orada söz kesilebilirse de bu vak'a Rusya'da strelitz ocağının ilgaasına müşâbih ve muvâfık olduğu hâlde neticelerinin mütenâfî olması ya'nî strelitz'in ilgaası Rusya'nın izdiyâd-ı kuvvetine bâdî olmuş iken yeniçerilerin ilgaası o neticeyi vermemesi Târih'ce bir mühim mes'ele olduğundan burası dahi mebâdîsini yazan müverrihin kaleminden çıkmak mutâlâ'asına binâen Târih'in ilerisine devâm olunması cümle-i irâdât-ı hikem - âyât-ı celîlelerinden olup hâlbuki niçe seneler ism-i bi-müsemmâ gibi sâlnâmelerde yazıldıktan sonra adı unutulmuş olan Encümen-i dâniş tarafından hisse-i âcizâneme ifrâz olunan kıt'a-ı târihiyye vak'a-i mezkûreye dek yazılmak üzere ta'yîn edilmiş ve irâde-i seniyyesi dahi ol vechile isdâr buyrulmuş idüğinden vak'a-i mezkûreye gelindiği gibi me'mûriyyet-i bendegânem hitâm bulmuş ve âtîsi halef-i âcizânem olan Vak'a-nüvîs Efendi'ye kalmıştır. Kaldıki asr-ı hâzıra tekarrüb olundukça iş ağırlaşıyor. Hakaayık-ı ahvâli tasrîh değil telmîh bile güçleşiyor. İlerisini artık ahlâfa bırakmak lâzime-i hâldendir.

Yeniçerilerin ilgaası strelitz askerinin ilgaasına ba'z-ı cihât ile mümâsil ise de bu iki kaziyyenin pek çok cihetleri mütebâyindir. Şimdi bu cihetleri ta'dâd ile bir derin bahse giremeyiz. Fakat sathîce nazar-ı mutâlâ'aya alındığı hâlde bunu ana kıyâs etmek kıyâs ma'a'l-fârikdir.

Ma'lûm-a devlet denilen hey'et-i mecmû'a evvelâ üç tabakaya münkasim olur ki dâire-i saltanat ve vucûh ü eşrâf-ı millet ve efrâd-ı ahâlîdir. İşbu sunûf-ı selâse mütevâzin ve mütevâfık olursa cem'iyetin âhengi düzgün olur ve illâ bozulur. Bozuk sözler buruk sesler işitilir. Sonra bu üçten kangısı evvel davranıp da âhengi düzeltirse cem'iyet pek çok vakit anın havâsını çalıyor ve hükûmet o perdeden dem uruyor.

İngiltere'de ibtidâ asîl-zâdegân sınıfı davranıp islâhâta kıyâm eylediklerinden anların ârzûsuna muvâfık bir hükûmet-i meşrûta teşekkül etmiştir. Fransa'da tabaka-i ulyâ ve mutavassıta davranamayıp iş tabaka-i süflâ yedine geçerek cumhûriyet yoluna gitmiştir. Rusya'da ise islâhâta tabaka-i ulyâdan başlandı. En kavî bir hükûmet-i mutlaka te'sîs olundu. Bizde dahi islâhâta taraf-ı Saltanat-ı seniyye'den başlanmış olduğu cihetle yeniçerinin ilgaası strelitz askerinin ilgaasına benzer. Lâkin yeniçeri Devlet-i aliyye'nin kalbinde bir seretân illetine benzerdi. Strelitz askeri ise Rusya'nın omuzunda bir ur idi. Yeniçerilik osmanlıların iliğine işlemiş ve ocaklar asabiyyet-i milliyye makaamına kaaim olarak devâir-i devletin usûl ü fürû'unu istîlâ eylemiş olduğuna nazaran devletin zâtiyyâtından ma'dûd olmuş idi. Anın ilgaasiyle ehl-i islâmın kuvve-i asabiyyesine za'f geldi. Şu'ubât-ı idâre taraf taraf açılan yerleri asâkir-i nizâmiyye ile dolduramayıp o türlü boşlukları doldurmak için pek çok islâhât-ı dâhiliyye icrâsı lâzım idi. Devlet-i aliyye ise idâre-i gayr-i merkeziyye tahtında idâre oluna-geldiği ve iyalâtın biri diğerine benzemeyip her biri idârece başka yol almış olduğu cihetle her tarafın ahvâl-i husûsiyyesini düşünerek islâhât-ı matlûbeyi ana göre yapmak lâzım gelirdi. Bunu yapabilmek ne kadar çok vukuf ve mehârete mevkuf olduğu muhtâc-ı tafsîl değildir. Strelitz askeri yeniçeri gibi Rusya'nın ahvâl-i zâtiyyesinden ma'dûd ve kavmiyyet ü milliyyete merbût olmayıp anın ilgaasiyle yalnız dâire-i askeriyyede açılan yer asâkir-i nizâmiyye ile dolup taştı. Rusya'nın dâhiliyyece olan müşkilâtı bizim müşkilâtımız kadar değil idi. İslâhât-ı dâhiliyyece ihtiyâcâtı bizim ihtiyâcâtımız kadar değil idi ve Petro tanzîm-i askerle berâber devletine lâzım olan islâhâtı icrâ ediverdi. Bizim bu yolda olan ihtiyâcâtımız daha ziyâde olduğu hâlde gereği gibi teşebbüs olunmadı. Ara sıra vuku'bulan teşebbüsât dahi hikmete ve icâb-ı hâl-i memlekete muvâfık değil idi. Ma'lûm-a bir tasavvuru kuvveden fi'le çıkarmak mebâdî-i selâsenin ictimâ'ına mütevakkıfdır. Lunlar ilim ve irâde ve kudrettir. Ya'nî yapmağı bilmek ve azm ü cezm-i kavî ile yapmağı istemek ve yapabilmektir. Bu mebâdî-i selâse bir âdemde yâhud bir şahs-ı ma'nevîde mevcûd olduğu hâlde her şeyi yapar ve birisi nâkıs

olsa iş aksar. Petro'da bu mebâdî-i selâse mevcûd idi. Zirâ kendisi azîmet-i kat'iyye ashâbından olduğu hâlde ol vakte göre lâzım olan ma'lûmâtı hâsıl etmek üzere Avrupa'nın en mütemeddin yerlerini gezip dolaşmış ve servet ü miknet ne gibi şeylerden husûle geldiğini mu'âyene vü tahkîk etmiş idi. Binâen-aleyh strelitz ocağını ilgaa ile kesb-i iktidâr eylediği gibi islâhât-ı lâzimeyi derhâl icrâ ile senâyi' ve ticâretin terakkîsi esbâbının istihsâline müsâra'at eylemiş ve memleketince esbâb-ı terakkî olan şeylere hasr-ı nazar edip taklîd-i sırf yoluna gitmemiş idi ve kaabilü'l-icrâ bir yol alıp bîhûde nazariyyât ile uğraşmamış idi. Hattâ kölelerle idâre olunan çiftlikât ashâbının imtiyâzâtına dokunmamış idi. Çünki devletine kuvvet vermek için o gibi şeylere mecbûr değil idi. Mısır'lı Mehmed Ali Paşa'nın hâli ana biraz benzer. Çünki Mısır'da islâhâta mâni' olan kölemenler bîgâne bir kavim olup ahâliye merbût değiller idi. Anlar aradan kalkdığı gibi memleket her türlü islâhâta müste'id oldu. O dahi sefâhat yolunda Avrupa'ya taklîd etmeksizin mücerred esbâb-ı terakkî ne ise anların istihsâline ikdâm etti. Gerek askerce gerek mülkçe ashâb-ı ma'lûmâttan âdemler yetiştirdi ve Mısır'da az vakit zarfında bir hükûmet-i kaviyye vücûde getirdi.

Sultan Mahmud Han-ı sânî hazretleri azîmet-i kaviyye ve irâde-i kat'iyye sâhibi bir zât olup Sultanat-ı seniyye'yi yeniçerilerin dest-i tegallübünden kurtarmak için ocakları ilgaa ile emeline nâil ve kudret-i lâzimeyi hâiz oldu. Lâkin bizim ahvâlimiz iktizâsınca bir Avrupa seyâhati edemezdi. Dâhilen ve hâricen lâzım olan ma'lûmâtı hâsıl etmek devletin kuvve-i âkilesi makaamında olan vükelâya âid idi ve ser-i kârda ihtiyâcât-ı zamâniyyeye göre islâhât-ı lâzime icrâsına muktedir zâtler bulunmak lâzım idi. Hâlbuki o zamân ser-i kâra geçenlerde bu ilm ü iktidâr yok idi ve Husrev Paşa olmasa ihtimâl ki asâkir-i nizâmiyye dahi oldukça yolunda tertîb ü tanzîm olunamazdı. Vak'a-i hayriyye'den sonra sefîne-i devletin dümenini eline alan Reis Pertev Paşa tekye şeyhlerinin söziyle hareket ederek Edirne musâlâhası'nı müntic olan sefer-i meş'ûmun açılmasına ve ba'dehû Cezâyir'in elden gitmesine sebeb oldu ve hayli müddet islâhât-ı dâhiliyyeye bedel muhârebât-ı dâhiliyye ile uğraşıldı. Memleket harâb oldu. Devlet bî-tâb oldu. Sonra da sırf taklîd yoluna gidildi. Bunda da ifrât edildi. Binânın ihkâm-ı erkânına bakılmadı. Nakşına özenildi. Emr-i terakkînin ilel ü mebâdîsini istihsâle çalışılacağına ma'lûmât ve âsâr-ı müteferri-'asına heves edildi. Bu yolda dahi memleketin uğradığı hasârât kaabil-i ihsâ değildir. Eski merkubların i'mâlini islâh yolunda işe başlamış

olsaydık az vakit zarfında ayakkabı dikicilerimiz âlâ kundura dikmeği ve kırmızı meşin yapan debbâğlarımız âlâ kundura kerestesi yapmağı öğrenirlerdi. Acele kundura giymeğe heves ettik. Kerestesiyle berâber dikicileri hâricden gelerek burada kazandıklarını çıkın çıkın altın edip memleketlerine gönderdiler. Bizim esnâfımız ise mahv olup bitti. Nice sanâyi'imiz battı. Güzel gemiler yapıldıyse de asâkir-i bahriyyenin fidanlığı ticâret-i bahriyye olduğu bilinmedi ve emr-i ticâretin tervîcine hiç ikdâm olunmadı.

Bir aralık ba'z-ı zevât-ı fetânet-simât zuhûr ile devletin umûr-ı hâriciyyesini iyice yoluna kodular. Lâkin anlar da ahvâl-i memleketi bilmezlerdi. Bilmiyerek yaptıkları nizâmlar ekseriyâ memleketin bir tarafına uyarsa diğer tarafına uymazdı. Bu cihetle kaabil-i icrâ olmazdı. Baksan-a devletin mahkeme-i kübrâsı olan Meclis-i vâlâ'da teşkîl-i tarafeyn kaa'idesine ri'âyet olunmaz ve evvel ü âhir kazasker efendi'ler teşkîl-i tarafeyn etmedikçe muhâkemeye başlamaz iken koca bir Meclis-i vâlâ'da bunun lüzûmu bilinmezdi. Biz o zamânlarda ileri gidiyoruz der iken ne kadar geri gittiğimizi ve kuvvetimizden ne mertebe düştüğümüzü çok sonra anladık.

Bu cümle ile berâber bizim ba'z-ı ahvâl-i husûsiyyemiz var ki diğer devletlere nâfi' olan bize muzırr olur. Anlara devâ-i âcil bize semm-i helâhil olur. Burasını derk ü temyîz eylemek ise en dakîk mesâildendir. Her yerde tevsî'-i ticâretin menâfi'-i azîmesi olduğu cây-i bahs değildir. Ammâ bizde Avrupa ticâretinin tevessü'ü bak neler yaptı. Müteveffâ ihtiyâr Hanson'un kendisinden işittim. Der idi ki : "İstanbul'a geldiğimde Galata'da on bir ecnebi mağazası var idi. Bizimle on iki oldu" der idi. O zamân bu ecnebîlerin da'vâları gümrükte bir komisyon ma'rifetiyle rü'yet olunurdu. Serbestî-i ticâret mu'âhedesinden sonra memleketimize o kadar ecnebîler tehâcüm etti ki idâreleri pek müşkil oldu. Anlar için ayrıca mahkeme küşâd olunmak lâzım geldi. Himâye-i ecnebiyye belâsı bize yeter iken belâ üstüne belâ olarak bir de mahkeme-i muhtelite yapıldı. Ya o zamân hikmete muvâfık yolda bir ticâret mahkemesi yapmak kaabil değil miydi. Evet kaabil idi. Lâkin o zamân ser-i kârda bulunanlar dekâyık-ı umûr-ı adliyyeyi bilmezler ve erbâbından öğrenmeğe tenezzül etmezler idi. Belki ticâret ne demek olduğunu bilmediklerine bu dahi delîl-i kâfîdir ki sâlifü'z-zikr ticâret mu'âhede-nâmesinde ecnebîler büyük ve küçük ticâret edebilir fıkrası münderic olup esnâfın dükkânlarındaki ahz u i'tâları küçük ticâret ta'bîrinde dâhil olduğunu bilmiyerek imzâ eylemiş oldukları bir müddet sonra Bâbıâlî ile sefâretler

beyninde zuhûra gelen keşâ-keşlerden anlaşılmıştır (هل يستوى الذين يعلمون و الذين لا يعلمون). (الله يأمركم ان تؤدوا الامانات الى اهلها). *Sathîce bir nazar edelim derken şevk-i iltifât-ı mahâsin - gaayât-ı devletleri ile sadedden çıkıldı. Söz uzadı. Maksad ise ehâsin-i teveccühât-ı celîle-i hidîv-i ekremîlerinin bekaası niyâzından ibâret olmağla ol babda. . .*

bende
Ahmed Cevdet

Kemâl Beyefendi'nin taraf-ı âcizîye vârid olan tahrîrâtı:

Târîh-i hikmet - beyân-ı âsafânelerinden birer hitâb-ı taltîfi hâvî olarak ihsân buyrulan iki cildi vâsıl-ı dest-i ta'zîm oldu. Vâcib olan teşekkürâtı edâda şimdiye kadar zuhûr eden kusûrum bir tarafdan inhirâf-ı mizâc ve bir tarafdan Târîh'in mevzû'-ı aslîsi hükmünde bulunan Yunan fitnesi serpintilerinden bir dagdaga ile uğraşılmak mâni' olduğuna nazaran afv-i âlî-i rahîmânelerine mazhar olmak me'mûlündeyim العذر عند كرام الناس مقبول.

Güneşte şâmât arar gibi eser-i bedî'-i hikmet-perverîlerinde nekaayis teharrî ettim. Bir noksan bulabildim. O da vaktiyle Encümen-i dâniş'in verdiği bir re'y üzerine bu te'lîf-i bedî'a bin iki yüz kırk bir vekaayi'inde hitâm verilmesidir. Hâlbuki ashâb-ı mutalâ'aya göre hiç olmazsa Mısır vekaayi'inin hitâmına kadar tedkîkât-ı ârifâne ve mülâhazât-ı hakîmâne-i devletlerinden istifâdeye şiddet-i ihtiyâc der - kâr idi. İnâyât-ı ma'ârif - perverâne-i âsafânelerinden kat'-ı ümmîd etmeyiz.

Bir de yüz otuz ikinci sahîfedeki "devlet âdemlerinin fezâilinden ise fevâzılından bahs etmek evlâdır" ibâresi hakîkate ve siyaak-ı kelâma göre "devlet âdemlerinin fevâzılından ise fezâilinden bahs olunmak evlâdır" tarzında olacak gibi görünür. Bu sehv-i tertîb ise bayağı teşvîş-i efkâr ediyor.Bâkî yine her hâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir [1].

bende
Kemâl

Kemâl Beyefendi'ye cevâb

Târîh-i âcizînin on ikinci cildinin vusûlüne dâir bir kıt'a taltîf - nâme-i kerîmâneleri dest-i ihlâs ve husûsiyyete vusûl buldu. Mûcib-i

[1] Bu mektûbun, Mustafa Reşid Bey *(Bedâyi'ü'l-inşâ,* İstanbul, 2302, s. 149 v.d.) tarafından neşr edilmiş olan metninde, 22 safer sene 1302 tarihi vardır.

mesâr ü iftihâr-ı azîm oldu. Bu eser-i âcizânemi tenezzülen evvelinden âhirine dek kemâl-i dikkat ü i'tinâ ile mutâlâ'a buyurmaları bendelerince sahîhan iftihâr olunacak şeydir. Lede't-teharrî bulunan iki kusûrdan biri ki - Târîh'e kırk bir senesinde hitâm verilip de hiç olmazsa Mısır vekaayi'inin hitâmına kadar yazılmamasıdır - vâk'ıâ bir noksandır. Fakat Encümen-i dâniş'in karârı ve anın üzerine sâdır olan irâde-i seniyye-i şehriyarî mûcibince me'mûriyyet-i âcizânem Vak'a-i hayriyye'ye kadar olup andan sonrası Vak'a-nüvîs Efendi hazretlerine âid olduğundan daha ileri gidilse vazîfe hâricine çıkılmış olurdu.

İkincisi ki - "yüz otuz ikinci sahîfedeki devlet âdemlerinin fezâilinden ise fevâzılından bahs etmek evlâdır ibâresi hakîkate ve siyaak-ı kelâma göre devlet âdemlerinin fevâzılından ise fezâilinden bahs olunmak evlâdır tarzında olacak gibi görünür. Bu sehv-i tertîb ise bayağı teşvîş-i efkâr ediyor" deyu şerh ü îzâh buyrulmuş ve bu ihtâr-ı âlîleriyle riyâset-i üdebâ vazîfesi îfâ edilmiştir. Bu husûsda dahi i'tirâf-ı kusûr olunmak zarûrîdir. Fakat kabâhat mürettibde değil kalem-i müverrihdedir. Daha doğrusu hatâ bendedir. Lâkin fezâil yerine fevâzıl yazmakta değil hatâ ancak bundadır ki fezâil fazîletin ve fevâzıl fazılanın cem'i olup evvelkisi muhassenât-ı zâtiyye ve ikincisi sâire müfîd olan muhassenât-ı müte'addiyye demek olarak ikisi de yerinde kullanılmış ise de kırk bu kadar sene evvel Murad Molla Dergâhı'na devâm ile Sâmî ve Nef'î'ye taklîden şi're ve Veysî ve Okcu-zâde'ye taklîden inşâya heves olunduğu sırada seci'düşürmek için bellenmiş olan fevâzıl kelimesini şimdi hiç kimse isti'mâl etmediği hâlde Târîh'e yazmak pek garîbdir. Bu türlü elfâz-ı garîbeyi isti'mâl etmek muhill-i belâgat olduğu müsellemdir. Fakat dalgınlıkla nasılsa kendimi Câmî'-i Fâtih ile Murad Molla Dergâhı arasında müteredddid bir hâlde tasavvur ve tehayyül ederek bu lâfz-ı garîbi yazıvermişim. Buna sehv demekten ise gaflet demek daha münâsibdir. Fakat o zamândan beri lisânımız bir kaç renge girdi. Pek çok tebeddülât gördü. Bir kaç kerre lisânını değiştirmiş ve usûl-i hatt u imlâsını bile şaşırmış bir eski müverrihin bir cilt kitabında görülen kusûr böyle bir hatâya maksûr olursa kendisince bâ'is-i iftihâr olur ve beş - on kadar olursa ma'zûr olur. Tazmîn:

السهو عذر عليه الناس مجبول و العذر عند كرام الناس مقبول

Bereket versin üdebâdan bu lâfz-ı garîbe dikkat eden olmadı. Görüp de bagteten îtirâz etseydiler ne diyeceğimi bilemezdim. Lâkin şimdi gaafil bulunmam. Soran olursa: "Ne beis var İmru'u'l-Kays'ın müsteşzirât

kelimesi bin bu kadar yıldan beri tenâfür-i hurûfa misâl olarak îrâd oluna - gelmiş ve Mu'allaka'sından ziyâde şöhret bulmuştur. Fevâzılda varsın elfâz-ı garîbeye misâl olsun" derim. Belki mahsûs bunun için yazdım diyebilirim. Fezâil-i zâtiyyeleri cümleninin dinde müsellemdir. Bu ihtâr-ı âlîlerini dahi fevâzıl-ı inâyet - meâsir-i kerîmânelerinden add ile hassaten teşekkür ederim. Herhâde[1].

Vekaayi'-i sene 1302

Arpalık bedeli olarak kayd-i hayât şartiyle muhasses olup 95 sene-i mâliyyesi gaayetine kadar me'mûriyetten başka olarak ayrıca alınmakta olan on bin kuruş ma'âş-ı zâtî târîh-i mezkûrda yapılan ma'âşât nizâm-nâmesi iktizâsınca kat'edilmiş idi ve bu ma'zûliyette tahsîs buyrulan on bin kuruş ma'zûliyet ma'âşı ile geçinilmekte idi. İşbu bin üç yüz iki sene-i kameriyyesi saferinin altısına muvâfik olan bin üç yüz sene-i mâliyyesi kânûn-ı evvelinden îtibâren mezkûr ma'âş-ı zâtînin dahi îtâsı hakkında irâde-i seniyye şeref - sudûr olmağla ma'âşımız yirmi bine iblâğ olunarak dâire-i inti'âşa biraz vüs'at gelmiştir.

Mir'âtü'l-Haremeyn müellifi Eyyub Sabri Paşa'ya takrîz makaamında tezkire :

Hamâme-i hâme-i dilkeş - terâne ve fesâhat - nişânelerinin cümle-i escâ'-ı lâtîfe-i belîgaanelerinden olmak üzere tasnîfine muvaffak oldukları Mir'âtü'l - Haremeyn'in ihdâ buyrulan cild-i evveli hamâme-i Harem gibi muhterem olarak dest-i mutalâ'aya alındı. Yok öyle değil belki hâme[2]*-i mübâhâta bir hümâ-yi sa'âdet kondu. Basar-ı basîret ile mutâlâ'a olundu. Müte'âkiben cild-i sânîsi dahi dest-i ihlâsa vusûl buldu. Bir kat daha bâdî-i mesâr u iftihâr oldu. Bu te'lîf-i şerîf-i sa'âdet - elîf-i âlîleri asr-ı mahâsin - hasr-ı hümâyûnu tezyîn eden âsâr-ı cedîdeye pek güzel bir lâhikadır ve doğrusu bir muvaffakıyyet-i azîme ve fâikadır. Çünki dîvâr-ı i'lân u intişâra ta'lîk olunan meâsir her kangı fenne dâir ise mutalâ'ası ol fenne mensûb olan sınıfa münhasır kalır ve Sûk Ukâz-ı iştihâra çıkarılan bedâyi'-i âsârın değerini ancak ehl ü erbâbı bilir. Her sınıf kendi mahsûl-i vicdâniyle müftehir olur. Herkes merâkı*

[1] Bu mektubun Mustafa Reşid Bey (*aynı eser*, s. 151 v.d.d. tarafından neşrdilmiş olan metninde gurre-i rebî'ül-evvel 1302 tarihi vardır.

[2] خامه

ne ise anın mutâlâ'asiyle zevk u halâvet bulur. Ebyâtın taktî'ını şu'arâ anlar. Büyûtun resm-i mukatta'larına mühendisler merak eyler. İbn Hayyâm'ın rubâ'iyyâtını okuyup da zevk-yâb olmayan edîb yoktur. Ammâ Hulâsatü'l-hisâb'ını okumakla meşgul olanlar içinde anın şâ'ir olduğunu bilmeyenler çoktur. Mukatta'ât-ı İbn Yemîn'i ezberlemek bir şâ'ire göre kutû'-ı mahrûtiyyâttan bir mes'eleyi bellemek kadar güç gelmez ve hisâb-ı cezr-i asam bir riyâzîye göre hâll-i rumûz-ı Şevket ve Muhteşem'den kolay gelir. كل اناء يترشح بما فيه شراباً طهورا او صهباء تنا فيه.

Mir'âtü'l - Haremeyn ise nazîri nâ-yâb ve herkesin tâlib ü râgıb olacağı bir kitâb-ı müstetâbdır. Çünki fenn-i muhâdarâttan olmak hasebiyle beyne'l-üdebâ mazhar-ı hüsn-i kabûl olacağı bî-irtiyâbdır. Arab târîhini ve Arabistan coğrafyasını yazacak müellifîne me'haz olacak bir güzel kitâbdır. Havâss u avâm anı yarım hacı olmak niyetiyyle okur. Huccâc-ı kirâm dahi menâsik-i hacc gibi yanında taşır. Ashâb-ı fenn-i menâzır anın hâvî olduğu resimlere dûrbîn-i dikkat ile nazar ederek nice mahâll-i mukaddeseyi kalb gözüyle görmüş olur. Ehl-i hisâb ü hendese dahi anda istifâde edecek pek çok şeyler bulur. Böyle kabûl-i âmmeye mazhar olan bir eser-ı bî-adîle muvaffakıyyet-i behiyyelerinden dolayı zât-ı vâlâlarını lisân-ı teşekkürle tebrîk ederim. منا الشكر و التقريض و من الله الاجر و التعويض.

Cevdet

Şirvânî Ahmed Hamdi Efendi'nin Türkçe *Muhtasar usûlü'l - fıkh* nâm risâlesine dâir kendisine yazılan tezkire :

Mahsûl-i kalem-i bedâyi' - rakam-ı fâzılâneleri olan Muhtasar usûl-i fıkh'ın îtâ buyrulan evrâk-ı matbu'asından yüz sahîfesini mutâla'a ettim. Bir çok âsâr-ı cemîlelerine ilâve-i fâika ve mebhas-i mehâmid-i behiyyelerine güzel bir lâhika olan işbu te'lîf-i hakaayık - elîf-i dekaayık - şinâsîlerini lisân-ı teşekkürle tebrîk eylerim. منا التقريض و الذكر الجميل و من الله التعويض والاجر الجزيل.

İlm-i usûlü'l - fıkh ulûm-ı şer'iyyenin müntehâsı olmağla fürû'-ı fıkh ve usûl-i hadîs ve ilm-i kelâm gibi ulûm-ı âliyeden sonra te'allüm olunur. Me'ânî ve beyân gibi fünûn-ı arabiyye ise anın mukaddemât ve mebâdîsi hükmündedir. Binâen-aleyh علم اصول الفقه يستمد من كل فن *denilmiştir. Elhâsıl bu ilm-i celîlü'l - kadr bir bahr-i muhît-i rivâyet ve dirâyettir ki ka'rına vusûl pek muşkildir. Gavvâsları bu asırlarda pek azalmıştır. Zât-ı âlîleri ise bu bahr-i bî - pâyâna dalıp nice leâlî-i âb-dâr çıkarmış ve lisân-ı osmânî üzere böyle vişâhü's-sadr-ı iftihâr*

olacak bir güzel eser vücûde getirmiş olduğundan mesâ'î-i mebrûreleri şâyân-ı istihsândır. Fakat fennin su'ûbet-i mündericâtından dolayı ba'z-ı mebâhisinde zihnim ilişip kaldığından kenârlarına hakîkat siyâkında istifsâr-ı ba'z-ı havâtır-ı kaasıranın tahşiyesini vâcib gördüm. Bir çok da nâsih ve mürettib sehivleri var ki böyle meclây-ı hakaayık ve revâik olan eser-i bî-nazîri kirli paslı mir'âta döndürmüş ve ba'z-ı mebâhisini müteşâbihâta şebih bir hâle getirmiştir. Bunları mücerred ihtâr ile iktifâ ederim. Evrâk-ı mezkûreyi ber-vech-i bâlâ muhaşşâ olarak iâde ve takdîm eyledim. Ol bâbda.

Kısas-ı enbiyâ' ve Tevârîh-i hulefâ nâm eserimizin dördüncü cüz'ü dahi işbu üç yüz iki senesinde hitâm bulmuştur.

Vekaayi'-i sene 1303

Kısas-ı enbiyâ'nın beşinci cüz'ü dahi işbu üç yüz üç senesi muharreminde hitâma resîde olmuştur.

16 safer sene 1303, 11 teşrîn-i sânî yevm-i pazartesi Rumeli-i şarkî komiserliğine me'mûr buyrulduk. Sebebi ber-vech-i âtî beyân olunur :

Rumeli-i şarkî eyâleti bulgarları Bulgaristan eyâleti bulgarlariyle hafiyyen ittihâd ederek Filibe civârındaki karyelerden erbâb-ı ihtilâl bi't-tecemmü' bağteten Filibe'ye gelip vâli bulunan Gavril Paşa'yı ahz ve bir karyeye irsâl ü tevkîf ile i'lân-ı ittihâd eyleyip keyfiyeti Bulgaristan prensi Aleksandr'a bildirdiklerinde o dahi kabûl ile Sofya'dan Tırnova'ya gidip esâsen işe bir karâr verdikten sonra Filibe'ye gelip iki eyâletin ittihâdını îlân eylemiş idi. Bu sûrette ise Bulgaristan'da hâsıl olan kuvvet Berlin mu'âhedesince müesses olan muvâzeneyi ihlâl edeceği iddi'âsıyle bir tarafdan sırplar ve bir tarafdan yunanlılar tedârükât-ı askeriyyeye başladılar.

İki eyâletin birleşmesi fi'l-asl Rusya devletinin ârzûsuna muvâfik idi[1]. Binâen-aleyh çok kimseler bunun Rusyalu'nun tahrîkinden nâşî bir keyfiyet olmasına zâhib olmuş idi. Hâlbuki Rusyalu bu sûreti bir aralık kendisi icrâ ettirmek isterdi ve

[1] Müellif burada *idi* yerine *muvafık ise de* diyor; fakat müteakib ibâreyi çizip, yazıya *binâen-aleyh çok kimseler* kelimeleriyle devâm ettiğinden, cümle bozuluyor. İfâdenin düzelmesi için küçük bir değişiklik yapmak zarûrî görülmüştür.

bir müddetten beri Avusturya Sırbistan prensini kendi tarafına celb eylediği gibi Rusyalu dahi bulgarları kendi malı bilirdi. Prens Aleksandre ise birâderi İngiltere Kraliçe'sinin dâmâdı olmak mülâbesesiyle İngiltere politikasına hâdim olup bu ittihâl dahi ingilizlerin eser-i ifsâdı olduğu anlaşıldı.

Bulgarlar tarafından ittihâdın kabûlü için her devlete mürâca'at olunduğu gibi Rusya İmparatoru'na dahi mürâca'at olundukta İmparator tarafından : "*Rusya devleti bulgarlar için bu kadar kan döktü, mal sarf etti. Böyle bir işe teşebbüs edecek olduklarında kendisine mürâca'at ederler zann ederken bulgarların böyle hod be-hod bir işe teşebbüs eylemeleri bâ'is-i te'accüb oldu. Bu bâbda kendisi tarafından aslâ mu'âvenet olunmaz. Mes'üliyet kendi üzerlerindedir*" deyu cevâb verildi ve bulgar asâkiri içinde müstahdem yüz bu kadar zâbitânı geri aldı ve Prens Aleksandr'ın azlini iddi'â eyledi. İngilterelü ise bu ittihâdın tasdîk olunuvermesi iddi'âsında bulundu.

Bu husûs için Dersaâdet'de bir konferans akd olundu Rusyalu Prens'in azlinden vaz geçtiyse de hâl-i sâbıkın iâdesini iddi'â etti. Diğer devletler dahi anı tasdîk eyledi. İngilterelü anlardan ayrıldı. Berlin ahid-nâmesinin bâ'z-ı mevâddında ta'dilât icrâsı efkârın da bulundu.

Bu sırada sırplar seksen bin asker techîz ile üç kol olarak Bulgaristan üzerine hücûm ettiler. Bir kolu Vidin üzerine gelip Vidin kalesini muhâsara ve nevâhîsini zabt eyledi. Diğer firkalar Sofya üzerine hücûm eyledi. Aleksandre ise gerek Bulgaristan'dan ve gerek Rumelî-i şarkî'den altmış bin asker cem' etti ve on binini Rumelî-i şarkî muhâfazasına bırakıp elli bin askerle mudâfa'aya seğirtti ve Dragman-boğazı'nı zabt eylemiş olan sırp firkasını vurdu dağıttı. Ba'dehû kemâl-i sür'atle diğer firka üzerine hücûm etti. Anı dahi bozdu ve Sırbistan'a tâbi' olan Şehirköyü kazâsına kadar gitti. Sırplar aman demeğe mecbûr oldu. Devletlere mürâca'at eyledi. Bâbıâlî'den ve düvel-i sâire tarafından Aleksandr'a mütâreke teklif ve isrâr ederse karşısında Avusturya askeri göreceğini Avusturya devleti kendisine bildirdi. O dahi mütârekeye mecbûr oldu. O sırada bizim hemen asâkir-i şâhâne ile Rumelî-i şarkî'ye girip ve Filibe'ye varıp memleketi taht-ı inzibâta almaklığımız lâzime-i hâlden görülürken azîmetimiz te'hîr olundu. Hâlbuki bir ay

sonra musâlâha me'mûl olduğundan ol vakit Prens yine ittihâdı muhâfaza için müşkilât çıkarması melhûz-ı kavî olmağla şu müddet zarfinda Rumelî-i şarkî'ye girip yerleşmek muvâfık-ı hâl u maslahat görülüyordu. Lâkin Edirne'de ordu müşîri bulunan Serhoş Tâhir Paşa ba'z-ı levâzımâtın noksânından bahs edip bundan dolayı serasker bulunan Sâib Paşa ile miyânelerinde mübâyenet vuku' buldu. İngilizler dahi bir taraftan tahdîş-i ezhân ederek asker sevkını dûçâr-ı teahhurât eylemeğe çalışıyorlardı. Daha başka ledünniyyât dahi var. Her ne ise eyyâm-ı fursat fevt olunmakta olup biz de hareket için emre intizâr ile vakit geçirmekte bulunduk. Hâlbuki kânûn-i evvel geldi. Havalar soğumağa başladı. Bundan sonra harekât-ı askeriyye güçleşti آه من الحال و اهواله .

Kısas-ı enbiyâ'nın dördüncü cüz'ü tab' olundu. Beşinci cüz'ü dahi hitâm buldu. Altıncı cüz'ü kaleme alınırken Mahkeme-i temyîz reîs-i evveli Rıza Beyefendi'nin iltimâsı üzerine te'lîf-i Kur'ân hakkında arabiyyü'l - ibâre bir risâle kaleme alındı ve *Hulâsatü'l - beyân fî te'lîfi'l - Kur'ân* tesmiye olundu. *Târîh-i Cevdet* yeniden tertîb olunmuş idi ve tertîb-i cedîd üzere dört cildinin tab'ı bu esnâda hitâm buldu.

Sivas vâlisi Âbidin Paşa'dan mektûb

Mesnevî-i şerîfden tercüme ve şerhine muvaffak olduğum bu cildin huzûr-ı âlî-i hidîvîlerine takdîmine mücâseret eyledim. Şerh-i çâkerânemin mâhiyeti hasebiyle değil lâkin Celâlüddin Rûmî hazretlerinin Mesnevî-i şerîf'ine - ki Avrupa'nın bile hayretini celb etmiştir - müstenid olduğundan zât-i hidîv-i efhamîlerinin tahsîn ü takdîrine mazhar olur ise ömr-i çâkerânemin nihâyetine kadar iftihâr-ı kemterânem bî-nihâye olacağının arziyle ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân.

Cevâb - nâmesi

Bunca meşâgil-i mühimme-i hidîvâneleri arasında ihtilâs-ı vakt ile Mesnevî-i şerîf'in şerhine ve hemen birinci kıt'asının tab'ına himmet buyrulmuş ve bir nüshası taraf-ı çâkeriye gönderilmiş. Selh-i cumâde'l-ûlâ sene 1303 târihiyle müverrah ve cevâhir-i kelimât-ı nevâziş - âyât-ı kerîmâneleriyle müveşşah bir kıt'a emir - nâme-i mekârim - alâmeleriyle berâber dest-i ihlâs-ı ubûdiyyete vusûl buldu. Ta'rîf edemiyeceğim mertebe mûcib-i fahr ü ibtihâc oldu. Bu vechile cilve-ger-i meclây-i zuhûr olan sa'y ü himmet-i aliyyeleri meşkûr ve mehâfil-i ehl-i dilde Mesnevî okundukça nâm-ı nâmîleri hayr ile mezkûr olmak du'ây-i bî-riyâsı lisân-ı teşekkür ve tebrîk ile te'diye edildi.

Mesnevî'nin ebyât-ı lâtîfe-i hakaayık - beyânı sanki hadîka-i belâgatin rûhânî tarhları arasında el ele verip mütemâyilen hırâm eden ebkâr-ı me'ânîdir. Her beyti bir dûşîze-i nâdîde - edâdır ve şîve-i dil-pezîr - i edâsı elhak nâzım-ı celîlü'l-menâkıbına mevhibe-i Hudâ'dır. Rümûz u işârâtına herkes aklı erdiği kadar birer ma'nâ verir ve hacle - gâh-ı hayâlinde dilediği gibi giydirip kuşatır. Bu kıyâs üzere nice şerhler yazılmış ve tercümeler yapılmış ise de zât-i âlîleri lisân-ı asra tatbîk ile şerhine îtinâ buyurmuş olduğundan meslek-i âlîleri takdîr ü istihsâna sezâdır. Mesnevî eskimez. Mündericâtı değişmez. Lâkin ma'lûmât-ı asra göre tatbîkaatı değişir. Zîrâ her devrin bir neş'esi ve her asrın efkâr ve ıstılâhât-ı mahsûsası vardır ولا ينكر تغير الاحكام بتجدد الايام.

Vaktiyle bendeniz de Mesnevî-i şerîf'e biraz emek vermiş idim. O menba'-ı feyz-i ma'nevîden bir yudum içmiş idim. Lâkin haylı vakitten beri o sevdâ vü hevesler metrûk ve başka vâdiler meslûk olarak Mesnevî mutâlâ'asına vakit bulamadım. Neş'e - bahş-ı rûh-ı revân olan sahbây-i mezâyâsiyle safâ - yâb olamadım. Bu eser-i âlîleri eski hayâlleri tâzeledi. Bendenizi yine Mesnevî mutâlâ'asına mecbûr eyledi. Metn ü şerhi okudukça mütelezziz oldum. Rengîn hayâllere daldım. Lâkin bir yerinde ilişip kaldım. Taleb-i hâll-i müşkil yolunda ba'z-ı mahfûzât ve mülâhazâtımı ber - vech-i âtî arz u ifâde etmek üzere biraz sadedden çıkacağım. Afv-i âlînizi recâ ederim.

Bu eser-i ber - güzîdelerinin 19. sahîfesinde : "Mesnevî-i şerîf altı cildden ibâret olup altıncı cildin nısf-ı sânîsiyle yedi cild üzere bulunur" deyu buyrulmuş. Bundan murâd ne olduğunu anlayamadım. Hep Mesnevî'ler altı defter bir mücelled olarak eyâdi-i enâmda tedâvül edegelmiştir. Şârih-i Mesnevî İsmail Ankaravî her cild için birer dîbâce olmak üzere altı dîbâce yapmıştır. Nahîfî dahi Mesnevî'yi altı cild olarak nazmen tercüme edip altıncısını ikiye taksîm etmemiştir. Vâkı'â Hazret-i Pîr'in vefâtından dört yüz altmış üç sene sonra ya'nî bin yüz otuz beş târihinde Mesnevî-i şerîf'in cild-i sâbi'i olmak üzere meydana bir manzûme çıkmış idi ki anda pîşvây-i ricâl-i sûfiyye olan Şeyh-i Ekber قدس سره الازهر hazretlerinin kadh ü zemmine dâir nice ebyât bulunmağla ve Şeyh-i Ekber'e adüvv-i ekber olan Kadı - zâde'lilerin atıp

tuttukları zamân olmağla bu cild-i sâbi'a ehemmiyet verilmiş idi. Tarîkat-ı mevleviyye ricâli ise : "Ol manzûme sâhib-i Mesnevî Mevlânâ Celâlüddîn Rûmî قدس سره hazretlerinin nutku değildir. Anı şu-'arây-i acemden biri yapıp Mesnevî-i şerîf'e ilhaak eylemiştir" diyerek anı eşedd-i inkâr ile inkâr ede - gelemişlerdir.

Mukaddemâ Dersaâdet'de müsellem-i enâm iki Mesnevî - hân-ı benâm var idi ki biri Hüsâm Efendi ve diğeri Murâd Molla dergâhı şeyhi Murâd Efendi'dir. Hüsâm Efendi'nin dersini dinlemiş idim ve Murâd Efendi'den hayli tederrüs eylemiş idim. Hattâ Murâd Efendi Dârü'l-Mesnevî'yi inşâ ve bin iki yüz altmış senesi muharreminin dokuzuncu günü küşâd ile eski şâgirdânına Mesnevî'den icâzet verdikte bendeniz de icâzet alanlar sırasında bulunmuş idim. Ol gün Mesnevî - hânların bir yevm-i mes'ûdu idi ki Cennet - mekân Sultan Abdülmecid Han hazretleri Dârü'l-Mesnevî'ye teşrîf ile anları taltîf buyurmuş idi. İşte ol gün bizim aldığımız icâzet şeş - cihet-i ma'nevî olan defâtir-i sitte-i Mesnevî'ye münhasır idi. Ztrâ Şeyh Murâd Efendi cild-i sâbi'i münkir idi. Hüsâm Efendi ise : "Mesnevî yedi cilddir diyenleri altı cilddir diyinceye kadar döğmelidir" der idi.

Elhâsıl bu bir eski mâcerâdır. Ba'zılar cild-i sâbi'in eczây-i mütemmime-i Mesnevî'den olduğunu iddi'â etmişler. Meşâhîr-i Mesnevî - hânân ve ekser-i meşâyih-i mevlevîyân ise anın enfâs-ı mevlevîden olduğunu kat'iyyen inkâr ile andan teberrî ede - gelmişlerdir. Ztrâ asr-ı Mevlânâ ricâlinden Sipehsâlâr hazretleri te'lîf ettiği menâkibde Mesnevî'nin yalnız altı cildini zikr etmiştir ve Sadrüddîn Konevî قدس سره hazretlerinin takrîz ettiği Mesnevî altı cildden ibâret idi ve hazret-i Mevlânâ cild-i sâdisin evvelinde :

پیشکش می آرمت ای معنوی قسم سادس در تمام مثنوی

buyurmuştur. Şârih-i Mesnevî Şem'î dahi "Cild-i sâdisin temâmiyle Mesnevî'nin hitâm bulacağını hazret-i Mevlânâ keşf ü kerâmet ile bilmiştir" deyu tasrîh eylemiştir; ve cild-i sâdis "Üç kardeş" hikâyesiyle hitâm bulmuş ve hâlbuki ikisinin ahvâli beyân buyrulup üçüncüsünün hâli meskûtün - anh kalmış ve çok geçmeyip hazret-i Mevlânâ âzim-i dâr-ı bekaa olmuştur. Eğer Mesnevî söylemeğe ömrü biraz daha müsâ'id olaydı ol hikâyenin noksanını ikmâl ederdi. Hattâ Sultan Veled قدس سره الاحد الصمد hazretleri ana dâir pederiyle vâki' olan muhâveresini nazm ederek Mesnevî-i şerîf'e bir hâtime yazmıştır. Evvelinden bir kaç beytini burada tahrîr edelim :

Hâtime-i Sultan Veled

مدتی زین مثنوی چون والدم شد خمش کفتش ولد ای زنده دم
ازچه رو دیکر نمی کوئی سخن بهر چه بستی در علم لدن
کفت نطقم چون شتر زین پس بخفت نیستش با هیچ کس تا حشر کفت
وقت رحلت آمد وجستن زجو کل شئی هالك الا وجهه
باقی این کفته آید فی زبان در دل آنکس که دارد زنده جان
کفت در آخر رسیده عمر هم مژده کامد وقت ان کزتن رهم

İşte bundan dahi altıncı cildin hitâmiyle Mesnevî'nin hitâm bulduğu yakînen ma'lûm olmuştur; ve ol asırdan beri gerek Konya'da ve gerek bilâd-ı sâirede Mesnevî'nin mevcûd ve mütedâvil olan bî - add ü hadd nüshaları hep altı cildden ibâret iken dört yüz bu kadar sene sonra yedinci cildinin zuhûr edivermesi gaayet müsteb'ad görülmüştür.

Lâkin agreb-i garâibdendir ki Ankaravî dahi cild-i sâlisin şerhinde Mesnevî'nin altı cildden ibâret olduğunu tasrîh ettikten sonra cild-i hâmisi şerh ederken ya'nî ber - vech-i bâlâ otuz beş târihinde mezkûr cild-i sâbi' meydana çıktıkda anı kabûl etmiş ve cild-i sâdisin şerhini itmâm ettikten sonra anı dahi başkaca şerh ederek nice tekellüfât-ı bâride ihtiyâriyle zu'munca cild-i sâbi'i inkâr edenlere cevâblar vermiş ve hükm-i zamâne îcâbınca Kadı - zâde'lilere cemîle göstermiş ise de enzâr-ı mevleviyânda dâmen-i i'tibârı leke-dâr olmuştur; ve altı cild üzerine yazdığı şerh Matba'a-i âmire'de tab' olunmuş iken cild-i sâbi' üzerine yazdığı şerhi basdırılmayıp zâviye-i nisyâna atılmıştır. İsmail Ferruh Efendi de Nahîfî'ye zeyl olmak üzere mezkûr cild-i sâbi'i nazmen tercüme edip o dahi hedef-i i'tirâz olmuş ise de Mısır'da Nahîfî tercümesi tab' olundukta ana zeyl olarak Ferruh Efendi'nin tercümesi dahi tab' edilmiştir.

Ankaravî kendi muhâliflerine cevâb verebilmek için işbu cild-i sâbi'in şerhinde o kadar ihtimâlât-ı ba'îde ve te'vîlât-ı vâhiye serd eylemiş ve o kadar perîşân sözler söylemiştir ki kabûl ü tasdîki şöyle dursun tasavvuru bile esrâr içmeğe tevakkuf eder. Ebhâs-ı mezkûre o kadar vâhîdir ki tafsîl ile tasdî'e değmez. Fakat nümûne olmak üzere bir iki bahsini hulâsa vechile hikâye edeyim.

Ez-cümle Hâtime-i Mesnevî'ye cevâb verip der ki : "Sultan Veled hazretlerinin قدس سره buyurdukları ebyât-ı şerîfe Mesnevî-i şerîf'in hemen şeş - mücelled olmasına ve kısm-ı sâdisin âhirinde nihâyet bulmasına şehâdet kılmaz. Farz edelim ki o zamân hazret-i Mevlânâ'nın ömr-i

şerîfi bir dem kalmış ola. Ol bir demi Hakk te'âlâ hazretleri ana nice eyyâm ü şühûr medd eyleyip tayy-i zamân eylese aceb değildir. Nitekim Bâyezîd hazretleri sırr-ı mi'râcı bast eyleyip bir mürîdi kalbinde anı inkâr ettikte diğer bir gün Şeyh'in seccâdesini getirip câmi'e giderken ana gusül îcâb eyledi. Pes o mürîd o yere karîb olan bir nehr-i cârîye seccâdeyi anın kenârına koyup daldı. Derhâl kendisini başını çıkardıkta Nil kenârında buldu ve Mısır'a gelip evlendi. Hattâ oğlu kızı oldu. On beş sene sonra kendisine bir gün gusül îcâb edip Nil kenârına geldi. Nil suyuna daldı. Başını çıkardıkta kendisini ol seccâde koduğu mevzi'de buldu. Libâsını giyip seccâdesini koltuğuna alıp câmi'e geldikte Bâyezid hazretleri dahi anın akabınca câmi'e [geldi]. Ana tenbîh edip dedî : "Zinhâr kalbinden bu gûne inkârı gidere - gör ki Hakk te'âlâ bir dem içre bu kadar eyyâm u şühûru tayy eylemeğe kaadirdir. Pes bizim dahi îtikaadımız oldur ki hazret-i Mevlânâ ol bir dem içre kuvvet-i velâyetle bu kadar kitâbı söylese ve ol demden sonra vefât eylese Hüsâmüddîn Çelebi dahi kuvvet-i velâyetle fi'l-hâl tahrîr eylese velî-i kâmilden bu kadar kerâmet ve hark-ı âdet hod çok da değildir. Bu dahi hazret-i Mevlânâ'nın envâ'-ı kerâmâtından bir kerâmet olsun" -intihâ.

Haydi biz de Ankaravî'nin bu hulyâsını sahîh farz edelim. Lâkin o son dem içinde Hazret-i Pîr yedinci cildi söylemeden altıncı cildde nâkıs kalan Üç Kardeş hikâyesini itmâm buyurmalı değil miydi. Hüsâmüddîn Çelebi zabt edememiştir, denilebilir mi. Bir dem içinde koca cild-i sâbi'i zabt u tahrîr eden zât bir hikâyenin bakıyyesini zabt edememiş gaflet etmiş desek nasıl olur. Hulyâyı da yolunda kurmalıdır. Yine Ankaravî der ki: "Eğer denirse ki چون شتر] زین بس بخفت] کفتکو آخر رسید ve کفت نطقم deyu buyrulmuş. Pes tekrâr yine nutka gelse ve güft ü gûya şürû' kılsalar tenâkuz vâki' olur ve bir sözü söyledikten sonra andan rücû' eylemek lâzım gelir. Velî-i Hudâ'nın şânına lâyık olmaz. Biz deriz ki asla beis yoktur. Bu keyfiyet kelâm-ı ilâhîde hem vâki' olmuştur. Nitekim bir kelâmı söyledikten sonra ana mütenâkız bir kelâm söylemek ve bir hükmü bildirdikten sonra ona münâfî bir hüküm eylemek şân-i ilâhîde zuhûra gelmiştir ki kelâm-ı ilâhîde nâsih ve mensûh vâki' olmuştur" -intihâ.

Ankaravî'nin evhâm u hayâlâtı cevâbdan müstagnî ise de buradaki habt u hatâsını beyân etmeğe mecbûrum. İlm-i usûl-i fıkhda beyân olunduğu üzere nesh ancak ahkâm-ı şer'iyye-i fer'iyyede câri olur. Ammâ akaa'ide müte'allik olan usûlde ve umûr-ı mâziye yâ hâliyye yâhud istikbâliyyeden ihbârda câri olmaz; ve illâ şân-ı Bârî'de cehil lâzim gelir.

سبحانه تعالی عن وصمة الجهل و النسیان . Bu sûretle Ankaravî'nin neshe kıyâsen hazret-i Mevlânâ hakkında tenâkuzu tecvîz etmesi esâs ü misâsı olmayan bir kıyâs-ı fâside mebnî olmağla fâsiddir. Bendenize kalırsa cild-i sâbi'in rekîk ve düşük ibâreleri anın nutk-ı mevlevî olmadığına delîl-i kâfîdir. Başka vechile isbâta hâcet yoktur. Lede'l - mutâlâ'a anlaşılır ki müellifinin farsîsi ham ve arabcası nâkıs imiş. İbtidâ dîbâcesine bak. Tetâbü'-i izâfât ve tumturâk-ı elfâz u ibârât ile gürleyip gider. Lâkırdı çok ammâ enfâs-ı mevlevî kokusu yok. Sonra kelâm-ı mensûr arasında şu beyti yazar :

Beyit

من ز آدم نیستم کان دم که آدم خود نبود
من بدم آن آدم آندم کز ولادم میزدم

Bu beytin tenâfür-i kelimâtı Mevlâna sözü olmadığına delîl-i kâfîdir. Esrâr - keşlerin bu misillü çok sözleri vardır. Hele Bîdil'in bu türlü tuhaf beyitleri olup ez-cümle birisi budur :

Bîdil

شعله بودم من ومیسوخت نفس شمع مسیح
من قدح میزدم و مست طلب بود کلیم

İşte Bîdil'in bu beyti bizim Mesnevî mukallidimizin o beytinden daha hoştur hem de selîsdir. Lâkin hiç birinde râyiha-i enfâs-ı mevlevî yoktur. Ol beyitten sonra bu Mesnevî mukallidi insânı yedi kısma taksîm ile der ki :

طائفهٔ را سعادت و طائفهٔ را شقاوت مادر زادست وکروهی باکتساب حاصل کرده اند و قوی موروثیست و چوق برقرار سابق و قس علی هذا.

Bu fıkranın ma'nasından sarf-ı nazarla cihet-i lâfziyyesine bakalım. Bundaki چوق ne demektir deyu fârsî - hânlar arasında vaktiyle çok söz oldu. Kütüb-i lûgaata bakıldı. Ne olduğu bilinemedi. Meğer چوق (çok) Türkçe ve yâ edât-ı vahdet olarak (çoğu) demek imiş. Ankaravî böyle ma'nâ veriyor. Binâen-aleyh mukaddemâ cild-i sâbi'a acem düzmesi derler iken özbek işi imiş dediler. Ba'dehû mukallid-i merkuum bir kabaca masal düzüp der ki :

فصل تموز در تف و تاب آفتاب در بریهٔ ذات العرق اعرابی' در الاجق دلق خویشتن را تغسیل میدهد ...ilh

(الاجق) eski Türkçede çerge demek imiş Ankaravî böyle diyor. Lâkin gusül ya iğtisâl yerinde tağsîl demesi arabcasının noksânından nâşî

olduğu hâlde Ankaravî buna ilişmiyor. Biz de artık anın nesrinden geçip de nazmına gelelim. Mesnevîsinin evvelki beyti budur :

ای ضیاء الحق حسام‌الدین سعید　　دولتت پاینده فقرت برمزید

Görüyorsunuz ki bunda Mesnevî çeşnisi yok. Gelelim sebk ü rabtına. Sa'îd (سعید) lâfzı Hüsâmüddîn'e (حسام‌الدین) sıfat olmağla nûnun meksûr okunması lâzım gelir. Bu sûrette ise vezin bozulur. Devlet lâfzı buraya yakışmıyor. Haydi yakışıksız olsun da ma'nâ tamâm olsun diyelim. Hâlbuki du'â makaamında (یادا) mı demek ister yoksa (مبادا) mı Ankaravî bunun tercümesinde olsun ilâve ediyor ve (یادا) mahzûftur demek istiyor. Lâkin hazf yeri değildir. Aşağısı gittikçe kabalaşıyor ve fenâlaşıyor. Mutâlâ'aya lüzûm yoktur. Fakat Şeyh-i Ekber hazretlerinin ta'n u zemmi hakkında olan beyitlerinden bir kaçını der - miyân edelim. Bak ne diyor :

Mesnevî

روح فرعون آنکه طاهرگفته است　　شمع پیش باد اوخوش خفته است
حکم اغلب را پس کون می نهد　　سربه برف وکون بیرون می نهد
موسی و فرعون را هر دو یکی　　می شمارد اوفتاد او درشکی
انکه ختم الاولیا خواند ورا　　کو جحیم است و مقر مأوی ترا
این تصوف نیست هم توحید نیز　　این تصرف عین کفرست ای عزیز

Bu mukallidin کون ve پس *gibi hâric ez - edeb sözler söylediğine nazaran Mesnevî-i şerîf'e tezyîf yollu bir nazîre yapmış olması hâtıra gelir ise de Şeyh-i Ekber'i lisân-ı mevlevîden ta'n u tekfîr için ba'z-ı ashâb-ı ta'assub tarafından Hüsâmüddîn nâmında bir kallâşa yaptırılmış deyu tarîkat-i mevleviyye ricâli beyninde deverân eden rivâyet akla daha mülâyimdir. Her hâlde mevzû'-i bahs olan cild-i sâbi'in enfâs-ı mevlevîden olmadığı cây-ı bahs ü iştibâh değildir.*

Biz de Mesnevî'ye cild-i sâmin olmak üzere bir manzûme yapsak bundan daha kaba ve daha aşağı düşmez. Lâkin bunun gibi o da Mesnevî'ye benzemez. Zîrâ Mesnevî sehl-i mümteni' bir kitâb-ı celîlü'l - menâfi' ve cezîlü'l - bedâyi'dir.

Mesnevî li - muharririhi

مثنوی چون شش جهت شش دفترست　　لفظ مولانا نظیر دیگرست
نیست سابع مرورا فی ریب و شك　　ذوق می داند شکر را از نمك
قابل تنظیر نبود مثنوی　　مغز قرآنست و سر معنوی

İşte efendim eser-i âlîlerini mutâlâ'a ederken böyle derin bahislere daldım ve bir zât-i âlî - kadrde Ankaravî'nin cild-i sâbi' şerhini buldum okudum. Cild-i sâbi' hakkında olan eski îtikaadıma sâbit kaldım. Bâkî emr u fermân.

Âbidin Paşa'nın cevâbı

Şimdicik Dersaâdet postası geldi. Mufassal emir - nâme-i hidîv-i a'zamîlerini alıp mutâlâ'a eyledim. Bağdad postası dahi Samsun'a müteveccihen müteheyyi'-i azîmet olduğundan arz-ı teşekkürât-ı kemterânem için bir hafta olsun sabr etmeğe kendimde iktidâr göremedim. Binâen - aleyh acelen bu arîze-i kemterânemi yazmağa cesâret eyledim.

Te'lîfât-ı kesîre-i celîle-i dâver-i a'zamîlerini okudukça hayrette kaldığım misillû Mesnevî-i şerîf'in yedinci cildi deyu mevcûd olan cild hakkındaki beyânât ve mutâlâ'ât-ı hikem - gaayât-ı veliyyü'n - ni'amîleri hakîkaten bâ'is-i şân u iftihârdır. İnsânlar içinde pek az insân bulunur ki her bir bahisde mâhir her mes'elenin hallîne muktedir bulunsun. Zât-ı hidîv-i a'zamîlerinin vücûdiyle her kim ki iftihâr etmez ise (نیست باد) *ibâresine lâyık olur. Hulâsa kemâlât-ı hidîvâneleri gibi azîm nâ - kaabil-i iş'âr bir şey var ise o da emir - nâme-i hidîvânelerinden hâsıl olan meserret-i kemterânemdir.*

Mesnevî-i şerîf'e gelince sekiz seneden beri her sabah Kur'an-ı azîmü'ş - şân'dan sonra okumağı âdet edindim. Zîrâ Celâlüddîn Rûmî hazretlerinin rûhâniyyetinden başka ma'kulâtta dahi misline ne eski Yunan ve ne Roma ve ne de Avrupa'lılardan hiç bir hakîm hiç bir müellife tesâdüf etmedim. Mesnevî-i şerîfi sırasiyle okudukça zevk u lezzet ve hayrete müstağrak olur idim. Bu zevk u hayret dahi Mesnevî-i şerîf'in altıncı cildini ikmâl edinceye kadar imtidâd eyledi. Yedinciye gelince her şey yedidir deyu ma'lûm-ı hidîvâneleri olan nice nice mübâlegaatı görünce ve ale'l-husûs Mesnevenî-i şerîf'deki azamet ü hikmet ve belâgat ü şi'r ü letâfeti külliyyen gayb edince yedinci cild Celâlüddîn Rûmî قدس سره‌السامی *hazretlerinin eseri olmadığına kalben hükm ettim. Lâkin tahkîkaat-ı vâkı'ada görülen ba'z-ı ezdâd hasebiyle şerh-i âcizânemde bu hissiyyât-ı çâkerânemin îlânını münâsib add eylemedim. Hattâ Paris'de tab' olunan ve kırk altı cildden ibâret bulunan Biographie Didot nâm kitâbda bu yedinci cild hakkında bir çok tafsîlât mevcûd olup netîcesinde Avrupa'da bile yedinci cild hazret-i Celâlüddîn Rûmî'nin eseri olmadığına hükm ettiler. Ammâ bir çok defâlar basılmış ve Mesnevî nâm-ı celîlini hâiz bulunduğundan o mebhasda sükûtu daha münâsib add eyledim. Şu kadar ki zât-ı hidîvânelerinin emir - nâmesinde yazılan*

Sultan Veled hazretlerinin buna dâir olan ebyât-ı celîlesini aynen tercüme edip şerh-i âcizânemin yirminci sahîfesinde derc eyledim ki bu ebyât ile ma'lûm-ı hidîv-i a'zamîleri olduğu üzere Mesnevî-i şerîf'in altı cildden ibâret olduğu gün gibi âşikâr olur ve şerh-ı âcizânemin kezâlik ondokuzuncu sahîfesinde Mesnevî-i şerîf'in altı cildden ibâret olup altıncı cildin nısf-ı sânîsiyle yedi olur deyu yazmaklığım Ankaravî'nin şerhinin altıncı cildinin nısfından sonra (tekmile-i cild-i sâdis) deyu olan ibâresi ve basılan cildlerde cild-i sâdisin ikincisi deyu yazıldığından ve ba'zı bu tekmile yedinci ta'bîr olunduğundan ana istinâden ve yedinci cildi kabûl edenlerin ta'rîzâtını tecdîd etmemek üzere o ciheti mestûr geçivermek istedim. Eğer doğrudan doğru Mesnevî-i şerîf'in yedinci denilen cildi Mesnevî-i şerîf'den olduğunu kabûl etmiş olaydım mezkûr on dokuzuncu sahîfede : "Mesnevî-i şerîf altı cilddir ve ale'l - husûs altıncı cildin nısfiyle yedi cild olur" demez ve tasrîh etmez idim. Altıncı cildin nısfiyle yedi cild olur demekliğimden Mesnevî-i şerîf'in altı cildden ibâret olduğu beyân edilmiş gibidir. Yoksa altı lâfzını kaale almıyarak "Mesnevî-i şerîf yedi cildden ibârettir" deyu doğrudan doğru der idim ve yedinci cildi küllîyyen çürüten Sultan Veled hazretlerinin ebyât-ı şerîfesini tercüme etmezdim. Bu arîze-i rikkıyyet - farîze-i müsta'cele-i kemterânemi ikmâlden evvel tekrâr arz-ı şükrân ve ubûdiyyete müsâra'at ve hakk-ı çâkeranemde teveccühât-ı cihân - derecât-ı veliyyü'n - ni'amîlerinin bakaasını istirhâm eylerim[1].

Âbidîn

Ahmed Midhat Efendi'nin tezkiresi

Devletlû efendim hazretleri

Târih, müverrih denildiği anda "usûl-i fenn-i târihde yol açtı kendi kendiye" kelâm-ı hakîkat - beyânının mazhar-ı tâmmı olan efendimizin hâtırlara vürûd etmemesi kaabil olamaz. Fenn-i târihin bizce hemen hemen "esâtîr" denilebilecek bir hâlden "târih" nâm-ı celîline isbât-ı istihkaakı sâye-i devletlerinde vuku'a gelmiş bir ni'met olduğunu îtirâf etmez ise târih dahi küfrân-ı ni'met etmiş bulunur. İntikadlı muhâkemeli târih yazmak yolunda efendimize pey - rev oldum. Bu yolda efendimizi geçmeğe çalışır isem güstahlık mı etmiş olurum, hâşâ. Kılıcının

[1] Ondokuzuncu defter burada sona ermektedir.

ucuyla meydân-ı zaferi irâe eyleyen serdârın şüc'ân-ı efrâdı o şân-ı muzafferiyyeti hemen kapmak için gösterdikleri mütehâlikâne isti'câle kıyâsen sinân-ı şüc'ânın uçları seyf-i serdârı geride bırakırlar. Yalnız târih fenninde değil ale'l-itlaak te'lîf âleminde efendimiz dahi müteceddidîn-i osmâniyânın ulüvv-i şânına şâyân olacak meydânı kılıcı ucuyla irâe buyurdukta bizim gibi efrâdın o meydâna can atmalarından tahassul eyleyecek şân dahi haktkatte kumandana âid olacağını düşündükçe târih - nuvîslikte efendimize şeref-i pey - revîyi kazanmak için daha ileriye geçmeği bile güstahlık add edemiyeceğim. "Mufassal" ser - levhasiyle yazmağa başladığım târih-i umûmîden mukaddemâtı havî çend formayı huzûr-ı üstâdîlerine takdîm eyledim. Maksadım taraf-ı devletlerinden bir takrîze nâiliyyet değildir. İtikaadımca müdâhene küçükler tarafından büyüklerin celb-i teveccühât-ı sathiyyesi için açıktan açığa iltizâm edilir bir ta'zîm-i kâzibâne olduğu gibi tekaarîz dahi kezâlik sûret-i müşevvikaanede olmak üzere büyükler tarafından küçüklere edilir bir tabasbus-ı âciz - firîbânedir ki anlardan ne mukarriz ne mukarrizün - leh hiç bir istifâde edemiyeceği misillû okuyanlar da dahi hiç bir menfa'at husûle gelemez. Efendimiz gibi bir üstâd-ı kâmilden kendim için istediğim şey nasîhat ve halk için istediğim şey dahi halkın fenn-ı târih hakkında irşâdıdır. Bir takrîz velev ki "eser-i hâme-i Ahmed Cevdet" olsun andan hiç bir fâide-i ciddiyye husûle gelemiyeceğine mukaabil istediğim nasîhat ve irşâddan kulunuzca da halkca da fâide-i uzmâ muhakkaktır. Kulunuzca istifâde muhakkaktır zîrâ Evliyâ Çelebi ve emsâlinin yeniden yeniye tab' olunarak "fenn-i târih budur" diye kendilerine arz edilmekte bulunması bu asr-ı terakkînin ve bu mu'âsırînin şânlarına şâyeste olamıyacağı hakîkat-ı bâhiresinde bile halkca büyük bir gaflet görüyorum. Efendimizden mâadâ mürâca'atım ubbehetlû devletlû Vefik Paşa hazretleri, sa'âdetlû Said Beyefendi ve Mekteb-i mülkiyye müdîri sa'âdetlû Abdurrahman Efendi hazarâtına münhasır olduğu beyâniyle dest-i üstâdânelerini kemâl-i ta'zîm ile öperek arîzeme hitâm veriyorum.

Ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân.

Cevâb no. 1

İlm-i târihden ismi müsemmâsına mutâbık olmak üzere te'lîf ü temsîline mübâşeret buyurmuş oldukları Mufassal'ın mukaddemâtı hâvî olan 288 sahîfesi lûtfen irsâl buyrulmuş. Bir kıt'a iltifât-nâme-i

kerîmâneleriyle berâber geldi. Pîş-tahte-i ihtirâm üstüne kondu; okundu, nazar-ı tedkîka alındı.

İltifât - nâmelerinin mukaddimesi bendelerini taltîfden ibâret olup ancak vâdî-i sitâyişde ziyâde mübâlaga buyrulmuş, âcizleri evc-i a'lâya çıkarılmış. Meydân-ı te'lîfâtın bir sipeh - sâlârı gibi tahayyül edilmiş. Nihâyetü'l - emr takrîze bedel nasîhat istenilmiş. Kemterleri ise ancak çarhacılık ile erbâb-ı fazl u edebi kızıştırmak ve bu meydâna at süren ashâb-ı kemâli alkışlamak hizmetlerinde bulunarak anların fütûhât ve muvaffakiyyetlerinden hisse-dâr-ı fahr ü mesâr olmaktayım. Edeceğim ihtârât ancak keşşâf neferâtının verebilecekleri sathî ve kabaca ma'lûmât kabîlinden olup kendimde zât-i hakaayık - âşinây-i âlîleri gibi târih ü edeb meydânında taş dikenlere nasîhat vermek istihkaakını göremem.

Âcizleri Devlet-i aliyye târihinin bir küçük kısmını tahrîr ile vâdî-i târîhde açmış olduğum bir küçük çığırın ileride reh-revân-ı fazl u kemâlin himmetleriyle bir işlek yol olması emel ü ümmîdinde bulunduğum hâlde bu ârzûnun tâmâmî-i husûlü vakte muhtâc olduğuna mebnî مدقی بایست تاخون شیرشد *meâli bendelerinin hasb-i hâli idi; ve eğerçi ilm-i târihden ara - sıra âsâr-ı cedîde münteşir oldukça müteşekkir ve müftehir olmakta idim. Lâkin böyle bir mufassal târih çıkıp da o çığırın şâh-râh olduğunu görmeğe ömrümün müsâ'ade edeceğini ummazdım. Elhamdü-l'illâh ömür müsâ'id ve baht yâver oldu,* هذا من فضل ربی.

Eğer kabûl-i takrîze tenezzülen rağbet buyrulsaydı "kalem-i utârid - rakam-ı hakîmânelerinden sâdır u münteşir olan âsâr-ı lâ - tuhsâ içinden bu te'lîf-i hikmet - elîf-i âlîleri kitâbe-i eyvân-ı keyvân ve ser-nâme-i kitâb-ı imkân denilmeğe şâyândır. Câmi'ü'l - bedâyi' celîlü'l - menâfi'dir. Tarz-ı inşâsı da sehl-i mümteni'dır" demek gibi çok fıkralar yazacak ve haylı ıstılâh paralıyacak idim. Lâkin zât-ı âlîleri takrîz istemeyip nasîhat istiyor. Âcizleri de kendimde o liyâkat ve iktidârı görmüyorum. Ma'a - mâ - fîh bâdî-i emrde hâtıra geleni söylemeğe de bir mâni' olmadığından ba'z-ı havâtır-ı kaasıra arzına cesâret ederim. Ol şartla ki hatâ çıkarsa النظرة الاولی حقاً *mazmûn-ı münîfiyle îtizâr etmek hakkı bâkî ola ve havâtır-ı ma'rûza ma'mûlün - bih olmak için arz olunmuş ma'nâsına haml buyrulmıya. Zîrâ bendeniz ba'zan cumhûra muhâlefet eylerim. Siz de bana uyup da cumhûra muhâlefet eyleyiniz deyu nasîhat eylemem. İşte bu şartlar ile ba'z-ı melhûzâtın arz u beyânına ibtidâr ediyorum.*

Sahîfe 3. - "Fakat biz bir çok fünûnda olduğu gibi târihde dahi en geride kalmış bir millet olduğumuzu... ilh."

Millet-i islâmiyye ulûm-ı sâirede olduğu gibi ilm-i târihde dahi bir derece-i âliyyeye vâsıl olmuş idi. Hattâ meşhûr İbn Haldûn vekaayi'-i târîhiyyeyi muhâkeme etmek yolunu açıp bir fenn-i müstakill olmak üzere meşhûr Mukaddime-i târîh'ini yazmış idi. O zamân Avrupa'da ulûm ü fünûn gereği gibi münteşir olmayıp henüz İbn Sînâ'nın ba'z-ı âsârı bi't-terceme tederrüs olunmakta idi. Millet-i islâmiyyede hemen bin târihine kadar terakkıyyât-ı ilmiyyenin hızı kesilmemiş idi. Edirne'de ve İstanbul'da mükemmel dârü'ş - şifâlar binâ olunurken Avrupa'da bir kimse tecennün etse içine şeytan girmiş deyu ateşe yakarlardı. Andan sonra biz geri geri gittikçe Avrupa'da ulûm u ma'ârif bir sûret-i fevka'l-âdede terakkî ede ede el - hâletü hâzihî akıllara hayret verecek dereceye gelmiştir. Elhâsıl evâil-i Devlet-i aliyye'de dahi terakkıyyât-ı ilmiyyenin hızı kesilmemiş ise de müellifîn beyninde lisân-ı arabî isti'mâl olunurdu. Hattâ Kâtib Çelebi en mühim âsârını lisân-ı arabî üzere yazmıştır. Müneccim-başı dahi Tarih'ını arabca yazıp sonra Nedim anı Türkçeye tercüme etmiştir. Nedim'in eş'ârı pek selîs ve fasîh iken bu tercüme eş'ârına nisbetle pek aşağı kalmış olduğuna bakılırsa lisân-ı osmânînin henüz ilm ü fen lisânı olmadığı ma'lûm olur. Lisânımız haylice mukaddem bir lisân-ı edeb olmuş ise de lisân-ı ilm ü fen olması yakın vakitlerdedir ve bir de millet-i islâmiyyede ulûm-ı sâire ile berâber terakkî eden kurûn-ı ûlâ ve mutavassıta târihleridir. Kurûn-ı müteahhire târihini ikmâl için Avrupa târihlerine murâca'at emr-i zarûrîdir.

Sahîfe 4. - "Asl-ı maksad kurûn-ı cedîdedir".

Kurûn-ı cedîdeye kasr-ı nazar kusûr-ı himmet değil mi. Târihin aksâm-ı selâsesini câmi' olmak üzere bir târîh-i umûmî te'lîfine himmet buyrulup da diğer bir mufassal ihtiyâcından nâs vâreste olsa îcâb-ı hâle daha muvâfık olmaz mıydı.

"Fakat kurûn-ı kadîme ve mutavassıta dahi meskûtün - anhâ geçilmiyecektir... ilh".

Evet, zîrdeki muhâkemât-ı mufassaladan anlaşılıyor ki kurûn-ı kadîme ve mutavassıta târihleri etrâflı mutâla'a olunarak uzun uzadıya muhâkemâtına girişilmiş ve bunların müstakil birer târih olarak vücûda gelmeleri için yazılıvermesi kalmış. Vâkı'â bu da hayli külfetli bir iş ise de yazı makinesi deyu beyne'l - üdebâ meşhûr olan bir zâte göre güç bir şey değildir. Tevârîh-i kadîme ve mutavassıtayı mutâlâ'a ve muhâkeme zahmetleri ihtiyâr buyrulduktan sonra bir zahmetcik dahi ihtiyâr ile yazılsaydı Mufassal o zaman mükemmel olurdu. Târîh-i Cevdet'e bidâyet-i Devlet-i aliyye'den başlanmadığı için bu suâl ana

dahi vârid olursa da anın müellifi kâtib mâ - yürâd idi. Ẓîrâ Encümen-i dâniş'in karârına tâbi' idi. Zât-i âlîniz ise kâtib mâ - yürîd olduğunuzdan ana kıyâs olunamazsınız. İster iseniz bu ta'rîzi istemediğiniz takrîze bedel ittihâz buyurabilirsiniz.

Sahîfe 5. Târihlerimize harîta ilâvesi bir eski emel ve ârzûdur. Buna muvaffakıyyet-i aliyyelerinden dolayı azîm teşekkür olunur. Harîtasız târih yazmak ve okumak karanlıkta nişan almak ve karaltıya kubur sıkmak meseline mümâsildir.

Fî şâban sene 1303

Diğer tezkire no. 2

"Bir zamân gelir ki Mîlâd ile Hicret arasında yılların adedince hiç fark kalmadıktan başka... ilh."

Evet, öyle bir zamân gelir ve şimdiden bi'l - hisâb sene ve yevm ve saat ve dakîkasıyle ta'yîn olunabilir; ve yüz metro irtifâ'ında olan bir minârenin aleminden şerefesine kadar yirmi beş metro olsa o minârenin yerden şerefesine kadar yüz arşın ve alemine kadar yüz metro irtifâ'ı var denilmek gibi tevâfukaat-ı nâdireden olur ve bunda hiç bir karışıklık olmaz. Ẓîrâ kamerin on iki devrinden ibâret olan sene-i kameriyye bir sene-i hakîkıyye olup ay başları rüûs ber - vech-i muvâfık olan sene-i şemsiyye-i hakîkıyyeye nisbeti fennen ma'lûmdur. Yanlışlık ve karışıklık ancak aded-i eyyâm üzerine mebnî olan sinîn-i ıstılâhiyyede vâki' ola - gelmiştir ve bu yolda en ziyâde karışıklığa dûçâr olan târîh-i rûmîdir ki sene başı olan martın birinci günü birinci ekinoks (équinoxe) yevm-i i'tidâl-i rebî'î iken hisâbı pek yalnış bir sene-i şemsiyye-i ıstılâhiyye olup sene be - sene aded-i eyyâmca fark u tefâvüt ederek yevm-i i'tidâl-i rebî' martın yirmi üçüne ve sene başı kânûn-i sânî ibtidâsına gelmiş idi; ve eğerçi Caesar nâm meşhûr Roma imparatoru bu karışıklığın önünü almak üzere bir kaa'ide vaz' ettirmiş ise de rüesây-i rûhâniyyenin yanlış hisâblariyle filân ayın filân günü deyu yerleşmiş olan put - perest yortularını tebdîl edemediği cihetle işbu târîh-i rûmîyi fenn-i zîce muvâfık ve ay başları rüûs bir vech-i mutâbık olacak vechile islâh edemedi.

Roma'lılar dîn-i nasârâya dâhil olduktan sonra dahi bu karışık târih cârî ve mu'teber kaldı ve mîlâd-ı İsâ aleyhi's - selâmdan 325 sene sonra mün'akid olan İznik meclis-i rûhânîsinde mîlâd-ı İsâ bu târihe mebde' ittihâz olunmağla andan sonra târîh-i mîlâd deyu ma'rûf oldu ve İsâ aleyhi's - selâmın yevm-i vilâdeti kânûn-ı sânî ibtidâsına karîb olduğundan re's-i sene değiştirilmeyip nasârâ indinde dahi kânûn-ı sânî

ibtidâsı sene başı ittibâr olundu ve ona göre yortu ve paskalya günleri tertîb kılındı. Hâlbuki Caesar'in hisâbında bir küçük yanlışlık olduğundan her yüz otuz üç senede bir sene fark ederek mîlâd-ı İsâ'dan İznik meclisine kadar iki gün tefâvüt vuku' bulmuş ve yevm-i i'tidâl-i rebî'î martın yirmi birine gelmeğe başlamış idi; ve daha sonraları martın on birine gelmeğe başladı. Bu sûretle paskalya ve yortu günlerinin şaşmakta olduğu görülünce 1522 târîh-i mîlâdîsinde Garb kilisesince bir dereceye kadar tashîh olunduysa da bi'l - cümle nasârâ indinde müsellem ve mu'teber olan İznik meclisinde mukarrer paskalya ve yortu günleri tebdîl olunamadığından mîlâd-ı İsâ ile İznik meclisi arasındaki iki gün yanlışlık bâkî kaldı. Şark hıristiyanları ise bu ta'dîlâtı asla kabûl etmedi. Böyle türlü yanlışlığa ve karışıklığa dûçâr olan bir târih fennen ve hikmeten bir mıkyâs-ı sahîh ittibâr olunmağa şâyân değil ise de müverrihîn-i Avrupa'ca bunun mıkyâs ittihâzı umûr-ı zarûrîyyedendir. Çünki her şahıs tasavvurâtını kendi lisânı üzere kurup da sonra başka lisâna tercüme ettiği gibi her millet vekaayı'ı kendi târihi üzere tertîb edip tevârîh-i sâireyi ana kıyâs ile bulur ve aksi insâna ters gelir. Bu cihetle her millet kendi târihini muhâfazaya mecbûr olur. Baksan-a 468 sene-i hicriyyesinde vaz' olunan târîh-i celâlî tevârîh-i şemsiyyenin esahhı olmağla ehl-i zîc beyninde bir mıkyâs-ı sahîh olmak üzere mu'teber ve müsta'meldir. Lâkin mebde'i târîh vaz'î olmağla memâlik-i islâmiyyede te'ammüm edemedi. Eğer mebde'i hicretten mu'teber olsaydı hep memâlik-i islâmiyyede mu'teber olurdu zann ederim.

Mufassal'ın 11 inci sahîfesinde beyân olunduğu üzere Avrupa müverrihlerinin târîh-i mîlâdı mebde'-i ta'dâd ittihâz eylemeleri dahi bu dakîkaya mebnî olmak gerektir. Yoksa târihi üç kısma taksîm ettikten sonra kısm-ı mutavassıtın derece-i vuzûhca ortası bulunup da mebde'-i ta'dâd ittihâz olunması veyâhud kısm-ı sânînin târîh-i mîlâddan ittibâr kılınması lâzım gelirdi. Lâkin Avrupa'ca târîh-i mîlâd mu'teber ve cârî olduğu cihetle anı mebde'-i ta'dâd ittibâr eylemeğe mecbûr olmuşlardır. Şu hâle nazaran bizce dahi târîh-i hicret mebde'-i ta'dâd olmak emr-i tabî'îdir. Kaldı ki mîlâd-ı İsâ'dan dört - beş yüz sene mürûruna kadar olan zamânlar pek karanlık olduğu cihetle târîh-i mîlâd ezmine-i mutavassıtanın mebde'i ittibâr olunamamıştır. Şu hâle nazaran târîh-i mîlâdın mebde'-i ta'dâd ittibâr olunması ale'l - umûm Avrupa'da cârî ve mu'teber bir târih olmasından münbe'is olduğu müstebân olur.

Târihin üç kısma taksîmi bahsine gelince târihin evâili karanlık ve a'sâr-ı cedîde târihi aydınlık olmak hasebiyle ikiye münkasim olduğu

gibi arada bir de kısm-ı mutavassıt ıtibâr olunabilir ve bu kısmın müntehâsı ulûm ve sanâyi'in vâsıta-ı intişârı olan san'at-ı tab'u temsîlin ve daha bir çok vekaayi'-i mühimmenin zamân-ı zuhûru olmak emr-i tabî'î gibidir. Ammâ mebde'i cây-ı bahsdır. Zîrâ Devlet-i rûmiyye-i garbiyye'nin inkırâzı Avrupa'ya mahsûs bir inkılâbdır. Ale'l - umûm târîh-i âlem için bir mebde'-i tabî'i değildir. Dîn-i nasârânın gereği gibi şüyû' ve intişârı ve her tarafda zuhûr-ı te'sîrâtı mîlâdın altı yüz târihlerinde olmağla mi'e-i sâbi'a evâili ezmine-i mutavassıta târihine mebde' ıtibâr olunsa daha ziyâde muvâfık-ı hikmet olurdu diyebiliriz. Hele bizlere göre asr-ı Âdem'den asr-ı islâma kadar olan ezmine hep târîh-i atîk olup andan sonra asr-ı cedîd başlar. O zamâna kadar olan târihler bir kuru hikâyeden ibâret olup rivâyâtın sıhhat ve adem-i sıhhatini tahkîk ve isnâdın kuvvet ü za'fını teharrî dâ'iyelerine andan sonra başlanmıştır.

Mukaddemât-ı meşrûhaya nazaran târih bizce atîk ve cedîd deyu iki kısma münkasim olur. Fakat san'at-ı tab'ın zamân-ı zuhûrunu hadd-i fâsıl ıtibâr ederek târîh-i cedîdi dahi iki kısma taksîm edebiliriz ve hakîkat-i hâlde bu misillû taksîmler umûr-ı i'tibâriyyedendir.

لكل معتبر ان يعتبر و لكل قوم ان يصطلح .

Fî evâhir-i şa'bân sene 1303

No. 3

Hâşiye-i Mufassal, sahîfe 25. - "Kendileri düşünmek için fikirlerinin önünü eşeleyiverdik... ilh."

Eşmeğe eşelemeğe ne hâcet. Açıktan açığa beyân-ı mâ - fi'z - zamîr edebilirsiniz; ve müverrihînin beyânına göre devr-i Âdem'den bu deme dek nihâyet altı bin bu kadar sene geçmiş olmak lâzım geliyor. İnsanların geçirdiği etvâr-ı medeniyyet ise bu müddete sığmaz. Bir kaç kat ziyâde olmak lâzım gelir diyebilirsiniz ve bu müddeti edille-i târîhiyyeye göre tahmîn ettiğiniz kadar takdîr edebilirsiniz. Her ne kadar ziyâde tahmîn etseniz akaa'id-i islâmiyyeye mugaayir olmaz. Zîrâ ömr-i dünyânın mıkdârına dâir âyât-ı kur'âniyyede ve ehâdîs-i şerîfe-i sahîhede bir işâret ve sarâhat yoktur. Ammâ cumhûr-ı müverrihînin ifâdelerine mugaayir düşecek imiş ne be'is var. Müverrihler bulduklarını yazmışlar. Yazdıklarını isbât edecek edille-i kâfiye yoktur. Çünki müverrihînin bu bâbda sened u me'hazı ancak Tevrât-ı şerîf'dir ve Tevrât-ı şerîf'in meydanda olan üç nüshası yek-diğere mübâyin ve münâkızdır. Şöyleki hilkat-i Âdem aleyhi's - selâmdan tûfân-ı Nûh aleyhi's - selâma kadar geçen müddet

nüsha-i ibrâniyyeye göre 1656 ve nüsha-i yûnâniyyeye göre 2262 ve nüsha-i sâmeriyyeye göre 1307 senedir. Bu ise pek fâhiş bir ihtilâf olduğundan bu nüshaların yek diğere tevfîki mümkün değildir ve üç nüshaya göre de Nûh aleyhi's - selâm vakt-i tûfânda altı yüz yaşında olduğundan nüsha-i sâmeriyyeye göre Âdem aleyhi's - selâmın vefâtında Nûh aleyhi's - selâmın iki yüz yirmi üç yaşında olması lâzım gelir. Bu ise müverrihînin ittifâkıyle bâtıldır ve nüsha-i ibrâniyye ve yûnâniyye dahi anı tekzîb eder. Zîrâ hazret-i Nûh'un vilâdeti nüsha-i ibrâniyyeye göre vefât-i Âdem'den yüz yirmi altı sene ve nüsha-i yûnâniyyeye göre yedi yüz otuz iki sene sonradır; ve bir de tûfândan İbrâhim aleyhi's - selâmın vilâdetine kadar olan müddet nüsha-i ibrâniyyeye göre 292 ve nüsha-i yûnâniyyeye göre 1072 ve nüsha-i sâmeriyyeye göre 942 sene olup bu dahi ihtilâf-ı fâhiştir; ve ber - vech-i bâlâ nüsha-i ibrâniyyeye göre vilâdet-i İbrâhim aleyhi's - selâm tûfândan 292 sene sonra olup hâlbuki Nûh aleyhi's - selâmın tûfândan sonra üç yüz elli sene mu'ammer olduğu sifr-i Tekvîn'in bâb-ı tâsi'inin yirmi sekizinci âyetinde musarrahtır. Şu hâle göre hazret-i Nûh'un vefâtında hazret-i İbrâhim'in elli sekiz yaşında olması lâzım gelir. Bu ise ittifâk-ı müverrihîn ile bâtıldır ve nüsha-i yûnâniyye ve sâmeriyye dahi anı mükezzibdir. Zîrâ hazret-i İbrâhim'in vilâdeti evvelkiye göre hazret-i Nûh'un vefâtından yedi yüz yirmi iki ve ikinciye göre beş yüz doksan iki senedir.

Kelâm-ı ilâhî'de ise tenâkuz muhâl-i aklî olduğundan Tevrât-ı şerîf'in bu bahsine dâir olan âyetlerinin muharref olduğu müstebân olur. Müverrihîn-i nasârâdan ba'zıları yahudilerin Tevrât'ı tahrîf eylemiş olduklarını iddi'â ile nüsha-i ibrâniyyeyi cerh etmiştir. Hâlbuki üçünün dahi sıhhati müsellem değildir ve hiç birisi ihticâca sâlih sened olamaz.

Bir vakitten beri fenn-i tabakât-ı arz ile meşgul olanlar tahavvülât-ı arziyyeye ve buldukları âsâr-ı atîkaya nazaran âlemin ömrünü ber - vech-i bâlâ Tevrât'da münderic olan müddetlerden ziyâde takdîr ediyorlar. O nüshalardan birinin sıhhatini iddi'â ve i'tikaad edenler bunu kabûl edemezler. Anlar bu türlü müşkilâtın hâlli çâresini düşüne dursunlar bize göre düşünecek bir şey yoktur. Bizce âlemin ömrü muhât-ı ilm-i muhît-i ilâhî olan ahvâldendir.

Mukaddemâ Târîh-i âlem nâmiyle te'lîf olunan târîh-i umûmînin birinci cildi 1292 sene-i hicriyyesinde tab' olunup o esnâda Rumeli'ye azîmet-i âcizî vuku' bulmağla bir nüshası gönderilmiş idi. Esnây-i râhda mutâlâ'a ettim. Gördüm ki karîbü'l - ahdde bulunan [insan] kadîdinin lâ - akâll yirmi sekiz bin senelik olduğu beyân ve akaa'id-i

islâmiyyeye mugaayir zanniyle istişkâl olunarak ba'zı te'vîlâta mecbûriyyet görülmüş. Derhâl tashîh-i efkâr için müellifine bir mektûb yazdım. İzâh-ı mes'ele zımnında ol mektûbun bir sûretini piş - gâh-ı hakaayık - şinâsîlerine takdîm eyledim - intihâ. (*Sûret-i mektûb bâlâda muharrerdir*).

Fî evâil-i ramazan sene 1303

Server Paşa'nın vefâtiyle münhâll olan Adliye nezâreti fî 9 ramazan sene 1303 ve fî 31 mayıs sene 1302 târihinde uhdemize tevcîh olundu. Bu cihetle Midhat Efendi'ye ber - vech-i bâlâ yazılmakta olan tezkirelerin arkası kesilmek lâzım geldi. Bu me'mûriyette ahâsin-i enzâr-ı hazret-i pâdişâhîye mazhar olarak dâimâ havâss-ı vükelâdan mürekkeb encümenlerde bulunur olduk. Cem' ü te'lîf-i Kur'ân hakkında bu sene arabiyyü'l - ibâre olara kte'lîf eylediğim *Hulâsatü'l - beyân fî te'lîfi'l - Kur'an* nâm risâle dahi tab'u neşr olundu.

Sene 1304

Lisân-ı osmânî üzere yazmış olduğum *Hilye-i sa'âdet* bu sene hilâl-i ramazân-ı şerîfde tab' u neşr olundu ve kabûl-i âmmeye mazhar oldu.

Dâhiliye nâzırı Münir Paşa'nın riyâsetinde umûr-ı mâliyyenin müzâkeresi için bir komisyon olup Dâhiliye nâzırının odasında mün'akid olurdu. Mâliye nâzırı Zihni Paşa ve Nâfi'a nâzırı Zühdi Paşa ve Hazîne-i hâssa nâzırı Agop Paşa dahi bu komisyona me'mûr idiler. Muahharan Mâliye nezâreti Agop Paşa uhdesine tevcîh ve Hazîne-i hâssa nezâreti dahi uhdesinde ibkaa olunup Zihni Paşa Nâfi'a nâzırı ve Zühdi Paşa Bursa vâlisi oldu; ve Sadrâzam'ın riyâseti tahtında umûr-ı mâliyye için bir komisyon olup Dâhiliye nâzırı, bu abd-i âciz ile Agop Paşa ve Zihni Paşa dahi âzâlığına me'mûr olduk. Evvelki umûr-ı mâliyye komisyonu dahi ilgaa olundu. Ba'dehû Mısır ve Bulgaristan mes'eleleri ve sâir mesâil-i politikıyye için Sadrâzam'ın taht-ı riyâsetinde havâss-ı vükelâdan mürekkeb bir encümen-i mahsûs teşkîl buyruldu. Âzâsı Şûrây-i devlet reîsi Ârifî Paşa ve Hâriciye nâzırı Saîd Paşa ile abd-i fakîr'den ibârettir. Ba'dehû Ma'ârif nâzırı Münif Paşa dahi bu encümen âzâlığına ta'yîn buyrulmuştur. Muahharan Devlet-i aliyye'ce lâzım olan âsâr-ı nâfi'-

anın icrâsı için ba'z-ı mevâddın müzâkeresi dahi bu encümene havâle buyruldu ve buna mahsûs olan mesâilin müzâkeresi için Nâfi'a nâzırı Zihni Paşa dahi encümende bulunduruldu. *Hilye-i sa'âdet*'i tab' eden Miralay Ali Bey uhdesine mirlivâlık rütbesi ihsân buyruldu.

Sene 1305

Ali Paşa *Hilye-i sa'âdet*'i tekrâr daha küçük kıt'ada fevka'l - âde güzel sûrette tab' etti.

4 safer sene 1305 ve 9 teşrîn-i evvel sene 1303 yevm-i cum'a saltanat arabasiyle ve muhtasar alay ile Yıldız sarây-i hümâyûnu'na celb olunduk. Cum'a namâzından sonra Mâbeyn-i hümâyûn dâiresinde tertîb olunan Dîvân-ı âlî'de huzûr-ı hümâyûna dühûlümüzde Zât-ı şâhâne fakîre Nişân-ı İmtiyâz ihsân buyurdu. Şöyleki, kıyâm üzere bulundukları hâlde nişân-ı hümâyûnu yed-i müeyyedlerine alıp : "*Pederime ve ammime güzel hizmet ettin. Benim zamânımda da hüsn-i hizmetin görüldü. Umûr-ı adliyyece de çok âsârın var. Bunları takdîren bu nişânı kendi elimle sana ta'lîk ediyorum*" diyerek nişân-ı hümâyûnu bi'z - zât ta'lîk buyurdu. Fakir dahi cevâben dedim ki : "*Pederiniz cennet - mekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerine kemâl-i sıdk u ihlâs ile hizmet eyledim. Hüsn-i tevecchünü kazandım. Lâkin mükâfâtını efendimizden aldım. Amm-i ekreminiz zamânında pek mühim ve büyük işlerde bulundum. Anların mükâfâtını da efendimizden gördüm. Efendimize değerli bir hizmet edemedim. Hâlbuki mütevâliyen envâ'-ı avâtıf ve eltâf-ı hümâyûnunuza mazhar olup gidiyorum. Nişâne-i tevecchüh-i âlî olan bu nişân-ı hümâyûnun teşekkürü bâbında ise ne diyeceğimi bilemem. Lisânen olsun vazîfe-i teşekkürü îfâ edecek elfâz-ı teşekkür bulamam.*" - Nutk-ı hümâyûn : "*Estagfirullâh. Senin hizmetini takdîr ettiğim için bu nişânı ta'lîk ettim.*" —"*Efendimizden nâil olduğum eltâf u inâyâtın binde birinin şükrünü îfâya muktedir değilim. Fakat kişi acz u kusûrunu bilmek de bir nevi' şükr - güzârlıktır. Kullarının da sermâye-i teşekkürüm bundan ibârettir. Cenâb-ı Hakk'dan dilerim ki âhir-i vaktimde Velî - ni'met efendimize az çok hizmete bu kullarını muvaffak buyursun ve eğerçi lûtf u âtıfet-i hümâyûnunuza göre hizmet edemez isem de hiç olmaz ise Târih nazarında gereği gibi hizmet edemediyse de îfây-ı vazîfeye çalıştı çabaladı hizmet yolunda bulundu dedirsin. Hemen Cenâb-ı Hakk ömr ü*

şevket-i hümâyûnlarını rûz - efzûn ve bi'l - cümle düşmanlarını müdemmer u ser - nigûn buyursun âmîn." Ba'dehû yine saltanat arabasiyle ve alay ile Bebek'deki sâhil - hânemize getirildik. Bu esnâda Sadrâzam ile diğer ba'z-ı vükelâ aleyhimizde sa'y ediyorlardı. Anların sa'ylerine bu teşrîfât-ı seniyye cevâb-ı şâfî oldu.

Makaam-ı mu'allây-i Meşîhat - penâhî'ye Hanovre'de Baringirser sokağında üç numaralı hânede mukîm Schumann imzâsiyle irsâl olunan mektûbun tercümesidir :

Şark'da neşr-i envâr eyleyen neyyir-i islâmiyyetten uzak olarak bir zulmet-i kesîf içinde yaşadığım cihetle mes'ûl-i kemterânemin is'âf buyrulmasını recâ ederim. Dinsizler içinde kaldım. Her ne kadar bunlar ismen hıristiyan iseler de dinleri hakkında bir lâhza te'emmül ve mülâhaza edecek olsalar bunun butlânına kaani' olurlar. Luther'in islâhâtı gibi islâhât neye yarar. Âkır bir toprak üzeinde bir çürük tohum hiç bir şey hâsıl edemez. İşte bu sebebe mebnî bir çok mezhebler zuhûr etti. Yalnız dîn-i mübîn-i islâm muhâcemât-ı hâriciyyeden mütezelzil olmadı ve Cenâb-ı Hakk'ın vaz' eylediği işbu dîni hiç bir şey dûçâr-ı inhitât edememiştir. Mahz-ı hakîkat olan dîn-i mübîn-i islâma kabûlümle kelime-i şehâdeti zikr edebileceğimi kaviyyen ümîd eder ve ba'demâ küffâr arasında kalmamaklığım için şeref-i islâm ile müşerref olmak husûsundaki taleb-i âcizânemin hüsn-i telâkkî buyrulmasını istirhâm eylerim. Burada lisân-ı türkîyi tahsîlde müşkilât-ı azîmeye tesâdüf olunduğunu ma'a't - teessüf arz ile cevâb-ı âlî-i Meşîhat - penâhîlerine çâr - çeşm ile muntazırım.

Mezkûr mektûba cevâben taraf-ı Şeyhülislâmî'den tahrîr olunmak üzere kaleme alınan mektûb müsevvedesi :

Efendi

Dîn-i islâm ile müşerref olmak talebini hâvî gönderdiğiniz mektûb-ı muhibbâneniz dest-i ihlâsa vusûl buldu. Mûcib-i memnûniyyet oldu ve ol bâbdaki mutâlâ'âtınız hakîkaten takdîr ü istihsâna şâyân görüldü.

Şu kadar var ki sizin islâmınız bizim kabûlümüze mu'âllak değildir. Zîrâ dîn-i islâmca Allah ile kul arasında silsile-i rehbâniyyet gibi bir vâsıta yoktur. Bizim vazîfemiz ancak nâsa telkîn-i dîn etmek bilmediklerini öğretmektir. Binâen - alâ - zâlik müslüman olmak ve bir gûne rüsûm-ı dîniyye icrâsına yâhud kimesnenin kabûlüne mu'allak olmayıp mücerred îtikaad ve ikrâr ile hâsıl olur.

Şöyleki dîn-i islâmın esâsı Allahu te'âlâ hazretlerinin vahdâniyyetine ve anın en sevgili kulu olan Muhammed صلى الله عليه وسلم hazretlerinin nübüvvetine îmân etmektir. Ya'nî kalben tasdîk ve lisânen ikrâr eylemektir ki Arabca لااله الا الله محمد رسول الله ibâresiyle edâ olunur. Bu vechile îmân eden kim olursa olsun kimesnenin kabûlüne muhtâc olmaksızın silk-i islâma dâhil olur.

Siz de mektûbunuzda va'd eylediğiniz vechile böylece îmân ettiğiniz ya'nî اشهد ان لااله الاالله و اشهد ان محمد رسول الله dediğiniz hâlde bizim kabûlümüze muhtâc olmaksızın şeref-i islâm ile müşerref olmuş olursunuz. Biz de hidâyet-i rabbâniyyeye mazhar olduğunuzdan dolayı sizi lisân-ı fahr u mesâr ile tebrîk ü tehniyet eyleriz ve dünyâ vü âhırette dîn karındaşımız olduğunuza şehâdet eyleriz, "mü'minler hep karındaştır." İşte îmânın ta'rîf-i icmâlîsi bundan ibârettir. Anı ber - vech-i âtî bir mertebe tafsîl ü îzâh edelim :

İnsân-ki akl u fikr ile sâir hayvanlardan mümtâzdır - kendisini yoktan var eden Hâlik'ına ibâdet için yaratılmış bir mahlûktur. Bu ibâdet iki sözle hülâsa olunur ki Allah'ın emrine ta'zîm ve mahlûkaatına şafkattir. Bu iki nev'-i ibâdet her şerî'atte mevcûddur. İbâdetin suver-i icrâiyyesine gelince bu husûsda şerî'atler vaz' u hey'et ve kıllet ü kesret ve zaman u mekân ve şerâit ü erkân hasebiyle muhteliftir. Halbuki şân-ı ülûhiyyete şâyân olacak vechile nasıl ibâdet ü ta'zîm olunmak lâzım geleceği aklen bilinmez. Binâen - alâ - zâlik Cenâb-ı Hak'k'ın nev'-i beşerden ba'zılarına mansıb-ı nübüvvet verip ve anlara melek vâsıtasiyle vahy ve suhuf ü kütüb gönderip de ahkâm-ı şer'iyyeyi bildirmesi kulları hakkında pek büyük lûtf u ihsândır.

En sonra nâzil olan kitâbu'l-lah Kur'ân-ı kerîm'dir. Ahkâmı kıyâmete dek bâkîdir ve asr-ı evvelden beri suhuf-ı şerîfe ve mesâhif-i münîfede mastûr ve her asırda nice bin hâfızın zihinlerinde mahfûz u mazbût olarak tahrîf u tağyîrden masûndur. Enbiyânın evveli Âdem ve âhiri Muhammed aleyhimi's-selâm'dır. Aralarında pek çok peygamberler gelip geçmiştir. Sayısını ancak Allahu te'âlâ hazretleri bilir. Cümlesinin efdali Muhammed ve ba'dehû İsâ ve Musâ ve İbrâhim ve ba'dehû Nûh ve Âdem aleyhimi's-selâm'dır. Enbiyây-i izâm hazretleri ümmetlerini hep yevm-i kıyâmet ile inzâr buyurmuşlardır. Binâen - aleyh hep ölüler dirilip ve dîvân-ı mahşerde cem' olunacaklarına ve muhâsebeleri görülüp ehl-i cennetin cennete ve ehl-i cehennemin cehenneme gönderileceklerine îmân etmek lâzımdır. Herkes dünyâda ne işlemiş ise ol gün birer birer muhâsebesi görülecektir. Emr-i cihâd ile meşgul

olan askerin her hâl ü hareketleri hattâ uykuları bile ibâdet kabîlinden olduğu hâlde anlar dahi ol gün hisâb vermeğe mecbûrdur. Yalnız şehîdler bu muhâsebe kaydından âzâdedirler. Anlar bilâ - suâl ve cevâb dâhil-i cennet olurlar.

Kezâlik hayr ü şerr Allah'ın takdîriyle olduğuna inanmak ve hayrın hâliki Yezdân'dır ve şerrin hâliki Ehremen'dir demek gibi bâtıl ttikaadlardan sakınmak lâzımdır. Binâen - alâ - zâlik mü'min olan kimseye göre Allah'a ve meleklerine ve kitâblarına ve peygamberlerine ve kıyâmet gününe ve hayr u şer Allah'ın takdîr ü irâdesi ile olduğuna inandım demek lâzım gelir ve böyle diyen kimse hakkan mü'min olur. Fakat mü'min-i kâmil olmak için ferâizi edâ ile Cenâb-ı Hakk'a ibâdet ve katl-i nefs ve sirkat ve zinâ ve livâta gibi menâhîden ictinâb eylemek lâzım gelir.

Kelime-i şehâdetten sonra bir şebanrûzda beş vakit namaz kılmak ve sene başında bir kerre malının zekâtını ihrâc ile fukaraya vermek ve ramazan ayında oruc tutmak ve ömründe bir kerre hacc etmek farz-ı ayn olur.

Bir mü'min ber - vech-i bâlâ Allahu te'âlâ hazretlerinin emirlerine imtisâl ve nehy ettiği şeylerden ictinâb etmez ise dînden çıkmaz. Lâkin günâhkâr ya'nî mü'min-i fâsik ve âhirette muvakkaten azâba müstehak olur ve meşiyyetu'l-lahda kalır. Ya'nî Cenâb-ı Hakk dilerse anı afv eder ve dilerse anı günâhı kadar cehennemde tutar. İmân her günâhı mahv eder. Yeni müslüman olan kimse henüz anasından doğmuş gibi bî - günâh olur ve andan sonra işlediği günâhlardan mes'ûl olur.

Bir günâhkâr işlediğine nâdim olup da günâhlarından tevbe vü istiğfâr ve bi'z-zât Cenâb-ı Hakk'a niyâz eyler ise afv-i ilâhîye nâil olur ve günâhlarını afv ettirmek için bir reîs-i rûhânînin vesâtetine muhtâc olmaz. Fakat kul hakkı müstesnâdır. Zîrâ bir kul hakkını dünyâda alamaz ise rûz-ı kıyâmette ister. Cenâb-ı Hakk ise âdildir, mazlûmun hakkını zâlimden alıverir. Ber - vech-i bâlâ dîvân-ı mahşerde muhâsebe kaydından âzâde olan şehîdler bile kul hakkından mes'ûldür. Her hâlde hak sâhibiyle halâllaşmak lâzımdır. Başka çâresi yoktur.

Buraları rehbâniyyet usûlüne alışmış olan milletlere pek garîb görünür. Binâen - aleyh bu bâbda sana biraz ma'lûmât vereyim. Bir hıristiyan çocuğu dünyâya gelir. İnsân defterine geçmek için sıfat-ı resmiyye-i rûhâniyyeyi hâiz olan papasın ta'mîdine muhtâc olur. Büyüyüp teehhül edecek oldukta nikâhını kendisi akd edemeyip papasın akd eylemesine muhtâc olur. Allah'a ibâdet için kiliseye varıp da papası bulmağa

ve günâhlarını afv ettirmek için papasa söylemeğe muhtâcdır. Fevt olsa yere gömülmek için papas lâzım olur.

Dîn-i islâmda ise rehbâniyyet usûlü olmadığından o misillû tekellüfât-ı resmiyyeye dînce ihtiyâc yoktur. Çocuk müslüman olduğu hâlde doğar. Babası yâhud diğer velîsi adını kor. Teehhül edecek oldukta erkek ve karı kendileri yâhud vekilleri iki şâhid huzurunda akd-i nikâh ederler. Âkid ancak tarafeyndir. Başkası akde müdâhale ve müşâreket edemez. Bir müslüman dilediği yerde kendi kendiye ibâdet eyler. Günâhlarını afv ettirmek için bi'z-zât Allahu te'âla hazretlerine yalvarır. Başkasına keşf-i râz etmez ve etmemelidir. Fevt oldukta dahi mahallesi ve beldesi ahâlîsinden olan müslümanlar anı techîz ü defn etmeğe mecbûrdurlar ve her müslüman bu vazîfeyi îfâ edebilir. Bir reîs-i rûhânînin vücûdu lâzım gelmez. Elhâsıl bu misillû umûr-ı dîniyyede Allah ile kul arasında vâsıta yoktur. Hemen hazret-i Peygamber'in taraf-ı Bârî'den teblîğ buyurmuş olduğu ahkâm-ı şer'iyyeyi öğrenip de mûcibiyle amel etmek lâzım gelir. Fakat cumâ ve bayram namazlarını kılmak gibi ba'z-ı ahkâm-ı şer'iyyenin icrâsı halîfe-i Resûlullah olan sultânü'l - müslimînin iznine mevkufdur. Zîrâ şe'âir-i islâmiyyenin ikaamesi anın vazîfe-i mukaddesesidir ve anın emrine itâ'at eylemek en mühim bir vazîfe-i dîniyyedir. Vazîfe-i dâ'iyânem ise anın tarafından tevdî' olunan mesâlih-i dîniyyeyi bi'l - vekâle rü'yet eylemekten ibârettir.

Ehl-i islâma göre en ziyâde îtinâ edecek şeylerden biri de tehzîb-i ahlâkdır. Kibir ve hod - bînlik ve hod - pesendlik ve dil - şikenlik gibi ahlâk-ı zemîme ehl-i islâma kat'â yakışmaz. Büyüklere hürmet küçüklere şefekat şi'âr-ı islâmdır.

من الله التوفيق والسلام على من اتبع الهدى.

Bâlâda beyân olunduğu üzere nâil olduğum Nişân-ı İmtiyâz'ın tebrîkine dâir İran şehzâdegânından olan Şeyh Reîs tarafından vürûd eden tebrîk - nâmeye yazılmış olan cevâb - nâmedir (arz şeved):

علو التفات و سمو توجهات که از جناب مستطاب نواب مشاهده کرده‌ام دائما نصب العین اختصاص و بندگی و مطمح انظار یکانگی بوده و هست معلومست که بعد جسمانی مانع قرب روحانی نباشد پس پیوسته منتظر بودم بفرصتی که وظائف صدق و سداد را بحضور آن جناب معالی مآب عرض میکنم تا اینکه بر وفق (من القلب الی سبیل) براه و رسم مراسله مسابقت نموده بندهٔ مخلص را مورد التفات رقی و مظهر عنایت قلمی فرموده‌اند به بهانهٔ تبریك نشان امتیاز که مخلص خود را نه در خور و سزاوار آمد بلکه محض عنایت سنیهٔ حضرت ظل الله ادام الله ملکه و اید بالعدل

سلطنته میدانم که شامل حال چاکران و جان نثاران است زهی سعادت و فرصتی که حسن مصاحبت و موانست را از خاطر حقایق ذخائر فراموش نکرده و نام و یاد مخلصان بطاق نسیان ننهاده بوسیلهٔ تهنیت یاران یکدل ویکجهت را برخوردار وسرافراز فرموده‌اند و لذت شادی و مسرت مخلصان مضاعف ساخته امیدوارم که همیشه ازین قبیل مرحمت و مکرمتها دربارهٔ یکجهتان بجای آرند واز منسی شدگان نشمارند باقی ایام سعادت و اقبال بکام .

اواخر جمادی‌الاخره سنه ۱۳۰۵ جودت

Bu sene Mahkeme-i Temyîz'e İstid'â dâiresi nâmiyle bir üçüncü dâire ilâve edildi. Pek çok fâidesi görüldü ve Mahkeme-i temyîz şimdi tam Mahkeme-i temyîz oldu.

Muhtar Paşa'nın ilm-i hey'etten *Riyâzül' - Muhtâr* nâm kitâbına takrîz :

Nuhbe-i nevâdir-i âsâr ve hadîka-i bedâyi'ü'l - esmâr olan Riyâzu'l - Muhtâr'ın her bâbı bir derîçe-i hakaayık - nümâ ve her faslı bir tarh-ı dil - nişîn-i dekaayık - intimâ olduğundan meşâgil-i kesîre arasında ihtilâs olunan sâ'ât anın mutâlâ'asına hasr ile fevâid-i azîme iktitâf olundukça müellifinin nihâl-i hâme-i hakaayık - alâme-i düstûrîlerine lisân-ı teşekkür ve istihsân ile bârek - Allah denilmektedir.

Mesâil-i dakîka ve mebâhis-i amîkasının gavrine vâsıl olabilmek için zihn-i hâlî ve fikr-i âlî ister. Fakirde ikisi yok. Sathîce mutâlâ'a ile bahse karışmak ise abesdir. Fakat bu fende noksan-ı bidâ'am hasebiyle esnây-i mutâlâ'ada ukde-i hâtır olan ba'z-ı ebhâs-ı müşkilenin halli recâsiyle ber - vech-i âtî hallâl-i müşkilât olan müellifine mürâca'at olunur.

Kitâb-ı müstetâb-ı mezkûrun 139 ve 181. maddelerinde fecr ve şafak hakkında gerek müctehidînin re'yleri gerek ehl-i hey'etin kavilleri bertafsîl bast u beyân buyurlmuş. Tahkîkaat-ı aliyyelerine teşekkürden başka bir diyecek yok. Fakat bu bâbda öteden beri cây-i işkâl olan bir mes'elenin hâlline dâir Riyâz-ı Muhtâr'da bir bahs bulurum zann ederdim. Aradım bulamadım.

Şöyleki gurûb-ı şemsde akşam nâmazının ve şafakın gaybûbetinde yatsı namazının vakitleri duhûl eder. Şafak ise ba'z-ı eimme indinde gurûb-ı şemsden sonra ufk-ı garbîde zuhûr eden kızıllık ve İmâm-ı A'zam hazretlerinin indinde ol kızıllığı ta'kîb eden beyazlıktır. Sabahleyin bunun aksine olarak ufk-ı şarkîde ibtida sağ ve sola münteşir olan beyazlık ve ba'dehû kızıllık zuhûr eder. İşte ol beyazlık fecr-i sâdıktır ki anın tulû'unda bi'l - ittifaak sabâh ve sabâh namâzının

vakti duhûl eder ve sâim için vakt-i imsâk olur. Fakat müteahhirîn liecli'l - ihtiyât iki dereceden ziyâdece temkîn verip vakt-i imsâki fecr-i sâdıktan evvelce îtibâr etmişlerdir. Ammâ fecr-i sâdıktan evvelce ufk-ı şarkîde zuhûr eden mustatîl ve kurt kuyruğuna müşâbih beyazlık -ki ana fecr-i kâzib denilir - anın hükmü yoktur. İşte bu bahsin cihet-i şer'iyyesi budur. Gelelim cihet-i hikemiyyesine

Ma'lûm-a havâ her tarafda küre-i arzı muhît olan bir cism-i seyyâldir ki harâret ile mütehalhil ve burûdet ile mütekâsif olur ve yere temâs eden tabaka-i süflâsı ebhire ile muhtelit olduğundan kesîfdir ve yukarı çıktıkça bi't - tedrîc ebhireden kurtulur. Binâen - aleyh alt tarafına nisbetle üst tarafı lâtîfdir. Ziyâ ise humret ü sufret ve hudret ü zurkat gibi elvân-ı asliyyeden mürekkebdir ve şemsin ziyâsı havâda intişâr ile cevv-i nesîmde mün'atıf ve münkesir olarak bize vusûl bulur; ve kaa'ide-i mahrût-ı şu'â'înin hâvî olduğu kısm-ı havâ müstenîr ve yere mün'akis olur; ve mahrût-ı şu'â'î kaa'idesinin hâricinde kalan kısm-ı havâ muzlim kalır.

Binâen - alâ - zâlik şemsin gurûbunda eşi'-'ası yer yüzünden gaaib olur ise de havâda kalıp yere mün'akis olur ; ve şemsin ufk-ı garbîden inhitâtında mahrût-ı şu'â'î kaa'idesinden hâric kalan cânib-i meşrikı karanlık basar; ve ziyâ za'îflşemeğe başlayıp hâlbuki eşi'-'a-i in'ikâsiyyenin ihtilâfiyle elvân-ı şu'â'iyye muhtelif olduğundan cânib-i ufk-ı garbî kızarır. Ba'dehû sararır ve ba'dehû fecr-i sâdık gibi ağarıp şafak-i ebyaz denilir; ve şemsin ufk-ı garbîden on sekiz derece inhitâtında şafak-ı ebyaz gaaib olup ufk-ı garbîyi dahi karanlık basar. Nısf-ı leylden sonra şems irtifâ'a başlar ve ufk-ı şarkîye yirmi bir derece tekarrübünde ziyâsı ufk-ı şarkî üstündeki havây-i muzlimin bir cüz'üne vâsıl ve bi't - tedrîc müstenîr olarak bir şekl-i müselles gibi olur ki mahrûtun bir cüz'üdür. Fakat yalnız re'si havânın ebhireden hâlis olan tabaka-i ulyâsında bulunarak müstenîr olur. Ammâ alt tarafındaki ebhire-i kesîfe öyle za'îf ziyânın rü'yetine mâni' olarak burası kara bulut gibi görünür. İşte fecr-i kâzib budur ve ol karanlığa hatt-ı esved denir. Ba'dehû şemsin on sekiz derece ufk-ı şarkîye tekarrubunda şu'â'ı kuvvet bulur.' Ebhireye gaalib gelir ve ufk-ı şarkîde mustatîr ü münteşir olur. İşte hatt-ı ebyaz budur ki re's-i müselles cânibindeki ziyâ-i sâbıkı basdırır ve sanki ziyâ-i sâbık anın yanında muhtefî olur. Binâen - aleyh ziyâ-i sâbıka fecr-i kâzib denildiği gibi buna dahi fecr-i sâdık denir. Elhâsıl ba'de'l - gurûb zuhûr eden alâim-i semâviyye kable't - tulû' dahi zuhûr eder. Fakat ber - vech-i bâlâ havâ ve ziyâ hakkında serd olunan

mukaddemâtın netâyic-i tabi'iyyesinden olmak üzere şafakda ibtidâ kızıllık ve sonunda beyazlık görünüp fecirde ise bi'l-akis ibtidâ beyazlık ve sonunda kızıllık nümâyân olur.

İşte eslâf-ı hükemâdan bize vâsıl olan ma'lûmâtın fezlekesi budur. Lâkin fecr-i kâzib var da niçin anınla mütenâzır olmak üzere şafak-ı kâzib yok. Ya'nî şemsin ufk-ı şarkîye yirmi bir derece tekarrubunda ufk-ı şarkîde sanki bir kara bulut üzerinde re's-i müselles gibi bir aydınlık görünüp de niçin şemsin ufk-ı garbîden yirmi bir derece inhitâtında öyle bir aydınlık görünmüyor. Acebâ bu bâbda ber - vech-i bâlâ serd olunan edillede bir fesâd mı var. Yâhud kurs-ı şemsin ufk-ı garbîye nâzır olan tarafiyle ufk-ı şarkîye nâzır olan tarafı beyninde bir fark mı var. Yoksa gündüzün küre-i buhârın iktisâb-ı harâret-i duhâniyye etmesiyle taraf-ı şarkînin ebhireden hâlis ve sâfî olması ve gecenin burûdetinden rutûbet almasiyle taraf-ı garbînin bulanık ve karanlık kalması gibi ba'z-ı esbâb-ı tabi'iyyeden nâşî fecr-i sâdıkdan iki üç derece mukaddem ber - vech-i bâlâ bir aydınlık görünür olduğu hâlde şafak-ı ebyazdan iki üç derece sonra öyle bir aydınlık görünmüyor. Müellif-i zû - fünûnun bunca tahkîkaat-ı fâikalarına bir lâhika olmak üzere bu müşkilin halli müstercâdır.

Kitâb-ı mezkûrun 153. maddesinde hükemây-i islâmiyyenin ihtirâ'âtından olan rub'-ı müceyyeb her nevi' düstûrları hâll ü hisâba âlet olup elyevm müsta'mel olan logaritma cedvellerinin sonradan ana mu'âdil olarak bulunup anın makaamına kaaim olduğu ve fakat bu misillû ulûm u fünûnun ol vakit usûl-i tedrîs ü tederrüsü hendese-i resmiyye ve mu'âmelât-ı mu'âdelât gibi şimdiki vesâit-i burhâniyyenin iânesine tamâmiyle mazhar olamadığı o zamandan kalma kütüb ü resâilin şimdi mutâlâ'asiyle nümâyân olduğu ve rub'-ı müceyyebe dâir müellifin mutalâ'a - güzâr-ı sâmileri olan sekiz - on kıt'a kütüb ü resâilin hepsinde mesâilin cümlesi lâfzan hâll ü istihrâc edilmiş olduğundan mesâil-i mezkûrenin şimdiki hey'et ve müsellesât düstûrlarından birer düstûr olduğu yek nazarda te'akkul ve teferrüs olunamadığı ve ma'a - mâ - fîh Öklidis (Euklides)'in usûl-i hendesesinin delâletiyle ihtirâ' olunmuş bir âlet-i zî - kıymet olduğu beyân buyrulmuş.

Bu mukaddemâttan şu netîce çıkıyor ki anların hendese düstûrlarını bilmedikleri hâlde fıtrî olarak muntazam şekiller yaptıkları gibi hükemây-i islâmiyye dahi mu'âdele ve müsellesât düstûrlarını bilmedikleri hâlde mücerred usûl-i hendese delâletiyle rub'-ı müceyyebi tersîm edivermişler. Ammâ anın mu'âdele ve müsellesât düstûrlarını hâll ü hisâba âlet olduğuna vâkıf değiller imiş. Bu ise aklen pek müsteb'ad görünür.

Arablar ilm-i hisâbı ibtidâ Hind'den aldılar. Sonra lisân-ı yûnânîden bi'l - cümle ulûm-ı riyâziye kitâblarını lisân-ı arabîye tercüme ederek bu ilimlere daldılar ve ba'dehû ilm-i cebr u mukaabeleyi ihtirâ' ile hükemây-i yûnâniyyenin bilmediği düstûrları buldular ve ceyb ve tamâm-ı ceyb dakîkalarına intikaal ile evtâr yerinde cüyûbu isti'mâl eder oldular. İşte o zamân rub'-ı müceyyebi tcâd etmişlerdir. Eğer dekaayık-ı ilm-i menâzırı bilmeseler ve düstûrât-ı hey'et ve müsellesâta vâkıf olmasalar öyle zî - kıymet bir âlet câd edemezlerdi. Rub'-ı müceyyeb Hârizm'de tcâd olunduğu gibi ilm-i cebrde ibtidâ tahrîk-i hâme-i te'lîf eden Ebû Abdillâhi'l - Hârizmî'dir.

Hükemây-i islâmiyye ulûm-ı riyâziyyeye dâir nice âletler tcâd ve pek çok kitâblar te'lîf etmişlerdir. Lâkin çoğu bize vâsıl olmamıştır. Çünki bu misillû nâzik ve dakîk fenn ü san'atler medeniyetin derece-i kemâle erdiği zamân zuhûr eder ve medeniyyet zevâle yüz tuttuğu gibi anlar da mahv olup gider. Rub' tahtasının tersîmâtına dâir Fergaanî'nin kitâbı ehl-i fen beyninde meşhûr olduğu hâlde şimdi nüshaları nâyâbdır. Ammâ rub'-ı müceyyeb hakkında mutâlâ'a - güzâr-ı müellif olan sekiz on kıt'a kitâb ve risâle ancak evkaat-ı salâtı istihrâc için mücerred rub' tahtasının keyfiyyet-i isti'mâline dâir yapılmış muhtasarâttır ki onlara ebhâs-ı dakîka-i riyâziyye sığmaz ve anlarda bu türlü bahislerin mevcûd olmamasından mûcid ve muhteri'lerin dahi bu dekaayıkdan gaafil olmaları lâzım gelmez. Vâkı'â kudemânın o misillû dekaayıka dâir te'lîfleri bulunmamak garîb görünür. Lâkin târihde emsâli çoktur.

291 sene-i hicriyyesinde İbn Vahşiyye'nin kadîm süryânî lisânından lisân-ı arabîye tercüme etmiş olduğu Felâhat-ı nabatiyye mutâlâ'a olunur ise görülür ki o zaman Harrân'da kadîm süryânî lisânı üzere yazılmış kitâblar ile memlû eski zamândan kalma bir kütübhâne ve anları ta'lîm ü tedrîse muktedir bir de hâfız-ı kütüb var imiş. Kitâblar nerede şimdi kütübhânenin yeri belli değil ve ol kitâblardan biri ele geçse ne okuyan var ne anlayan; ve eslâfın en kadîm yâdigârı olan Felâhat-ı nabatiyye tercümesinin şimdi âlemde ancak bir kaç nüshası var. Bir müddet sonra anlar da mahv olup gidecek.

Âsâr-ı nabatiyye şöyle dursun feth-i islâmdan sonra Harrân'da te'sîs olunmuş olan âsâr-ı arabiyye dahi münderis olmuştur. Şöyleki arabların Harrân'da binâ etmiş oldukları Câmi'-i Firdevsiyye'nin kubbesi mevcûd ise de âşiyâne-i bûm u gurâb olmuştur. Nice müellifler yetiştirmiş olan medresesi ise bütün bütün harâb olmuştur; ve envâr-ı ulûm ü fünûnun Irak-ı

arab'dan Şark u Garb'a münteşir olduğu sırada ilm-i cebr ü mukaabele ihtirâ' olunmuş ve ibtidâ altı mes'eleye münhasır olmak üzere birinci ve ikinci derece mu'âdeleleri bulunmuş idi. İmâm Şerefüddîn Mes'ûdî üçüncü derece mu'âdelelerini istinbât ile mesâil-i cebriyyeyi yirmi beşe iblâğ etmiştir. Ba'dehû asrının feylesûf-ı a'zamı olan Cemşîd Gıyâsüddîn bu ilmin hurdelerini keşf ü istihrâc ile mesâil-i lâ - tuhsâyi hâvî düstûrlar buldu; ve bunların sehlü't - tefehhüm olanlarını Uluğ Bey nâmına te'lîf ü takdîm eylediği Miftâh nâm kitâbında zikr ile sa'bü't - tefehhüm olanlarını müstakil bir kitâbında zikr edeceğini beyân etmiş ise de ol kitâba dest-res olamadık. İbtidâ Bahriye mektebi'ne riyâziyyât hocası nasb olunan meşhûr Gelenbevî İsmail Efendi dahi bin iki yüz üç sene-i hicriyyesinde ilm-i hisâb ü cebrden lisân-ı türkî üzere te'lîf ettiği kitâbında Cemşîd'in ol kitâbına zafer - yâb olmadığını beyân etmiştir.

Garîbdir ki Gelenbevî'nin bu kitâbını yirmi bu kadar sene mukaddem bir zâtten isti'âre ile mutâlâ'a etmiş idim. Şimdi tekrâr mutâlâ'a etmek üzere aradım bulamadım. Eğer harîklerde telef olmamış ise İstanbul'un bir köşesinden çıkıp ele geçmesi me'mûldür. Gelenbevî'nin ilm-i mantık ve ilm-i kelâm ve tefsîre dâir pek çok te'lîfâtı beyne't - talebe mütedâvildir. Eğer talebe-i ulûma elzem olmasa anların üzerlerinde dahi örümcekler yuva yapardı. Ammâ ilm-i cebr ü hey'ete dâir olan te'lîfâtı aransa bulunamaz. Daha garîbini söyliyeyim, elbette müellif-i hakaayık - elîfin hâtır - nişân-ı düstürîleri olmak gerekdir ki Dersaâdet'de bulundukları zamân meşhûr hattât ve hezâr - fen Şeker - zâde'nin âsârından olan bir rub' tahtası ki bir ucu ezilmiş olduğu hâlde resîde-i dest-i mehâret - peyvest-i devletleri olmağla ezik mahâllinin ta'mîrini irâde buyurmuş olmalariyle bendelerine irâe olundukta rahne - dâr olan mahâllini yaptırmak ve üzerindeki yazılarını yazdırmak mümkin ise de üzerine sürülecek verniyi yapacak âdem bulunamadığından ol tahtayı hâli üzere kullanmak evlâ olduğunu bi'l - vâsıta ihtâr etmiş idim. Hâlbuki medreselerde irtifâ' tahtası yapıp yazılarını yazdıktan sonra üzerine Şeker - zâde gibi verni süren âdemlere yetiştim. Bu san'ati icrâ ettiklerini gördüm. Şimdi bu san'atin erbâbını bulamiyorum. Artık dekaayık-ı riyâziyyeye dâir olan âsâr-ı kadîmenin bulunamadığına hiç te'accüb olunmamalıdır.

Tafsîlât-ı sâbıkadan anlaşılır ki müteahhirîn meydân-ı cebr ü mukaabelede ileri bir adım atmışlar ise de nereye basdıkları ve ne kadar yol aldıkları gereği gibi ma'lûm olmamıştır. Fakat anların bıraktıkları yerden Avrupa riyâziyyûnu bed' ile bu ilmi hadd-i kemâle îsâl etmiş oldukları müsellemâttandır. Elhâsıl müteahhirîn ulûm-ı riyâziyyeyi hayli

ileriletmişler ise de eserleri henüz gereği gibi etrâfa münteşir olmadan Şark'ın envâ'-ı ihtilâlât ile herc ü merc olmasından nâşî ekseri mahv olup gitmiştir. İşte o sırada rub'-ı müceyyebe dâir olan bir çok âsâr dahi mahv olmuş olmak gerektir.

Cemşîd Gıyâsüddîn zîc-i ilhânî cedvellerini yeniden tanzîm ve müceddeden bir takım zîc cedvelleri vaz'etmiş ve eb'âd u ecrâm hakkında mütekaddimînin uğradığı müşkilâtı hâll için Süllem-i Semâ nâm risâleyi ve veter u ceybi ma'lûm olan kavsin sülüsünün veter ü ceybini istihrâc için Veter ü Ceyb risâlesini te'lîf ve kevâkibin tekaavîm ve urûz u eb'âdını istihrâc için tabaku'l - menâtık nâmında bir âlet îcâd eylemiştir; ve daha nice âsârı vardır. Lâkin çoğu bize vâsıl olmamıştır. Ma'a - mâ - fîh miftâhı elde olmağla lede'l - mutâlâ'a asrında riyâzıyyâtın ne mertebe terakkî eylemiş olduğu bir dereceye kadar ma'lûm olur. Âsyâ - yi vustâ'da ale'l - husûs Semerkand kütübhânesinde riyâziyyâta dâir haylice âsâr-ı kadîmenin mevcûd olduğu mervî ise de oraların ahvâline gereği gibi vukufumuz yoktur. Ammâ ümm-i dünyânın cüyûbu yoklansa ve köşe ve bucağı aransa ba'z-ı âsâr-ı kadîme bulunmak me'mûldür, ومن الله التوفيق.

192. maddede "Arabca yevm lâfzının medlûlü de nehâr ile bir leylden mürekkeb şemsin yirmi dört saatte icrâ eylediği bir devr-i tâmdan ibâret" deyu buyrulmuş. Hâlbuki Arabca yevmin mebdei fecr-i sâdıkın ve nehârın mebdei şemsin tulû'u olup ikisinin dahi müntehâsı ve leylin ibtidâsı gurûb-ı şemstir. Leyl ü nehârın mecmû'una ehl-i hey'et şebanrûz derler. Yevmin bu ma'nâda isti'mâline dâir kütüb-i arabiyyede bir rivâyet görmedim. Buna dâir bir nakl-i sahîh var ise iş'âr buyrulması müstercâdır.

193. maddenin tavzîh-ı mündericâtı için bir kaç söz ilâve edeceğim. Şöyleki, ez - kadîm arablar indinde mu'teber olan sene-i kameriyyenin on ikinci ayı zi'l-hicce olup gurre-i muharrem sene ibtidâsı ittibâr olunagelmiştir. Ömerü'l - Fârûk رضى الله عنه hazretlerinin zamân-ı hilâfetinde sene-i hicret mebde'-i târîh-i islâm ittihâz olunup sene başı dahi gurre-i muharrem ittibâr olundu. Çünki ehl-i islâmın Mekke'den Medîne'ye muhâceretleri muharremde başlamışi di ki ashâb-ı kirâm muharrem ve safer aylarında bölük bölük Mekke'den Medîne'ye muhâceret eylemişler idi. Saferin son günlerinde Resûl-i ekrem صلى الله عليه وسلم hazretleri dahi Ebu-Bekri's - Sıddîk رضى الله عنه ile birlikte Mekke-i Mükerreme'den çıkıp alt tarafında ve Cebel Sevr'de vâki' gaara vâsıl oldular ve üç gece orada kaldılar ve gurre-i rebî'ü'l-evvel olan perşembe gecesi gaardan çıkıp rebî'ü'l-evvelin on ikinci pazartesi günü Medîne'ye bir saat mesâfesi olan Kabâ

nâm karyeye vusûl buldular. Ba'dehû bir cumâ günü Kabâ'dan hareket ile nefs-i Medîne'yi teşrîf buyurdular. Medîne-i Münevvere'ye duhûlleri yevm-i i'tidâl-i harîfî olan Mîzan burcunun birinci derecesine tesâdüf etmiştir.

197. maddede sene-i mâliyyeye dâir serd olunan tafsîlâta ber - vech-i âtî ba'z-ı ma'lûmât-ı kaasıra ilâvesi münâsib görünmüştür.

Millet-i islâmiyyede mu'teber olan târîh-i hicretin sinîn ü şühûru kamerî olduğu hâlde hulefây-i abbâsiyyeden Tâyi'lillah zamânında îrâd u masrafın muvâzenesi için mevzû'-i bahs olan mezkûr sene-i mâliyye vaz' olunmuş ve her otuz sene-i kameriyye takrîben otuz sene-i şemsiyye îtibâr kılınmış idi.

Evâil-i Devlet-i aliyye'de tîmâr u ze'âmet ashâbı olan iyâlât asâkirinin ve vüzerâ ve mîrimîrân gibi mülkiye me'mûrlarının muhassesâtı mahâllerince idâre oluna - geldiği cihetle Hazîne-i mâliyye muvâzenesinden hâric tutulduğundan ve Dersaâdet'deki ocakların muhassesâtına karşılık ittihâz olunan vâridât dahi şuhûr-ı kameriyye îtibâriyle istîfâ olunduğundan öyle bir sene-i mâliyye ittihâzına eğerçi hâcet görülmezdi. Lâkin şuhûr-ı şemsiyye îtibâriyle istîfâ olunur ba'z-ı mukaata'ât olduğundan anların tevcîhâtı sene-i şemsiyye îtibâriyle yürütülür ve bedellerine tefâvüt-i hasene nâmiyle birer mıkdâr şey zamm edilir idi. İşte bu cihetle Devlet-i aliyye'de dahi sene-i şemsiyye-i i'tibârî câri olmuştur. Bu sene-i mâliyye ise bir emr-i i'tibarî olup zâbıtası medhal-i âzer kaa'idesidir ki şehr-i martı her hangi sene-i hicriyyede vâki' olursa ana nisbet olunur ve her otuz üç senede bir sene atlanarak tashîh kılınır idi. Ancak 1087 senesinin siviş senesi olduğundan gaflet olunarak atlanmayıp şuhûr-ı şemsiyye îtibâriyle der - uhde olunan mîrî hizmetleri seksen yedi senesine mahsûb olunmak üzere tevcîh olunmuş ve çend mâh sonra bunun yanlış olduğu anlaşılarak Bâbıâlî'den bi'l - istîzân tashîh kılınmış idüği Hazîne aklâmında mukayyeddir. Ba'dehû şuhûr-ı kameriyye ile şuhûr-ı şemsiyyenin yek - dîgere nisbetiyle bir takım küsûrâtın terâkümünden Hazîne'nin hasâr - dîde olduğuna kesb-i ittilâ' olunarak bu işe ehemmiyet verilir oldu. Hattâ 1205 sene-i hicriyyesinde eshâm-ı gümrük hakkında şuhûr-ı kameriyye şuhûr-ı şemsiyyeye tahvîl olundu ve ber - vech-i bâlâ ba'z-ı mukaata'âta zamm olunan tefâvüt-i hasene hisâbında Hazîne'nin hasâr - dîde olduğu görülmekle 1209 senesinde bu hatâ dahi tashîh kılındı.

Muahharan ze'âmet ve tîmâr usûlü ilgaa ile vâridât-ı öşriyye ve sâire doğrudan doğruya Hazîne-i celîle'den istîfâ edilir ve ma'âşât ve ta'-

yînât hep şuhûr-ı şemsiyye îtibâriyle verilir oldu. İşte bu sûretle mevzû'-ı bahs olan sene-i mâliyye tekarrür etmiş ve her otuz üç senede bir kerre tashîh edile - gelmiştir. Hattâ 1254 senesi dahi atlanmıştır. Ba'dehû Fuad Paşa zamânında konsolid senedât tab' u temsîl olundukta 1288 senesinin mefkud olacağı tahattur olunamadığından seksen yedi ve seksen sekiz ve seksen dokuz senesi deyu üç yüz bu kadar senesine değin yürütülmüş olduğuna sonradan kesb-i vukuf olundu ve bu yanlışlığın lüzûm-ı tashîhi Bâbıâlî'ye ihtâr kılındı ve bunu isbât için Takvîmü'l - edvâr nâm risâle kaleme alındı. Anın üzerine 1287 senesinde taht-ı riyâset-i âcizîde bir komisyon teşkîl olundu ki âzâsı o zamân müneccimbaşı bulunan merhûm Tâhir Efendi ve Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâsından müteveffâ Vartan Paşa ve asrımızın birinci riyâzîlerinden ve hâlâ ferîkan-ı kirâmdan olup o zamân Mekteb-i harbiyye-i şâhâne hocalarından bulunan Vidin'li Tevfik Paşa hazretleri ve rassâd Kumbari ve komisyonun mütercimi Şehbâz Efendi idi. Arîz u amîk müzâkerâttan sonra mebdei yine sene-i hicretten mu'teber olmak üzere bir sene-i şemsiyye vaz' olunmak üzere karâr verildi ve Müneccim - başı Tâhir Efendi yevm-i hicretten akdem hulûl etmiş olan şehr-i martın ibtidâsı ne gün imiş ve devr-i şems îtibâriyle kaç sene olmuş buralarını berâhîn-i adîde ile komisyonda isbât eyledikten başka sene-i hicretten 1319 senesine kadar her bir sene-i şemsiyyenin martı sene-i kameriyyenin kangı ayının kaçıncı gününde dâhil olduğunu mübeyyin tanzîm etmiş olduğu cedvel dahi komisyonca tasdîk olunmuş ve bu husûsa dâir tanzîm olunan mazbataya leffen evrâk-ı sâire ile berâber makaam-ı Sadâret'e bi't - takdîm tab' u neşri istîzân kılınmış idi. Çi fâide ki o zamân Bâbıâlî'nin ahvâl-i ma'lûmesi îcâbınca tavsiye olunan sene-i şemsiyye vaz'ına teşebbüs olunmak şöyle dursun 1255 tarihinde Hazîne'de kâtib bulunan ba'z-ı zevât dahi o zamân bir siviş senesi olduğunu hikâye ile bu kerre dahi 1287 senesi atlanıp da sene-i mâliyyenin tashîhini ihtâr ettiler ise de isgaa olunmadı ve sene-i mâliyyemizin zâbıtası olan medhâl-i âzer kaa'idesi terk olunmağla Devlet-i abbâsiyye zamânından beri her otuz üç senede bir kerre tashîh oluna - gelen sene-i mâliyye dahi mahv edilmiş oldu.

Sonra Meclis-i ma'ârif-i askerî sâlifü'z - zikr sene-i şemsiyyeyi hiç olmaz ise ilm-i târîh için isti'mâl etmeğe karâr verip mezkûr mazbata ile melfûfâtını istemişler. O zamân bendeniz Yanya vâlisi bulunduğumdan telgraf ile sorulmuş idi. Nerede olduğunu telgraf ile bildirdim. Aranmış bulunmuş ve meclis-i mezkûra îtâ kılınmış ise de oraca fi'len

bir şey yapılamayıp kalmıştır. Sûriye vâliliğinden avdetimde ol cedveli tab' ettirmek üzere arattım bulduramadım. Erkân-ı harbiyyeden bir zâtın yanında kalmış olduğunu işittim. Lâkin ele geçiremedim. Taht-ı riyâsetimde mün'akid komisyonca yapılmış cedveli bulamadığıma te'accüb olunmaz ise yüzlerce sene mukaddem te'lîf olunmuş kütüb ü resâilin bulunamadığına hiç te'accüb olunmamalıdır. San'at-i tab' u temsîl olmasa asrımızın ekser-i âsârı böyle mahv olup giderdi. سبحان محول الحول والاحوال و هو يفعل مايشاء و يختار.

Muhtar Paşa hazretleri tarafından cevâben vârid olan tahrîrât :

Riyâzu'l - Muhtâr nâm eser-i âcizânemin mutâlâ'a-i düstûr-ı ekremîleri şerefini ihrâz etmekte olduğu zîver-i dest-i tekrîm ü ibcâl olan iltifât - nâme-i âlî-i âsafâneleri melfûfundan istidlâl ü istibşâr olunarak cidden ve hakîkaten teşekkür eyledim. Çünki hasbe'z - zamân eser-i mezkûrun lihâze-i aliyye-i nezâret - penâhîlerine mazhariyyeti benim için âsâr-ı bahtiyârîdendir. Fakat bâb-ı sânînin tekmîl mebâhisi ve hiç olmaz ise kısm-ı sânînin fasl-ı râbi'i tamâm okunabilse idi eslâf hakkında cehil veyâ tesâdüfî bir şey bulmuşlar gibi bir söz isnâd edilmediği misillû sâdece eslâfımız şöyle âlim idi, böyle bilir idi, ammâ ne çâre ki kitâbları elimize geçmedi, sözüyle kalınmayıp bi'l-'akis o gaaib olan kitâbların ba'zı pek kıymet - dâr muhteviyâtı kendilerinin ba'zı eserlerinden bi'l - istidlâl müsbet olarak meydân-ı vuzûha konulduğu velhâsıl kudemânın derece-i ilminin iki kerre iki dört eder gibi isbâtcılığını iltizâm ederek bi'l - fi'l meddâhı olmuş olduğum anlaşılır idi. Her ne ise varaka-i melfûfe üzerine terettüb eden mutâlâ'a-i cevâbiyye-i âcizânem ramazan akliyle tasvîr olunur şeylerden olamayacağı cihetle in-şâ - Allah ba'de'l-îd anın dahi takdîmiyle hâiz dest-mâye-i ibtihâc olurum. Ol bâbda. *Gazî Ahmed Muhtâr*

Mühtedî Schumann'ın bâlâda mezkûr mektûbuna taraf-ı Meşîhat - penâhîden yazılmak üzere kaleme alınan mektûbun müsevvedesi :

9 şubat sene 88 târihiyle muverrahan عوزن *nâm şehirden gönderdiğiniz mektûb vusûl buldu. İslâm ile müşerref olduğunuz ma'lûm oldu.*

Böyle min - kıbeli'r - Rahman mazhar-ı hidâyet olduğunuzdan dolayı sizi tebrîk eylerim ve sizin gibi ashâb-ı ma'lûmâttan bir dîn karındaşı

kazanmış olduğumdan dolayı Cenâb-ı Hakk'a teşekkür ederim ve şimdi ba'z-ı husûsât-ı dîniyyenin ber-vech-i âtî muhtasaran beyân u ihtârını farîze-i zimmet bilirim.

Evvelki mektûbumda beyân ettiğim vechile müslüman olduğunuz gün geçmiş günâhlarınız mahv olmuş ve ol günden îtibâren sizin hasenât u seyyiâtınız için yeni defterler açılmıştır. Artık ferâiz u vâcibâtı edâ ve menhiyyât u münkerâttan ittikaa ve tehzîb-i ahlâka îtinâ etmeniz lâzım gelir.

İslâm bir amûd ile evtâd-ı erba'a üzerine mebnî çadıra benzer. Amûdu kelime-i şehâdet ve evtâd-ı erba'ası namâz ve zekât ve oruc ve hac'dır. Siz bu çadırın amûdunu ikaame etmiş olduğunuzdan tahtında ber - vech-i matlûb sâyelenmek üzere artık evtâd-ı erba'asını dahi ikaame etmelisiniz.

Ehl-i islâma göre her şeyden evvel tahâret ve nezâfet lâzımdır. Zîrâ namâza durabilmek için abdest almak ve cünüb ise gusl etmek ve bedeni ve elbisesi ve namâz mahâlli necâsetten tâhir olmak şarttır. Yirmi dört saatte beş vakit namâz kılmak farzdır. Bunların sünnetleri dahi vardır. Ziyâde sevâb için fazla namâz kılanlar dahi çoktur. Bu fazla namâzlara nevâfil denilir. Nasıl abdest almak nasıl namâz kılmak lâzım geleceği kütüb-i fıkhiyyede mufassalan mastûrdur. Fakat nerede bir müslüman bulursanız andan abdest ve namâzın usûlünü öğrenebilirsiniz.

Zekât - ki bir ibâdet-i mâliyyedir - ganî olan kimse mâlinin şer'an mu'ayyen olan mıkdârını hasbeten-l'illah müslim-i fakîre temlîk etmektir. Meselâ yanında yıllanmış iki yüz dirhem gümüş nakdi olan kimse sene âhirinde kırkta birini ya'nî beş dirhemini vermek farzdır. Fazla bir şey vermeğe mecbûr değildir. Ammâ kendiliğinden fazla olarak sadaka veren olursa ind'Allah me'cûr olur.

Oruç ramazan ayında her gün vakt-i fecirden gurûb-ı şemse dek nefsini me'kûlât u meşrûbâttan ve cimâ'dan men' ü imsâk etmektir. Nefs böyle müştehiyyâttan men' olundukça kırılır ve ser - keşlikten vaz geçip hakkı kabûle müste'id olur.

Hacc Mekke-i Mükerreme'ye gidip Ka'beyi ziyâret ve Arafât'da şe'âir-i lâzimeyi îfâ etmektir. İstitâ'ât-ı seferiyyesi olan kimseye ömründe bir kerre edâsı farzdır. Arafât'da her sene yüz binden ziyâde hüccâc müctemi' olup hep birlikte olarak ol şe'âir-i islâmiyyi icrâ ve bir hatîbin hutbesini istimâ' ederler. Orada hutbe okumak ise halîfetü'l-müslimîn tarafından bir vekâlet-i mühimmedır. Hulefây-i osmâniyye ايدالله ملكهم *bu mansıb-ı celîli Mekke-i Müherreme mollalarına tevcîh buyura-gel-*

mişlerdir. Elhâsıl Arafât'da uhuvvet-i islâmiyyenin bir büyük nümûnesi görülür. Ehl-i islâma göre ömründe bir kerre olsun [Ka'be'yi] görmek lâzım gelir.

A'mâl-i mefrûzenin asl u ehemmi namazdır. Ziyâ namâz ibâdet-i mâliyye vü bedeniyye vü kâlbiyyeyi câmi'dir. Çünki namâzda setr-i avret şarttır. Elbise tedâriki ise bir nevi' masrafdır ve insân namâzda iken dünyâ kelâmı söylemez ve sâim gibi kendisini müştehiyyâttan men' eder. Hâlbuki namâzda kıyâm u ku'ûd ve rükû' u sücûd ve kırâat olmağla hep âzâsı hareket eyler ve cismen Ka'be'ye müteveccih olduğu gibi kalben dahi kemâl-i huşû' u huzû' ile Cenâb-ı Hakk'a müteveccih ve sanki bu âlemden bir başka âleme urûc ve sefer ederek kalbi dahi ibâdet ile müştegil olur ve bu cihetle musallînin derûnu münevver ve küdûrat-ı dünyeviyyeden mutahhar olur. Resûl-i ekrem صلى الله عليه وسلم hazretleri kendisine bir keder ârız oldukta derhâl namâza durur ve anınla gam u gussa zamânını geçirir idi.

Biz bu misillû a'mâl-i dîniyyeyi Cenâb-ı Hakk'ın evâmirini îfâ ile sa'âdet-i uhreviyyeye nâil olmak için edâ eyleriz. Lâkin nazar-ı im'ân ile bakılırsa görülür ki bunların zımnında sa'âdet-i dünyeviyye dahi husûle geliyor. Baksan-a namâz için iltizâm olunan tahâret ve nezâfet ilm-i tıbbın tavsiye ettiği esbâb-ı sıhhate tamâmiyle muvâfıktır. Bu misillû tevâfukaat-ı hasene hep mu'cizât-ı nebeviyyeden add olunmağa şâyân keyfiyetlerdir.

Zekât bahsine gelince bu usûlün selâmet-i cem'iyyet-i beşeriyye nokta-i nazarınca ne büyük ehemmiyeti hâiz olduğunu bihakkin ta'rîf bir çok tafsîlâta mütevakkıftır. Bu usûl sâyesinde fukarâ ağniyâyi kendilerine hamî-i tabî'î bilir. Bundan başka fukarâya iâne ehl-i islâm için tabî'î ve icrâât-ı yevmiyyeden ma'dûd olarak zekâtlarından fazla sadaka verenler çok bulunur; ve fukarâ ağniyâ sofrasında oturur; vakt-i ta'âmda gelen müsâfire buyrun denir, ikrâm olunur. Aç kalıp da ekmek isteyen fakîre kim olursa olsun bir parça ekmek verir. Anın için beyne'l - islâm açlıktan ölen yoktur kelâmı darb-ı meseldir. Hizmetkârlar efendilerinin yediğinden yer. Fakat efendiler evvel yer; hizmetkâtlar sonra yer. Emr-i te'ayyüşce ağniyâ ile fukarânın hâlleri mütekaarib ve müteşâbihdir. Câmi'-i şerîfde ise müsâvât-ı tâmme ve hürriyyet-i kâmile vardır. Bu cihetle beyne'l-islâm rû-nümâ olan teşekkülât-ı ictimâ'iyyece bu iki sınıf arasında bir büyük mesâfe görünmez ve düvel-i nasârâda olduğu gibi fukarâyı ağniyâdan tefrîk eden hadd bir gûne şiddet ü kat'iyyeti mutazammın olmadığından iki sınıf ahâlî arasında tefrika vü husûmet âsârı

görülmez. Binâen - alâ - zâlik akdâm-ı islâmiyyede commune ve socialiste ve nihiliste gibi fırak-ı i'tizâliyye yoktur. Müstakbelde dahi cem'iyyet-i islâmiyye için o misillû fırkalardan tehlike hudûsu hâtıra gelmez. Dîn-i islâmın her tarafda sür'atle tevessü' ve intişârı ve akvâm-ı islâmiyyenin bunca buhrânlı zamânlarda ve müşkilât-ı azîme arasında dînlerine sadâkatleri ve akîdelerinde sebâtları hep bu hakîkatlerin levâzım ve âsâr-ı tabî'iyyesindendir.

Elhâsıl kavânîn-i islâmiyye hep hikmet ü maslahat üzerine müessestir. Lâkin dîn-i islâma bîgâne olanlardan ba'z-ı kesân ba'z-ı kavâ'id-i islâmiyyeye îtirâz ederler ve ba'z-ı ma'lûmât-ı nâkısa yâ kâzibe üzerine en tabî'î olan şeyleri hilâf-ı hikmet u fıtrat gibi göstermek isterler. Ez-cümle dîn-i islâmda câiz olan usûl-i tatlîk ile te'addüd-i zevcâtın nasıl kuyûd u şurût ile mukayyed olduğunu bilmedikleri cihetle bunlardan dolayı dîn-i islâma azv-i kusûr ediyorlar. Ammâ millet-i islâmiyyenin ahvâl-i dâhiliyyesine muttali' olanlar bu iki kaa'idenin ne mertebe âdâb ve hüsn-i ahlâkı muhâfazaya esâs olduklarını bilerek keff-i lisân-ı i'tirâz ederler. Bu bâbda ber-vech-i âtî size ba'z-ı ma'lûmât-ı icmâliyye vereyim.

Nikâh zevc ile zevce arasında bir akiddir ve âkid kendileridir. Fakat iki şâhid huzûrunda olmak şarttır. Bu cihetle nikâh mu'âmelâttan ma'dûd ise de diğer cihetle dahi ibâdettir; ve nefsini harâmdan vikaaye ve çocuk tevlîd ü terbiye etmek niyyetiyle nikâh nevâfil-i ibâdâttan efdaldir ve sünnet-i müekkededir. Resûl-i ekrem صلى الله عليه وسلم hazretleri buyurmuştur ki: "Nikâh bizim sünnetlerimizdendir ve sizin en kötüleriniz bekârlarınızdır ve mevtâlarınızın en rezîli bekârlarınızdır". Binâen-alâ-zâlik kuvvet-i bedeniyye ve mâliyyesi olan kimseye göre bekâr durmak câiz değildir. Hele galebe-i şehvet ile zinâ gibi bir büyük günâha girmek korkusu olursa nikâh vâcib olur. Fakat hukuk-ı zevciyyete ri'âyet ve zevceye cevr ü te'addîden tevakkî ve mücânebet dahi vâcibdir. Bu husûsda kendi hâlinden emîn olamayıp da zevcesine cevr edeceğini bilen kimseye göre dahi nikâh aslâ câiz olmaz. Ziyâ cevr ü te'addî ibâda mute'allik bir ma'siyettir. Zinâdan sakınmak ise hukuk'ullahdandır ve iki hak te'âruz ettikte hakk-ı abd mukaddemdir ve her hâlde nisâya mudârâ ve hüsn-i mu'âmele etmek lâzımdır.

Akd-ı nikâh ile zevc zevcesinden sûret-i meşrû'ada istimtâ'a mâlik olur. Lâkin zevcenin hürriyetine aslâ halel gelmez. Zevcesi kendi mâlinde dilediği gibi tasarruf eder, alır, satar. Zevci ana müdâhale edemez. Zevc ise zevcesi için lâzım olan süknâ ve me'kûlât ve melbûsâtı tedârike

mecbûrdur. Hattâ diyâr-ı ba'îdeye gidecek olsa birlikte gitmek üzere zevcesine cebr edemez. Bununla berâber zevcesinin nafakasını kat' edemez.

Bir insânın âzâsından istimtâ'a aklen ve hikmeten kimesnenin hakkı olamaz iken Cenâb-ı Hakk anı nikâh ile meşrû' kılmıştır. Binâen-aleyh nikâhın meşrû'iyyeti bir ni'mettir. Şu hâle göre talâk dahi küfrân-ı ni'met demektir. Resûl-i ekrem صلى الله عليه وسلم *hazretleri: "Tezevvüc ediniz hem de tatlîk etmeyiniz. Zîrâ talâk ile Arş-i Rahman titrer" deyu buyurmuştur. Elhâsil ind'Allah talâk bir emr-i mebgûzdur. Lâkin ba'z-ı esbâb-ı tabî'iyye vardır ki talâkı îcâb eder ve şer'an medâr-ı i'tizâr olur. Ez-cümle nikâhdan maksad-ı aslî nefsini harâmdan vikaaye ve çocuk tevlîd ü terbiye etmek iken bu iki maksaddan biri hâsıl olmaz ise çâresine bakmak umûr-ı ta'bî'iyyedendir. Şer'-i şerîf ise her husûsda îtidâl ve her hükümde adâlet arar. Bu bahsi izâh için size ba'z-ı emsâl göstereyim.*

Zevc ile zevce arasında ahlakça mübâyenet olup da imtizâc edemiyerek beyinlerinde münâferet ve münâza'a [zuhûr] etse ikisinin akrabaları tarafından birer hakem nasb olunur. Anlar te'lîf-i zâtü'l-beyne muvaffak olurlar ise fe-bihâ. Olamazlar ise ne yapmalı. Mâdâm ki hüsn-i imtizâc edemiyecekleri cihetle hukuk-ı zevciyyete ri'âyet ve evâmir-i ilâhiyyeyi îfâ edemiyecekler artık talakdan başka çâre bulunur mu. Varsınlar böyle akd-i nikâh ile bağlı oldukları hâlde çekişe - dursunlar demek muvâfık-ı hikmet u maslahat olur mu. Nikâhdan başlıca bir maksad günâhdan tevakkî iken tarafeyn beyninde adâvetin devâmına sebeb ittihâz oluna bilir mi ve zevc innîn olduğu takdîrde kadı tarafından ana bir sene mühlet verilir. Bu müddet zarfında yine zevcesiyle cimâ' edemez ise kadı tarafından tefrîk olunurlar. Mâdâm ki akd-i nikâh ile zevcenin başı bağlanmıştır ilâ-âhırı'l-ömr koca yanında kocasız dursun demek muvâfık-ı hikmet olamaz ve ibâdete inhisâr ile uzleti ihtiyâr eden kimse zevcesiyle musâhabeti terk etse ahyânen zevcesiyle musâhabet eylemesi için kendisine emr olunur. Böyle târik-i dünyâ olan kimse hiç olmaz ise dört gecede bir gece zevcesiyle musahabet eylemelidir. Dört gecede bir gece zevcenin hakkıdır. Bi'l-akis zevc eğer kesret-i cimâ'a mübtelâ olup da zevcesi bundan mutazarrır olsa zevcenin tâkatinden ziyâde cimâ' etmemek için zevcine kadı tarafından emr olunur ve ana bir hadd ta'yîn kılınır. Bu sûrette zevc dahi nefsini zinâdan vikaaye için bir karı daha nikâh etmeğe mecbûr olur. Lâkin pek güç bir hâle düçâr olur. Zîrâ süknâca ve elbise vü me'kûlâtca iki karıyı siyyân tutmak ve bir gece birinin yanında yatarsa bir gece dahi öbürünün yanında yatmak

lâzım gelir ve eğer bu vechile müsâvâta ri'âyet eylemez ise günâhkâr olur. Kezâlik zevcesinden çocuğu olmayan kimse ol vechile müte'addid zevce alsa ana ne denilebilir.

İşte bu misillü sebeblerden dolayı dörde kadar karı almak câiz olur ise de müte'addid zevceler beyninde minvâl-i meşrûh üzere adâlet ve cevirden mücânebet eylemek ve bir karının dört gecede bir gece hakkını gözetmek ve bu vechile adâlet edemiyeceğinden havf eden kimse bir zevce ile iktifâ etmek vâcibdir. Binâen-aleyh ehl-i islâm içinde müte'addid zevcesi olanlar nâdir bulunur. Bu bahislerin nazariyyâtından geçelim de bir kerre de âsâr-ı müterettibesine havâle-i nazar-ı im'ân edelim.

Görüyoruz ki hıristiyanlar içinde pek çok bekâr adamlar bulunuyor. Pek çok kızlar kocasız kalıyor. Ammâ ehl-i islâm içinde bekâr az bulunur. Kız çirkin ve fakir de olsa ekseriyâ kendisine bir koca bulur. Ahâlîsi sırf ehl-i islâm olan beldelerde meyhâne ve kumarhâne olmadığı gibi kârhâne dahi olmaz ve sanki cem'iyyet-i beşeriyyenin ihtiyâcât-ı tabî'iyyesinden imiş gibi fuhşiyyât için teşkîlât ve tertîbât yapmak hâtıra gelmez ve fuhşiyyâttan mütevellid ilel-i sâriye hâdis olmaz. الحمدلله على دين الاسلام.

Tedbîr-i mülk ve emr-i idâre hakkında mevzû' olan kavâ'id ve şerâit-i islâmiyyeye nazar-ı im'ân ile bakılır ise görülür ki bu kavâ'id ü şerâite tamâmiyle tevfîk-i hareket eyleyen devlet bir tarafdan adâlet ü hakkaaniyyete en muvâfık vechile hürriyet esâslarını müştemil ve diğer tarafdan hükûmet-i mutlakaya mahsûs olan inzibât ve iktidâr husûslarını mütekeffil bir hükûmet-i meşrû'a olarak siyâsiyyûndan hiç birinin tasavvur edemediği sûrette kudret u miknetini te'mîn etmiş olur.

Kazayây-i meşrûha güzelce tedkîk ü mutâlâ'a olunursa dîn-i islâmın yalnız sa'âdet-i uhreviyyeyi değil belki sa'âdet-i dünyeviyyeyi dahi müntic olduğu nümâyân olur.

Mezkûr mektûbunuzun cevâbı bundan ziyâde tafsîlâta mütehammil değildir. Bu kadarcıkla iktifâ muktezây-i hâle muvâfıktır. Hemen Cenâb-ı Hakk sizi ve bizi tevfîkaat-ı ilâhiyyesine mazhar buyura Âmîn بحرمة سيد المرسلين.

Bin üç yüz dört [sene-i] hicriyyesinde Mahkeme-i Temyiz âzâsından iken Mekke-i mükerreme mollası olan Abdüssettâr Efendi - ki *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye*'nin kavâ'id-i fikhiyyesinden on kaa'idesi üzerine yazdığı mufassal şerhini sene-i mezbûre şâbanı evâilinde fâzıl-ı yegâne ve a'lem ü efkah-ı zamâne olan

Şâm-ı şerîf müftisi Mahmud Hamzâvî Efendi'ye göndermiş idi. Mahmud Efendi tarafından ol şerh üzerine yazılan takrîzin hâtimesinde:

اسئله تعالى ان يبارك فيه و فى امثاله فى الانام و كما سهل عليه المبدأ و يسر له المختتم و جزاه خير الجزاء فى الدنيا و الاخرة دارالسلام و من علينا و عليه عند انتهاء الاجل بحسن الختام قاله بفمه و رقه بقلمه محمود الحمزاوى مفتى دمشق الشام.

deyu yazılmış ve bu takrîz sene-i mezbûre şevvâlinin evâsıtında Dersaâdet'e iâde edilmiş idi. Müte'âkıben Settâr Efendi Mekke-i Mükerreme'ye gitti ve zi'l-hiccenin on altıncı gecesi orada vefât etti. Bir ay mürûr etmeden ya'nî işbu [bin üç yüz] beş senesi aşer-i muharreminde Mahmud Efendi dahi Şâm'da azm-i dâr-i ukbâ eyledi. Takrîzlerde böyle hüsn-i hâtimeye dâir söz yazılmak mu'tâd değil iken Mahmud Efendi'nin ol vechile takrîzi kerâmet değil ise garâib-i ittifâkıyyâttandır.

sene 1306

Riyazü'l-Muhtâr'a takrîz yolunda takdîm edilmiş olan lâyiha-i âcizî üzerine Muhtar Paşa hazretleri tarafından irsâl buyrulan 25 şevvâl sene 1305 târihli lâyiha-i cevâbiyye hakkında ba'zı mülâhazât-ı âcizâne ve kaasıranedir:

Nâdire-i rûzgâr olan Riyâzü'l-Muhtâr'ın her tarh-ı dil-güşâsını tedkîk u ta'mîka bidâ'a-i fenniyyem kâfî olmadığı gibi arîz u amîk mutâlâ'asına dahi vakit müsâ'id olmadığından şöylece bir kuş bakımı nazar-ı mutâlâ'adan imrâr ile dâne-çîn-i fevâid belki mâide-pîrây-i avâid olarak anı takrîz yolunda sâhibini alkışlamak üzere bir lâyiha takdîm olunmuş ve bu lâyiha sâde-dilâne denilecek derece bî-tekellüfâne kaleme alınmış idi. Hâlbuki ana bir mübâhase-i hasmâne ve takrîze ta'rîz-i harf-gîrâne nazariyle bakılmış ve hâtır-ı kaasıra gelmedik ma'nâlar verilmiş olduğuna teessüf etmek lâzım gelirse de müsbet ü menfî efkâr u efhâmın tesâdümünden nice bevârik-ı hakaayık zuhûra gelip Riyâzü'l-Muhtâr'a lâhika-i fâika olan bir lâyıha-i cevâbiyyeye nâil olarak memnûn ve müteşekkir kaldım. Ma'â-mâ-fîh her türlü yanlışlığı def' ü ref' için bervech-i âtî tahrîr-i murâda mecbûr oldum.

Fecir ve şafak hakkında olan suâl-i âcizânem bir suâl-i istifsârî olup bu bâbda îtâ buyrulan ma'lûmâta azîm teşekkürden başka bir diyeceğim yok. Şu kadar var ki intihây-i şafak ile ibtidây-i fecrin beyânı hakkında: "Ol vakit şems tahte'l-ufk bize göre on dokuz ve ekseri Avrupa

râsıdlarına göre on sekiz derece münhat bulunur" deyu buyrulmuş. Fil'vâki' Ebü'l-Vefâ ve Ebü'r-Reyhân ve Tûsî ve Ebu't-Tâhiri'l-Mardînî gibi muhakkıkîn-i müteahhirîn on dokuz dereceyi kabûl etmişlerdir. Ammâ erbâb-ı ersâdın mütekaddimîni tulû'-ı fecr ile magîb-i şafak şemsin ufukdan on sekiz derece inhitâtındadır derlerdi. Şimdi Avrupa râsıdlarının re'yi dahi anların kavline muvâfık düşmüştür. Ma'a-mâ-fîh mütekaddimînin murâdı merkez-i şemsin ve müteahhirînin murâdı hâcib-i a'lâsının inhitâtı olmak ihtimâli vârid-i hâtır-ı kaasır oluyor.

Riyâzü'l-Muhtâr'ı ber-vech-i bâlâ sathîce mutalâ'a ettiğimde en ziyâde nazar-ı dikkat-ı âcizânemi celb eden kösesi rub'-ı müceyyeb bahsi idi. Çünki arablar yûnânîlerden ahz ettikleri ulûm-ı riyâziyyede tevaggul ederek ilm-i cebri ihtirâ' ettikleri sırada rub'-ı müceyyebi dahi îcâd eylemişler idi. Lâkin anın ne vechile ihtirâ' ve nasıl dakîk fikirler üzerine îmâl olunmuş idüğine dâir îzâhât-ı kâfiye ve tafsîlât-ı lâzimeye dest-res olamadık. Bir aralık ser-âmedân-ı riyâziyyûndan ba'zıları bunun sırr-ı hakîkatını keşf ile ba'zı te'lîfâta kıyâm etmişler ise de eserleri görülemedi. Bu kerre Riyâzü'l-Muhtâr'da bu bahisleri görünce fevka'l-âde memnûn olmuş idim. Lâkin 153. maddesinin siyâk u sibâk-ı ifâdesini cây-ı i'tirâz gördüğümden bi-hasebi'l-ihlâs ihtâra ibtidâr etmiş idim.

Şöyleki 153. maddede "Rub'-ı müceyyeb her nev'i düstûrları hâll ü hisâba âlet olduğu ve fakat bu misillû ulûm u fünûnun usûl ve tedrîsü hendese-i resmiyye ve mu'âmelât-ı mu'âdelât gibi şimdiki vesâit-i burhâniyyenin iânesine mazhar olamadığı o zamândan kalma kütüb ü resâilin mutâlâ'asiyle nümâyân olduğu" münderic bulunmuştur. Hâlbuki eslâfın bu misillû dakîk fenn ü sanâ'atleri mücmel ve muhtasar yazmak âdetleri olup خذوا العلم من افواه الرجال *diyerek remz ü îmâ ile geçiverirlerdi. Eski vakitlerde şimdiki tafsîlât ve teshîlât yok idi. Ma'a-mâ-fîh eslâfın bir çok âsârı eyâdî-i rûzgâr-ı zûr-kârda telef olmuştur. Binâen-aleyh elde olan muhtasarâttan o zamânın usûl-i tedrîs u tederrüsü lâyıkıyla tefehhüm olunamaz.*

Ba'dehû yine madde-i mezkûrede: "Rub'-ı müceyyebe dâir mutâlâ'a-güzâr-ı sâmîleri olan sekiz-on kıt'a kütüb-i resâilin hepsinde mesâilin cümlesi lâfzan hall ü istihrâc edilmiş olduğu" muharrerdir. (Lâfzan) ta'bîri ise (ma'nen) mukaabili olduğundan îtirâza mahâll olduğu müsellemdir. Bu lâyiha-i cevâbiyyelerinde arabların vaz' etmiş oldukları istilâhâta mukaabil şimdiki riyâziyyûnun isti'mâl ettikleri işârâtın ne mertebe mûcib-i teshîlât olduğu îzâh u beyân buyrulmağla (lâfzan) ta'bîri hurûf u işârât mukaabili olarak isti'mâl olunmuş olduğu anlaşılıp

bunda ise ta'kîd olduğundan mu'teriz olan kimse ma'zûr olur. Bu ta'kîd-i ma'nevî ise bir mühim bahsin hâll ü îzâhına bâdî olmuştur. Zîrâ ilm-i cebrin mûcidi arablar ve mükemmili Avrupa'lılar olduğu müsellemâttan bulunduğu hâlde evvel ne idi ne oldu, burasının bir mahâlde ta'rifi görülmedi. Bu kerre kalem-i hakaayık-rakam-ı devletleri bu mes'eleyi güzelce îzâh etmekle ana göre şimdi ilm-i cebrin bir târihçesi yazılabilir. Ma'a-- mâ-fîh cezir alâmeti kütüb-i arâbiyyede ج olup sonra Z ve daha sonra ⁻٧ şekline girmiş olduğunu riyâziyyûn-ı asırdan ba'zıları tahkîk etmiştir. Alâmât ve işârât-ı sâire hakkında taharriyyatımız tamâm değildir. Yine madde-i mezkûrede: "Rub'-ı müceyyebin Öklidis'in usûl-i hendesesi delâletiyle ihtirâ' olunmuş bir âlet olduğu" muharrerdir. Hâlbuki mutâlâ'a-i âcizîye göre hükemây-i islâmiyye ilm-i cebri ihtirâ' ve hendeseye tatbîk ve usûl-i müsellesâtı istikmâl ile nice dekâayik-i riyâziyyeyi istihrâc ettikleri sırada rub'-ı müceyyebi tcâd eylemişlerdir. Yoksa yalnız usûl-i hendesenin delâleti kâfî değil idi demek isteyip tenvîr-i sened makaamında ba'zı mahfûzâtımı tahrîr edivermişdim. Kaldıki anlar nice rub'-ı müceyyeb gibi nice âlât-ı dakîka-i riyâziyye tcâd eylemişlerdir ki şimdi çoğunun adı bile unutulmuştur. Binâen-aleyh mütekaddimînin hisâbları dakîkalara münhasır iken Uluğ Bey zîclerinde sâniye hisâbları ilâve olunmuştur. O tafsîlâttan bir maksad-ı zımnî dahi Mısır'da ba'z-ı âsâr-ı kudemâ bulunmak me'mûl olduğundan zât-i devletlerini taharriyyâta teşvîk idi; ve bir de Cemşîd'in Miftâh'ı zât-î âlîlerince görülmesi lâzım bir eser-i celîl olduğundan bir kerre manzûr-ı devletleri olmasını ârzû ederek ana dâir hayli şeyler yazmış idim. Şimdi de o ârzûdayım. Sizin ifâdenizden arablar hisâb ve cebir bilmiyorlardı demek ma'nâsı çıkıyor demedim ve öyle bir şey hâtırıma gelmedi. Bu ma'nâ nereden istihrâc olundu anlayamadım. Arablar hisâb ve hendeseyi tahsîl ettikten sonra ilm-i cebri ihtirâ' ettikleri sırada rub'-ı müceyyebi tcâd eylemişlerdir demekten rub'-ı müceyyebi cebrin iânesiyle tcâd etmişlerdir demek ma'nâsı çıkabilir. Başka ma'nâ çıkmaz.

Gelelim yevm lâfzının ma'nâsına. Riyâzü'l-Muhtâr'da: "Arabca yevm lâfzının medlûlü de nehâr ile bir leylden mürekkeb şemsin yirmi dört saatte icrâ eylediği devr-i tâmdan ibâret olduğu" münderic olmağla me'hazının beyânı recâ olunmuş idi. Çünki kütüb-i lügaat-ı arabiyyeye mürâca'at olundukta görülürki yevmin mıkdârı şemsin yâhud fecr-i sâdıkın tulû'undan gurûb-ı şemse kadar olan müddettir ve ekser-i ulemâ ṣıkk-ı ahîr ıstılâh-ı şer'îdir derler. Ebü'l-Bekaa külliyyâtında beyân olunduğuna göre yevm lâfzı asl-ı lügatte vakt-ı mutlaka mevzû'dur; ve örfen şemsin

fevka'l-arz bulunduğu müddettir; ve şer'an tulû'-ı fecr-i sâdıktan gurûb-ı şemse kadar olan zamândır. Nehâr ise şemsin tulû'undan gurûbuna kadar mümted olan zamândır; ve Terceme-i Kaamus'da yevm-i ma'rûftur ki gün ta'bîr olunur. Müellif'in Besâir'de beyânına göre yevm tulu'-ı fecrden gurûb-ı şemse kadar ve nehân tulû'-ı şemsden mu'teberdir deyu muharrerdir.

Elhâsıl arabca yevm mutlakaa vakit demektir. Fakat tulû'-ı fecrden yâhud tulû'-ı şemsden gurûb-ı şemse kadar olan müddete dahi itlâk olunur; ve yirme dört saatden ibâret olan bir devr-i tâmma Arabca yevm ıtlâk olunduğuna dair kütüb-i arabiyyede bir nakl-i sahîhe tesâdüf olunmamıştır. Bu makaamda arablar (yevm ve leyle) yâhud (yevm bi leyle) derler. Eski zîc ve hey'et kitâblarında dahi bu vechile isti'mâl oluna-gelmiştir. Müteahhirîn-i ehl-i zîcden ba'zılar tesâhül ve tesâmüh yolunda ba'zan (ve leyle) lâfzını tayy ile yalnız (yevm) demişler ise de sâirleri bu makaamda (şebanrûz) lâfzını isti'mâl etmişlerdir. Ammâ şimdi beyne'nnâs yevm lâfzının şebanrûz ma'nâsında isti'mâl olunduğunu bilmiyorum. Ba'z-ı kütüb-i şer'iyyeden ahz u îrâd olunan nakiller ise isbât-ı müdde'âya medâr olamaz. Belki müdde'ânın nakîzını isbât eyler. Zîrâ kütüb-i şer'iyyede yevm denildikte tulû'-ı fecrden gurûb-ı şemse kadar olan vakit demek olur. Fakat ba'zan delâlet-i iltizâmiyye tarîkiyle geceyi istilzâm eder. Niteki leyl dahi ba'zan bu vechile yevmi istilzâm eder. Bu bâbda delâlet-i mutâbıkiyye ile delâlet-i iltizâmiyyeyi fark etmelidir. Meselâ (اقمت هنا ثلثة ايام) denildikte burada üç gün ikaamet eyledim demek olur. Fakat üç günün arasında iki de gece bulunmağla kaalin bi-tarîkı'l-istilzâm orada iki gece dahi ikaamet eylemiş olduğu anlaşılır. Ammâ üç gün üç gece ikaamet ma'nâsı müstefâd olmaz. Niteki (اقمت هنا ثلاث ليالى) denildikte burada üç gece ikaamet eyledim demek olur. Fakat aradaki iki gün dahi dâhil olur ammâ üç gece ve üç gün ikaamet ma'nâsı müstefâd olmaz. Kezâlik geceleyin (لايكلمه يوما) deyu yemîn etse yemîn vakt-i tekellümden mu'teber olmağla ol gecenin bakiyyesi dâhil ve ferdâsı gurûb-ı şemse kadar olan müddeti müştemil olur. Lâkin bundan yevm lâfzının bir şebanrûza itlâk olunmuş olması lâzım gelmez. Nitekim gündüzün (لايكلمه ليلة) deyu yemîn etse ol günün bakıyyesi tebe'an yemînde dâhil ve ferdâsı tulû'-ı şemse kadar olan müddeti müştemil olur. Lâkin bundan leyle lâfzının bir şebanrûza itlâk olunmuş olması lâzım gelmez. Yevmin Türkçesi olan gün dahi gece mukaabili olan vakit demek olup bir devr-i tâmma gün ıtlâk olunmaz ve henüz erbâb-ı fenn beyninde öylebir istilâh dahi olmadığından şimdi lisân-ı türkî üzere yazılan kitâb-

larda şebânrûz denilmek lâzım gelir. Fakat yevm gibi gün lâfzı dahi delâlet-i iltizâmiyye tarîkıyle geceyi müstelzim olur; ve bu ay otuz gündür denilmekde bu ayda tam otuz gün bulunur demek olur. Lâkin delâlet-i iltizâmiyye tarîkıyle bu günlerin geceleri dahi hâtıra gelir. Yoksa gün lâfzı şebânrûz ma'nâsına olmak lâzım gelmez.

Eyyâm-ı hicret hakkında muhaddisîn ve müverrihînin rivâyâtı pek muhteliftir. Sahîh-i Buhârî'de bu husûsa dâir olan rivâyetler Resûl-i ekrem صلى الله عليه وسلم *hazretlerinin Kabâ'ya teşrîfleri rebî'ü'l-evvelde pazartesi günü olduğu ve orada üç günden on güne kadar ihtimâli olan bir müddet ve alâ-rivâyetin on dört gece ikaamet buyurduğu beyânından ibâret olup ol pazartesi rebî'ülevvelin kaçıncı günü olduğu tasrîh buyrulmamıştır. Ol gün alâ-rivâyetin rebî'ü'l-evvelin birinci günü idi ve alâ-rivâyetin iki gece geçmiş idi. Bu rivâyet Sahîh-i Müslim'de mündericdir ve ba'z-ı muhaddisîn rebî'ü'l-evvelden on iki gece ve ba'zıları on üç gece geçmiş idi deyip Sahîh-i Buhârî şârihlerinden Hâfız bin Hacer rivâyet-i hilâlde ihtilâfa haml ile bu iki rivâyetin beynini cem' ü tevfîk etmiştir; ve alâ-rivâyetin rebî'ü'l-evvelin nısfında ve alâ-rîvâyetin yedisinde ve alâ-rivâyetin sekizinde idi. Kabâ'ya teşrîf-i nebevînin cumâ günü idüği rivâyeti dahi vardır; ve ba'zılar Kabâ'da ikaamet-i nebeviyyenin müddeti dört gece, ba'zılar yirmi iki gün idi, dediler. Resûl-i ekremin Mekke'den hurûcu dahi muhtelefün-fihdir. İbn İshak ve Sâhib-i Megaazî rebî-'ü'l-evvelin birinci günü olduğunu tasrîh ettiler. Anlara göre perşembe günü çıkmış olması lâzım gelir. Hâkim ise hurûcu pazartesi günü olduğu gibi Medîne'ye vusûlü dahi pazartesi idüğinden rivâyetler mütevâtirdir dedi.*

Muhammed bin Mûse'l-Hârizmî ise Mekke'den perşembe günü çıkmış idi deyu rivâyet etti. Hâfız bin Hacer dahi Mekke'den hurûcu perşembe günüve gaardan hurûcu pazartesi gecesi idi deyu bu iki rivâyetin beyni cem' ü tevfîk olunur dedi. İbn Abbâs رضى الله عنه *hazretlerinden rivâyet olunduğuna göre Resûl-i ekrem pazartesi günü doğmuş ve pazartesi günü nübüvvet ile meb'ûs olmuş ve pazartesi günü Hacer-i Esved'i ref' etmiş ve pazartesi günü hicret buyurmuştur. Müverrihînden ba'zıları Resûl-i ekrem'in cumâ gecesi gaara duhûl ve alâ-rivâyetin on gün ve kavl-i esahh üzere üç gün tevakkuf ve pazartesi gecesi mağaradan hurûc ile rebî'ü'l-evvelin on ikinci pazartesi günü Kabâ'ya vâsıl olduğunu ve dört gün Kabâ'da ikaametten sonra cumâ günü nefs-i Medîne'ye teşrîf buyurduklarını beyân ettiler. İbn Haldûn ise Kabâ'yı rebî'ü'l-evvelin on ikinci pazartesi günü teşrîflerini beyân ile iktifâ edip diğer ebhâsa ta'arruz etmemiştir.*

Bu kadar ihtilâfâtın içine dalıp da sıhhate akreb olan rivâyeti temyîz etmek hayli muşkil bir iştir. Hele eyyâm u şuhûrun ta'yîni pek müşkildir. Mahmud Felekî anı hisâb-ı ric'î ile bulmuş olduğunu tahrîr etmiş ise de hisâb cedvelini meydana komamış. Merhûm Müneccim-başı Tâhir Efendi bununla yıllarca uğraşıp eğerçi tanzîm ettiği cedveli lâyiha-i mütekaddime-i âcizîde beyân olunduğu vechile komisyona vermiş idi. Lâkin o da hâlâ gaibdir. Şimdi bu misillû ebhâs ile uğraşmağa hâl ü zamân müsâ'id değil. Yanımızda Tâhir Efendi gibi bir muhâsib-i mâhir de yok. Bundan ziyâde arz-ı mutalâ'aya vakit dahi müsâ'id değildir. Bâkî emr ü fermân.

Muhtar Paşa hazretlerinden vârid olan mektûb

Hulûl eden sene-i cedîde sırasında deydene-i kadîme-i kavmiyyemiz vechile mülâkatlar vuku'iyle resm-i bihîn-i tehniyenin bi'l-müşâfehe icrâsına haylûlet eden dûrî-i sûrî o vazîfe-i mübtehicenin îfâsiyçün tavsît-i arîzeye mecbûriyyet verdi. Bahs-i rasîn-i ihtisâs ve musâdakat-ı çakerânemle tesvîd-i evrâka lüzûm göremem. Ztrâ kalb-i âdil-i hidîv-i ekremîleri mahâsin-i matlûbe-i beşeriyyenin enfüs ü âfâkını muhtevî olduğu mahâll-i tereddüd değildir.

Gelelim âfâkî bahsine. Zîyây-i mantıkî denilen fecr-i kâzibin ağustosun yirmi üçündenberi sabâha karşı alafranga saat ikiden bed' ile fecr-i sâdıkın hulûlüne kadar İskenderiye'den şimdi rü'yet olunmakta ve bu hâl rûz-ı kasıma kadar devâm edeceği anlaşılmaktadır. Şu kadar ki şimdi rü'yet-i mehtâb mânî' olmağa başladı. Maksadım şimdi İstanbul'-da dahi vuku'-ı hâlin taht-ı nazar-ı dikkate alınması idi. Lâkin ne çâre ki mehtâb mânî' olacak ise de hiç olmaz ise işbu şehr-i muharrem mehtâbı geçtikten sonra olsun dikkat olunması mümkindir. Hâsılı medâreynin hâricindeki bilâdda senede ancak iki ay müddet görülecek olan fecr-i kâzibin vakt-i rü'yeti hulûl ettiği gibi şafak-ı kâzibin kânûn-ı sânîden bed' ile senede dört ay görüleceği vakit dahi tekarrüb etmektedir. Mücerred arz u ihbâr-ı hâl ile istizâde-i teveccühât-ı ma'âlî-gaayât-ı nihrîrânelerine ictisâr kılındı. *Fî 12 Muharrem Sene 306*

Ba'dehû Muhtar Paşa'dan 26 muharrem sene 1306 ve 2 eylûl sene 1304 târihli bir mufassal mektûb ile yevm-i hicretin kangı gün olduğuna dâir bir hisâb puslası geldi.

Cezâir-i garb kardinali Lavigérie Avrupa'nın ba'zı şehirlerinde dolaşıp esâret usûlünün devâmı dîn-i islâmın muktezayâtından olduğu beyâniyle Avrupa'nın efkâr-ı umûmiyyesini millet-i islâmiyye aleyhine düşürmek üzere nutuklar îrâd eylemekte olduğuna mebnî Ali Sedâd Bey tarafından yazılmış olan cevâb-nâme *Tarîk* gazetesinin 1630 numaralı nüshasında münderictir[1].

Bakiyye-i Vekaayi'-i sene-i hicriyye 1306

Bu esnâda Viyana ve Roma ve ba'dahû Rumanya gazetelerinde bir takım hezeyânlar yazıldı. Kimi diyor ki: "*Hânedân-ı Osmanî'yi hükûmetten ihrâc etmeli*" Kimi diyor ki: "*Yok şimdiki hâl de bütün Hânedan'ın ilgaası muvâfık-ı hâl değildir. Yalnız şimdiki pâdişâhın hal'i kâfidir ve bu husûsun icrâsı düvel-i Avrupa'ya göre bir borçtur. İstanbul'da dahi bu efkâra iâne edecek kimseler çoktur*" لعنة الله عليهم اجمعين. Bunun üzerine bâ-irâde-i seniyye bir lâyiha tanzîm u takdîmi emr olunmağla kaleme alınan lâyıha bervech-i âtî kayd olunur:

Ba'zı ecnebî gazetelerinde Hânedân-ı şevket-nişân-ı Osmanî ve bi'l-hassa Zât-i Hilâfet-simât-ı hazret-i cihân-bânî aleyhine neşr olunan makaalât-ı hezeyân-âmîzin esbâbı hakkında ma'lûmât ve keşfiyyât-ı çâkerânemi mutazammın bir lâyiha takdîmi İsmet Bey kulları vâsıtasiyle emr ü fermân buyrulmuş olduğundan vârid-i hâtır-ı kaasır olan mutalâ'ât-ı ubeydânem ber-vech-i âtî arz olunur şöyleki:

Gerek hükûmet-i mutlaka olsun gerek hükûmet-i meşrûta olsun bi'l-cümle düvel-i mütemeddinede hükümdarların her nev'i i'tirâzdan sâlim ve her hâlde mukaddes olmaları intizâm-ı devlet ve iktidâr-ı hükûmetce gayet mühim bir esâs olup Zât-i şevket-simât-ı hazret-i pâdişâhîleri gibi Saltanat ve Hilâfet'i câmi' olan bir hükümdâr hakkında bu esâsın ne mertebe kesb-i ehemmiyyet ve mukaddesiyyet ettiğinin tafsîline hâcet görülmez. Bu esâsa nazaran her devlette ale'l-husûs Devlet-i aliyye'lerinde vükelây-i devletin her güne teşebbüsât ve mu'âmelâtı ve her türlü ifâdât ve icrâât Zât-i kudsiyyet-âyât-ı hazret-i pâdişâhî'yi her nevi' îtirâz ve muâhezeden berî tutacak yolda olmak farîze-i zimmettir; ve devletce icrâsı lâzım ve fakat îtirazdan gayr-ı sâlim husûsâta tesâdüf olundukta dâhilen ve hâricen vuku' bulacak îtirâzâta göğüs gerip

[1] Yirminci defter burada bitmektedir.

kendilerini siper etmeleri vecîbe-i ubûdiyyettir; ve devletin rûhu mesâbesinde olan esrârı gaayet mektûm tutulmak lâzım gelip hattâ ba'z-ı mehâm-ı umûra müsteşârların bile âgâh edilmesi tecvîz olunmaz. Hele Mâbeyn-i hümâyûn ile Bâbıâlî'leri arasında cereyân eden mu'âmelât-ı husûsiyyeye hâriçden kimesnenin vukufu asla câiz olmaz. Kulları hizmet-i devlete girdiğim zamandan beri eslâfdan gördüğüm usûl ü mu'âmelât ve târihlerde tahkîk etteğim vuku'ât iktizâsınca selâmet-i mülk ü devletin bu yolda olduğunu derk ü iz'ân eylemiş olduğumdan her husûsda ve her mu'âmelede bu dakîkanın hüsn-i muhâfazasına sa'y ü gayrette kusûr etmemişim zannederim.

Bir müddetten beri Devlet-i aliyye'lerinde bu hakaayıkın hilâfına olarak lisân kullanılmak ve her husûsun irâdât-ı seniyyeye ma'tûf olduğunu işâ'a ile taraf-ı Saltanat'a îtirâz celbinden sakınmamak âdet oldu. Ale'l-husûs şimdi tahkîkaat-ı vâkı'a ve emârât-ı zâhireye nazaran Bâbıâlî'nin mu'âmelâtı bu hakaayıkın îcâbâtiyle mütenâsib olmadığı anlaşılır. Gûyâ şunun bunun îtirâzâtına uğrayan mu'âmelâtın mes'ûliyyet-i ma'neviyyesinden vâreste olmak ve ba'z-ı ecânibin şikâyetlerine karşı müdâfa'a etmek üzere reddi kaabil olmayan irâdât-ı seniyye-i husûsiyye-i hazret-i pâdişâhîye tevfîk-i mu'âmele etmek mecbûriyyeti makaam-ı i'tizârda der-miyân olunmakta ve tezkire-i seniyye-i husûsiyyeler elden ele dolaşmakta imiş. Bu tavr u hareketin râbıta-ı hükûmeti düçâr-ı tehlüke edeceği ise vâreste-i tereddüd ve iştibâhdır. Akvâm-ı islâmiyyenin selâmetini Saltanat-ı osmaniyye'nin bekaasında arayan bendegân-ı ihlâs-nişâna göre bu hâllere teessüf etmemek kaabil değildir. Zîrâ bir hükümdârın ber-vech-i bâlâ îtirâzdan masûniyyeti hükûmet-i mutlaka şöyle dursun hükûmet-i meşrûtalarda bile idâre-i umûr-ı devlete müdâhale etmemek ma'nâsını tazammun etmeyip ancak vükelây-i devlet metbû'-ı mufahhamları olan hükümdârların evâmirini aslâ sıfât-ı hükümdârîye nakîse îrâs etmeyecek sûret-i hakîmânede icrâ etmeleri ve ol emirlerin icrâsından dolayı bi-hasebi'l-hâl vuku'a gelecek îtirâzâta kendilerini siper eylemeleri mecbûriyyetinden ibâret olduğu kaa'ide-i düvele âşinâ olanlar indinde müsellemâttandır.

Yoksa vükelây-i devletten biri icrâsına me'mûr olduğu irâdât-ı hükümdârînin kendisince muvâfık-ı maslahat olmadığını hiss ettirirse şirâze-i hükûmete halel getirmiş olacağı der-kârdır. Şimdi ise ber-vech-i bâlâ her husûsun irâdât-ı seniyyeye ma'tûf olduğunu işâ'a ile enzâr-ı ecânibde kendilerini ma'zûr gösterenler bulunduğu söylenmektedir. Bu misillü sözler yukarıdan aşağı nâsın her tabakasında şâyi' olarak nihâ-

yet gazetecilere sermâye olmağa başlamış ve bu keyfiyet Devlet-i aliyye'lerini kendi garazlarına muvâfık bir tarîka sülûk ettirmek için düvel-i ecnebiyye ellerinde âlet ittihâz olunmak isti'dâdlarını hâsıl eylemiştir. İşte kullarınca neşriyyât-ı ma'lûmenin esâsı ve menşei bundan ibâret olarak bi't-tabi' düvel-i ecnebiyye ve anların âlâtı olan gazeteciler sırası geldikçe kendilerine îmâ edilmiş olan ma'lûmâtı kendi garazlarına muvâfık sûrette sû-i isti'mâl etmektedirler. İşte bu kabîlden olarak geçen sene bir ingiliz gazetesinde bir çok hezeyânlar yazılmış idi. Sonra Elliot'un tahrîrât-ı garazkâranesi meydana çıktı ve bu kerre Viyana Correspondance de l'Est gazetesinde ve ba'dehû Roma İtalya gazetesinde bir takım hezeyânlar yazıldı ve bu neşriyât Rumanya gazetesine kadar sirâyet ettirildi. Bundan garaz ise zann-i ubeydâneme göre Devlet-i aliyye'lerini İttifâk-ı sülâsî'ye idhâl edebilmek üzere Zât-i hümâyûn-ı hazreti pâdişâhîlerini teshîr edebilmek garazına mübtenî olmak gerektir.

Bütün vaktini ve fikr ü himmetini Devlet-i aliyye'lerinin selâmetine ve mülk ü tebe'alarının sa'âdetine vakf buyurmuş olan Zât-i hakaayık-iktinâh-ı hazret-i cihân-dârîleri gibi bir pâdişâh-ı âlem-penâh hakkında minvâl-i meşrûh üzere i'tirâzât-ı ecânibe vesîle olacak vechile lisân kullanmak büyük hıyânet ve Devlet-i aliyye'lerine icrây-i husûmet demek olur. Bu gibi mesâil-i mühimme ve esâsiyyede elbette bir takım agrâz-ı şahsiyye ve husûsiyyenin dahi medhali olabilir. Bu bâbda esâslı bir tedbîr ittihâzı lâzım gelir ve şu hâlde Devlet-i aliyye'lerince Avrupa'nın ahvâl-i hâzırasına göre ne meslek ittihâz eylemek lâzım geleceği mes'elesi ehemmiyyetten dûr tutulmamak şartiyle idâre-i devletce kavâ'id-i esâsiyyeye daha muvâfık bir yola gidilmesi ve vükelânın mesâlih-i mühimmeyi dâire-i mektûmiyyette tutarak mahremiyyeti te'mîn edecek yolda davranmaları kullarınca ağyârın bu gibi sû-i isti'mâlâtına karşı birinci tedbîrdir.

Devlet-i aliyye İttifaak-ı sülâsî'ye mi dâhil olmalı yâhud Rusya ile mi ittifaak etmeli. Yoksa bî-taraf mı durmalı. Burası en dakîk ve nâzik bir bahis olup bu arîzacığın ana tahammülü yoktur. Mezkûr gazetelerdeki neşriyyât hakkında şimdi ne tedbîr ittihâz olunmak münâsib olcağı bahsine gelince neşriyyât-ı vâki'a külliyyen ehemmiyyetten arîdir denilemez ise de bunlara zâhiren ehemmiyyet vermek ve adem-i vuku'unu te'mîn yolunda sarfiyyâta girişmek bir çâre olmadıktan başka belki nâşirlerinin şımarmasına ve işin daha ziyâde kesb-i ehemmiyyet eylemesine bâdî olacağından kemâl-i vekaar ile gayet gizli olarak taahkîkat ve ta'kîbâttan ve tedâbîr-i lâzime ittihâzından geri durulmaksızın bunlara bir gûne ehemmiyet verilmiyor gibi gösterilmelidir. Yoksa nakden ba'zı

fedâ-kârlık icrâsiyle yâhud başka sûretle bu neşriyyâtın önü alınmak istenilirse kapanması müşkil bir kapı açılmış ve maksadın hilâfına hizmet edilmiş olur.

Kullarınca hakîkat-i hâl deyû bilinen ahvâl-i ma'rûza kemâl-i sıdk u ihlâs ile arz olunup Velî-ni'met-i bî-minnetimiz Pâdişâ'hımız efendimiz hazretlerinin bekaa ve muhâfaza-i şân u şevketinden başka bir maksad u garaz olmadığını bunca senelerden beri kemâl-ı sıdk u ihlâs ile vâki' olan hizmet ve emeklerim nâmına arz ederim. Her hâlde emr ü fermân[1].

Mecelle-i ahkâm-ı adliyye'ye bir fihrist olmak üzere *Rehber-i tâlibân-i Mecelle* nâm risâlenin müellifi Mehmed Ali Bey'e tezkire:

Mecelle-i ahkâm-ı adliyye'de münderic ıstılâhât-ı fıkkiyyeyi yek nazarda irâe vü tefhîm etmek üzere Rehber nâmiyle te'lîfine şurû' buyurmuş oldukları kitâb-ı fevâid'nisâbın mukaddimesi görüldü. Mukaddimeden maksad ne olduğu ve ne netîce hâsıl olacağı anlaşıldı. Şöyle ki ıstılâhât-ı fıkhiyyenin ta'rîf-i mâhiyyâtı için Mecelle'nin ebvâb u fusûlünü devr ü taharrî tekellüfünden vâreste edeceği cihetle ale'l-umûm talebeye bir merci'-i mu'teber hele mübtedîlere sahîhen rehber velhâsıl cümleye fâideli bir güzel eser olacağı mir'ât-ı ihticâcda rû-nümâ oldu. Sâlik-i meslek-i hükkâm olmadıkları hâlde hükkâma rehberlik etmek büyük fazîlet ve fazla bir şeref ü meziyyettir. Bundan dolayı zât-ı âlîlerini tebrîk ederim efendim.

İşkodra'nın ahvâline ve Arnavudluk'da bir nevi' yerli asker tanzîmine dâir bir kıt'a lâyıha tanzîmi şifâhen emr ü fermân buyrulmuş olduğundan bu kerre risâle kılıklı bir lâyiha kaleme alınarak huzûr-ı hümâyûna takdîm kılınmıştır. Sûreti evraak içinde mahfûzdur.

Sene 1307

Kısas-ı enbiyâ'nın altıncı cildi tamâm olarak tab'ına mübâşeret olunmuş idi. Bu kerre yedinci cildi dahi hitâm bulmuştur.

[1] Bu satırlardan sonra: "Muhtar Paşa'dan gelen 18 safer sene 306 târihli mektûb ve melfûfu buraya kayd olunacaktır" ibâresi yazılmış fakat muktubla melfûfu mevcud bulunmamıştır.

Anın tab'ı hitâm bulduktan sonra yedinci cüz'ünün dahi hilâl-i ramazânda tab'ına başlandı.

Rumanya devleti tarafından fakîre bir kıt'a nişan verilmiş idi. Bu kerre ta'lîkine müsa'âde-i seniyyeye erzân buyrulmuştur.

Ümerây-i ekrâddan Muş'lu Kürd Mûsâ Bey aleyhinde Ermeni patrikhânesinin şikâyâtı üzerine İngiliz sefâreti anın cezâlandırılmasını iltizâm etmekle bi'l-akis taraf-ı hümâyûndan dahi ecânibin agrâzına hizmet yolunda tebe'asının magdûriyyeti tecvîz olunamadığından Mûsâ Bey Dersaâdet'e celb ile muhâkemesinin burada icrâsı emr olundu. Patrikhâne ve Sefâret [tarafından] dahi her nasıl olursa olsun Mûsâ Bey mahkûm edilsin diyerek türlü entrikalara teşebbüs olundu. Dâimâ ingiliz politikasının hâdimi olan Sadrâzam Kâmil Paşa dahi İngiliz elçisinden ziyâde ingiliz olduğundan bizi de bu yola hâdim etmek istedi. Fakîr ise bi-hasebi'l-hamiyye anın zıddına gittik. Binâen-aleyh bir kaç aydan beri azlime çalışıyordu; çâre bulamıyordu. Muahharan Almanya tebe'asından bir şâb-ı emred hakkında Galata'da Voyvoda-konağı denilen karakol-hânede fi'l-i şenî' icrâ olunmuş deyu bir da'vâ zuhûr etti. Gittikçe kesb-i ehemmiyyet eyledi. Dersaâdet'e nakl olundu. Hey'et-i ittihâmiyyede ittihâm kılındı. Lâkin Mahkeme-i cinâyet'de ekseriyyetle berâat-i zimmetine karâr verildi. Bundan Almanya sefâreti şikâyet eyledi. Almanya elçisi isti'fâ edip gideceğini beyân etti. İşte Sadrâzam bunu dahi ilkaât-ı sâbıkasına ilâve ve âdetâ Zât-i şâhâne'yi tehdîd edercesine azlimizi iltizâm etmekle Zât-i şâhâne dahi muvâfakate mecbûr olarak bu tevcîhâtı icrâ eyledi.

Şöyleki ramazân-ı şerîfin yirmi birinci cumartesi günü uhde-i âcizîye mecâlis-i âliye me'mûriyyeti bi't-tevcîh Adliye nezareti Evkâf-ı hümâyûn nâzırı Rızâ Paşa'ya ve Evkaf-ı hümâyûn nezâreti Nâfi'a nâzırı Zihnî Paşa'ya ve Nâfi'a nezâreti Rüsûmât nâzırı Râif Paşa'ya ve Rüsûmât nezâreti Hasan Fehmi Paşa'ya tevcîh buyruldu. Yine merkum şâb-ı emred işinden dolayı Beyoğlu mutasarrıfı Emrullah Efendi ile Şehremâneti mektûbcu-[su] Nâzım Bey'in becâyiş-i me'mûriyyetleri icrâ edildi. Ferdâsı pazar günü akşamı li-ecli'l-iftâr Mâbeyn-i hümâyûn'a gittim. Ba'de't-terâvîh huzûr-ı hümâyûna kabûl ile dâire-i mahremiyyette fevka'l-âde iltifât-ı hümâyûna mazhar buyruldum; ve vükelâlığa mahsûs olan otuz bin [kuruş] ma'âşdan fazla olarak ceyb-i hümâyûndan dahi mâhiye iki yüz altın tahsîs buyruldu.

Geçen sene Girid'de vuku' bulan ihtilâl sevk-i askerle bastırılıp idâre-i muvakkatesi için ba'z-ı ta'dîlâtı hâvî bir fermân-ı âlî kaleme alınması için riyâset-i âcizî tahtında bir komisyon teşkîl olunmuş idi. Kaleme alınan fermân-ı âlî mûcibince hareket olunarak Girid'de sükûnet peydâ olmağla taraf-ı pâdişâhîden ihtirâ' olunan madalyanın bir altın kıt'ası dahi 1308 senesi recebinin on dördünde fakîre ihsân buyruldu.

Husûsî olarak arz tezkiresi

Hıristiyanların millet-i islâmiyye hakkında îrâd eyledikleri başlıca îtirâzları esâret ve talâk ve tesettür-i nisâ ve te'addüd-i zevcât bahisleri olup müsâfereten çâker-hânelerine gelen Avrupa madamlariyle çâker-zâdeleri Aliye câriyeleri aralarında bu mesâile dâir pek çok mübâhaseler cereyân eylemiş olduğundan geçen sene Aliye câriyeleri bunlardan en mühim olanlarını cem'ederek Nisvân-ı İslâm nâmiyle bir risâle kaleme almış idüği geçende bi'l-münâsebe arz olunmuş idi. Ol esnâda ise Aliye câriyelerinin perestârân-ı Harem-i hümâyûn sırasına geçirilmiş olduğu tebşîr buyrulmağla artık anın âsâr-ı kalemiyyesinin tab'ına teşebbüsden evvel müsevvedesinin Atebe-i ulyâ'ya arz u takdîmi mütehattim-i zimmet-i rikkıyyet görüldüğünden risâle-i mezkûrenin bir sûretini istinsâh ile Südde-i seniyye'ye arz u takdîmini istirhâm ile her ne kadar bir nevi' güstâhlık ise de afv ü merhamet-i seniyyeye iğtirâren takdîmine cür'et kılındığı kemâl-i ihlâs ile ma'rûzdur.

Fî zi'l-ka'de sene 1308 ve 10 haziran 1307

İzmir Bidâyet hukuk reîs-i evveli fazîletlû Es'ad Efendi'ye cevâben tahrîrât

Usûl-i hadîsden te'lîfine muvaffak oldukları risâle-i lâtîfenin bir nüshası bir kıt'a iltifât-nâmeleriyle berâber dest-i ihlâsa vusûl buldu. Sahîhen mûcib-i fahr ü mesâr-i azîm oldu.

Fünûn-ı şettâda mehâret-i behiyyeleri müsellem olduğu gibi bu diyârda garîb kalmış olan usûl-i hadîsi dahi selîsü'l-ifâde ve sehlü'l-istifâde bir sûrette te'lîfe muvaffakıyyet-i vâlâlarından dolayı zât-ı âlîlerini lisân-ı iftihâr ile tebrîke ibtidâr eylerim. Bu eser-i âlîlerini okudukça

zevk-yâb oldum. Beyânât ve medlûlâtını pek mükemmel buldum. Lâkin bâdi-i nazarda göze çarpan ba'z-ı ta'bîrâtını istîzâha lüzûm gördüm.

Şöyleki risâle-i mezkûrenin üçüncü sahîfesinde (dâht) lâfzı isti'mâl buyrulmuş. Bu ise muhlislerine garîb göründü. Ẓirâ lisân-ı arabîde dâhiye cin fikirli makaamında müsta'mel olup tâsı dâhi mubâlâga içindir, te'nîs için değildir. Cem'i dühât gelir ki lisânımızda dahi müsta'meldir ve arabın Dühât-ı erba'ası meşhurdur. Kütüb-i lügaat-ı arabiyyede dâhî lafzı var ise de beyne'l-üdebâ zebân-zed değildir. Risâle-i mezkûrenin 85 *ve* 109. *sahîfelerinde dahi zuhûr yerinde tezâhür denilmiş. Hâlbuki lisân-ı arabîde tezâhür lâfzı olmadığı gibi lisânımızda dahi aslâ müsta'mel değil iken karîbü'l-ahdde hâdis olmuş bir galat-ı fâhiştir. İn-şâ-Allahu te'âlâ risâlenin tab'-ı sânîsinde anın yerine zuhûr yazılarak tashîh buyrulur.*

Risâle-i mezkûrenin 39. *maddesinde: "Rivâyet iki türlü olur. Biri dedi ve rivâyet etti gibi mâzî-i şühûdî sîgasiyle olur. Sîga-i mezkûre cezm ifâde ettiğinden nakli mevsuk olan yerlerde isti'mâl olunur. Diğeri denildi rivâyet edildi gibi mâzî-i naklî sîgasiyle olur. Sîga-i mezkûre temrîz ifâde ettiğinden za'îf yerlerde kullanılır" denilmiş. Bu cümlelerin ma'ânîsini anlayamadım. Ẓirâ lisânımızda fi'l-i mâzî şühûdî ve naklî deyu iki kısma münkasimdir. Ammâ lisân-ı arâbîde fi'l-i mâzî böyle iki kısma münkasim olmayıp iki sûrette dahi bir sigâ isti'mâl olunur ve şühûdî veyâ naklî olması karîne ile bilinir. Meselâ filân geldi dediğimizde geldiğini gördüm demek olur ve gelmiş dediğimizde işittim ki filân gelmiş demek olur ve görmeden geldi denilirse galat olur. Ammâ lisân-ı arabîde ikisi de* (جاء) *sîgasiyle ifâde olunur ve* (جاء فلان وصحبنا) *denildikte filân geldi bizimle sohbet eyledi deyu tercüme olunur ve* (سمعت ان فلان قدجاء) *denildikde işittim ki filân gelmiş deyu tercüme olunur. Kezâlik Türkçe filân geldi dediğimizde bi'z-zât bana söyledi demek olur ve demiş denilirse işittim ki demiş demek olur ve demiş makaamında dedi denilirse kizb olur. Ammâ lisân-ı arabîde iki sûrette dahi* (قال) *lâfzı kullanılır ve makaam karînesiyle dedi yâhud demiş deyu tercüme olunmak lâzım gelir. Binâen-aleyh râviler anın mâzî-i şühûdî olduğunu ta'yîn için* (سمعت عن فلان انه قال) *derler. Risâle-i behiyyelerinin* 48. *maddesine atf-ı nazar-ı dikkat olunursa mes'ele pek güzel muttazih olur.*

Risâle-i mezkûrenin 81. *maddesinde beyân olunan tedlîs fi'l-hadîs bahsi de bu mes'eleden münbe'is olur. Meselâ bir râvînin şeyhi sika olmayıp da şeyhinin şeyhi sika olduğu hâlde rivâyetine kuvvet vermek için kendi şeyhini tayy ve şeyhinin şeyhine isnâd ile* (قال فلان) *diyerek gûyâ*

bi'z-zât şeyhinin şeyhinden işitmiş olduğunu îhâm ederse hadîs müdelles ve râvî dahi tedlîs ile mat'ûn olur; ve böyle şeyhinin şeyhine isnâd ile (قال فلان) *dedikte filân dedi yâhut demiş ma'nâlarına muhtemel olmağla anı nasıl tercüme edeceğimizi bilmeyip tahkîke muhtâc oluruz. Ammâ Türkçe mâzî-i şuhûdî ve mâzî-i naklî başka başka sîgalar ile ifâde olunduğundan lisânımız bu vechile tedlîse müsâ'id değildir.*

Hadîs-i mürsellerde dahi bu dakîkaları gözetmek ve ana göre tercüme etmek vâcib olur. Şöyleki bir sahâbî (سمعت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم انه قال هكذا) *dedikte mâzî-i şuhûdî ma'nâsında sarîh olmağla Resûl-i ekrem'den işittim şöyle dedi deyu tercüme olunur. Ammâ* (سمعت) *demeyip de yalnız* (قال رسول الله) *derse dedi ve demiş ma'nâlarına muhtemel olur. Fakat mürselât-ı sahâbe mu'teber olduğundan bu ihtimâl ol hadîsin sıhhatine halel vermez. Ẓirâ kendisi bi'z-zât Resûl-i ekrem'den işitmiş yâhud andan işiten diğer bir sahâbîden işitmiş demek olur. Ashâb-ı kirâm ise hep udûldür.*

Şu kadar var ki biz buradaki (قال) *yi dedi diye mi tercüme edelim yoksa demiş diye mi, burasını bilmek için tahkîke muhtâc oluruz. Meselâ hîn-i bed'-i vahyde Kur'ânu azîmi'ş-şan nâzil olurken Resûlu'llah* صلى الله عليه وسلم *hazretleri duçâr-ı şiddet olarak mübârek dudaklarını tahrîk buyururmuş. Sahîh-i Buhârî'nin birinci bâbında buna dâir İbni Abbâs* رضى الله عنه *hazretlerinden* (كان رسول الله صلى عليه وسلم يحرك شفتيه) *deyu rivâyet olunan cümleyi Resûl-i ekrem dudaklarını tahrîk edermiş deyu tercüme etmek lâzım gelir. Ẓirâ hîn-i bed'-i vahyde Abdullah bin Abbâs henüz doğmamış idüğünden o hâli bi'z-zât görmüş olmayıp diğer bir sahâbînden işitmiş olduğu muhakkaktır. Ammâ tâbi'înden biri* (قال رسول الله صلى الله عليه وسلم) *dedikte mâzî-i şuhûdî ihtimâli olmadığından Resûl-i ekrem demiş deyu tercüme olunmak tabî'îdir. Dedi deyu tercüme olunursa yanlış olur.*

Vâkı'a müverrihlerimiz çok defâ vekaayi'-i sâlifeyi hikâye ederken mâzî-i naklî yerinde vuku'u muhakkak olduğunu îmâ için mâzî-i şuhûdî isti'mâl ederler. Lâkin bunda karîne-i mâni'a olduğundan lisânımıza mahsûs bir isti'âre-i tebe'iyye olur ve makaam-ı hitâbîye yakışır. Ammâ rivâyet-i hadîs gibi ciddiyyâtta bilâ-karîne iki ma'nâya muhtemel olup da tedlîse mahmûl olabilecek sîga isti'mâli câiz olmaz.

Elhâsıl denildi sîgasına mâzî-i naklî demeğe bir vecih bulamadım. Dedi ve denildi ikisi de mâzî-i şuhûdî olup anların mâzî-i naklîleri demiş ve denilmiş sîgalarıdır. Lisân-ı arabîde (قيل) *ta'bîrine sîga-i temrîz denilmiş olması bahsine gelince risâle-i behiyyelerinin* 109.

S.Ü. MERKEZ KÜTÜPHANE

sahîfesine mürâca'atle bunun vechi ma'lûm olur ki râvînin mechûlü'l-hâl olması mûcib-i iştibâh olduğu hâlde isminin zikrinden iğrâz olunarak mechûl sîgasiyle (قيل) *denilince rivâyetinin za'fına delîl olur. Yoksa* (قيل) *sîgası dahi şuhûdî ve naklîye muhtemel olup yerine göre denildi yâhud denilmiş deyu tercüme olunmak lâzım gelir. Bir lisânın diğer lisâna lâyıkı vechile nakl ü tercümesi ne kadar güç bir iş olduğu ebhâs-ı sâbıka ile de ra'nâ ma'lûm ve mutavazzıh olur.*

Bir ramazân-ı şerîfde merhûm Hâfız Seyyid Efendi'den usûl-i hadîs okurken hadîs-i müdelles bahsine gelince (قال) *ye dedi ma'nâsı verdikten sonra anın bi'z-zât yâ bi'l-vâsıta istimâ'a şâmil ıtibâr olunmasına aklım ermedi. Zîrâ lisânımızda dedi ta'bîri bi'z-zât işittim makaamında müsta'meldir. Bunu bir kaç gün düşündüm, hayrette kaldım. Nihâyetü'l-emr demiş ta'bîri lisânımızda mâzînin bir kısmı olup* (قال) *sîgası ıtâbına göre dedi yâhud demiş deyu tercüme olunmak lâzım geldiğine güç hâl ile zihnim intikaal edebildi. İşte o zaman bana lisânımızın kavâ'idini zabt u tahrîr edip de lisân-ı arabî ile tatbîkaatını icrâ etmek ârzûsu geldi ve bir müddet sonra Cenâb-ı Hakk bu ârzûnun husûlünü müyesser kıldı.* الحمد لله الذى علمنا مالم نعلم والهمنا مالم تفهم.

Fî 24 Zi'l-ka'de sene 1308.

Serasker Ali Sâib Paşa'nın vefâtı üzerine Mâbeyn-i hümâyûn müşîri Gazî Osman Paşa serasker olmuş idi. 1309 senesi muharreminin yirmi dokuzuncu ve 1307 senesi ağustosunun yirmi ikinci günü tebeddül-i vükelâ vuku'buldu. Sadrâzam Kâmil Paşa ve Şeyhülislâm Bodrumlu Ömer Efendi ve Şûrây-i devlet reîsi Ârifî Paşa ve henüz serasker olan Osman Paşa ve Dâhiliye nâzırı Münir Paşa ve Evkaf-ı hümâyûn nâzırı Zihni Paşa ve Nâfi'a ve Ticâret nâzırı Râif Paşa ve Ma'ârif-i umûmiyye nâzırı Münif Paşa azl ve Bahriye nâzırı Hasan Paşa ibkaa ve Hâriciye nâzırı Said Paşa nezârette ibkaa ile beraber Şûrây-i devlet riyâset vekâleti dahi ana havâle ve Mâliye nâzırı Nazif Efendi kezâlik ibkaa ve Osman Paşa yalnız Seraskerlik'den azl ile Mâbeyn-i hümâyûn müşîrliğinde ibkaa kılındı ve Girid firka-i askeriyyesi kumandanı ve Girid vâli vekili Müşîr Cevad Paşa Sadrâzam ve şeyhülislâm mektûbcusu Cemâl Efendi şeyhülislâm ve Yıldız kumandanı Ferik Rıza Paşa bâ-rütbe-i müşîrî serasker oldu ve Tophâne Seraskerlik'den tefrîk ile Mekâtib-i askeriyye nâzırı Ferik Zeki Paşa'ya bâ-rütbe-i müşîrî

ilâve-i me'mûriyyet olmak üzere tevcîh olundu ve İzmir vâlisi Rif'at Paşa Dâhiliye ve Selânik vâlisi Galip Paşa Evkaf-ı hümâyûn ve Bursa vâlisi Mahmud Celâleddin Paşa Nâfi'a ve Ticâret ve Zühdi Paşa Ma'ârif nâzırı oldu.

Sarâzam Girid'de bulunmağla anın vürûduna kadar Adliye [nâzırı] Rıza Paşa kaymakam nasb olundu. İki gün sonra da Cevad Paşa geldi. Tekrar hatt-ı hümâyûn ile Bâbıâlî'ye gönderildi. Çend rûz sonra Mahmud Paşa Girid vâliliğine me'mûr olarak yerine Ferik meşhûr Vidin'li Tevfik Paşa Nâfi'a ve Ticâret nâzırı oldu.

Zeki Paşa gördüğü alayda nerede duracağını suâl etmiş, Teşrîfâtî-i askerî tarafından kendisine Bahriye nâzırı'nın alt tarafında durması tabî'î olduğu cevâbı verilmiş. Ammâ Meclis-i vükelâ'da teşrîfatca ihtilâf zuhûr etmiştir. Şöyleki öteden beri vükelâ sağlı sollu sadrâzamın iki tarafında sırasiyle otururlardı. Bu kerre Sadrâzam'ın sağında ber-kaa'ide Seyhülislâm oturup andan sonra askerî takımı ve anların karşılarında ve Sadrâzam'ın solunda diğer vükelâ oturmak ve mümkin mertebe kıdeme ıtibâr olunmak için Sadrâzam'a şifâhen Ser-kurenâ vâsıtasiyle bir irâde tebliğ olundu. O dahi ibtidâ Hâriciye nâzırı ile müzâkere ederek Hâriciye nâzırından sonra bu abd-i âciz ve ba'dehû Dâhiliye nâzırı ve ba'dehû sâir nuzzâr oturmak ve Adliye nâzırı iki günlük kaymakamlığına mebnî mazbata temhîrinde Serasker'e tekaddüm etmek üzere bir karâr vermişler ise de Serasker buna îtirâz etmiş ve iş keşâkeşde kalmış. Eski zamânlarda sadrâzamlar serdâr-ı ekremlik ile ordularda bulunduğu zamanlar İstanbul'da bir kaymakam bulunurdu ve makaam-ı Sadâret'e âid umûru görürdü. Bu cihetle sadrâzam gibi sâir vükelâya bi't-tabı' tekaddüm ederdi. Sonra Şefik Paşa kaymakam olup Sadrâzam'ın vürûdundaki seyerinde durmuş idi.

Hayreddin Paşa Sadâret'den isti'fâ ettikte on gün kadar bi'l-vekâle Sadâret sandalyasında oturup üç dört defâ Meclis-i vükelâ'da riyâset eylemiş idim. Ba'dehû Hayreddin Paşa'nın azliyle yerine diğeri nasb olundukta bu vekâlet hasebiyle diğer vükelâya tekaddümümüz husûsu o zamân mevzû'-ı bahs olmuş iken ben gidip eski yerimde durdum. Bahis de kapandı. Rıza Paşa ise iki gün kaymakamlıkta bulunmuş ise de bu iki gün zarfında Meclis-i vükelâ olmadı. Bu cihetle Meclis'de riyâseti

vuku' bulmadı. Şu hâlde Serasker'e tekaddümü münâsib olur mu diyerek ba'zılar Serasker'e hak veriyorlardı. Ben ise henüz Meclis-i vükelâ'ya devâm edemiyordum. Zîrâ tebeddülât-ı vükelâya dâir sâdır olan hatt-ı hümâyûnda azl ü ibkaa ve nasb olunan vükelânın isimleri hep mezkûr olduğu hâlde bize dâir bir söz olmadığından "*Meclis-i hâss-ı vükelâ'ya gideyim mi*" deyu hâk-i pây-i hümâyûndan sordum. Meclis-i mahsûs-ı vükelâ me'mûriyyeti uhdemizde olup ancak bir müddetcik devâm olunmaması lüzûmu anlaşıldı. Teveccüh-i pâdişâhî ise hakk-ı âcizîde ber-kemâl idi. Vükelâlığa mahsûs olan ma'âşımı Hazîne-i celîle'den almakta olduğum hâlde Ceyb-i hümâyûn'dan muhasses olan mâhiye iki yüz altını dahi alıyordum. Elhâsıl Devlet-i aliyye'ye sebk eden hizmet ve emeğimin mükâfâtını ancak Zât-i hazret-i pâdişâhîden görüp Cenâb-ı Hakk'a teşekkür etmekte idim.

Mukaddemâ Mekteb-i hamîdiyye müdîrliği tarafından bir ilm-i hâl te'lîf olunması iltimâs olunmuş idi. Lede'l-mutâlâ'a mekâtib-i ibtidâiyye için bir ilm-i hâl yapılıp da rüşdiyeler için daha mufassal risâleler yazılmak lâzım geleceği cihetle evvel-i emrde mekteb-i ibtidâiyye için bu kerre bir ilm-i hâl müsevvedesi kaleme alınarak mekteb-i mezkûr müdîrliğine gönderilmiş idi. Ana dâir mekteb-i mezkûr müdîri Ferik Şükri Paşa tarafından gelen tezkirenin sûretidir:

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Zîr-i himâye-i hazret-i şehriyârî ile mübâhî olan Mektebimizin sûret-i tedrîsiyyesince lüzûmu görünüp va'd buyrulan sagîr ü kebîr iki aded ilm-i hâlden sagîrinin müsevvedesi bu kerre Mektebimiz mu'allimlerinden Mehmed Hilmi Efendi yediyle . . .ilh.

Arîze-i husûsiyye

Mekteb-i hamîdiyye için bir muhtasar ilm-i hâl yazılıp da ba'dehû rüşdiye sınıfı için daha mufassal risâleler te'lîf olunmak şifâhen kerâmet-efzây-i sudûr olan irâdât-ı seniyye-i hazret-i Hilâfet-penâhî îcâb-ı celîlinden olmağla ba'dehû arîz u amîk düşünülerek ve hükm-i zamânın îcâbâtı gözedilerek rüşdiye ve îdâdiye sınıfları için akaa'idden ve ilm-i fıkhın ibâdât kısmından risâleler te'lîf olunmak üzere evvel be-evvel mekâtib-i ibtidâiyyede okunacak muhtasar bir ilm-i hâl kaleme alındı ve sûret-i mübeyyezesi leffen arz-ı huzûr-ı âlî kılındı. Nezd-i hakaayık-vefd-i hazret-i Zıllu'llahî'de tensîb buyrulduğu hâlde tab'u temsîli için Ma'ârif-i umûmiyye nezâreti'ne mürâca'at olunacağı ma'rûzdur.

Diğer arîze

Mekteb-i hamîdiyye için kaleme alınıp leffen arz-ı huzûr-ı âlî-i Hilâfet-penâhî kılınan ilm-i hâl'in tab' u temsîline müsâ'ade buyrulduğu hâlde zann ederim ki diğer mekâtib-i ibtidâiyyeye dahi ta'mîm olunur ve şu hâlde bu ilm-i hâl'in tab'iyyesinden epeyce vâridât husûle gelir ve tab'-ı Mekteb-i hamîdiyye idâresine terk olunursa imtiyâzı Mekteb-i mezkûrun masârif-i müteferrikasına medâr olur. Ol bâbda emr ü fermân veliyyü'l-emri-ve'l-ihsân veli-ni'met-i bî-imtinân efendimizindir.

Atebe-i ulyây-i mülûkâneye arîze-i husûsiyye

Bir tabîb-i yûnânînin Mekke hacılığı unvâniyle garaz-kârâne tahrîr ü i'lân etmiş olduğu rîsâleye reddiye olmak üzere Haydar-Paşa hastahânesi atibbâsından Kaymakam Şâkir Bey bendelerinin kaleme aldığı kitâb-ı hikmet-nisâbı-ber-mûcib-i fermân-ı hümâyûn mutâlâ'a ettim. Pek çok ma'lûmâtı câmi' bir güzel eserdir. Pek güzel müdâfa'a eylemiştir. Yûnânî hakkında şiddetli lisân kullanmış ise de hakkı vardır. Anın garaz-kârâne ve müstehzîyâne ifâdâtına hüsn-i mukaabele etmiştir. Fakat ziyâdece hırslanarak bir iki mahâlde tabîb-i yûnânînin âyîn ü mezhebine ta'arruz eylemiştir. Bu sözleri de pek doğrudur. Lâkin hedef-i i'tirâzı tabîb-i yûnânînın şahsı iken hıristiyan dînine dokunur bahislere girişilince nice bin esâkıfe ve kıssîsînin müdâfa'aya kıyâm etmelerine sebebiyyet verilmiş ve bu cihetle saded-i aslîden çıkılmış olur. Ez-cümle kitâb-ı mezkûrun mukaddimesinin beşinci sahîfesinde teslîs den bahs olunuyor. Hâlbuki teslîs îtikaadı ulûm-ı müte'ârifîye münâfî olduğu cihetle hikmet mekteblerine giren hıristiyanlar bunu red eylemeğe mecbûr olduklarından bu îtikaadın butlânı zâhir olarak kendi kendine çürümüş bir bahistir ve hıristiyanların müdâfa'a edemiyecekleri bir mes'eledir. Lâkin burası o bahsin yeri değildir. Binâen-aleyh mezkûr sahîfedeki: "Teslîs gibi temelinden çürük ve akl-i selîmce merdûd olan ve hele âyîn ve tesâvîri ise küllü-yevmin gözümüzün önünde duran bir mezhebe mensûb olan" ibâresinin tayy olunması îcâb-ı hâle muvâfık görünür.

Kezâlik asl-ı kitâbın 51 sahifesinin âhirinde "burada sizin tesâvir-i în ü âne...ilh" fıkrasına dahi lüzûm yoktur. Üst tarafındaki müdâfa'alar kâfidir. Kaldıki atıbbây-ı nâsârânın ekserî kuyûd-ı diniyyeden âzâde oldukları cihetle bu tabîb-i yûnânî dahi ben bizim papasların icrâ ettikleri âyînlere inanmam ki makaam-ı mudâfa'ada bana bu sözleri söylüyorsun diyebilir; ve kezâlik 54. sahifesindeki: "Âyâ sizin pîr ü bernânız ve zükûr u inâsınız...ilh" fıkrası dahi bu kabîldendir. Üst ve alt tarafındaki müdâfa'a ve mukaabeleler o kadar kuvvetli ve müskittir ki sadedden çıkıp da tabîb-i yûnânînin milletine dokunmağa lüzûm yoktur.

Yine asl-ı kitâbın 15. sahifesinin zeylinde muharrer hâşiyede: "Kanlı çömleğe dâir îzâhâtı Kur'ân-ı azîmü'ş-şanı fransız lisânına yalan yanlış tercüme eyleyen Kazimirski nâm mütercim dîbâcesinin yedinci sahifesinde yazdı" fıkrasındaki "yalan yanlış" kaydi cây-i bahs ü tedkîkdir.

Şöyleki Kazimirski sahîhen ashâb-ı ma'lûmâttan bir âdemdir. Kur'ân-ı kerîm'i güzel ve bî-tarafâne fransız lisânına tercüme ve tefsîr-i arabiyyede münderic ba'z-ı ebhâsı güzel hulâsa etmiştir ve مبشراً برسول ثانی من بعدی اسمه احمد *âyet-i kerîmesinin tercümesinde İncîl-i Yohanna'daki Paraklit kelimesinin Periklit'den muharref olduğu bahsini meydana koyup dîn-i islâma nusret eylemiştir. Anın tercümesini mutâlâ'a ederek müslüman olan hıristiyanlar var. Kendisinin de kalben müslüman olduğuna kaa'il olanlar var. Tercümesinin diğer ba'z-ı mahâllerine dahi mürâca'at olundukta hep böyle hakîmâne ve bî-tarafâne tercüme eylediği görülmüştür. Lâkin yukarıdan aşağa kâmilen mutâlâ'a vü tedkîk olunmamış idüğinden hiç de galat u hatâsı yoktur denilemez.*

Karîbü'l-ahdde Kazimirski tercümesinin memâlik-i Devlet-i aliyye'ye dühûlü men' olunmuş. Lâkin ne sebebe men' olunduğu ma'lûm değildir. Ba'zılar, içinde muzir sözler var imiş diyor ve ba'zılar da, hıristiyan me'mûrlar bir takım muzir kitâbların men'i sırasında anı da li-garazin men' ettirmişler diyorlar. Şâkir Bey ber-vech-i bâlâ yalan yanlış tercüme diyor. Eğer ol tercümeyi tamâmiyle mutâlâ'a edip de içinde sahîhen yalan yanlış şeyler olduğuna vâkıf olmuş ise buralarını öğrenmek kullarınca pek mühim bir mes'eledir. Fakat buraları henüz tahakkuk eylememiş olduğundan şimdiki hâlde Kazimirski'nin tercümesine atf-ı kelâm edildikte (yalan yalnış) terkîbinin tayy olunması münâsib gibi vârid-i hâtır olduğu lisân-ı ihlâs-beyân ile ma'rûzdur.

Hamîdiye mektebi idâresinden vuku' bulan taleb üzerine mekâtib-i ibtidâiyye de okunmak üzere *Eser-i ahd-i hamîdî* unvâniyle mu'anven olarak kalemealınmış olan ilm-i hâlin tab'ı 1309 ramazanında hitâm bulmuştur.

1309 senesi evâhirine [doğru] vükelây-ı fihâma birer kıt'a altın liyâkat madalyası ihsân buyrulduğu sırada fakîre dahi bir kıt'ası ihsân buyruldu.

1310 senesi evâilinde Zât-i şâhâne eş'âr-ı âcizânemin cem'iyle bir nüshasının takdîmini emr ü fermân buyurdu. Fakîr ise şâ'irliği terk edeli otuz seneyi tecâvüz etmiş idi. Her ne ise evrâk-ı perişânı karışdırarak eş'ârımı bir dîvânçe şeklinde tertîb ile bir nüshasını huzûr-ı hümâyûna arz ettim. Müte'âkiben bir kıt'a sanâyi'-i nefîse iftihâr madalyası ihsân buyruldu.

Vükelânın muhasses olan otuzar bin kuruş ma'âşlarına onar bin kuruş zamm olunduğu sırada ma'âş-ı âcizîye dahi ol vechile on bin kuruş zamm olunduğuna dâir makaam-ı Sadâret'den 25 safer sene 1310 ve 4 eylül sene 1308 târihiyle müverrah bir kıt'a tezkire vürûd eyledi. Ceyb-i hümâyûn'dan muhasses olan mâhiye iki yüz altın dahi başkaca alınmakta idi.

Takrîz

Beyâna hâcet yoktur ki mevzûn söz söylemeğe dinlemeğe insânda bir meyl-i tabî'î vardır. Evzân-ı elsine ise birbirine uymaz. Her lisânın vezni kendi seciyye ve şîvesine göredir. Eş'âr-ı arabiyye ve fârsiyyede sükûn ve harekece tevâzün aranır ve harf-i med bir harf-i sâkin îtibâr olunur. Ma'a-hâzâ ikisinin vezinleri birbirine muvâfık değildir; ve fârsînin fenn-i arûzu ıstılâhât-ı arabiyye üzere tedvîn olunmuş ise de hakîkat-i hâlde fenn-i arûz-ı arabîden başka bir fenn-i müstakildir. Ammâ asl-ı lisân-ı türkîde med yoktur. Harf-i med olan elif yâ vav alâmet-i hareke olarak kullanılır. Vezinlerinde dahi sâkine îtibâr olunmayıp ancak harekenin sayısına îtibâr kılınır.

Müessis-i Devlet-i osmâniyye olan Sultan Osman Gazî hazretleri asrında Türkçenin kabası alınmış ve peydâ olan lisân-ı azbü'l-beyân-i osmânînin eş'ârında ibtidâları evzân-ı Türkiyye isti'mâl olunmuş idi. Hattâ Osman Gazî hazretlerinin vezn-i türkî üzere kendi ulüvv-i efkârını mutazammın bir güzel manzûmesi vardır ki müellifin şevâhidinden biri odur. Müteahhirîn-i üdebây-i osmâniyye ise evzân-ı fârsîyyeye

İtibâr ve elfâz-ı arabiyye ve fârsiyyeyi o kadar kesret üzere isti'mâl etmişlerdir ki eş'âr-ı osmâniyyeye bütün bütün eş'âr-ı fârsiyye tarzına dökülmüştür. Daha sonraları ba'z-ı şu'arây-i Rûm evzân-ı türkiyye üzere eş'âr söylemişler ise de anlardan elde pek az eş'âr kalmıştır. Bu kerre asrımız erbâb-ı ma'ârifinin mümtâz ü ser-bülendi Fâik Beyefendi eş'âr-ı türkiyyeyi tetebbu' ve evzân-ı müsta'meleyi şevâhidiyle berâber cem' ederek bu risâle-i letâif-isâleyi te'lîf ile fenn-i arûz-ı türkîyi encümen-i üdebây-i asra ihdâ etmiştir. منا الشكر والتقريض و من الله الاجر والتعويض.

Zeberehû

Fi 5 Şa'ban 1312 AHMED CEVDET[1]

Son

[1] Yirmi birinci Defter burada nihâyet bulur.

İNDEKS

Abbâs, Hazret-i Peygamber'in amcası Abbas ibni Abdi'l-Muttalib, 86.

Abbâs Paşa, Kavala'lı Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve Tosun Paşa'nın oğlu, Mısır vâlisi, 58-60.

Abdullah ibni Cud'ân, Kureyş ahâlîsinden, 86.

Abdurrahman Efendi, Mekteb-i mülkiyye ve Sultânî müdîri, vak'anüvîs, devlet adamı, Abdurrahman Şeref Efendi, (vefâtı, 1924) 237.

Abdurrahman Nûrüddin Paşa, Başvekil, Adliye nâzırı 215.

Abdülaziz, osmanlı pâdişâhı Sultan Abdülaziz Han, 82, 83, 95, 122, 124, 130, 131, 151, 154,-160, 209, 212, 213, Zât-i şâhâne v.b., 84, 90, 164; Pâdişâh, 91-93, 120, 121, 132, 152; Şehriyâr, 121; Velini'met, 127.

Abdülgani Ağa, Harem ağası, (Abdülhamid II devrinde Dârü'ssa'âde ağalığında bulunan zât olmalıdır), 132.

Abdülhak Efendi, Hekim-başı, sudûrdan, Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye reîsi, 37, 40, 45, 71.

Abdülhamid, osmanlı pâdişahı Sultan Abdülhamid Han II, 161, 170, 197; Zât-i şâhâne (v.b.), 168, 173, 198, 210, 213, 214, 243, 270, 274, 280, 284; Pâdişâh, 193, 194, 272, 273.

Abdülhamid Hân-ı evvel türbesi, İstanbul'da Bağçekapı'da, 6.

Abdülkerim Efendi, Amasya'lı, talebe-i ulûmdan, müderris, (sonradan İstanbul pâyeli, Meclis-i ma'ârif âzâsı), 10.

Abdülkerîm Paşa, Serdâr-ı ekrem Çırpan'lı Abdülkerim Nâdir Paşa (Dîvân-ı harbın ithâmına verdiği cevâb için bk. mad. Ali Nizâmi Paşa), 176-178.

Abdülmecid, osmanlı pâdişahı Sultan Abdülmecid Han, 5, 17, 25, 57, 61, 62, 66, 76, 80, 82, 110, 230, 245; Zât-i şâhâne, 48, 51, 52, 56, 81; Pâdişâh, 52, 56, 63, Velî-ni'met, 55, 65.

Abdüssettâr Efendi, Mecelle cem'iyyeti âzâsından, (Mahkeme-i temyîz'de üye iken Mekke mollası olmuş 1887 de orada vefât etmiştir; Mecelle-i ahkâm-ı adliyye'nin kavâ'id-i fıkhiyyesinden onu üzerine mufassal şerh yazmıştır), 174, 263, 264.

Âbidin Paşa, Sivas vâlisi Mesnevî şârihi, vezîr, (son vazîfesi Cezâir-i Bahr-i sefîd vâliliği olup vefâtı 1908 dedir), 228, 235, 236.

Acem, İran, 30.

Adâb-ı Sedâd, Cevdet Paşa'nın sıbyân mektebleri için yazdığı fenn-i âdâbdan risâle, 126.

Adana, 174, 175, 205, 208, 209.

Âdem, ilk insan, peygamber, 149 242, 243, 247.

Adliye nezâreti, 146, 151, 194-196.

Afîf Beyefendi, Beylikci, Sadâret müsteşârı, Meclis-i vâlâ âzâsı, bâlâ ricâlinden İsmail Afîf Beyefendi, (vefâtı, 1872), 71.

Afîf Efendi, hattât (vefâtı, 1704), 129

Agop, Hoca, Mösyö, *Ta'lîm-nâme-i harîr* adlı risâlenin müellifi olup, Mustafa Reşid Paşa ma'iyyetinde baş-tercüman sıfatiyle Paris'e gi-

den ve bir süre maslahat-güzâr olarak orada kalan Agop Girçikyan Efendi, 25, 68.
Agop Paşa, Hazîne-i hassa nâzırı, daha sonra Mâliye nâzırı olan, 1891 de attan düşerek ölen Agop Kazazyan Paşa, 244.
Ahkâm-ı Sultanî, İmâm Mâverdî'nin *el-Aḥkâmü's-sultâniyye* adlı eseri, 85.
Ahmed-i sâlis, osmanlı pâdişâhı, 129.
Ahmed Ağa, Yular-kıran, Lofça müftisi İsmâil Efendi'nin babası; (Kırkkilise ahâlîsinden bir serkerde olup. Baltacı Mehmed Paşa ile Prut seferinde bulunmuş, sonra Lofça'da tevattun etmiş idi), 3.
Ahmed Ağa, Yular-kıran oğlu, Cevdet Paşa'nın büyük babası Ali Efendi'nin babası, 3.
Ahmed Paşa, 1877 osmanlı-rus seferinde livâ kumandanlarından, 187, 188.
Ahmed Paşa, Kozan oğlu, Fırka-i islâhiyye tarafından İstanbul'a aldırılan ve kendisine mîr-i mîranlık verilen Ahmed Paşa (tekrâr Kozan dağlarına gelerek isyân çıkarmıştı, *Adana salnâmesi, sene 1308*, s. 20), 174, 175.
Ahmed Atâ Bey, Tayyar-zâde, *Enderûn Târihi* müellifi bâlâ ricâlinden, (vefâtı, 1879), 129, 130.
Ahmed Cevdet (Paşa), *Tezâkir*'in müellifi, bk. Cevdet Paşa, 76-78 117, 119, 120, 130, 174, 222, 237, 284.
Ahmed Eyyub Paşa, Tuna umûm kumandanı, müşîr, vefâtı, 1893, (vâliliklerde ve ordu müşîrliklerinde bulunmuştur; son vazifesi Selâmlık resmine me'mûriyet idi), 179, 182, 185, 186, 188 190.
Ahmed Hulûsi Efendi, Şirvânî-zâde Seyyid, (Rüşdi Paşa birâderi), ulemâdan, Mecelle cem'iyyeti âzâsından, Meclis-i tedkîkât-ı şer'iyye ve Meclis-i intihâb-ı hükkâm reîsi, (vefâtı, 1889), 84, 137.
Ahmed Midhat Efendi, gazeteci, muharrir, romancı, (vefâtı 28 aralık, 1912), 236, 244.
Ahtamar, Van gölünde, içinde ermeni patriklerinden birinin makarr edindiği bir manastır ve kilise bulunan ada, 202, 204, 208.
Akademi, Academie française, 46.
Akademi jurnali, 21. cildinde Târih-i Cevdet cild III hakkında Müverrih J. von Hammer'in bir makâlesi bulunan, Viyana Akademisi jurnalı, 74.
Akdeniz, 8.
Âkif Efendi, 1296 senesinde Adana vâli vekili, 207, 208.
Âkif Paşa, Reîsülküttâb Hâriciye ve Dâhiliye nâzırı, *Tabsire* adı eser'in müellifi şâir ve münşî (vefâtı, 1845), 118, 203.
Akşehir'li Ömer Efendi, İstanbul'un büyük müderrislerinden, Ders-vekîli, Hâce-i şehriyârî (Mâbeyin hocası), vefâtı 1851 dedir, 8.
Aleksandre, Battenberg hânedânından, 1879 dan 1886 ya kadar Bulgaristan prensi, (sukûtundan sonra comte de Hartenau adıyla yaşamıştır), 226-228.
Âlî Paşa, Mehmed Emin (1814-1871), Sadrâzam, Hâriciye nâzırı, 21, 23, 28, 38, 40, 41, 53, 56, 57, 61-65, 67, 69-75, 79, 82, 84, 91, 93-97, 109, 110, 118, 123.
Ali, Hazret-i Peygamber'in amcazâdesi, Hulefây-ı râşidîn'in dördüncüsü Ali bin Ebi-Tâlib, 162.

Ali Ağa, Berber-başı, (Mahmud II zamânında) 217.
Ali Bey Nâmık Paşa-zâde, Sultan Abdülaziz vak'asında kâtil-i müşârik olmakla suçlu, 210 213.
Ali Efendi, Arnavud, Girid'li Süleyman Efendi'nin talebesinden olan ve Cevdet Efendi (Paşa)'ye bir süre fenn-i arûz ve âdâb okutan âlim müderris 9.
Ali Efendi, Elhac, Cevdet Paşa'nın büyük babası, 3.
Ali Paşa, Örfî Paşa-zâde, sâbık Şûrây-ı devlet reîsi, İzmir vâlisi, 210, 211.
Ali Cemâlî Efendi, Şeyhülislâm Zenbillî Ali Efendi, 165.
Ali Fethi Efendi, Ruscuk'lu, müderris, Meclis-i ma'ârif âzâsından, jeolojiye dâir bir eserin mütercimi, 75.
Ali Gâlib Beyfendi (Paşa) Reşid Paşa-zâde (denizde boğularak vefâtı, 1858), 27, 60, 68 71.
Ali Hamdi Bey, Miralay, 1877 osmanlı-rus seferine katılmış ümerâdan, 186.
Ali Nizâmî Paşa, Gerede'li Doğancızâde, Müdde'i-i umumî-i askerî, ferîk, sonra müşîr, (Ali Nizâmî Paşa'nın lâyıhasiyle, Abdülkerim Nâdir Paşa'nın cevâb-nâmesi için ayrıca bk. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı hakîkat*, İstanbul, 1326, II, 183-184, 185-198), 176, 178, 184.
Ali Râik Efendi, Meşreb-zâde Abdurrahman Efendi'nin oğlu, sudûrdan ve Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâsından, vefâtı, 1276 (1859/1860), 63.
Ali Râtib Bey, Kara vezîr Mehmed Paşa birâderi Şeyhü'l-vüzerâ Mustafa Paşa-zâde Abdülkerim Bey'in oğlu, müderrislikte ve mevleviyyetlerde bulunmuş, İstanbul ve Anadolu pâyelerini ihrâz etmiş fudalâdan, (vefâtı, 1270 (1855/1856) 63.
Ali Sâib Paşa, Serasker, müşîr, (vefâtı, 1891), 228, 278.
Ali Sedad Bey, Cevdet Paşa'nın oğlu, mantık ilmine dâir bir kaç eser sâhibi (vefâtı, 1900), 270.
Aliye, Cevdet Paşa'nın büyük kızı, muhtelif eserler sâhibi, muharrir Fa ma Aliye Hanım (1864-1924), 275.
Almanya, 274.
Almanya elçisi, 1889 da Almanya'nın İstanbul büyük elçisi M. de Radowitz, 274.
Âlûsî-zâde Seyyid Mahmud Efendi (Ebü's-Senâ' Şihâbi'd-dîn, sâbık Bağdâd müftisi, (*Neşvetü'ş-şümûl fi's-seferi ilâ İslambul*, Bağdad, 1291 ve *Neşvetü'l-mudâm fi'l-avdi ilâ Medîneti's-Selâm*, Bağdad, 1293 adlı iki seyâhat-nâmenin müellifi), ulemâdan, 41.
Anadolu, 82, 148, 171, 176, 192.
Ankaravî İsmail Efendi, Mesnevî şârihi 229, 231-234, 236.
Antakya, 175.
Antakya'lı Sa'id Efendi, İstanbul müderrislerinin en ileri gelenlerin den, müfessir ve muhaddis, Raûf Paşa kitabcısı, Anadolu pâyeli, (vefâtı, 1854), 8.
Antonio سقه درشيو, Avusturya'da لوزين بيقوله da mukîm biri, 166.
Arabistan, 70, 225.
Arafat, Mekke'de dağ, 259, 260.
Ârif Efendi, sudûrdan Meşreb Efendi hafîdi, Meclis-i vâlâ müftisi, Şeyhülislâm, (vefâtı, 1858), 24, 66, 67.
Ârif Paşa, Tuna kumandanı, 179, 181.
Ârif Hikmet Beyefendi, (1786-1859), Râif İsmail Paşa-zâde sudûrdan

İbrâhim İsmet Beyefendi'nin oğlu, Şeyhülislâm, dîvân sâhibi şâir, âlim, kitâb meraklısı, 18-20, 22, 34, 35, 37, 40, 41, 43, 44, 65-67; Şeyhülislâm, 57.

Ârifî Paşa, (1819-1895) Şekib Paşazâde Ahmed Ârifî Paşa Tercümân-ı Dîvân-ı hümâyûn, Şûrây-i devlet reîsi, Başvekil, 194, 244, 278.

Aristo, Yunan feylesûf-ı şehîri 36.

Arnavudluk, 273.

Âsaf Paşa, 1877 de Osmanlı ordusu erkânından, müşîr, Boğazlar istihkâmâtı müfettişi, 190.

Âsım Târihi, Vak'a-nüvis Âsım Efendi'nin eseri, 71.

Asyâ-yi vustâ, Orta-Asya, 255.

Atîk Dîvânhâne, Topkapı sarayında mu'âyede esnâsında ilmiye ricâlinin durdukları yer, 90.

Augsburg, Bavyera'da şehir, 161.

Augsburg, gazete, (*La gazette d'Augsburg*, veya, *La gazette universelle, Allgemeine Zeitung*), 161.

Auguste Michelot, (ميشلو değil), geçen asırda Achille Meissis adlı biriyle berâber, daha ziyâde coğrafyaya âid mekteb kitâbları yazan müellif (*Cataloque général des livres imprimés de la Bibliothèque nationale*, Paris, 1932, cild 114, mad. Michelot), 119.

Avâmil, Birgivî Mehmed Efendi'nin ilm-i nahivden bir risâlesi, 63.

Avrupa, 23, 25, 26, 28, 29, 39, 41, 44, 46, 65, 84, 94, 95, 102, 106, 122, 138, 147, 148, 162, 168, 217, 220, 221, 228, 235, 239, 241, 242, 254, 264, 265, 270, 272, 275.

Avusturya, 24, 28, 29, 65, 138, 184, 227.

Avusturya imparatoru, François-Joseph (1830-1916), 29.

Avusturya'nın İzmir konsolosu, Âlî Paşa'yı şikâyet ederek İzmir vâliliğinden azl ettiren, Steindl de Plessenet olmalıdır (bk. *Allmanach de Gotha, 1855*) 65.

Ayintab, Gâziantep, 206.

Aziz Bey, Tıbbiye mektebi hocalarından ve Tıb istilahlarını hazırlayanlardan Aziz İdris Bey (1840 1878), 126.

Aziz Paşa, 1877 seferinde fırka kumandanı, 189.

Bâbıâlî, 20, 41, 46, 56, 58-62, 75, 82, 84, 96, 103, 108, 110, 111, 120, 122, 126, 128, 130, 131, 138, 145, 146, 151, 153, 169, 180-182, 192, 201-207, 221, 227, 256, 257, 271, 279.

Bâb-ı Fetvâ, Şeyhülislâm kapısı, Meşîhat dâiresi, 84, 128.

Bâb-ı hümâyûn, Topkapı sarayının Ayasofya tarafındaki kapısı, 161, 173.

Bâb-ı seraskerî, Seraskerlik dâiresi, 77, 154-157, 159, 172.

Bağdad, 94, 120, 160, 235.

Bahriye mektebi, 254.

Bahriye nezâreti, 180, 181.

Balkan (dağları), 176, 177, 183, 185, 186, 188-190, 192.

Baltacı vezir, Birinci Petro'yu Prut'da muhasara eden Baltacı Mehmed Paşa, 3.

Baltalimanı, Boğaziçi'nin Rumeli sâhilinde sayfiye ve mesîre, 31.

Baraguey d'Hilliers, Fransa'nın İstanbul elçisi,, 70 71.

Baringirsir? باريڭغر سير sokağı, Hanovre şehrinde bir sokak, 246.

Baş-kâtib Sultan Abdülaziz zamânında (1293 de) Mâbeyin Baş kâtibi Âtıf Bey, 152.

Baş-kurşunlu, Fâtih Sahn-ı semân medresesinin Akdeniz tarafındaki bölümlerinden b'ri, 8.

Baş-mâbeyinci, Sultan Abdülaziz'in Baş-mâbeyincisi Hâfız Mehmed Bey (bk. Ser-kurenâ), 153.

Baş-vekâlet, 194, 207, 215.

Bâyezid, Büyük mutasavvıf, Bayezid Bistâmî 232.

Bâyezid meydânı, İstanbul'da Bayezid Câmi'i önündeki meşhûr meydan, bugün Hürriyet Meydanı, 62, 160.

Baykara, Sultan Hüseyin, Timur sülâlesinden, Horasan hükümdârı, 80, 194.

Bebek, Boğaziçi'nin Rumeli yakasında semt, 246.

Bedâyi'ü'l-inşâ, Mustafa Reşit Bey'in müntahabât kitâbı (İstanbul, 1302, I. 149, 151), 222, 224.

Belâgat-i osmâniyye, Cevdet Paşa'nın Mekteb-i hukûk talebesine okutuğu derslerin hülâsası olarak yazdığı eser; (ilk baskısı, 1299, başlıca kaynağı, Sa'düddîn Teftâzânî'nin *Muhtasar-ı me'ânî şerhi*), 214, 215.

Belen (بيلان), Amanos dağları üzerinde kasaba (bk. indeks cild III), 175.

Benî-Umeyye, Emevî hânedânı, 86.

Berlin ahid-nâmesi, 1877-1878 osmanlı-rus savaşından sonra Berlinde akd-olunan muâhede-nâme 226, 227.

Bernard, Charles Ambroise (1808-1844), Mahmud II tarafından Mekteb-i tıbbiyye'nin idâresine me'mûr edilen hekim, (*Les bains de Brousse* adlı fransızca eserinin tercümesi, *Kabluca risâlesi*, İstanbul'da Mekteb-i tıbbiyye litografya matba'asında 1265 de basılmıştır), 42.

Berriyyetü'ş-Şâm, Şam hıttasının Cezîretü'l-arab'a bitişik olan yerleri 150.

Berrü'ş-Şâm, Sevâhil-i Şamiyye, 150.

Besâir, Fîruzâbâdî'nin *Besâirü zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-azîz* adlı tefsîr nev'inden eseri, 267.

Besarabya, 171.

Besim Beyefendi, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın kayını (yeğeni değil). Bağdad vâlisi Ali Rıza Paşa'nın oğlu; Âmedî hulefâsından iken ûlâ sânîsi rütbesiyle Hâriciye mektûbcusu olmuş, sonra De'âvî mu'âvinliğinde bulunmuş, 1892 de vefât etmiştir, 69, 70.

Beşiktaş, Boğaziçi'nin Rumeli tarafında semt, 66.

Beyânü'l-unvân, medreselerde okunan kitâbların hutbe ve dîbâcelerine dâir olmak üzere Cevdet Paşa'nın talebelik zamânında yazdığı Türkçe risâle (Osmâniye matba'ası 1299), 7.

Beylerbeyi, Boğaziçi'nin Anadolu yakasında semt, 155.

Beylerbeyi sarây-ı hümâyûnu, 155.

Beyrut, 80, 174, 175.

Bîdil, meşhûr İran şâirlerinden, 233.

Bilâd-ı selâse, Eyup, Galata, Üsküdar, 172.

Binâ, sarfdan muhtasar kitâb, 8.

Biographie Didot, meşhur tâbi' Ambroise-Firmin Didot tarafından çıkarılmış olan *Nouelle Biographie générale*, 235.

Birgivî Şâkir Efendi, ulûm-ı arabiyye ve mantıkda yed-i tûlâ sâhibi olup Mekke ve İstanbul pâyelerini ihrâz etmiş olan müderris (Cevdet Paşa bu zâtten icâzet almıştır, vefâtı mart 1881 dedir), 8, 10.

Bîrûn, Enderûn dışındaki muhîtleri ifâde etmek için kullanılmış bir tâbir, 123, 130, 170.

Blum Paşa بلوم پاشا, Bâb-ı ser-askerî topcu dâiresi âzâsından, istihkâm dâiresinde müfettiş, Mühendishâne istihkâm ve Târih-i harb muallimi, mîrliva (Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i berrî-i hümâyûn*, İstanbul, 1312, s. 370; *Sâlnâme, sene 1292*, s. 43; *Sâlnâme-i askerî sene* 1282, s. 280; *Sâlnâme, sene 1301*, s. 170), 182.

Bodrum'lu Ömer (Lûtfi) Efendi, Şeyhülislâm, (vefâtı, 1896), 278.

Boğaziçi, 17, 20, 26, 44, 45, 59, 160, Boğaz, 174.

Boğazköyü, Çernavoda, Dobruca'nın Mecidiye kazâsında nâhiye, (*Müfettiş Mehmed Ali Bey raporu*, İstanbul, 1334, s. 31), 182, 183.

Bolgrad gölü, Bogdan tarafında bulunan ve ayağı tuna'ya munsab olan göl, 171.

Bosna, 83, 140, 142, 147, 178.

Bourée, P. Fransa'nın İstanbul sefîri, 94, 95.

Bulgaristan, 148, 151, 169, 184, 192, 226, 227, 244.

Burhân-ı Gelenbevî, Gelenbevi İsmâil Efendi'nin mantık'dan eseri (burhan, mantık ilminin yakîni müntic olan kıyâsdan bâhis kısmı), 11. (bk. Gelenbevî Burhanı)

Bursa, 26, 42, 45, 152, 153, 159.

Bükreş, 24, 26-29.

Byela, Bulgaristan'da Tırnova-Ruscuk yolu üzerine Yantra suyu boylarında karye, 177, 184, 185, 188.

Caesar, Caius Iulius, Roma diktatörü (Kayser), 240, 241.

Câmî, Mevlânâ Abdurrahman Câmî'nin *Kâfiye* şerhi olup kısaca *Molla Câmî* ve *Câmî* diye anılan ders kitâbı, 30.

Câmi'-i Fâtih, 223 (bk. Fâtih Câmi'i).

Câmi'-i Firdevsiyye, arablar tarafından Harrân'da inşâ edilmiş olan câmi', 253.

Cebel-i Bereket, Gâvur-dağı, 83, 120.

Cebel-i Kafkas, Kafkas dağı, 74.

Cebel-i Kozan, Toros dağlarının Kozan havâlîsindeki kısmı, 120.

Cebel-i Lübnan, Sûriye sâhilleri boyunca uzanan Lübnan dağları, 74.

Cebel-i Sevr, Mekke civârında dağ, 255.

Celâlüddîn Devvânî, kelâm, matematik ve felsefeye dâir Arabca ve Farsca bir çok eserler yazan, Uzun Hasan'ın oğlu Ya'kûb ve Murad zamânında Fars eyâleti kadılığında bulunan İran'lı âlim, 85, 90, 91.

Celâlüddîn Melikşâh, Büyük Selçuklu hükümdârı, 113.

Celâlüddîn Rûmî, Mevlânâ, 228, 235.

Cem, İrân'ın hurâfe ile karışık eski târihine göre hükümdârlardan biri, şarâbı icâd eden, Cemşid, 25, 33, 44, 199.

Cemâl Efendi, Abdülhamid II zamânında uzun müddet Meşihat'de bulunan Mehmed Cemâlüddîn Efendi (Kazasker Ahmed Hâlid Efendi mahdûmu, Kazasker Şeyh Yusuf Efendi torunu; mart 1264 de İstanbul'da doğmuş, nisan 1335 de Mısır'da vefât etmiştir) 278.

Cemşid Gıyâsüddîn (bin Mes'ûdi'l-Kâşî), Uluğ Bey zamânının tanınmış matematik ve astronomi âlimi olan, Kadı-zâde-i Rûmî ve Ali Kuşcu ile berâber Semerkand rasadhânesinde araştırmalar yapan, zât (vefâtı, 919= 1513), 254-256.

Cenâb-ı âlî-i Meşihat-penâhî, Şeyhülislâm Uryânî-zâde Es'ad Efendi, 246.

Ceride-i havâdis, İstanbul'da çıkan Türkçe gazete, 57.

Cevad Paşa, Sadrâzam, Girid fevka'l-âde kumandanı müşîr Ahmed Cevad Paşa (1850-1900), 278, 279.

Cevdet Efendi, Paşa (1822-1895) Ondokuzuncu asrın büyük türk âlimi, müverrih, *Tezâkir* müellifi, vâlilik ve muhtelif nâzırlıklarda bulunmuş vezîr, (bk. Ahmed Cevdet), 14, 22, 25, 27, 31, 34, 36, 40, 43, 44, 57, 60, 62, 79, 123, 133, 173, 225, 250.

Cevdet Efendi Târîhi, 74 (bk. *Târîh-i Cevdet*).

Cevdet Paşa'nın haremi, 91, 92.

Ceyb-i hümâyûn, Padişâhın husûsî büdcesi, 280, 283.

Cezâyir, 220.

Cezâyir'li Mustafa, Sultan Abdülaziz'in kâtili olmakla suçlu görülen bekçi, 213.

Cezîretü'l-arab, Arab-yarımadası, 150

Cidde, Mekke'nin iskelesi, 214.

Circis, nebîlerden biri, hıristiyanların Saint Georges dedikleri aziz, 209.

Cisr-Şugûr, Haleb şehrinin güneybatısında kasaba, Haleb vilâyetinin bir kazâsı, 175.

Correspondance de l'Est, Viyana'da çıkan bir gazete, 272.

Cum'a, Bulgaristan'da Osman-pazarı'nın kuzey-batısındaki Eski-Cum'a kasabası, 191.

Çamiç Ohannes Efendi, Bâb-ı seraskerî'de mütercim, Bank-ı osmânî muhâsebecisi, Ticâret ve Nafi'a nazırlıklarında, Dîvân-ı muhâsebât reîsliğinde bulunan, Fransızcadan *Kitâb-ı mantık*'ı tercüme eden zât (vefâtı, 1882), 77.

Çanat, tarîk-ı kazânın (Rumeli kaleminde), en küçük rütbesi Macaristan'da kasaba, 18.

Çarşamba-pazarı, İstanbul'da Fâtih civârında semt, 5, 6, 9, 13, 15.

Çerkes Hasan, Mekteb-i harbiyye'den me'zûn kolağası, Sultan Abdülaziz'in ikinci kadınının kardeşi (Memduh Paşa, *Mir'ât-ı sûûnât*, İzmir, 1328, s. 96), Midhat Paşa konağında Serasker Hüseyin Avni ve Hâriciye nâzırı Râşid Paşa'larla Midhat Paşa'nın bir ağasını öldüren, Kapudân-i deryâ Kayserî'li Ahmed Paşa ile iki eri yaralayan zâbit), 159, 160.

Çırağan-sarayı, Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Beşiktaş ile Ortaköy arasında saray, 156.

Dağıstan, 61.

Dâhiliye nezâreti, 168, 173.

Dâmâd Mahmud Paşa, Fethi Paşazâde, Sultan Abdülmecid'in kerîmelerinden Cemile Sultan'ın kocası, Tophâne ve Mâbeyin müşîri, 170, 175, 210, 213, 214.

Dâmâd Nûrî Paşa Sultan Abdülmecid'in kerîmelerinden Fâtıma Sultan'ın kocası, Mâbeyin müşîri, 213.

Dârâ, İran hükümdârı, 25.

Darbhâne, İstanbul Darbhânesi, 135.

Darbhâne-meydanı, İstanbul'da Topkapı-sarayı civârında bulunan Darbhâne'nin önündeki meydan, 173.

Dârü'l-fünûn, Sultan Abdülmecid zamânında yaptılan yüksek tahsîl müessesesi, 38, 39, 41, 48, 49, 52.

Dârü l-ma'ârif. Dârü l-fünûn'a talebe yetiştirmek için te'sîs edilen mekteb, (Bezm-i Âlem Vâlide Sultan tarafından, Sultan Mahmud türbesi yakınında yaptırılmıştır), 39, 52, 56, 57.

Dârü'l-Mesnevî, Mesnevî okutmak üzere, İstânbul'da Çarşamba-pazarı semtinde Murad Molla şeyhi Şeyh Murad Efendi tarafından yaptırılıp 9 muharrem 1260 (30 ocak 1844) günü açılan ve açılış merâsiminde Sultan Abdülmecid de hâzır bulunan müessese, 17, 230.

Dârü'l-mu'allimîn, Sultan Abdülmecid zamânında Fâtih civârında açılan öğretmen okulu, 37-39, 41, 46.

Davud Paşa, Cebel Lübnan mutasarrıfı, Nâfi'a nâzırı vezîr Garabet Artin Davud Paşa (Y. Çark, *Türk Devleti hizmetinde ermeniler*, İstanbul, 1953, s. 168 vdd.), (vefâtı, 1873) 38, 94, 95.

Davud Paşa mektebi, İstanbul'da Mekteb-i rüşdiyye hâline getirilen sıbyân mektebi, 38.

Dede Paşa, Selânik vâlisi, İhtisâb nâzırı, Meclis-i Tanzîmât âzâsından Hıfzı Paşa (Lûtfi, *Târih*, İstanbul, 1328, VIII, 23) 72.

Defter-i hâkânî, 135, 137, 138, 140; Defterhâne, 140-142.

Deli Müfti, Lofça'nın esbak müftisi, ulemâdan, 5.

Deli Osman, hattât, Afîf Efendi dâmâdı (vefâtı, 1210 (1785/1796). 129.

Denizli'li Yahya Efendi, İstanbul müderrislerin en âlimlerden, Saray hocası, Dârü'l-mu'allimîn'de birinci hoca, Ders-vekili, (ihtiyâr-ı tekâud etmiş, ömrünü, okumak ve ibâdet etmekle geçirmiş, uzun müddet yaşamıştır; Cevdet Paşa'nın en çok istifâde ettiği hocadır; vefâtı, 21 ağustos 1858'dedir), 8, 9, 40; 66.

Dersaâdet (bk. İstanbul), 4-6, 28, 29, 37, 41, 42, 58, 60, 64, 65, 70, 72, 79, 82-84, 101, 109, 120, 121, 128-130, 134, 137, 139, 140, 142, 147, 148, 151, 154, 157, 159, 168, 169, 172, 173, 175, 177, 179, 180, 186, 188-193, 196, 199, 201, 202, 205-209, 212, 227, 230, 235, 254, 256, 264, 274.

Derviş Paşa, Lofça'lı İbrâhim, (1817-1896), Fırka-i islâhiyye kumandanı, Dâr-ı şûrây-i askerî reîsi, Hassa müşîri, Serasker, (son me'mûriyyeti Rumeli fevka'l-âde kumandanlığıdır), 147, 178.

Devlet-i abbâsiyye, 162, 257.

Devlet-i aliyye, (Osmanlı devleti) 25, 26, 28, 29, 48, 49, 52, 66, 67, 74, 81, 82, 90, 101, 102, 104-108, 113, 121, 124, 129, 130, 137-139, 147, 151, 168, 169, 171, 176, 178, 179, 183, 184, 193, 197, 201, 203, 217-220, 238, 239, 244, 256, 270-272, 280, 282.

Devlet-i osmâniyye, bk. Devlet-i aliyye 47, 50, 163, 187.

Devlet-i rûmiyye-i garbiyye, Batı Roma imparatorluğu, 272.

Dilâver Paşa, Tuna idâre-i nehriyye reîsi mîrlivâ, sonra liman reîsi ferîk, (Sadrâzam Sâlih Paşa'nın babası, *Tasvîr-i Efkâr*, 28 temmuz), 1909 vefâtı, 1899, 179, 180.

Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye, 84, 85, 90, 95, 96, 119, 120, 195.

Dîvân-ı def'-i mezâlim (veyâ kısaca Dîvân-ı mezâlim), islâm devletlerinde zulüm görenleri korumak, zulmü önlemek üzere teşkil olunan müessese, 86-90.

Dîvân def'i mezâlim risâlesi, Celâlüddîn Devvânî tarafından yazılmış bir eser, 85.

Dîvân-ı Sâib, Meşhûr İrân şâiri Sâib-i Tebrîzî'nin Dîvânı, 24.

Dobruca, 178, 182-184, 187.

Doktor واجهارهايدن, *Augusburg gazetesi* muharriri, 161.

Dolmabağçe, Boğaziçi'nde Beşiktaş ile Kabataş arasında yer, 154, 211, 212.

Dolmabağçe-sarayı, 155.

Doyran'lı Mehmed Efendi, İstanbul'da Fâtih Câmi'inde ders okutan bir müderris, 9.

Dağman boğazı (Dragoman), Sofya'nın kuzey-batısında, Nişava suyu üzerinde sarp geçit, 227.

Drama, Selânik vilâyetinde kasaba, 7.

Dühât-ı erba'a, arablar arasında en zekî dört kimse: Mu'âviye, Amrü'bni'l-Âs, Mugîre bin Şu'be, Ziyâd b. Ebîh, 276.

Dülger-oğlu Câmi'i İstanbul'da Sarachâne civârında, 10, 12.

Dürr-i Muhtâr haşiyesi, Muhammed Tahtâvî'nin *Tenvîrü'l-ebsâr* şerhine yazdığı hâsiye, 139.

Düstûr, Osmanlı kavânîn ve nizâmât mecmu'ası, 74, 100.

Ebû - Abdillahi'l-Hârizmî, islâm matematikçisi, Cebir hakkında ilk defâ te'lîfâtta bulunan, 253.

Ebü'l-Bekâ külliyyâtı, Muhibbüddîn Eyyûb Kefevî'nin, ansiklopedik esri 266.

Ebû-Bekri's-Sıddîk, Hulefây-i râşidînin birincisi, 255.

Ebû-Hanîfe, İmâm a'zam, 87.

Ebü'r-Reyhân, İslâm âleminin en büyük âlimlerinden Bîrûnî (vefâtı, 1048), 265.

Ebû-Süfyân, Kureyş kabîlesi reislerinden biri, Mu'âviye'nin babası, 86.

Ebû-Tâhiri'l-Mârdînî, İslâm riyâziye ve hey'et âlimi (vefâtı, 902) 265.

Ebü'l-Vefâ, İslâm riyâziye ve hey'et âlimi (vefâtı, 998), 285.

Ebû Yûsuf, hanefî mezhebi imâmlarından, Bağdad kadı'l-kudâtı, 87, 163.

Eçmiyazin, Erivan yakınında ermeni katoğikosların oturduğu manastır, 202, 203, 205-209.

Edhem Paşa, Mahmud, Dâmâd Mehmed Ali Paşa'nın oğlu, Refi'a Sultan'ın kocası, Rikâb-ı humâyûn'a me'mûr ferik, sonra Meclis-i âlî-i Tanzîmât âzâsından, âyândan, vezîr, (vefâtı, 1886), 72,

Edhem Paşa, Sadrâzam Sakız'lı İbrâhim Edhem Paşa (1818-1893), 168, 173; Sâdrâzam, 170.

Edirne, 120, 148, 151, 173, 177, 178, 186, 190, 192, 228, 239.

Edirne Musâlâhası, 1827-1829 osmanlı-rus savaşına son veren musâlâha, 220.

Eflâk, 24, 27, 171.

Eğrikapı'lı Râsim Efendi, meşhûr hattât, (Eğrikapı'lı Çelebi diye anılan Mehmed Râsim Efendi, dîvân sâhibi şâir ve münşîdir) vefâtı, 1169=1755/1756 dadır, 129.

Ekrem Bey, (1846-1913) tanınmış Türk edîbi, Şûrây-i devlet âzâsından Recâi-zâde Mahmud Ekrem Bey, 214, 215.

Elliot, Sir Henry, İngiltere'nin İstanbul sefîri, 272.

Emîn Efendi, Meclis-i vâlâ baş-kâtibi, (sonra aynı meclis âzâlığı, Mâliye müfettişliği, Dîvân-ı muhâsebât reîsliği gibi vazîfelerde bulunmuş 1868 de ölmüştür), 69.

Emrullah Efendi, Beyoğlu mutasarrıfı 274.
Emsile, sarfda fiil çekimlerini gösteren risâle, 8.
Encümen-i dâniş, Sultan Abdülmecid devrine fransız akademisi örneğinde kurulan ilmî teşekkül, 47-49, 51-53, 55-57, 72, 218, 222, 240.
Enderûn, Osmanlı saray muhîti, 63 123, 130, 170.
Enderûn-ı hümâyûn târihi, Tayyar-zâde Atâ Bey'in eseri, 129, 130.
Enverî, tanınmış İran şâiri, 19.
Ermeni patrikı, Nerses Efendi, 204.
Erzurum, 182.
Es'ad Efendi, Sahhaflar şeyhi-zâde, sudûrdan, Vak'a-nüvîs, Takvîmhâne nâzırı, Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye reisi, (vefâtı, 1848), 37.
Es'ad Efendi, İzmir bidâyet mahkemesi huḳûḳ reîs-i evveli, Hazîne-i mâliyye huḳûḳ müşâviri, Defeter-i hâḳânî nâzırı Seydişehrî Mahmud Es'ad Efendi (1857-1917), 275.
Es'ad Paşa, Sadrâzam, müşîr Sakız'lı Ahmed Es'ad Paşa, 122, 123, 139, 145, 147, 148.
Eser-i ahd-i hamîdî, Cevdet Paşa'nın ibtidâî mektebleri için yazdığı ilm-i hâl (İstanbul, 1309), 283.
Eşref Paşa Mustafa, Bursalı, müşîr, şâir, (vâliliklerde, osmanlı-rus savaşında Tuna ciheti kumandanlığında bulunmuş, sonra bu harbin mes'ûlleri arasında sayılarak, Midilli'ye sürülmüş, daha sonra afvedilip Selâmlık resm-i âlîsîne me'mûr edilmiştir, vefâtı, 1894 dedir) 188, 189, 191.
Evkâf-ı hümâyûn nezâreti, 38, 122, 123, 159, 173,
Evliyâ Çelebi, tanınmış türk seyyâhı, 237.
Eyyûb-ı Ensârî, İstanbul'un Eyyub Sultan semti, 13.
Eyyub Sabri Paşa, Bahriye Mîrlivâsı, *Mir'âtü'l-Haremeyn* müellifi (vefâtı 1890), 224.

Fahri Bey, Sultan Abdülaziz'in kurenâsından, 210, 213.
Fahrüddîn Râzî, İslâm ulemâsının en büyüklerinden biri, *Esrârü't-tenzîl ve Envârü't-te'vîl* adlı büyük tefsîrin sâhibi (vefâtı, 1209), 87.
Fâik Bey (Manastır'lı Sâlih Fâik Bey), 1825-1899, on dokuzuncu asır şâirlerinden olup ba'zı mumutasarrıflıklarda bulunduktan sonra İstinye'de ölmüştür; *Türkçe Arûz* adlı küçük risâlesi Cevat Paşa nın ve Vak'a-nüvîs Lûtfi Efendi'nin takrîzleriyle 1314 de İstanbul'da basılmıştır, 284.
Fâtih, İstanbul'un meşhûr semti, 6, 10, 11, 13, 15, 16, 38, 62.
Fâtih Câmi'i, İstanbul'un meşhûr cami'i, 5, 8-12, 152.
Fatîn Efendi, *Hâtimetü'l-eş'âr* adlı şu'arâ tezkiresinin müellifi, Dîvân sâhibi şâir, 76.
Fehîm-i kadîm, onyedinci asırın değerli türk şâirlerinden, 14.
Fehîm Efendi, Süleyman, *Tefsîr-i Mevâkib* sâhibi İsmail Ferruh Efendi'nin yetiştirmesi, gâyet iyi Farca bilen, Karagümrük'de ikâmet eden şâir, 13, 14, 22, 24.
Felâtûn, Yunan feylesûfu Eflâtun, 33, 36.
Fenârî, büyük türk âlîmi Mevlânâ Şemsüddîn Muhammed, aklî ve naklî ilimlerde asrının en ileri gelenlerinden biri, (vefâtı, 1430). burada Fenârî'den kasd edilen, *İsagoci şerhi* olmalıdır 11.

Fergânî, Abbâsî halîfesi Me'mûn zamânında şöhret bulan ve bir çok eserler yazan astronomi âlimi Ahmed b. Kuseyri'l-Fergânî; (vefâtı, 840), 253.
Ferîdûn, İran'ın hurâfe ile karışık eski târihindeki bir hükümdar, 199.
Fer'iyye dâiresi, Çirağan sarâyı müştemilâtından olarak şehzâdelere tahsîsen inşâ edilmiş olan saray dâireleri 157.
Ferruh Efendi İsmail, *Tefsîr-i Mevâkib* (Hüseyin Vâ'iz'in el-*Mevâhibü'l-aliyye* adl tefsîrinin tercümesidir) sâhibi, Mesnevî'nin yedinci cildi olduğu ba'zılarınca iddi'â edilen manzûmeyi Türkçeye çeviren Tersâne anbaremîni, Londra sefîri, Şıkk-ı sâlis defterdârı, vefâtı, 1256 (1840), 13, 231.
Fethi Ahmed Paşa, Radosî-zâde, Dâmâd (Atiye Sultan'ın zevci), Paris ve Londra sefîri, Tophâne müşîri, Ticâret nâzırı, (vefâtı 1857), 58, 61, 64.
Fetvâ-hâne, Fetvâ-emâneti, 11.
Filâhat-i nabatiyye, İbni-Vahşiyye'nin yazdığı ve Süryâniceden tercüme ettiği iddiâsında bulunduğu eser (*Kitâbü filâhati'l-kebîr ve's-sagîr*), 253.
Filibe, Rumeli-i Şarḳî vilâyetinin merkezi, 148 226, 227.
Filortin (فيلورتين), Tuna üzerinde Vidin'in kuzeyinde köy, (metinde yanlış olarak Florina (فلورنه) şeklinde), 189.
Fir'avn, Eski Mısır hükümdarlarının unvânı, 234.
Firka-i islâhiyye, Kozan dağlarında islâhât yapmak üzere Derviş Paşa ile Cevdet Efendi idâresinde gönderilen kuvvet, 83, 205.
Fransa, 28, 70, 102, 103, 107, 109, 119, 128, 194, 195, 210, 219.
Fransa ḳânûn-nâmesi, 95.
Fransız elçisi, Fransa'nın İstanbul elçisi Mösyö Charles Tissot (*Almanach de Gotha 1881*), 211.
Fransız konsolosu, Fransa'nın İzmir konsolosu Mösyö Pélissier 210.
Fuad Efendi, Paşa, Sadrâzam Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (vefâtı, 1868), 21, 23, 24, 26-30, 41-43, 45, 47, 59-61, 64, 67-69, 70-75, 79, 80, 82, 84, 93, 94, 118, 123, 257.

Galata, 73, 221, 274.
Galata Mevlevî-hânesi, Galata'da Kulekapısı nâm mahalde bulunan Mevlevî tekyesi, 17.
Gâlip Paşa, Abdullah, Selânik vâlisi, Evḳâf nâzırı, (vefâtı, 1903), 279.
Gavriyel Paşa, Rumeli-i Şarḳî vâlisi vezîr, (*Sâlnâme, sene 1306*, s. 44 de harekeli) 226.
Gâvurdağı, 175.
Gâyetü'l-beyân, Cevdet Paşa'nın *Şâfiye-i ibni Hâcib* üzerine talebelik zamânında yazdığı ta'lîḳattan mürekkeb risâle, 7.
Gelenbevî Burhânı, mantıkın burhân bahsi üzerine Gelenbevî İsmâil Efendi'nin yazdığı risâle, 12.
Gelenbevî İsmâil Efendi, matematik ve mantık âlimi, (1730 - 1790), 254.
Gerdan-kıran Ömer Efendi, Rumeli pâyelülerinden Gümüşhâne'li Ömer Hulûsî Efendi, Şehzâdeler hocası, bir ara Mecelle cem'iyyeti reisi, (vefâtı, 1875), 96.
Girid, 235, 275, 279.
Girid'li Hoca, katar şeyhlerinden ve Fâtih ders-i âmlarından Girîdî Süleyman Efendi, (asrının büyük bir âlimi olup Fâtih Câmi'inde

Mutavvel okutan bu zât müderrislik tarîkına girmemiş, Şehzâde, Vâlide, Lâleli, Sultan Selim ve Eyyub-Sultan câmi'lerinde vâ'izlikde bulunmuştur; (*Takvîm-i Vekâyi'* 18 zi'l-hicce, 16 cumâde'l-ûlâ, 1252, 28 şâban 19 zi'l-hicce 1254), 8, 9.

Girid'li Mustafa (Nâilî) Paşa, Sadrâzam, (vefâtı, 1871), 64.

Golos, Yanya vilâyetinin Tırhala sancağında kazâ merkezi kasaba (aynı isimdeki körfezde) 134.

Güdova (?) metinde Gülova (?), Lom suyu üzerinde köy (Bulgaristan'da), 189.

Gümüşsuyu, Bursa'da mesîre, 43.

Gürçeşme, (veya Gölpınar) Ruscuk'un güneyinde ve Byela'nın, doğusunda köy, 188.

Hacerü'l-esved, Ka'be'nin duvarındaki mübârek siyah taş, 268,

Hacı Ali Efendi, Cevdet Paşa'nın babasının babası, 4, 26.

Hacı Destan-zâde Hacı Abdullah Efendi, *Redd-i Nasârâ* hakkındaki risâlenin müellifi, 78.

Hacı Karandok Bey, osmanlı-rus savaşında Rumeli harekâtına katılan çerkes suvârilerinin kumandanı, 190.

Haçadur Râhib, Ahtamar Katoğikosu, 204.

Hâfız Efendi, on dokuzuncu asırda İstanbul'da yetişen büyük müderrislerin ileri gelenlerinden biri, Hâssa ordusu müftisi, Sultan Abdülmecid'in mu'allimi, mahrec pâyeli Şehrî Hâfız Emin Efendi (vefâtı, 1867), 8.

Hâfız Ali Efendi, Bey, Paşa, kolağası, miralay, mîrlivâ *Kur'ân-ı Kerîm*'in ve *Hilye-i sa'âdet*'in tab'ını te'mîn eden bu zât tahsilini Paris'de tamamlıyan ressâm Hafız Ali Paşa olmalıdır, (Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı Mekteb-i harbiyye*, İstanbul, 1310, s. 73), 128, 129, 245.

Hâfız b. Hacer, *Sahîh-i Buharî* şârihlerinden, 268.

Hâfız Mehmed Efendi, Hafız Ömer Efendi'nin yerine Lofça müftisi olan ve Cevdet Paşa'ya çocukluğunda ders gösteren zât, 4.

Hâfız Osman Efendi, meşhûr hattât, (vefâtı, 1698), 128.

Hâfız Ömer Efendi, Lofça müftîsi, Cevdet Paşa'yı çocukluğunda Arabcaya başlatan hoca, 4.

Hâfız Seyyid Efendi, zamânının büyük müderrislerinden, Çarşamba-pazarı'ndaki İsmâil Efendi Medresesi'nde münzevî yaşayan, ta'tîl aylarında dahi ders okutan hoca, 8, 9, 15, 16, 278.

Hâfız Tevfîk Efendi, Murad Molla şeyhi Mehmed Murad Efendi'nin en kıdemli şâgirdi, Dârü'l-muallimîn Farsca hocası, Encümen-i dâniş âzâsı 13, 15, 16.

Hakkâri, Doğu-Anadolu'da kasaba, 199.

Haleb, 83, 91, 202, 206-209.

Halebî, Muhammed bin İbrâhim el-Halebî'nin *Mülteka şerhi*, 4.

Hâlet Efendi, Sultan Mahmud II zamânında Nişancı bulunan Mehmed Sa'îd Hâlet Efendi, 217.

Halil Paşa, Kapudân-ı deryâ müşîr İbrahim Halil Paşa, 69.

Hama, Sûriye'de şehir, 175.

Hamîd Efendi, Hekim, ondokuzuncu asrın ileri gelen müderrislerinden (Fâtih'de ders okutur, aynı zamânda hekimlik eder, iyilik sever bir zât idi), 8, 12.

Hamîdiye medresesi, Sultan Abdülhamid I tarafından İstanbul'da Bağçekapı'da te'sîs edilen medrese, 18, 62.

Hamîdiye mektebi, Sultan Abdülhamîd II tarafından Beşiktaş'da te'sîs edilen mekteb, 283.

Hâmmer, tanınmış târihci J. von Hammer-Purgstall, 74.

Hanedân-ı Âl-i Osman, 270.

Hânedân-ı Saltanat, Osmanlı hânedânı, 193.

Hanovre, Almanya'da şehir, 246.

Hanson, Galata'da tâcir (İstanbul'da açılan onikinci ecnebi ticârethânesinin sâhibi Charles Hanson (veyâ Hansom), *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 23 cumâde'l-ûlâ, 1278; Y. Çark, *ayn. eser.* s. 242), 211.

Harem-i hümâyûn, 158, 275.

Hârizm, Hazar denizi ile Aral gölü ve Amuderyâ arasında kıt'a, 253.

Hâriciye nezâreti, 61, 64, 139, 207.

Harîrî, Ebû'l-kâsım Hasan, b. Ali, *Maakâmât* müellifi (vefâtı, 1122), 19, 119.

Harrân, Urfan'ın güney-doğusunda kadîm bir belde, 253.

Hârûnü'r-Reşîd Meşhûr Abbasî halîfesi, 87, 163.

Hasan, Hazret-i Ali'nin oğlu İmâm Hasan, 162.

Hasan Bey, Sultan ibni's-Sultan Hasan Bey Bahâdır Han, Akkoyunlu hükümdârı Uzun Hasan, 87.

Hasan Çelebi, Aşçı-zâde, *Mutavvel* muhaşşîsi, 8.

Hasan Fehmi Efendi, Paşa, Nâfi'a nâzırı (vefâtı, 1910), 196, 274).

Hasan Hüsni Paşa, Bahriye nâzırı (Bozcaada'lı Patrona Hüseyin Paşa'nın oğlu), 278, 279.

Hasan Hayrullah Efendi, Hâfız, İmâm-ı evvel-i hazret-i şehriyârî Şeyhülislâm, (sürgün olarak gönderildiği Tâif'de ölmüştür 1898), 153, 154.

Hâtimetü'l-eş'âr, Fatîn Efendi'nin yazdığı şu'arâ tezkiresi, 76.

Hâtim, cömerdliğiyle meşhur arab şâir ve reîsi,44.

Hausen (عوزن) Almanya şehirlerden biri 258.

Haydar-Paşa hasta-hânesi, 281.

Hayreddin Paşa, Tunus'lu, Sultan Abdülhamid II devrinde Şûrây-i devlet reîsi ve Sadrâzam, vefâtı, 1307 (1889/1890), 194, 279.

Hayrullah Efendi, Hekim-başı Abdülhak Efendi'nin oğlu, Meclis-i ma'ârif âzâsından, Encümen-i dâniş reîs-i sânîsi, târihci, (vefâtı, 1866), 47, 50, 52, 57, 71.

Haysun (حيسون), Mısır'da Fuad ve Cevdet Efendi'lerin müsâfir edildikleri saray, 59.

Hazine, Hazine-i mâliyye, ilh.., 20, 63, 110, 111, 114, 116, 144, 256, 257, 280.

Hendese-hâne-i berriyye, 7.

Hersek, 147, 169.

Hezargrad, Şumnu'nun kuzey-batısında ve bununla Ruscuk arasında şehir, 190.

Hidiviyyet, Mısır vâliliği için kullanılan unvân, 108, 109.

Hilâfet-i islâmiyye, 127, 195, 217, 270, 281.

Hilmi Efendi (Cevdet Paşa'nın hukûkî bir mes'ele için mektûb yazdığı Hilmi Efendi'nin Mecelle cem'iyyeti'ndeki iki Hilmi Efendi'den hangisi olduğu açıkca belirtilmemiştir. Ancak bâzı karîneler, kendisine mektûb yazılan zâtın büyük bir hukûk âlimi olmakla müştehir (bk. metin s. 84), Anadolu pâyeli, Mecelle cem'iyyeti'nde iken Mahkeme-i temyîz ikinci reîsi, Kastamonu'lu Es-seyyid Ahmed Hilmi Efendi (vefâtı, 1888) olduğuna delâ-

let edebilir. Aynı cem'iyyette bulunan Ömer Hilmi Efendi ise, Karînâbâdî Abdurrahman Ef. di'nin oğlu olup, Müfettiş-i Evkâf müsteşârı idi. Sonra Mahkeme-i temyîz hukûk dâircsi reîsi olmuştur; vefâtı, 1889 dadır, 136, 139.

Hilmi, Mehmed Efendi, Mekteb-i hamîdiyye mu'allimlerinden; (bu mektebin ders nâzırı Mehmed Hilmi Bey olmalı); *Feth-i Tırhala*, İstanbul, 1314, s. 14, 280, 281.

Hilmi Paşa, ferîk, İzmir kumandanı, vâli-vekîli 210; Kumandan Paşa 211.

Hilye-i sa'âdet, Cevdet Paşa'nın bir eseri, 244, 245.

Hind, 59, 253.

Hirsch, Baron de, Rumeli demir-yolu imtiyâzını alan Avusturya'lı mûsevî mâliyeci (1831-1896), 94.

Hîve, Hârizm'de bir hanlığın merkezi, (rusların istilâsına uğramıştır), 61.

Hizbü'l-bahr, Şeyh Nûrüddîn Ebi'l-Hasan Aliyyi'ş-Şâzilî'nin, tertib ettiği du'â, 17.

Hoca Boğos, Paris'de tahsîl eden, Mekteb-i tıbbiyye-i adliyye'de sınıf-ı sânî muallimi olarak uzun zaman Fransızca okutan ve, Auguste Michelot'dan coğrafya ve kozmografya kitâbları çeviren Beşiktâşî Tiryâki-oğlu Boğos Efendi (Dr. Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiyye*, İstanbul, 1328, I, 4-9; Boğos Tiryâki-oğlu, *Mebâdî-i fenn-i Coğrafya*, İstanbul, Mekteb-i tıbbiyye litoğrafya matba'ası, 1262; aynı müellif, *Coğrafya*, İstanbul, aynı matba'a, 1263; aynı müellif, *Risâle-i kozmoğrafya*, İstanbul, 1274), 119.

Hoca Hüsâmüddîn Efendi, Koca Mustafa Paşa'da sonra Eyyub'da yaşamış, mazinneden, meşhûr Mesnevî-han, vefâtı, 1285 (1868/1869), 13, 230.

Hokand, Mâverâünnehir'de Fergana havâlîsinde şehir, 61.

Hukûk mektebi, 196.

Humus, Sûriye'de kasaba, 175.

Hulefây-i abbâsiyye, 86.

Hulefây-i Râşidîn, (erba'a), 86, 162.

Hüdâvendigâr, (Bursa vilâyeti), 67, 70, 72, 96, 152, 159.

Hülâsatü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân, Cevdet Paşa'nın matbû' arabca risâlesi 228, 244.

Hülâsatü'l-hisâb, Ömer Hayyâm'ın riyâziyeden bir eseri, 225.

Hümâyûn, yüksek, kudretli, uğurlu gibi mânâlara gelip, padişahlar için kullanılan bu ta'bîr, aynı zamanda, Hind hükûmdârı, Bâbür'ün oğlu ve halefinin adıdır, 199.

Ḥüsâm Efendi, İstanbul pâyeli, Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâsından, târih-şinâs, sudûrdan Celâl Efendi hafîdi Ömer Hüsâmüddîn Efendi, Şeyhülislâm, (vefâtı, 1871), 63.

Hüsâmü'd-Devle, İrân şâhı Nâsırüddîn'in ammi-zâdesi, 199, 200.

Hüsâmüddîn, *Mesnevî*'nin yedinci cildi olduğu, bâzılarınca ileri sürülen, eserin yazarı olması muhtemel şahıs, 234.

Hüsâmüddîn Çelebi, Mevlâna'nın hulefâsından olup, vefâtında meşîhatine geçen zât, 232.

Hüseyin Bey, Bezm-i Âlem Vâlide Sultan'ın kethüdâsı, 39.

Hüseyin Paşa, Tuna kumandanı, ferîk, 179, 181.

Hüseyin Avni Paşa, Serasker, Sadrâzam, (vefâtı, 1876) 117, 118, 123-125, 130-132, 139, 147, 148, 152-155, 158-160, 170; Sadrâzam, 133;

Hüsni Bey, yâverân-ı Hazret-i şehriyârîden, binbaşı sonra kaymakam, (daha sonra mîrlivâlığa kadar yükselmiş, Meşrûtiyyet'in îlânından sonra menkûb olmuştur), 211, 212.

Hüsni Paşa, Hüseyin, Zaptiye müşîri Mora'da Sultan çiftliği nâzırı Mehmed Efendi'nin oğlu, vâliliklerde bulunmuştur, dîvân sâhibi şâirdir, vefâtı 1877 dedir, 132.

Hüsrev Paşa, Koca, Sadrâzam, (vefâtı 1855 dedir), 220.

İbni Kemâl, Osmanlı âlim ve müverrihi, Şeyhülislâm (1468-1534), 139.

İbni Abbâs, Hazret Peygamber'in amcası Abbas'ın oğlu Abdullah, 268, 277.

İbni Abdilmelik, Emevî Halîfesi Velîd ibni Abdilmelik, 86.

İbni Haldûn, tanınmış arab târihcisi, 239, 268.

İbni Haldûn Tercemesi, 80.

İbni Hayyâm, meşhûr İran şâiri, 30, 225.

İbni İshak, *Siyer* sâhibi Ebû-Abdillah Muhammed b. İshak, 248.

İbni Sînâ, tanınmış islâm âlimi, 239.

İbni Vahşiyye, *Filâhat-i nabatiyye* müellifi, 253.

İbni Yemîn, Emîr Fahrüddin Mahmud, İrân şâiri, *Mukatta'ât* sâhibi, 225.

İbrâhim, Peygamber, 243, 247.

İbrâhim Paşa Câmi'i, İstanbul'da Şehzâde Câmi'i civârında Nevşehir'li İbrâhim Paşa tarafından yaptırılan câmi'i, 8.

İbtidâiye, Nûr-ı Osmânî Câmi'i civâhında sıbyân mekteblerine nümûne olarak açılan mekteb, 126.

İgnatief, Rusya'nın İstanbul sefîri Général Comte Nikola Pavloviç İgnatief, 146, 147; Rus elçisi, 151 161, 169.

İmâm-ı a'zam, Ebû-Hanîfe, 250.

İmâm Mâlik, 88.

İmâm Şâfi'î, 87.

İmâm Şerefüddîn Mes'ûdî, matematik âlimi, 254.

İmâm-zâde Es'ad Efendi, en değerli müderrislerden ve sudûrdan, (vefâtı, 1850), 8, 10.

İmru'u'l-Kays, câhiliye devri arab şâirlerinin en büyüklerinden, Mu'allekât-ı seba'dan birinin sâhibi, 223.

İncîl'-i Yuhanna havarîlerden Yuhanna'nın yazdığı *İncîl*, 282.

İngiliz elçisi (1876 da), Sir Henry Elliot, 154.

İngiliz elçisi (1881 de), Mösyö George Goschen, 214.

İngiliz elçisi, (1890 da) Sir William Withe, 214.

İngiltere, 102, 103, 107, 108, 219, 227.

İngiltere Kraliçesi, Viktoria, 227.

İpek böceği risâlesi (bk. *Ta'lîm-nâme-i harîr*), 65.

Irâk-ı arab, 253.

İran, 199, 201, 203.

İran şâhı, Nâsırüddin Şâh, 119.

İsâ, peygamber, 112, 164, 167, 240, 241, 247.

İsağoci, mantıkdan kitâb-ı Furfurius (Porphyrios)'un muhtasarı, tasavvurât'ın mebâdîsi olan küllîyât-ı hams bahisleri, (*İsagoci* önce bu bahislerin ismi olduğu hâlde sonra bütün mantık'a alem olmuştur), 64.

İshak Bey, İstanbul vapur-ı hümâyûnu tabîbi, 211.

İshak Efendi, Hoca, büyük osmanlı matematikçisi, Mühendishâne hocası, Tercümân-ı Dîvân-ı hümâyûn, dört cildlik *Küllîyyât-ı ulûm-ı riyâziyye* müellifi 7.
İskenderiye, 269.
İskenderun, 83.
İslimye, Filibe'nin kuzey-doğusunda kasaba, 190.
İsmâil Ağa, Elhaç, Lofça vücûhundan, Meclis âzâsından, İstabl-ı âmire pâyelilerinden, Cevdet Paşa'nın babası, 3, 4.
İsmâil Efendi, Lofça müftisi, Cevdet Paşa'nın büyük babasının büyük babası, 3.
İsmet Bey, Sultan Abdülhamid II nin süt kardeşi ve esvâbcı-başısı, (vefâtı, 1906), 270.
İstanbul, 4-9, 12, 13, 17, 18, 26-28, 42, 45, 59, 60, 70, 74, 76, 86, 94, 120, 131, 134, 135, 152-154, 160, 169, 172, 174-177, 192, 202-204, 206, 208, 210, 215, 221, 222, 239, 254, 265, 270, 279 (bk. Dersa'âdet).
İstanbul, Cevdet Paşa'nın İzmir'e gitmek üzere bindiği vapur-ı hümâyûn, 211.
İşkodra, 82, 273.
İtalya gazetesi, Roma'da intişâr eden italyan gazetesi (*Giornale d'Italia* olabilir), 272.
İtalya konsolosu İtalya'nın İzmir konsolosu H. de Gubernatis (*Gotha, 1881; Devlet sâlnâmesi, 1298*), 210, 211.
İttifâk-ı sülâsî, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan müteşekkil üçlü ittifâk, 272.
İzmir, 60. 64, 65, 210-213.
İzmir Dâire-i belediye tabîbi, 211.
İzmir müdde-i umûmîsi, 1298 de Aydın vilâyeti müddei-i umumîsi Mihâil Efendi (*Salnâme 1268*) 210.
İzmir telgraf me'mûru, 211.
İznik meclisi, 320 senesinde İznik'de Arius'u mahkûm eden konsil, 163, 240, 241.
İzzeddin, Midhat Paşa'yı sürgüne götüren vapur-ı hümâyûn, 214,
İzzet Bey, kaymakam, Sultan Abdülaziz vak'asında ḳâtil yardımcısı olmakla zan altında bulunanlardan, 213, 214.
İzzet Molla, Keçeci-zâde, İstanbul pâyeli, meşhûr şâir, (vefâtı, 1245 =1829/1830), 14.
İzzet Paşa, Mehmed, müşîr, eski seraskerlerden, son zamânında Selamlık resm-i âlisine me'mûr 174, 175.
İzzet Mustafa Efendi, hattât, bestekâr, reîsül'ulemâ, Rumeli kazaskeri, Yesârî-zâde (vefâtı, 1849), 129.

Kabâ, Medine'ye bir saat mesâfede dağ, karye, 248, 255, 256.
Kâ'be, Mekke'de müslûmanların kıblesi olan mukaddes yapı, 259, 260.
Kabûli Paşa, Mehmed, muhtelif nezâret ve sefâretlerde bulunmuş vezîrlerden Hâriciye nâzırı, (vefâtı, 1877), 94.
Ḳâdı Beyzâvî tefsîri, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl* adlı tefsîri, 5.
Ḳadı karyesi (Kadıköyü), Totrakan yakınında köy, 190.
Ḳâdi Mîr, *Hidâye* üzerine şerhi olan islâm ulemâsından Hüseyin Ḳâdi Mîr, (burada kasd edilen *Hidâye şerhi*'dir), 7, 12.
Ḳadi Şureyh, Hulefây-ı Râşidîn devrinde ḳadı, 162.
Ḳadı-zâdeliler, Birgivî Mehmed Efendi'nin *Tarîḳat-ı Muhammediyye*'sinde ifâdesini bulan dîn anlayışının mufrit tarafdarları; onyedinci asrın meşhûr bir vâ'izi, Halvetî ve Mevlevî tarîkatlarının şiddetle mu'ârızı bulunan Kadızâde Mehmed Efendi'ye bağlı müte'assıb zümre, 229, 231.
Kadri Bey, Paşa, İstanbul şehreminliğinde, nâzırlık ve vâliliklerde bulundukdan sonra 1880 de Başvekil olan Mehmed Kadri Paşa, (vefâtı, 1885), 152, 196; Başvekil, 197.
Kâmil Bey, Hâriciye teşrîfâtcısı, Fuad Paşa bacanağı, (vefâtı, 1878), 160.
Kâmil Paşa, Sadrâzam Mısır'lı Yusuf Kâmil Paşa (1805-1876), 46, 80, 82, 94, 118, 124, 130, 133, 146.
Kâmil Paşa, Sadrâzam Kıbrıs'lı Mehmed Kâmil Paşa (1832-1913), 274, 278; Sadrâzam, 224, 246.
Kanber, Hazret-i Ali'nin azadlı kölesi, 162.
Ḳânûn-ı esâsî, 167, 168.
Kara Halil Efendi, Amasya'lı müderris, Ders-vekili, Hâce-i şehriyârî, Mecelle cem'iyyeti ve Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâsından, Fetvâ-emîni, Şeyhülislâm, (vefâtı, 1880), 9. 11, 84, 136, 137, 154.
Kara Mustafa, Bursa'da kaplıca, 42.
Karabet Râhib, Erzurum'lu, Ahtamar'da marhasa, katoğikos, 204.
Karadağ, 169, 171, 184.
Karadeniz, 176.
Karagümrük İstanbul'da semt, 13, 15
Karmetlis? قارمتليس, Augsburg'da sokak, 161.
Kasîde-i bür'e, Şeyh Şerefüddin Muhammed Bûsîrî'nin kasîde-i mîmiyyesi, 17.
Kâtib Çelebi, onyedinci asrın büyük türk âlim ve müverrihi, 239.
Kâtib Kalfa, Pertev-Niyâl Vâlide Sultan'ın kâtibesi, 91, 92.

Kavâ'id-i osmaniyye Cevdet Paşa'nın Bursa'da yazıp eksiklerini İstanbul'da tamamladığı Türkçe kavâ'id kitâbı, 45, 57, 216.
Kavâ'id-i Türkiyye, Cevdet Paşa'nın sıbyân mektebleri için yazdığı Türkçe kavâ'id risâlesi, 126.
Kayseri'li Ahmed Paşa, Kapudân-ı deryâ, Tuna vâlisi (vefâtı, 1876), 153, 180; Kapudan Paşa, 154, 159.
Kâzım Bey, Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın oğlu, miralay, 122.
Kazimirski, *Kur'an*'ı Fransızcaya çeviren, 282.
Kazzaz Artin, Mahmud II devrinde Ceyb-i hümâyûn ve Darbhâne sarrafı, paraya âid işlerin tedvîrine me'mûr, Artin Bezciyan (vefâtı, 1843), 203, 208.
Kelâm-ı Kadîm, Kur'ân-ı Kerîm, 129.
Kemâl Bey, meşhûr edîb Nâmık Kemâl Bey, 157, 222.
Kemâl Efendi, Paşa, Ahmed, Mekâtib-i umûmiyye nâzırı, (vefâtı, 1886), 22, 37-41, 46, 155.
Kerîm Bey, Mustafa Reşid Paşa'nın küçük yaşta ölen torunu, 70, 71.
Keyânî, İran'ın Keyâniyân sülâlesine mensûb, 199.
Kezûbî Hasan Efendi, müderris, Sultan Abdülaziz'in şehzâdelik zamânında hocası, Ders-vekîli, Hâce-i şehriyârî, Şeyhülislâm Akşehir'li Hasan Fehmi Efendi (Medine'de vefâtı, 1881), 9, 11, 95, 96.
Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, Sadrâzam, (vefâtı, 1271), 67, 69, 70, 79.
Kırım muhârebesi, 29, 171.
Kırkkilise, Kırklareli, 3.
Kısas-ı enbiyâ ve Tevârih-i hulefâ, Cevdet Paşa'nın tanınmış eseri, 126, 127, 226, 228, 273.

Kiragos Efendi, Sis katoğikosu (Luka Açabahyan), vefâtı, 1865, 205.
Kirkor Lusavoriç, ermenileri hıristiyanlığa sokan ve onların ilk patriği olan aziz, 209.
Kitâb-ı mantık, Çamiç Ohannes Efendi'nin Türkçeye çevirdiği mantık kitâbı, 77.
Kitâbü'l-emânât, *Mecelle*'nin altıncı kitâbı, 97.
Kitâbü'l-icâre (veyâ *icârât*), *Mecelle*'nin ikinci kitâbı, 110.
Kitâbü'l-vedî'a, *Mecelle*'nin altıncı kitâbı olmak üzere yazılıp neşr edildiği hâlde hatâlı olduğu anlaşılınca toplattırılan kitâb, 97.
Koca-Mustafa-Paşa Dergâhı, İstanbul'da Koca-Mustafa-Paşa semtindeki "Sünbülî (Sünbül Efendi) Tekyesi, (Ahmed Münib, *Mecmû'a-i tekâyâ*, İstanbul, 1307, s. 4; *Âsitane-i aliyye'de ve Bilâd-ı Selâse'de kâin mevcûd ve muhterik tekyeler*, İstanbul, 1256, s. 2.) 17.
Konya, 231.
Koska caddesi, İstanbul'da Bâyezid ile Lâleli arasındaki cadde, 135.
Kozan, Kozan-oğullarının vaktiyle hüküm sürdükleri sâhalar, 83, 174, 175, 202, 204-207, 209.
Köstence, 182.
Kubbe-altı, Topkapı sarayı'nda Dîvân-ı hümâyûn'un toplandığı salon, Dîvan-yeri, 90, 161.
Kuds-i şerîf, 208.
Kumbari, (Arıstidis Kumpariş) Efendi, İstanbul'da Rasad-hâne müdürü, ûlâ sânisi, (*Sâlnâme, 1292*, s. 60), 111, 117, 257.
Kur'ân, Eczây-i Kur'âniyye, 86, 128, 149, 164, 228, 234, 235, 244, 247, 282.
Kureyş, Hazret-i Peygamber'in mensûb olduğu arab kabîlesi, 86.
Kuşadalı İbrâhim Efendi, ondokuzuncu asrın büyük mutasavvıf ve âlimi, Halveti tarîkatinin Şa'bâniyye şu'besi meşâyihinden, (vefâtı, 1846), 15.
Küçük - Mustafa - Paşa, İstanbul'da semt, 13.
Küçüksu, Boğaziçi'nde Anadolu yakasında dere ve mesîre, 69.
Kükürdlü, Bursa'da kaplıca, 42.
Kürdistan, 202, 209.

Lâristân, Güney İran'da, Fars eyâletine dâhil bir bölge olup merkezi Lar şehridir, 85, 87.
Lavigérie, Cezâyir-i garb rûhanî reîsi, Cardinal charles Martial Lavigérie (1825-1892), 270.
Lebîb Efendi, Mahkeme-i temyîz cezâ reîsi, 212, 213.
Lesseps, Vicomte Ferdinand de, Süveyş kanalını açdıran ve Panama kanalının açılmasına teşebbüs eden fransız diplomatı, 106, 108, 109.
Lofça (Lovaç), Tuna vilâyetinde, Osma suyu üzerinde kasaba, (Cevdet Paşa'nın doğduğu yer), 3-5, 7, 14, 26, 27. Lofça'lı, Cevdet Efendi, 11.
Londra, 29, 105, 169.
Luther, Martin, Batı hıristiyanlığında reform yapan ve protestan mezhebinin çıkmasına yol açan din adamı, 246.
لوزين بيقوله Avusturya nevâhîsinden, 166.

Mâbeyn-i hümâyûn, 38, 63, 70, 72, 96, 122, 151, 156-158, 170, 173, 190, 196, 210, 212, 245, 271, 274.
Ma'ârif nezâreti, 123, 126, 139, 153. 164,

Macaristan, 24, 28.
Maçin, İbrâil'in doğusunda kasaba, 179.
Mağnisa, 210, 211.
Mahmud I osmanlı pâdişâhı, 129.
Mahmud II osmanlı pâdişâhı, 5, 217, 220.
Mahmud Beyefendi, Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâsından ve Yusuf Kâmil Paşa'nın havâss-ı mensûbânından, 133.
Mahmud Paşa, osmanlı-rus savaşında Erkân-ı harbiyye reîsi, ferîk, Dâr-ı Şûrây-i askerî Nizâm dairesi reîs vekîli, (bk. Süleyman Paşa, *Umdetü'l-hakâyık*, İstanbul, 1928, VI, 405), 183, 192.
Mahmud Paşa, Kapudân-ı deryâ (Topcı-başı zâde, vefâtı, 1857), 63.
Mahmud Celâlüddîn Paşa, Ticâret ve Nafi'a nâzırı, *Mir'ât-ı hakîkat* adlı üç cildlik bir tarihin yazarı, zamanının sayılı münşîlerinden, şâir ve bestekâr, (vefâtı, 1899), 279.
Mahmud Felekî, riyâziye ve hey'et âlimi, Mısır'da rasadhâne müdîri ve Ma'ârif nâzırı Mahmud Paşa el-Felekî, (vefâtı, 1885), 269,
Mahmud Hamzâvî Efendi, Şam müftisi, zamânının en büyük fukahâsından, (vefâtı, 1887), 264.
Mahmud Nedîm Paşa (Necib Paşazâde), Sadrâzam, (vefâtı, 1881), 94, 97, 120, 122, 125, 145, 146, 148, 151-154.
Makâmât-ı Harîrî, nevâdir, letâif, mevâ'iz gibi konulara dâir 50 makâmeden mürekkeb olmak üzere Harîrî'nin te'lîf ettiği eser, 119.
Malta karakolhânesi, Yıldız sarâyı bağçesinin Ortaköy cihetinde bulunan karakol binâsı, 213, 214.
Ma'lûmât-ı nâfi'a, Cevdet Paşa'nın Mekâtib-i rüşdiyyede okutulmak üzere yazdığı Türkçe risâle (matbû'), 39.
Maraş, 202, 206-209, 120, 121.
Margaliç (مارغليج), Yanya vilâyetinin Preveze sancağında, Parga'nın kuzeyinde kazâ merkezi kasaba, (Margariti), 137.
Matba'a-i âmire, Devlet matbaası, 128, 231.
Mâverdî, İmâm Ebü'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* müellifi, büyük islâm âlimi, 85
Mebâni'l-inşâ, Müşir Süleyman Paşa'nın edebiyâta dâir eseri, (İstanbul 1289) 117, 126, 148.
Mecelle-i ahkâm-ı adliyye, bir mukaddime, ve onaltı kitâbdan mürekkeb Osmanlı medenî kânûnu, 95, 97, 120, 126, 161, 174, 198, 263, 273.
Mecelle cem'iyyeti, 11, 96, 97, 120, 175, 194-197.
Mecelle, muhtevî olduğu mukaddime ve onaltı kitâb: *Büyû'*, *İcârât*, *Kefâle*, *Havâle*, *Rehin*, *Emânât*, *Hibe*, *Gasb ve İtlâf*, *Hacr ve İkrâh ve Şüf'a*, *Sirket*, *Vekâle*, *Sulh ve İbrâ*, *Da'vâ*, *Beyyinât ve Tahlîf*, *Kazâ*, 95-97, 120, 126, 131, 161.
Mecidiye nişânı, Sultan Abdülmecid tarafından ihdâs olunan nişân, 81, 83.
Meclis-i âlî-i hazâin, 83.
Meclis-i âlî-i Tanzîmât, 72-74, 82.
Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye, 37, 40, 41, 45-52, 63, 72, 119, 257.
Meclis-i vâlây-i ahkâm-ı adliyye, 24, 38, 46, 58, 72, 82, 84, 90 221.
Meclis-i umûmî, Meclis-i meb'ûsân, 169, 178, 194.
Mecmu'a-i fünûn, Münif Paşa'nın neşr ettiği mecmûa-ı mevkûte, 110.
[Mecmû'a-i] ulûm-ı riyâziyye, İshak Efendi'nin dört cildlik ma'rûf eseri, 7.
Mecmû'atü'l-mühendisîn, uzun zamân Mühendishâne'de Baş-hoca olarak ders okutan ve 1816 da Medine'de vefât eden matematik âlimi Hüseyin Rıfkî Efendi'nin matbû eseri, 7.

Meçva (مچوه, Metschwa, *Die Völker des osmanischen Reiches*, A. Ritter zur Helle von Samo, Wien, 1877, s. 47), Yanya vilâyetinin merkez kazâsında nâhiye merkezi Metsovo (Meçova) kasabası, 135.
Medhal-i kavâ'id, Cevdet Paşa'nın Mekâtib-i rüşdiyyede okunmak üzere yazdığı risâle, 45.
Medîne-i münevvere, 116, 129, 225 256, 268.
Medrese-i Hamîdiyye, İstanbul'da Bağçekapı'daki Abdülhamid I Medresesi, 6.
Mehd-i ulyâ, Sultan Abdülâziz'in annesi Pertev-Niyâl Vâlide Sultan 121.
Mehdî, Abbasî Halîfesi, 37.
Mehmed, Sultan Abdülaziz'in kâtili olmakla zanlı bekçi, 213.
Mehmed Bey, Mekteb-i harbiyye müdiri 126.
Mehmed Ali Bey, *Rehber-i tâlibân-ı Mecelle* müellifi, 273.
Mehmed Ali Paşa, Dâmâd, Kapudân-ı deryâ, Sadrâzam, Âdile Sultan'ın zevci, (vefâtı, 1868), 63, 64, 66, 67, 69, 72, 220.
Mehmed Celâlüddîn, hattât, vefâtı, 1829 (Habib, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul, 1305 s. 166 da Mahmud Celâlüddin), 129.
Mekâtib-i umûmiyye nezâreti, 37.
Mekke hacılığı, yunanlı bir hekimin yazdığı risâle, 281.
Mekke-i Mükerreme, 86, 199, 248, 255, 259, 264.
Mekkî-zâde Âsım, (Mustafa) Efendi, Şeyhülislâm, (vefâtı, 1848), 18.
Mekteb-i hamîdiyye, Sultan Abdülhamid II tarafından Beşiktaş'da te'sîs edilen mekteb, 280, 281.
Mekteb-i harbiyye-i şâhâne, 4, 16, 154, 159.
Mekteb-i huḳûḳ, 197, 214, 215; Hukûk mektebi, 196.
Mekteb-i mülkiyye-i şâhâne, 101, 122, 197.
Mekteb-i Sultânî, Galata-sarayı'nda Sultan Abdülazîz zamânında açılan lise derecesindeki mekteb, 172, 196.
Mekteb-i tıbbiyye, 100; (bk. Tıbbiyye-i mülkiyye).
Memleketeyn, Eflâḳ ve Boğdan, 24, 28, 29, 171, 184.
Me'mûn, Abbâsî halîfesi, 87.
Memâlik-i osmâniyye, Memâlik-i mahrûse, 37, 90, 109, 138.
Menşikof, Rusya tarafından 1852 senesinde fevkalâde elçi olarak İstanbul'a gönderilen Amiral Prince Aleksandre Sergieviç Menşikof, 64.
Mersin, 174.
Mesîh, Hazret-i İsâ, 32.
Mesnevî, Hazret-i Mevlânâ'nın meşhûr eseri, 13, 17, 228-231, 233-236.
Meşihat, Şeyhülislâmlık, 11, 79, 82, 95, 96, 125, 246, 258.
Metn-i metîn, İlm-i fıkh'ın mu'âmelât kısmına âit olmak üzere herkesin anlayabileceği bir ifâde ile hazırlanmağa başlanan ve bitirilemeyen eser, 73.
Mevkib-i hümâyûn askeri, osmanlı-rus savaşı sırasında Pây-ı taht muhâfazası için, İstanbul'un 20-40 yaşları arasındaki ahâlisinden teşkîl olunan ve Dâhiliye nâzırı Cevdet Paşa'nın nezâretinde bulunan yardımcı asker, 172, 173.
Mevlânâ Celâlüddîn Rûmî, 230-234 (bk. Celâlüddîn Rûmî).
Moorsom, gemilerin istîlâb hacmini ta'yîn için bir metod bulan ingiliz mühendisi (مورسون Moorson veyâ Moorsom, *Rapport ....de de la Commission internationale pour le tonnage, Noradounghian, III, 351-365)* 105, 107-109.
Midhat Paşa, Sadrâzam, Şûrây-ı devlet reîsi, İzmir vâlisi, 84, 94, 120, 122-125, 146, 151, 153, 154, 158-160, 167, 168, 170, 175, 210, 214; (Midhat Efendi, Meclis-i vâlâ ikinci kâtibi, 69).
Miftâh, Giyâsüddîn Cemşîd'in Ulug Bey'e takdîm ettiği *Miftâhü'l-hisâb* adlı eser, 254, 266
Mir'âtü'l-Haremeyn, Eyyûb Sabri Paşa'nın tarih eseri, 224, 225.
Mi'yâr-ı sedâd, Cevdet Paşa'nın sıbyân mektebleri için yazdığı mantık rizâlesi (birinci baskı, 1293, ikinci baskı, 1303), 126, 164.
Mığırdiç, Reşid Paşa'nın sarrafı, İstanbul'un en zengin sarraflarından Mığırdiç Cezâyirli-oğlu (Cezâyirliyan, 1801-1861, Y. Çark *aynı eser*, s. 47, 201), 63.
Mığırdiç, Patrikhâne'nin Sis'e katoğikos nasb ettiği Mığırdiç Keyfsizyan, 206-209.
Mığırdiç, Patrikhâne'ce Sis'e katoğikos kaymakamı ta'yîn edilen ve halk tarafından kabûl edilmediği için Ayintab'a çekilen ve protestan olan marhasa, 206.
Mısır, 42, 59, 60, 75, 80, 130, 149, 150, 215, 220, 222, 223, 231, 232, 244, 266.
Mısır-ı Ḳâhire, (Ḳâhire şehri), 8.
Mısır'lı Mehmed Ali Paşa, Kavala'lı, Mısır vâlisi 59.
Mu'allâḳa, İmru'u'l-Kays'ın kasîde-i mu'allakası, 224.
Mufassal, Ahmed Midhat Efendi'nin *Târih-i umûmî*'si, 237, 239, 241, 242.
Muhammed, 163, 164, 167, 247; Mustafa, 86; Peygamber, 249; Risâlet-penâh efendimiz, 85, 89; Resûl-i ekrem, 159, 255, 260-262, 268, 277; Seyyidü'l-enbiyâ, 127, 196; Habîb-i ekrem, 91, 92; Hâtemü'l-enbiyâ, 78, Hazret-i Peygamber, 162.
Muhammed bin Hasani'ş-Şeybânî, Hârun Reşid zamânında Dîvân-ı mezâlim hâkimi, 37.
Muhammed ibni Mûse'l-Hârizmî, İslâm matematikcisi, 268.
Muhtar Paşa, Gâzî Ahmed, meşhûr osmanlı kumandanı, Sadrâzam, matematikci, (vefâtı, 1918), 250, 258, 260, 264, 269, 273.
Muhtasar-ı Ma'ânî, Sa'düddîn Teftâzânî'nin *Telhîsü'l-Miftâh şerhi (Muhtasarü'l-Ma'ânî)* 7.
Muhtasar usûl-i fıkh, Şirvânî Ahmed Hamdi Efendi'nin Türkçe risâlesi (İstanbul, 1302), 225.
Muhteşem, İrân şâir-i meşhûru Muhteşem Kâşânî, 19, 225.
Muhyid'din ibni Arabî, Büyük İslâm mutasavvıfı, 16 (bk. Şeyh-i Ekber).
Mukaddime-i ibni Haldûn, 79, 239.
Muḳatta'ât-ı İbni Yemîn (b. bk), 225.
Murad V, osmanlı pâdişâhı, 154-158, 160, 161, 161, 170, 213; Zât-i şâhâne, 159, 168; Pâdişah, 156.
Murad v'in vâlidesi (Şevkefzâ Vâlide Sultan), 213.
Murad Efendi, El-hac Mehmed, İstanbul'da Çarşamba pazarı'ndaki Nakşbendiyye'den Murad Molla Dergâhı post-nişîni, Sultan Ahmed câmi'i vâ'izi, katar şeyhlerinden, Mesnevîhan, vefâtı 1848), (Fatin, *Tezkire*, İstanbul, 1271 s. 374), (çoğu defâ Şeyh Ef., 13, 15-17, 230
Murad Molla Dergâhı, Tekyesi, İstanbul'da Çarşamba-pazarındaki Nakşbendî dergâhı, 13, 17, 223.
Mûsâ, Peygamber, 234, 247.

Mushaf-ı şerîf, Kuran-ı kerîm, 128, 129.
Mustafa Reşid Bey, şâir, edîb, *Numűne-i inşâ* müellifi (notta), 222, 224.
Musurus Paşa, osmanlı ricâlinden ve âyândan vezîr, Londra büyük elçisi Kostâki Musurus Paşa (vefâtı, 1891), 169.
Muş'lu Kürd Mûsâ Bey, Kürd Beylerinden, 234.
Mutavvel, Sa'düddîn Teftâzânî'nin, ma'ânî ilminden *el-Mutavvel ale't-Telhîs* adlı eseri, 8, 10.
Müellif, *Kâmûs* müellifi Fîrûzâbâdî, 267.
Mühtedî (Bi'llâh Muhammed) Abbâsî halîfesi), 87.
Mülteḳâ, İmâm İbrâhîm Halebî'nin fürû'-ı hanefiyyeden *Mülteḳa'l-ebhur* adlı eseri, 4.
Müneccim-başı Efendi, Hacı Ahmed Tâhir Efendi, sudûrdan, riyâziye ve hey'et âlimi, Meclis-i ma'ârif reîs-i sânîsi 112, 116, 269.
Müneccim-başı, osmanlı âlim ve müverrihi, *Sahâifü'l-ahbâr fî Veḳâi'i'l a'sâr* müellifi Şeyh Ahmed Dede Efendi, (vefâtı, 1702), 239.
Münif Paşa, Ma'ârif nâzırı Mehmed Tâhir Münif Paşa, (vefâtı, 1910), 196, 244, 278.
Münir Paşa, Dâhiliye nâzırı, (Bursa vâlisi iken 1897 de vefât eden Ahmed Münir Paşa), 244, 278.

Nahîfî, Mesnevî'yi nazmen tercüme eden Şıkk-ı sânî defterdârı, şâir Süleyman Nahîfî Efendi (vefâtı, 1738), 229, 231.
Nâilî Bey, Vak'a-nüvis, Takvimhâne nâzırı, Meclis-i vâlâ âzâsından, Âkif Paşa-zâde Mehmed Nâilî Bey (vefâtı, 1271), 72.
Nâmık Paşa, Mehmed, elçilik vâlilik, ordu müşîrliği, nazırlık, seraskerlik, Şûrây-ı devlet reîsliği gibi büyük mansıblarda bulunan Şeyhülvüzerâ, (vefâtı, 1892), 154, 188-190.
Nân u Halvâ Şeyh Bahaüddîn Âmülî'nin tasavvufdan eseri, 78.
Narda, Yanya vilâyetinin Preveze sancağı dâhilinde, aynı isimdeki su üzerinde kasaba (Arta, Ambrakiya), 68.
Nâsırüddîn, Kaçar sülâlesinden İrân şâhı (katli, 1896), 199.
Nâsrüddîn Hoca, fıkralariyle meşhûr halk filosofu, 5.
Nasûh Efendi, pek çok talebe yetiştirmiş Mekke pâyesine kadar rütbe almış doksan yaşını geçgin olarak 1890 da vefât etmiş Uşşak'lı müderris ve ders-i âm, (âyan reîsi Mustafa Âsım Efendi'nin babası) 9, 11.
Nazif Efendi, Paşa, Ahmed, Mâliye nâzırı, (vefâtı, 1905) 278.
Nâzım Bey, Şehremâneti mektûbcusu, 274.
Necib Bey, binbaşı, Sultan Abdülaziz vak'asında ḳâtil yardımcısı olarak zan altında bulunanlardan, 210, 213.
Necib Paşa, Mühendishâne'den me'zun Belçika'da ilkmâl-i tahsîl etmiş ferîḳ, (Mösyö Necib Paşa) 186.
Nedim, meşhûr şâir, 239.
Nef'î meşhûr şâir, 223.
Neş'et Efendi, 1854 de vefât eden Meclis-i muhâsebe reîsi, ûlâ rütbesi ashâbından Neş'et Efendi olabilir (*Sicill-i osmânî, IV, 552; Sâlnâme 1269*, s. 50), 68.
Netâyicü'l-efkâr usul-i fıkh'dan *Menârü'l-envâr*'a Azmî'zâde Hâletî'nin haşiyesi, 8.

Nevesin (Nevesinje), Hersek'de kazâ merkezi kasaba, 147.
Niğbolu, Tuna üzerinde kasaba, (Niğebolu, C. Mostras, *Dictionnaire géographique de l'Empire ottoman*, St. Pétersbourg, 1873, s. 176), 177, 183, 185, 187.
Nigoğos Efendi, (Piskopos), Kirağos Efendi'nin ölümünden sonra Sis katoğikosluğuna seçildiği hâlde Ermeni patrikhânesi tarafından kabûl olunmayan Nigoğos Gülesenyan Efendi 205, 206.
Nikşik, Hersek sancağında kasaba, 169
Nil, 60, 232.
Nisvân-ı islâm, Cevdet Paşa kerîmesi Fâtıma Aliye Hanım'ın bâzı islâm âdetleri hakkında üç muhâvereyi hâvî kitâbı, (İstanbul, 1309) 275.
Niş, Sırbistan'da şehir. 142.
Nişâpûr, İran'da şehir, 36.
Nişancı Câmi'i, İstanbul'da Fâtih civârında câmi; 10.
Nişân-ı İmtiyâz, Sultan Abdülhamid II tarafından ihdâs edilen nişân, 245, 249.
Nişân-i Osmâniye, Sultan Abdülaziz tarafından ihdâs edilen nişân, 83, 85.
Nûh, Peygamber, 242, 243, 247.
Nûr-ı Osmânî Câmi'i, 126.
Nurî Bey, Hendese-hâne hocası miralay, (İngiltere'de tahsîl etmiş olan Nuri Paşa *Dâiretü'l-Ma'ârif*, I, 859) 7.
Nûri Paşa, Murad V zamânında Mâbeyin müşîri, Sultan Abdülaziz'in katliyle maznûn, 158, 170, 210.

Ohan Râhib, Ahtamar katoğikosu, 204.
Okcu-zâde, meşhûr münşî Mehmed Şâhî Bey (vefâtı, 1039-1629/1630) 223.
Oktant risâlesi, Hoca İshak Efendî'nin, oktant âletinin ta'rîfini ve kullanılışını gösteren eseri, 7.
Orta-kapu, Topkapı-sarayı'nda birinci avlu ile ikinci avlu arasındaki Bâbü's-Selâm, 173.
Ortaköy, Boğaziçi'nin Rumeli yakasında Beşiktaş ile Kuruçeşme arasında yer, 213.
Osman Efendi, Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi olup 1304 (1886/-1887) de vefât eden Osman Salâhüddîn Dede, 13.
Osman Gâzî, Osmanlı devletinin müessisi, 283.
Osman Paşa, Plevne kahramanı, Bosna ferîḳı, Mâbeyin müşîri, Serasker Gâzî Osman Nûri Paşa, (vefâtı, 1897), 148, 188, 189, 191, 278.
Osman-pazarı, Tuna vilâyetinde kasaba, 188-191.
Osman Sâib Efendi, Müneccim-başı İstanbul pâyeli, Tulumbacıbaşı konağında açılan Mekteb-i tıbbiyye'de mu'allim (vefâtı, 1864),7

Öklidis, m. ö. III. asırda İskenderiye'de yaşamış grek matematikcisi Euklides, 252, 266.
Ömer Paşa, Bükreş'de bulunan osmanlı askerinin kumandanı ferîḳ sonra müşîr (Serdâr-ı ekrem Ömer Lutfî Paşa); aslen hırvat ve adı Michel Lattas olup, Avusturya ordusunda subay iken Türkiye'ye iltică ederek müslüman olmuştur; (vefâtı, 1871), 27.
Ömer b. Abdilaziz, Emevî halîfesi, 86.
Ömerü'l-Fârûḳ, Hulefây-i Râşidîn'in ikincisi, 162, 255.

Papas-oğlu medresesi, İstanbul'da Çarşamba-pazarı'nda 5, 7. 15.

Paraklit, Yuhanna'nın İncili'nde (14, 26, 16, 13)de. bulunan bu ismin anlamı hakkında, 282.
Parga, Yanya vilâyetinde ve Adriya denizi sâhilinde şehir, 139-142, 144, 145.
Paris, 25, 29, 46, 107, 135, 211.
Patrik, 1289 senesinde İstanbul Ermeni-patriki (Mıgırdic Kırımyan Efendi), 206.
Patrikhâne, İstanbul Ermeni patrikhânesi, 201, 205-207
Payas, İskenderun körfezi sâhilinde kasaba, 175.
Pây-i taht, İstanbul (b. bk.), 173, 177.
Pehlivan Mustafa, Sultan Abdülaziz'in ḳâtili olarak suçlandırılanlardan biri, 213.
Pertev Paşa, Sultan Mahmud II zamânında Reîsülküttâblıkda ve Mülkiye nezâretinde bulunan, *Tabsıra* müellifi Âkif Paşa'nın si'âyetiyle Edirne'de öldürülen Mehmed Saîd Pertev Paşa, (dîvân sâhibi şâirdir, vefâtı, 1836 dadır), 220.
Peta (پتا), Narda'nın kuzey-doğusunda ve yakınında köy, 68.
Petersburg, çarlık Rusya'sının merkezi, 29, 169.
Petro, Rus çarı birinci Petro, 219, 220.
Pınarbaşı, Bursa'da mesîre, 43.
Plevne, Vidin sancağında kazâ merkezi kasaba, 189.
Pop Jarko, Piva nâhiyesi voyvodası, 147.
Potbaşı, İbrail ile Kalas arasında köy (Barboşi), 179.
Premedi, Yanya vilâyetinin Ergiri (Argyrokastron) sancağında kazâ merkezi kasaba, 18.
Preveze, Yanya vilâyetinin bir sancağı ve onun Narda körfezi medhalinde bulunan merkezi, 139.
Prens Aleksandr'ın kardeşi, Bulgaristan Prensi'nin küçük kardeşi, İngiltere Kraliçe'sinin dâmâdı Prens Henri, 227.
Prut vak'ası, Baltacı Mehmed Paşa'nın birinci Petro'yu kuşatması 3.

Râif Efendi, Meclis-i vâlâ âzâsından tevḳî'î El-hac Mehmed Râif Efendi, (vefâtı, 1879), 68.
Râif Paşa, Nâfı'a ve Ticâret nâzırı, Meşrûtiyyet'den sonra Şûrây-ı devlet reîsi, Girid'li Mehmed Râif Paşa (Köse) vefâtı, 1911 dedir, 274, 278.
Râşid Paşa, Drama'lı Hasan Paşa'nın oğlu olarak Ḳâhire'de doğmuş, Hidîv İsmâil Paşa ile Paris'de tahsîl görmüş, muteaddid vâliliklerde, elçiliklerde ve nâzırlıklarda bulundukdan sonra Hâriciye nâzırı iken Çerkes Hasan tarafından öldürülmüş olan Mehmed Râşid Paşa, 169.
Rauf Beyefendi, Sadık Rif'at Paşazâde, Şûrây-i devlet âzâsından, Başvekâlet müsteşârı, ölümünden bir sene önce vezîr olan, Mehmed Rauf Paşa (vefâtı, 1883), 139, 141, 144.
Rauf Paşa, Mehmed Emin, Sadrâzam (vefâtı 1859), 18, 58.
Rauf Paşa, Çerkes Abdi Paşa-zâde, Hassa müşîri, bir ara serasker (vefâtı, 1908), 190.
Recâî Efendi, Mehmed Meclis-i ma'ârif-i umûmiyye âzâsından, Takvîm-hâne nâzırı, Vak'a-nüvîs, şâir ve münşî, tanınmış edîb Mahmud Ekrem Bey'in babası, (vefâtı, 1874) 46, 72.
Redd-i nasârâ, Hacı Destân-zâde Hacı Abdullah Efendi'nin *Risâle fî reddi'n-nasârâ ve adem-i sıhhat-i enâcîl-i erba'a* adlı eseri 78.

Radif Paşa, Mehmed, Serasker, 154, 158, 170, 171, 175, 188-190.
Refik, Mehmed, Efendi, Elhac, müderris, ḳadı, Fetvâ-emîni, Şeyhülislâm, (vefâtı, 1871), 66.
Rehber-i tâlibân-ı Mecelle, Mehmed Ali Bey'in eseri, 273.
Reşid Paşa, Mustafa, Sadrâzam, Hâriciye nâzırı, (1799-1857), 18-21, 23-25, 27-29, 32, 33, 41, 42, 56-67, 69, 70, 72-75, 82, 115; Sadr-ı kerem-kâr, 30, 60.
Revan (Erivan), 202, 203, 208.
Rıza Beyefendi, Paşa, Hüseyin, Ramazan oğullarından İsmet Paşazâde, Mahkeme-i Temyîz reîs-i evveli İzmir, Bursa ve Selânik vâlisi, Evḳâf ve Adliye nâzırı, vezîr, 228, 278.
Rıza Paşa, Serasker, (sekiz kere bu maḳâma gelmiş ve Cihan Seraskeri diye anılmıştır) vefâtı 1877 dedir, 67.
Rıza Paşa, Yıldız kumandanı ve ferîḳ iken, müşîr rütbesiyle Seraskerliğe tâyîn olunan Mehmed Rıza Paşa (vefâtı 1911) 278; Serasker, 279, 280.
Rif'at Paşa, Sâdık, Hâriciye nâzırı, Meclis-i vâlâ reîsi, (vefâtı, 1856), 64, 72.
Rif'at Paşa, 93 savaşında ordu erkân-ı harbiyye reîsi, mirlivâ (sonra ferîḳ ve 1878) 186.
Rif'at Paşa, İzmir vâliliğinden Dâhiliye nezâretine getirilen ve sonra Sadrâzam olan Halil Rif'at Paşa, (vefâtı, 1903) 279.
Risâletü'l-vefâ, Cevdet Paşa'nın vefâ ve istiglâl hakkında Arabca olarak kaleme aldığı risâle (nüshası Veliyyüddîn Efendi kütübhânesindedir), 135-137.
Riyâzü'l-Muhtâr, Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın astronomi ve takvîme dâir, *Riyâzü'l-Muhtâr Mir'âtü'l-mikât ve'l-edvâr* adlı eseri, 250, 258, 264-266.
Roma, 167, 235, 270.
Romanya, 270, 272, 274.
Rûm, 30, 284.
Rumeli, 18, 26, 79, 82, 94, 143, 148, 150, 151, 165, 171, 174, 176, 179, 184, 192.
Rumelî-i şarḳî, 226-228.
Ruscuk, Tuna vilâyetinde sancak, Tuna nehri üzerinde şehir, 27, 177, 180, 182, 183, 185, 187, 188, 190-192.
Rusya, 24, 27-29, 42, 64-67, 102, 146-148, 151, 168-171, 175-179, 182-185, 189, 192, 199, 203, 217-219, 226, 227, 272.
Rusya elçisi, 1877 de Rusya'nın Londra'daki büyük elçisi Général comte de Schouwalow, (Şuvalof), 169.
Rusya imparatoru, (mülteciler mes'elesi sırasında) Nikola I, 29; osmanlı-rus muhârebesi sırasında: Aleksandre II, 169, 175, 184; 1885 senesinde: Aleksandre III, 227.
Rusya'nın İstanbul sefâreti Baş-tercümanı (Âkif Paşa'nın Reîsülküttâblığı esnâsında), 203.
Rusya veliahdi, 1876-1877 savaşı sırasında Çareviç grandük Aleksi (müstakbel Aleksandre III) 184.
Rüşdi Efendi, *elif-bâ risâlesi* müellifi, 77.
Rüşdi Molla Efendi, Sâlih-zâde Mehmed, Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin oğlu, Dâr-ı şûrâ, Meclis-i vâlâ, Meclis-i Tanzîmât müftisi, Rumeli kazaskeri, (vefâtı, 1859), 63, 72.
Rüşdi Paşa, Mütercim, Mehmed, Sadrâzam, Serasker, Hassa müşîri (v. b.), vefâtı, 1882'dedir, 46, 61, 64, 70, 72, 75, 122, 152-154, 157-161, 168, 210-213.

Sadâret, 23, 25, 58, 61, 63, 69, 74, 82, 122-125, 130, 145-147, 153-154, 159, 168, 194, 216, 257, 279, 283.
Sâdık Paşa, Mehmed, Tuna vâlisi, Mâliye nâzırı, Başvekil, (vefâtı, 1901) 94, 124, 133, 134, 182.
Sadrüddîn Konevî, büyük türk mutasavvıf ve âlimi (vefâtı, 1272), 230.
Sa'dullah Beyefendi, Paşa, Ma'ârif-i umûmiyye nezâreti müsteşârı, Defter-i hâḳânî nâzırı, Mâbeyn-i hümâyûn baş-kâtibi Viyana sefîri, (Müfti-zâde Es'ad Muhlis Paşa'nın oğlu, vefâtı 1890'dadır), 126, 135, 152, 157, 160, 216, 218.
Sa'düddin Efendi, Seyyid Mehmed, Şeyhülislâm (vefâtı, 1866), 79.
Safvet Efendi, Paşa, Mehmed Es'ad, Mâbeyn-i hümâyûn ikinci kâtibi, Hâriciye nâzırı, Paris sefîri, Sadrâzam (vefâtı, 1883), 72, 130, 146, 154, 169.
Safvet Efendi, Mustafa, Tersâne ruznâmçecisi, Karantine ikinci kâtibi şâir (vefâtı, 1869), 13.
Safvet Paşa, osmanlı-rus seferinde livâ kumandanı, 188-190.
Sâhib Efendi, Pîrî-zâde Mehmed, Şeyhülislâm, *Mukaddime-i İbni-Haldûn* mütercimi, şâir (vefâtı, 1748), 79.
Sâhib-i Megâzî, Vâḳidî, 268.
Sahîh-i Buhârî, İmâm Buhârî'in hâdis mecmû'ası 248.
Sahîh-i Müslim, İmâm Müslim'in hâdis mecmû'ası 248.
Sahn-ı Semân, Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da te'sîs ettiği medrese, Medâris-i semâniye, 8
Sâib, on yedinci asrın büyük İrân şâiri, 30, 44.
Sâib Bey, Mektûbî-i Hâriciye muâvini (*Sâlname, 1278*, s. 50), 1280'de Dâhiliye kâtibi, ûlâ evveli, vefâtı, 1895, (*Sicill-i osmânî*, III, 185. v.d.) 80.
Sâib Efendi Ahmed, Zabtiye meclisi baş-kâtibi, *Nân u Halvâ* mütercimi, (vefâtı, 1846), 78.
Saîd Beyefendi, Kemâl Paşa-zâde, osmanlı muharrirlerinden ve ricâlden, (vefâtı, 1921), 237.
Saîd Paşa, Mehmed, Başvekil, Sadrâzam, Âyân reîsi (vefâtı, 1914), 194, 196, 215, 216.
Saîd Paşa, Süleymâniye'li Handanzâde, mîrimîrân Hüseyin Paşanın, oğlu Hâriciye nâzırı, Şûrây-i devlet reîsi), 244, 279.
Saîd Paşa, Dâmâd-ı sehriyârî, Mansûre Seraskeri, Kapudân-ı deryâ, (Mihrümâh Sultan'ın zevci, vefâtı, 1868 dedir), 15, 23.
Saîd Paşa, Mekteb-i bahriyye hocalarından, yedi sene İngiltere'de tahsîl görmüş matematikci, Ankara, Konya, Kastamonu, Haleb vâliklerinde, Rasadhâne müdirliğinde bulunmuş müşîr, 126, 208.
Sâik-ı Şâdî, Fuad ve Cevdet Efendi'lerin Mısır'a gittikleri firkateyn vapur-ı hümâyûn, 59.
Sâlim, Mirzâ-zâde, kazasker, bir şu'arâ tezkeresi müellifi, şâir, 76.
Sâlim Paşa, 93 harbi başladığı sırada Tuna ordusu birinci piyâde fırka kumandanı mîrlivâ, 191.
Saltanat-ı osmâniyye, 271.
Saltanat-ı seniyye, 47, 50, 56, 63, 81, 92, 176, 178, 184, 213, 219, 220, 270.
Sâmî, Vak'a-nüvîs ve şâir, Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî Bey, (vefâtı, 1146=1733/1734), 76, 223.
Samsun, 235.
Saraçhâne, İstanbul'da semt, 10.
Sarây-ı hümâyûn, 90, 91, 146, 154, 155, 157, 159, 214.

Sardenya, 29.
Sârım Paşa, İbrâhim, Sadrâzam, (müteaddid vâliliklerde ve nâzırlıklarda bulunmuş 1854 de vefât etmiştir), 23.
Schumann, İslâmiyeti kabûl ederek Osmanlı hükûmetine baş vuran Hanovre'li bir alman, 246, 258.
Seddülbahir, Çanakkale boğazı medhalinde müstahkem mevki, 212.
Selânik, 7, 72, 152, 159.
Selvi (Servi), Tuna vilâyetinde Lofça yakınında kasaba, 185, 190.
Semerkand, Türkistan'da şehir, 255.
Ser-kurenâ, Sultan Abdülaziz'in Serkurenâsı Hâfız Mehmed Bey, *Ḥaḳâyiḳu'l-beyân fî ḥaḳḳi Sultan Abdülaziz Han* adlı ve İstanbul'da 1324 de matbû', bir târîhçenin müellifi, 152; Sultan-Abdülhamid'in 1298 de Ser-kurenâsı, Mahmud Hamdi Paşa, 212; Sultan Abdülhamid'in 1309 da Serkurenâsı Hacı Ali Bey (Paşa), 279.
Ser-yâver, Sultan Abdülhamid II' nin 1293 de Ser-yâveri erkân-ı harbiyye mîrlivâsı Mehmed Paşa, 190.
Seret köprüsü, Tuna'nın kollarından Seret suyu üzerinde köprü, 180.
Serez (Siroz), Selânik vilâyetinde kasaba, 7.
Server Paşa, Adliye nâzırı (Hâriciye, Nâfi'a, Dâhiliye ve Ticâret nâzırlıklarında, Paris, Viyana, St. Pétersburg sefirliklerinde bulunmuş, 1886 da vefât etmiştir) 244.
Seyfüddîn Efendi, talebe-i ulûmdan, müderris, Şûrây-ı devlet ve Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâsından Mecelle cem'iyyeti reîsi, sudûrdan Harput'lu İsmâil Seyfüddîn Efendi, (vefâtı, 1882), 10, 137.
Seyyid Bargaş (سيد برغش), Zengibar hükümdârı (Zambaur, *Manuel de généalogie...*, Hanovre, 1927, s. 129), 195.
Seyyid Bey, Sultan Murad V'in kurenâsından, Sultan Abdülaziz vak'asında ḳâtil yardımcısı olarak suçlandırılanlardan, 213, 214.
Sırbistan, Sırbiye, 147, 169, 171, 183, 184, 227.
Sırbistan Prensi, Kral Milan Obrenoviç, 227.
Sin (صين), Çin, 49.
Sifr-i Tekvîn, Tevrât'ın Tekvîn Kitâbı, 243.
Silistre, Tuna nehri üzerinde müstahkem şehir, 183.
Sipehsâlâr, Mevlânâ asrı ricâlinden ve ona bir menâḳib-nâme yazan zât 230.
Sis, eski Kozan sancağının merkezi, şimdi adı Kozan olan kasaba 201-209.
Siyer-i enbiyâ (Kısas-ı enbiyâ), Cevdet Paşa'nın sıbyân mektebleri için yazdığı Peygamberler târihi, 126.
Sofya, 148, 178, 226, 227.
Sohum Kafkasya'nın Karadeniz sâhilinde kasaba, 192.
Sûḳ Ukâz, İslâmiyetten önce Hicâz'da Tâif ile Nahle arasında şâir ve hatîblerin edebî mübâhase ve müsâbakalarda bulundukları pazar mahalli, 224.
Sultan Selim, İstanbul'da semt, 15.
Sultan Veled, Mevlâna'nın oğlu, 230, 231, 236.
Süleyman, Peygamber, 86.
Süleyman Bey, Paşa, askerlik, politika, ilm ve ma'ârif sâhalarında gösterdiği faâliyetle, târihe, edebiyâta dâir eserleriyle tanınan, osmanlı-rus savaşında Tuna ve umûm Rumeli harb orduları kumandanı olan müşîr Süleyman Hüsni Paşa, 117, 118, 126, 148-150, 154, 158, 192.
Süleymân Paşa, İrân şehzâdesi Hüsâmüd'-devle'ye terfîḳ olunarak

Şâh'a nâme-i hümâyûn götüren mîrlivâ, 199.
Süleymâniye, İstanbul'da semt, 153.
Süleymâniye Câmi'i, İstanbul'un meşhûr câmi'i, 8, 152, 153.
Süllem-i semâ, Cemşîd Gıyâsüddîn'in astronomiden eseri, 255.
Süreyyâ Bey, Paşa, Mâbeyn-i hümâyûn ikinci kâtibi, Ser-kâtib-i hazret-i şehriyârî, (vefâtı, 1894), 196, 197.
Sûriye, 79 82, 122, 123, 151-154, 173-175, 258.
Süveyş kanalı, 59, 103-107, 109.

Şâfiye-i İbni-Hâcib, İslâm âlimi İbni-Hâcib'in sarf ilminden ma'rûf eseri, 7.
Şâkir Bey, Haydar-Paşa hasta-hânesi etibbâsından kaymakan, 282.
Şâkir Efendi, Birgi'li, İstanbul pâyeli müderris,(Cevdet Paşa'nın icâzet aldığı büyük âlim), vefâtı, 1880, dedir, 10, 11.
Şâm-ı şerîf, 175, 177, 264.
Şefik Paşa, Ali, Mâliye nâzırı, Sadâret kaymakamı, Meclis-i vâlâ reîsi ve Evkâf nâzırı (vefâtı, 1867), 279.
Şehbazyan Efendi, Kayseri'li, hukûk âlimi, Dîvân-ı ahkâm-ı adliyye âzâsından, Hukûk ve Mülkiye mekteblerinde Hukûk-ı düvel ve Ticâret mu'allimi, Temyîz âzâsı, bâlâ ricâlinden (ihtidâ ederek Ali Şehbâz Efendi ismini taşımıştır), 111, 117, 257.
Şehirköyü (Pirot), Niş sancağında kasaba, 227.
Şehzâde Câmi'i, İstanbul'da, 8.
Şeker-zâde, hattât, hezâr-fen Şekerci-zâde Seyyid Mehmed Efendi, (vefâtı, 1753), 128, 129, 254.
Şekib Efendi, Paşa, Meclis-i vâlâ reîsi (muhtelif nâzırlıklar ve sefirliklerde bulunmuş, ölümünden bir sene evvel vezîr olmuştur), vefâtı 1854 dedir, 67.
Şemsir Hâfız, meşhûr hattât, vefâtı 1236 (1823/1824) dadır; (*Hatt ve Hattâtân*, s. 164 de Hâfız Cemşîr), 129.
Şem'i, Mesnevî şârihi Şem'i Çelebi, vefâtı, 1005 (1596(1597), 230.
Şerh-i akâ'id-i adudiyye denilen akâ'id şerhi olmalı 8.
Şerîf Efendi, Ebu-İshak İsmail Efendi'nin torunu Atâullah Efendizâde, Encümen-i dâniş reîs-i evveli Meclis-ma'ârif-i umûmiyye âzâsından ve sudûrdan (vefâtı, 1860) 47, 49, 50, 52.
Şerîf Efendi, Eski-Zağralı, talebe-i ulûmdan, müderris, 9, 11.
Şerîf Abdülmuttalib Efendi, İstanbul'da ikâmete me'mûr edilen eski Mekke emîri, 154, 159.
Şevket, İran şâiri Şevket Buhârî, 13, 30, 225.
Şeyh Hamdullah Âgâh Efendi, Şeyh diye anılan meşhûr Amasya'lı hattât (vefâtı, 1520), 128, 129.
Şeyh Muhammed Bahâüddîn Âmülî büyük mutasavvıf, *Nân u Halvâ* müellifi, 78.
Şeyh-i Ekber, Muhyi'ddîn Arabî, 229, 234.
Şeyh Reîs, ondokuzuncu asır İrân şehzâdelerinden, 249.
Şirket-i hayriyye, Boğaziçi'nde vapur işletmek için kurulan bir kumpanya, 45.
Şirvânî Ahmed Hamdi Efendi, *Makâmât-ı Harîrî* mütercimi, *Muhtasar usûl-i fıkh* müellifi, Encümen-i teftîş ve mu'âyene reîsi, Meclis-i maârif âzâsından, *Hindistan ve Svat ve Afganistan seyâhat-nâmesi* (İstanbul, 1300) yazarı, Haremeyn pâyesi ashâbından (vefâtı, 1890), 119, 225.

Şirvânî-zâde Mehmed Rüşdi Paşa, Sadrâzam, (vefâtı, 1874), 79. 80, 84, 94, 119, 122-125, 130, 159.
Şumnu (Şumna, Şumla), Tuna vilâyetinde kasaba, 179, 180, 182, 183, 185, 188-191.
Şûrây-i devlet, 84, 94, 96, 97, 109, 130, 131, 140, 153, 167. 168, 194.
Şücâ'üddin, İslâm ulemâsından, cebir ilminin muhteri'i (Ebû-Kâmil Şücâ' b. Eslem olmalı), 149
Şükrü Paşa, Mekteb-i hamidiyye müdîri, ferîk, 280.

Tacite, latin târihcisi Tacitus, 216.
Ta'dîl-i mebâni'l'inşâ, Cevdet Paşa'nın *Mebani'l-inşâ*'yı tenkîden yazdığı risâle, 118.
Tâhir Paşa (serhoş), tahsîlini Paris'de tamamlayan, Plevne'de Tevfik Paşa'dan önce Erkân-ı harbiyye reîsi bulunan, sonra İkinci ordu (Edirne) müşîri olan kumandan, 228.
Tahtâvî, Muhammed, Mısır'da hanefî fakîhlerinin ileri geleni, *Dürr-ı Muhtâr*'a hâşiye yazan âlim (vefâtı 952 dedir), 139.
Tâif, Hicâz'de şehir, 214.
Takvîm-hâne-i âmire, 46, 72.
Takvîm-i Vekâyi', resmî gazete, 50, 57.
Takvîmü'l-edvâr, Cevdet Paşa'nın takvîme dâir risâlesi, (birinci baskısı İstanbul, 1287), 110-112, 257.
Ta'lîm-i Edebiyyât, Recâi-zâde Mahmud Ekrem Bey'in tanınmış eseri (İstanbul, 1299), 214, 215.
Ta'lîm-nâme-i harîr, Türkiye'de ipek sanâyi'ini geliştirmek üzere Agop Girçikyan Efendi'nin yazdığı Ermenice eserin Cevdet Efendi (Paşa) yardımiyle Türkçeye tercümesi (Matba'a-i âmire litografya dest-gâhı, 1269), 24.
Tanzîmât-ı hayriyye, 4, 5, 102.
Ta'rîfü'l-irtifâ', Cevdet Paşa'nın talebelik zamânında yazdığı irtifâ' risâlesi, 7.
Târih, Sahâifü'l-ahbâr, 239.
Târih-i âlem, Mekâtib-i askeriyye nâzırı ve *Mebâni'l-inşâ* müellifi Süleyman Paşa'nın umûmî târihi 148-150, 249.
Târih-i Atâ, Enderûn-ı hümâyûn târihi (b. bk.) 129, 130.
Târih-i Cevdet, Tezâkir müellifi'nin 12 cild üzere yazdığı meşhûr eser, 3, 58, 72, 74, 96, 128, 134, 216, 218, 222, 223, 239.
Tarîk, İstanbul'da çıkan Türkçe gazete, 270.
Tarsus, 121.
Tâyi' li'llah, Abbasî halîfesi (974-991), 256.
Teferrüc, Bursa'da mesîre, 43.
Tefsîr-i Kâdî Beyzâvî, Envârü't-Tenzîl, 5.
Tefsîr-i Mevâkib, (bk. Ferruh Efendi) 13.
Teftâzânî, Sa'düddîn Teftâzânî, 80.
Tehzîb, (Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm* adlı eseri olmalı), 11.
Temîmî Efendi, Şeyh Muhammed, Mısır ulemâsından, 42, 71.
Terceme-i Kâmûs, Ayıntâbî Âsım Efendi'nin *el-Ukyânûs fî teçemeti' l-Kâmus* adiyle Fîrûzâbâdî'den çevirdiği lûgat kitâbı, 267.
Tersâne, 109.
Teşrîfâtî-i askerî (muharrem 1309 da müşîr Hasan Paşa) 279.
Tevrât-ı şerîf, 149, 242, 243.
Tezkire-i Sâlim, Mirzâ-zâde Sâlim Efendi'nin *Şu'arâ Tezkiresi*, 76.

Thucydide, yunan tarihcisi, 216.
Tıbbiyye-i mülkiyye, 172.
Tırhala, Yanya vilâyetinde sancak merkezi kasaba (Trikala), 67, 134.
Tırnova (طرنوی), Tuna vilâyetinde sancak, ve merkezi olup Yantra suyu üzerinde bulunan kasaba 177, 184-186, 190, 226.
Tırnova Mutasarrıfı (osmanlı-rus harbi sıralarında, Rumeli-beylerbeyi rütbesinde Rauf Paşa, *Sâlnâme 1293*), 190.
Ticâret nezâreti, 64, 175, 176.
Timok, Tuna nehrinin Vidin civârında aldığı tâbi, 189.
Timur Hâfız, reîs-i huffâz (Sultan Abdülaziz zamânında), 129.
Tophane-i âmire, 126, 170.
Topkapı-sarayı, 155, 156, 159.
Tristenik Ruscuk'un güneyinde, Zîştova'nın doğusunda köy, 185.
Tulça (طولچی), Tuna vilâyetinde sancak merkezi kasaba, 179.
Tuna, 84, 105, 109, 171, 176, 177, 179-186, 188, 191.
Tunus, 61.
Turla, Dnester nehri, 171, 265.
Tûsî, matematik ve astronomi âlimi Nasîrüddîn Tûsî (1201-1274), 265.
Tutrakan, Tuna üzerinde Silistre-Ruscuk arasında kasaba, 183, 186, 190.

Ubeydullah Efendi, Van ve Hakkâri tarafında Hâlidî şeyhi, 119.
Ulah-Boğdan, Eflak-Boğdan, 184.
Ulu Câmi', Bursa'da, 43.
Uluğ Bey, Timûr'un Torunu ve Şâhruh'un oğlu, Türkistan ve Horasan hükümdârı, 154, 266.
Urfî, büyük İrân şâiri, 13, 19.

Vâdî-i Tûr, 34.
Vahan Efendi, Adliye müsteşârı, bâlâ ricâlinden (Sultan Abdülhamid II devri), 196.
Vak'a-i hayriyye, Sultan Mahmud II tarafından Yeniçeri ocağının kaldırılması (1826), 130, 218, 220, 223.
Vak'a-nüvîs Efendi, Ahmed Lûtfî Efendi, 218, 223.
Vakit, İstanbul'da çıkan Türkçe gazete, 212.
Vâlide-hanı, İstanbul'da Çakmakcılar yokuşunda meşhûr han, 128.
Vâlide Sultan, Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Sultan, 39, 56; Sultan Abdülaziz'in annesi Pertev-Niyâl Sultan, 91-93, 120, 121, 123, 126, 127, 132, 152, 154, 157, 158.
Vâlide-Sultan mektebi, Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Sultan'ın yaptırdığı Dârü'l-ma-'ârif (b. bk.), 39,
Van, 199. 202. 209.
Varna, Tuna vilâyetinde sancak, karadeniz sâhilinde kasaba 178, 182, 183.
Vartan Paşa, Dîvân-ı adliyye âzâsından, muharrir ve gazeteci (Oseb Vartanyan Paşa, bk. Y. Çark, *aynı eser*, s. 173, 267), 111, 117, 257.
Vassaf, İrân'lı meşhur münşî ve müverrih, 27, 30, 44.
Vaz'iyye-i İsâm, âdâb kitâbı, İsâmüddin İsferâini'nin eseri, 11.
Vefik Paşa, Ahmed, Başvekil, (vefâtı, 1891), 216, 237.
Vehbi, Cevdet Paşa'nın ilk mahlası, 14.
Vehbi Molla, Mustafa, Mekâtib-i umûmiyye nâzır mu'âvini, Anadolu kazaskeri (vefâtı, 1894), 37-41.
Vesîm Paşa, Hacı Ahmed, Tuna bahriye kumandanı, Kapudân-ı deryâ, Bahriye nâzırı, Şeyhü'l-vüzerâ (vefâtı, 1910), 188.
Veter ü Ceyb, Cemşîd Gıyâsüddin'in *Risâletü'l-veter ve'l-ceyb* adlı eseri, 255.
Veysî, türk şâir ve münşîri, (vefâtı, 1628), 27, 223.
Vidin, Tuna nehri üzerinde şehir, 75, 178, 183, 188, 189, 191, 227.
Vidin'li Hoca Mustafa Efendi, ondokuzuncu asrın büyük müderrislerinden, hâmise-i süleymâniyye rütbesinde, (vefâtı, 1855), 8-12.
Vidin'li Tevfik Bey, Paşa, Türk matematik âlimi ve devlet adamı, Harbiye mektebinde hoca, Mâliye nâzırı, Dîvân-ı muhâsebât reîsi, Vaşington sefîri, müşîr, (vefâtı, 1901), 111, 117, 257, 279.
Viyana, 74, 218, 270.
Voyvoda konağı, Galata'da karakolhâne, 274.
Ya'kûb Bey Han, Akkoyunlu hükümdârı, Uzun Hasan Bey'in oğlu, 87.
Yâkût-i Müsta'sımî, Abbâsî halîfesi Müsta'sım'ın kölelerinden, meşhûr hattât 128.
Yantra, Tuna nehri tâbilerinden, 185.
Yanya, Rumeli'de osmanlı vilâyeti ve o vilâyetin merkezi, 67, 68, 131-133, 135, 136, 138-140, 143, 147 159 248, 257.
Yanya müftüsi, (Yanya Meclis-i temyîz reîsi kibâr-ı müderrisinden Mîr Ahmed Âsım Efendi olmalı, *Sâlnâme*, *1290*, *1291*, *1292*), 137.
Yavuz Sultan Selim, 165.
Yedikule'li Seyyid Abdullah Efendi, (Yedikule'li Emir Efendi diye ma'rûf hattât, vefâtı, 1144 (1731/1732), 128, 129.
Yemen, 61.
Yeni Câmi', İstanbul'da Eminönü'ndeki Vâlide Câmi'i, 6.
Yenikapı Mevlevî-hânesi, İstanbul'da Yenikapı dışındaki Mevlevî tekyesi, 13.
Yenişehir, (Larissa), Tesalya'da, 134, 140.
Yıldız kasr-ı hümâyûnu, sarayı, 210, 212-214, 245.
Yularkıran - oğulları, Cevdet Paşa'nın büyük dedesi olup Kırkkilise ahâlisinden iken Lofça'ya yerleşen Ahmed Ağa'nın evlâdına ve torunlarına verilen lâkab, 3.
Yunan, Yunanistan, 67, 138, 139, 222, 235.
Yusuf, Peygamber, 59, 86.
Yusuf Paşa, Sultan Abdulaziz devrinde Mâliye nâzırı, (vefâtı, 1881), 146.
Yusuf İzzeddin Efendi, Sultan Abdülaziz'in büyük oğlu, (1857-1915), 91.

Zeki Paşa, Mustafa, Mekâtib-i askeriyye nâzırı, Tophâne-i âmire müşîri, 278, 279.
Zengibar, 195.
Zeynel'âbidin Efendi, fukahâdan ve mahrec mevâlisinden, 138 139; Yanya nâibi, (*Salnâme*, *1290*, *1291*, *1292*), 137.
Zeytun, Maraş'ın kuzey-batısında kazâ merkezi kasaba, 209.
Zihni Paşa, Mustafa, Evkâf, Ticâret ve Mâliye nâzırlıklarında, Şûrây-i devlet riyâsetinde bulunmuş vü-

zerâdan, (vefâtı, 1911), 244, 245, 274, 278.
Ziştova (زشتوی), Tuna üzerinde şehir, 177, 185, 187-189.
Ziyâ Bey, Paşa, Bosna müfettişi, meşhûr şâir, 93, 157.
Zübeyr ibni'l-Avvâm, ashâbdan ve aşere-i mübeşşereden, 86.
Zühdi Paşa, Ahmed, Nâfı'a ve Maârif nâzırı (vefâtı, 1902), 244, 270.
Züleyhâ, Fir'avn'un vezîrinin zevcesi, 86.

Not.: Takvîmi islâh etmek üzere teşkîl edilen komisyonca hazırlanan mazbatanın reîs ve âzâya mahsûs imzâ yerlerinde (s. 117) üzücü bir hatâ yapılmış, komisyonda bulunanların teşrîfât sırası s. 111 deki şekle uygun olması lâzım geldiği, Cevdet Paşa'nın ismi, reîse mahsûs mahalde, yânî başda bulunması îcâb ettiği hâlde imzâlar her nasılsa aslının tamâmen aksi bir tertîbde gösterilmiştir.

91. 06. Y. 0152 - 262

0002116